

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС "НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РОКІВ"

"...То була неволя"
Спогади та листи остарбайтерів

Київ
2006

УДК 347.781.5:355.257.7

У збірнику опубліковані статті істориків, спогади, усні інтерв'ю, листи воєнного часу колишніх "остарбайтерів", зібрані й опрацьовані науковцями Інституту історії України НАН України та Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років".

Автори присвячують це видання пам'яті співвітчизників, які пережили воєнне лихоліття.

Збірник затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол №5 від 26 квітня 2005 р.

Головний редактор

В.А.Смолій

Редакційна колегія

О.С.Артемов, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко, Л.В.Легасова, О.П.Реєнт

Упорядники

Т.В.Пастушенко, М.Ю.Шевченко

Рецензенти: доктор історичних наук, професор М.Г. Дмитрієнко
доктор історичних наук, професор О.А. Удод

У виданні використані фотографії, документи та листи українських "остарбайтерів" із фондів Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років".

© Інститут історії України НАН України
© Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років"
© Т.В.Пастушенко, М.Ю.Шевченко
© Автори статей

ISBN 966-02-3647-6

Олександр Лисенко (Київ)

ПРОБЛЕМА „ОСТАРБАЙТЕРІВ” ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Класові підходи до розуміння суспільних процесів спричинили появу жорсткої схеми стратифікації радянської спільноти на робітничий клас, селянство та інтелігенцію. „Генерування” нових соціальних груп у ті часи не віталось, оскільки могло зашкодити стрункій і зрозумілій системі понять та ідеологем, на яких трималося марксистко-ленінське вчення. Лише падіння комуністичного табору і криза цієї світоглядної парадигми дозволили вітчизняним ученим кинутися навздогін світовому науковому загалу, який подолав уже значну частину шляху в пізнанні „малих світів”, долі різних верств і соціальних прошарків у різні періоди історії.

У той час, коли в зарубіжній науці цілком сформувалися новітні дисциплінарні напрями зі своєю методологією, методичним інструментарієм і понятійним апаратом – інтелектуальна, усна, жіноча, візуальна, мікроісторія, історія „знизу”, політичної думки, подій довкілля, побуту, читання, тіла, військова антропология тощо – на пострадянському просторі суспільствознавці лише почали жадібно знайомитися з 30-50-річними напрацюваннями закордонних колег у даній царині.

Слід зазначити, що вони перебувають у нерівних умовах ще з однієї причини: нелояльне ставлення до історичного спадку кожного нового режиму, що встановлювався на цих теренах, а також непримиренні військові конфлікти, з двома світовими війнами включно „знекровили” писемні джерела. Створили значні тематичні й хронологічні лагуни.

Пріоритетні позиції макроісторії, політичної історії, масштабних соціально-економічних процесів залишаються рудиментарною ознакою нинішнього етапу суспільствознавчих досліджень. Як це не парадоксально, марксистко-ленінська теорія про співвідношення ролі особи і народних мас в історії (вирішальна роль останніх з часом перетворилася на аксіому) не виправляла, а навпаки поглиблювала деформацію: Ленін, Сталін, Хрущов, Брежнев, Горбачов та діячі меншого рангу (другого ешелону партійно-радянської номенклатури) виступали

як реальні творці історії у той час, коли простий люд виконував маріонеткову функцію слухняних і керованих, але безликих „народних мас”.

Подолання інерції макроісторії та історії згори в їх негативних, ідеологізованих виявах є викликом часу для нинішньої української науки.

Вочевидь, період Другої світової війни найбільш обплутаний ідеологічними та міфологічними вивертами, що і тепер уповільнюють інтеграцію вітчизняних дослідницьких зусиль у світовий пізнавальний процес. Загалом глорифікаційне спрямування радянської історіографії цілком зрозуміле: епічний виховний та ідеологічний потенціал тих подій партійна верхівка прагнула використати для цементування „блоку комуністів і безпартійних”, „морально-політичної єдності радянського народу”. З огляду на це підносилися роль тих соціальних груп (у тому числі й тимчасових), які посідали помітне місце у боротьбі проти нацизму – генералів, офіцерів, солдатів Червоної армії, радянських партизанів та підлітків, учених, „трудівників тилу” та ін. Водночас із виразно ідеологічних позицій засуджувалися колаборанти, „зрадники Батьківщини”, „українські буржуазні націоналісти”. Та існувало ще кілька соціальних категорій, долю яких зумисне замовчували. До таких відносилися військовополонені, інваліди, діти, вдови, а також „остарбайтери”^{*}. Ідеологічна непрезентабельність тематики, пов’язаної з їх життєдіяльністю за хронічного нарцисизму комуністичного режиму, перетворила ці верстви на „вигнанців” історіографії. Тим-то пояснюється і незрівнянно менший обсяг відповідних офіційних джерел.

На початку 1943 р. уряд створив спеціальну Комісію з історії Великої Вітчизняної війни. До її компетенції входило збирання документальних матеріалів та їх вивчення. Віддаючи належне співробітникам цієї інституції, які записали спогади багатьох сотень учасників бойових дій, підпільно-партизанської боротьби, відбудовної епопеї, жертв нацизму, все ж слід визнати, що вони не змогли створити такий комплекс джерел, який віддзеркалював би всі багатоманітні вияви війни, життя різних категорій населення України у той важкий період.

„Не пощастило” в цьому сенсі й 2,4 млн. „остарбайтерам” з України, які виявилися на периферії дослідницького інтересу.

^{*} Враховуючи ту обставину, що значний відсоток „трудоих ресурсів” з України прибув до Німеччини на добровільних засадах, ми не вживаємо термін „примусові робітники”.

Лише в останні роки ситуація змінилася. І хоча дуже багато часу прогаяно (а з життя щодня йдуть останні з тих, хто спізнав важку працю на чужині), все ж ще не пізно зафіксувати цей зріз воєнної доби.

Офіційні джерела дають можливість з'ясувати або уточнити кількісні параметри, особливості репатріації працівників з рейху на батьківщину. Схарактеризувати політику радянських властей щодо колишніх „остарбайтерів” та інші аспекти. Разом з тим на цілу низку питань архівні джерела відповіді не дають і не можуть дати внаслідок своєї специфіки.

Йдеться про погляд „знизу” на стосунки між самими „остарбайтерами”, та між ними й „новими господарями” – баурами, адміністрацією підприємств, німецьким інженерно-технічним персоналом, місцевим населенням; побутові умови; гендерний аспект; моделі поведінки і стратегії виживання; адаптаційну спроможність; моральну реабілітацію і багато іншого.

„Остарбайтери” становлять окрему соціальну групу за своїм походженням, обставинами формування, умовами і тривалістю існування, характером життєдіяльності, ієрархією і субординацією, способами виживання, сприйняттям тогочасних подій та іншими критеріями. Все це дає підстави виокремити їх у самостійний тимчасовий соціум.

Г.Зіммель вважав, що „суспільство існує там, де кілька індивідів перебувають у взаємодії”¹. За визначенням Є.В.Де-Роберті, „в соціальному явищі ми вбачаємо не що інше, як тривалу, безперервну, багатобічну, і необхідну взаємодію, що встановлюється у будь-якій постійній, а не випадковій агрегації живих істот”². Для розуміння специфіки функціонування тимчасових соціальних спільнот добре накладається „інтердентальний” процес Д.Тарде у таких його формах, як наслідування, протиставлення і пристосування³.

Однією з іманентних ознак соціального явища є тривалість і постійність. Типологізація соціальних структур у цьому випадку здійснюється на засобах спільних інтересів, мети, або на договорах (угодах): розрізняються *Gemeinschaft* і *Gesellschaft* (*communaute et societe*), а в якості різновидів охоплених цими, майже синонімічними поняттями наводяться відповідно родина і комерційне товариство.

„Остарбайтери” вимагають іншої дефініції, оскільки даний соціум відзначається полігенезом, конгломеративністю, відсутністю сталих зв'язків між окремими групами, різним статусом. До того ж основ-

ним компонентом його функціонування є зовнішній примус і майже повна відсутність можливостей для самодіяльних суверенних проявів.

Нова соціальна історія, запозичуючи трактування структурно-функціональної соціології, водночас застосовує їх не до макросистем, а мікросвіту, „малих світів”. Соціальною структурою сучасні адепти цього напрямку вважають систему ієрархічно пов'язаних між собою соціальних позицій, які фіксують суспільне становище, права й обов'язки індивідів, що мають різний статус, а також сукупність рольових функцій та обов'язків перед суспільством.

Відоме визначення соціальної історії як „історії без політики” (Дж.М.Тревельян) зовсім не закріплює за нею якусь другорядну роль. Водночас очевидно є відносність даного визначення, оскільки в практично кожній субдисципліні соціальної історії присутній політичний аспект (бодай на зворотньому рівні, через сприйняття окремою людиною оточуючої дійсності). Одним з найбільш послідовних і принципових прихильників „соціалізації” історії став П.Томпсон, який обстоював необхідність актуалізації досвіду „пересічної” людини, а також усвідомлення й розуміння сучасними науковцями людей попередніх епох⁴.

Оцінюючи перспективи цього напрямку, Д.Шарт зазначає: „Соціологія (з чим хтось, може, й сперечатиметься) відіграє істотнішу роль для історика індустріального суспільства, хоча деякі її гіпотези не завжди охоче застосовувалися до цього типу досліджень, яким на практиці віддають перевагу ті, хто займається творенням погляду на історію знизу”. В якості альтернативного підходу „історія знизу створює можливості успішного синтезу розуміння історії, поєднання історії сьогоденного досвіду людей з об'єктом дослідження традиційних типів історії”. Наголошуючи на продуктивності погляду на історію „знизу”, особливо тоді, коли він базується на певному історичному контексті, Д.Шарп все ж застерігає від надмірної фрагментації і навіть антикварізації історичних досліджень⁵. Про цю загрозу особливо виразно у 1979 р. говорив Т.Джат, який закидав тим, хто витісняв з предмета досліджень політичні аспекти, трансформування соціальної історії у „певний різновид ретроспективної культурної антропології”⁶. Однак час показав, що ці перестороги були марними. Якщо деякі дослідники й втратили відчуття генетичного зв'язку тієї чи іншої події (біографії, вчинку, взаємостосунків, явища, акції тощо) з широким руслом історичного потоку, то це можна сприймати не як брак загальнотеоретичної

підготовки, а швидше як демонстрацію важливості й самодостатності того, що вони робили.

Коли вже шукати підстави для звинувачень, то вони можуть спрямовуватися на описовий характер таких праць. Вихід вбачається у посиленні аналітичних, інтерпретаційних підходів до висвітлення подій на мікрорівні, у тому числі й за рахунок того, що антропологі називають „щільним поясненням”.

Актуальність субдисциплінарних методик соціальної історії для реконструкції долі українських „остарбайтерів” періоду Другої світової війни посилюється ще й двома аргументами. По-перше, вони дозволяють відтворити колективний та індивідуальний досвід даної соціальної групи, який був атомізований в історичній пам’яті окремих її представників і міг бути назавжди втрачений для нащадків. По-друге, такі підходи дають шанс перетворити цю категорію населення з об’єкта на суб’єкт історичного дійства, унеможливають усвідомлення того, що вони були не безправними „гвинтиками” локомотиву історії, а її чинниками, дійовими рушіями, хоча їх вплив на хід подій здебільшого був не досить помітним.

Відстоюючи право повернення на авансцену історії тих категорій людей, які були позбавлені можливості репрезентувати своє сприйняття подій, власні орієнтири, позиції та життєві цінності історією „згори”, П.Томпсон звинувачував у замовчуванні цього пласту інформації фахівців-ретроградів: „Старе покоління істориків, які тримаються посад і мантій, інстинктивно боїться нового методу. Це означає, що вони більше не володіють усіма професійними методами. Звідси – зневажливі репліки в бік молодих людей, які вештаються вулицями з магнітофонами”⁷.

Однак лише цього пояснення замало для того, щоб зрозуміти спротив історії „знизу” та усній історії. Існує об’єктивна причина опозиції: пріоритетність офіційних писемних джерел перед усними, що породжує зверхне ставлення до останніх та їх недооцінку.

Г.Принс обумовлює ігнорування усних джерел тим, що історики-документалісти вимагають від джерел взагалі трьох якостей: точності форми, хронологічної докладності й неможливості їх уточнення чи перевірки шляхом ознайомлення з іншими текстами. Відсутність цих рис у достатньо виразному й фіксованому вигляді й підживлює скептицизм до усної історії⁸.

Один з основоположників усної історії Дж.Вансина позначив два типи усних джерел: усну традицію та особисті спогади. Першу він окреслив як усне свідчення, що передається вербально від одного покоління наступному чи далі, а другу – як усні свідчення, пов'язані з життєвим досвідом носія інформації⁹. Спогади якщо й ретранслюються наступними поколіннями, то у надзвичайно збідненій формі. Натомість мета формування й передачі усної традиції, за Дюркгеймом, пов'язана з відновленням соціальної структури.

Дж. Вансина виділяє чотири типи усної традиції: застигаюча і завчена (поезія, пісні та догмати), а також незавчена і довільна (епос і наратив).

Г. Принс вважає, що головна проблема використання чи невикористання усної традиції пов'язана з традиціями, не завченими напам'ять: епосом і наративом. Насамперед, ідеться про несвідомий вплив писемної форми на усну спадщину, герменевтичне нововведення письмової точки зору до усної спадщини неписьменної людини. Інформант, як правило, акцентує увагу на тому, що для нього в оповідуваний час вважалось визначальним, важливим. Однак ці вади не становлять вирішальної перешкоди і компенсуються тим, що особиста пам'ять може дати „свіжість і багатство нюансів, які неможливо пізнати в інший спосіб”, створити підґрунтя для написання історії малих соціальних груп і локальних територій. Саме це дає підстави вченому заявити, що „усна історія, заснована на пам'яті, є наймогутнішим ресурсом соціальної історії”, а „жоден історик, який пізнає сучасну високу політику, пірнувши в офіційні папери, не може сподіватися на шанобливе трактування його висновків, коли він зігнорує усні джерела (а також можна додати, фотографічні й кінематографічні джерела)”¹⁰.

На перестороги методологічного характеру Дж. Вансина зауважив, що усні свідчення підштовхують дослідників до пошуку альтернативних джерел і навпаки, останні слугують до перевірки перших. До того ж, вони спроможні виявити такі сюжетні повороти і зрізи подій, які залишаються непомітними, коли застосовуються макроісторичні підходи. Вимагаючи підтвердження й додаткової аргументації, вони каталізують дослідницький процес.

З притаманною йому образністю Гвін Принс, підсумовуючи свої міркування про роль і місце цього напрямку, писав: „Усна історія з її нюансами, гуманністю, часто з її емоціями й завжди з розвинутим скептицизмом щодо повноти історичної праці, насамперед, звертається до

таких істотних моментів праці історика, як традиція і пам'ять, минуле й сучасне. Без доступу до таких ресурсів історики в сучасних індустріальних суспільствах з масовою письменністю, тобто найпрофесійніші історики, сумуватимуть у загальному обсязі розуміння, обмеженому їхньою власною культурою, як покинуті коханки, стоячи в мінливому колі світла під самотнім ліхтарем на відкритій для всіх вітрів темній вулиці”¹¹.

Коли йдеться про усну традицію чи зафіксовані на папері (чи магнітофонній плівці) особисті спогади, постає питання (і навіть більшою мірою) про вірогідність інформації. Подібне питання повинно виникати і тоді, коли маєш справу з будь-якою документацією. За висловом Г.Зіммеля представники історичного реалізму „вважають, що вони зображають дійсність, не помічаючи того, як сильно це зображення стилізує реальність”¹². Можна з упевненістю сказати, що володіючи технологіями інтерпретації історичного матеріалу, а також власного бачення тих чи інших подій, дослідник певним чином трактує документи і зрештою подає свою картину минулого. Менш обтяжений спеціальними теоретичними знаннями інформант звертає більшу увагу не на те, як описати явище, а що про нього сказати. Тому наративи даного рівня за цим критерієм можуть не поступатися історіям, писаним на основі офіційних джерел.

Визнаючи наратив, більшість фахівців сходяться в тому, що в його основі лежить виклад подій в оповідному, деталізованому ключі. Так, Л.Гріффін окреслює наратив як „зображення, опис соціального феномена, послідовна, впорядкована розповідь з відкритим фіналом, що розгортається у часі і доповнена супутніми обставинами та умовами”¹³. За Л.Стоуном наратив – це „організація матеріалу в порядку хронологічного слідування (поступу), що утворює єдину, зв'язну розповідь, хоча і з другими планами”¹⁴.

Оскільки наративіська методологія більше орієнтується на людську мотивацію і вчинки, окремі події, вона дає¹⁵ можливість розмежовувати насаджені згори політичні рішення і реальні потреби й інтереси людей, що виявляються в їх діях. Тому головним компонентом наративу виступає подія, яку Д.Абрамс визначає як „структурування соціальної діяльності у часі”.

-
- ¹ Зиммель Г. Социологический этюд. СПб, 1901. – С.31-39.
- ² Де-Роберти Е.В. Новая постановка вопросов социологии. – СПб., 1898. – С. 277.
- ³ Tarde G. Etudes de Psychologie Sociale. – Paris, 1898. – P.59-60.
- ⁴ Tompson E.P. “History from Below”, Times Literaru Supplement, 7 April 1966, P.P. 269 – 280.
- ⁵ Шарп Джим. Історія знизу. У кн.: „Нові перспективи історіописання” / За ред. П.Берна. – К., 2004. – С. 46.
- ⁶ Judt Toni. “A Clown in Regal Purpl: Social History and the Historian”, History Workshop, 7 (1979), P. 87.
- ⁷ Tompson P. The Voise of the Past: Oral History. – Oxford, 1978. – P. 63
- ⁸ Принс Гвін. Усна історія. У кн.: Нові перспективи історіописання. – С.155.
- ⁹ Див.: Vansina J. Oral Tradition os History. – Madison, 1985.
- ¹⁰ Принс Гвін. Назв. праця. – С. 171-174.
- ¹¹ Там само. – С.117.
- ¹² Зиммель Г. Проблемы философии истории // Избранное. – Т.1. – М., 1994. – С.530.
- ¹³ Цит. За: Kizer E. The Revival of Narrative in Historical Sociology. // Politics and Society. – Vol. 24. – 1996. – №3.
- ¹⁴ Ibid.
- ¹⁵ Ibid.

Любов Легасова, Марина Шевченко (Київ)

**КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ МЕМОРІАЛЬНОГО
КОМПЛЕКСУ "НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РОКІВ" З
ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ
"ОСТАРБАЙТЕРІВ"**

Проблеми примусової праці українських робітників у нацистській Німеччині стали надзвичайно актуальними в нашому суспільстві тільки за останні десять років. Досі тема мобілізації та рабської праці 2,4 млн. наших співвітчизників не викликала особливого інтересу й серед українських істориків¹. У колективних академічних працях, окремих наукових розвідках та збірниках документів, присвячених Другій світовій війні, ця проблема розглядалася як один із численних злочинів нацистів на окупованій території й обмежувалася найчастіше лише фактом примусової мобілізації. Події подавались досить спрощено, без повного розкриття складних умов і ситуацій мобілізації, насильницького вивезення та перебування українських робітників на території Рейху, не зверталася увага на місцеву специфіку, взагалі не згадувалася повоєнна доля мільйонів невільників.

Новітній етап у розвитку вітчизняної історичної науки, який розпочався наприкінці 80-х на початку 90-х років минулого століття, характеризувався посиленням інтересом до різних аспектів нацистської окупаційної політики в Україні періоду Другої світової війни, зокрема питань буденного життя населення. Ці тенденції в суспільному житті Української держави безпосередньо вплинули на роботу Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. Виникнення нових тем для дослідження, висвітлення в експозиції раніше заборонованих фактів та подій сприяли відходу від ідеологічних штампів трактування місця й ролі України в Другій світовій війні. Характерним явищем у роботі музею став відхід від суто політичної історії й поява соціально-гуманітарного аспекту в дослідженнях тем війни. Особливо яскраво цей аспект простежується на прикладі теми українських "остарбайтерів".

Зазначимо, що тема ця в музеї – не нова. Проте історія формування музейної колекції про примусову працю наших співвітчизників у гітлерівській Німеччині відображає різні періоди ідеологічного ставлення до цього питання в радянському суспільстві. Перші зразки документів окупаційних органів влади, агітаційної продукції вербувальної кампанії, особистих документів українських підневільних робітників, їх листів, фотодокументів (понад 1000 одиниць) надійшли із фондів музею “Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників”, який працював у Києві в 1946-1950 рр. Ці експонати були зібрані ще під час війни та в перші повоєнні роки, коли тему примусової праці активно використовували в антинацистській пропаганді та підготовці Нюрнберзького процесу. Недоліком цієї частини музейної колекції є відсутність будь-яких відомостей про власників документів. Ці матеріали розглядалися лише як факт злочинів окупантів, а не в контексті трагічної долі кожної окремої людини.

У 70-90-і роки колекція поповнювалась завдяки науково-дослідній та пошуковій роботі співробітників музею. Слід зауважити, що здійснювати наукове комплектування було досить важко, адже тема ця була непопулярною в радянському суспільстві, а самі колишні “остарбайтери” не афішували фактів власних біографій. Незважаючи на труднощі, у ці роки музейну експозицію поповнили цікаві експонати, серед них – “лист” на черепиці киянки Олени Мудрук-Харланової, адресований батькам в Україну і знайдений у Східній Пруссії радянськими солдатами в 1945 році. Майже через п’ятдесят років Олена Корніївна Харланова знову побачила його в експозиції нашого музею, згадала страшні роки й свої відчайдушні слова: “Я роблю на кірпічному заводі. Робота тяжола. Уже другий рік як ми тут у Германії, як нас забрали от батька і матері, і от братів і сестрів, розлучили мене із ними. Я тут мучуся голодна і холодна. Роби і ще й б’ють, кричать. Маю ще на Україні дві сестри Вера і Таня і брат Андрей. Батько Корній і мати Марія. Писала їхня дочка Лена”².

Не менш цікавим документом-свідченням, що увійшов до музейної колекції в ці роки, став записник, який вела в концтаборі Равенсбрюк учителька з Рівненщини Кіля Величко³. Туди українську дівчину ув’язнили за втечу з військового підприємства.

Своє плаття із лантуха, в якому працювала в Німеччині, передала до музею жителька Житомира Віра Вишнеvsька⁴.

Рідкісним і надзвичайно цінним документом став саморобний зошит Віри Третяк, жительки с.Ульянки Київської області, в якому вона, коли захворіла на туберкульоз, протягом 1945 року записувала спогади для рідних⁵. Віра померла, залишивши цього зошита односельчанці Марії Хондич, яка й привезла його родині Третяків після війни. Починає Віра розповідь російською мовою: “На работу нас водили под щет, с барака на фабрику и с фабрики в барак. За хлебом в очередь, за обедом и ужином тоже... Лагерная жизнь она ничем не отличается от пленной.” А на останніх сторінках переходить на рідну мову: “Півтора року була здорова, горе чи радість ділила з подругами. Думала, хоч яке горе – переживем, і тільки одна мрія про повернення додому... Ні, я не можу вірити, що умру, що не обніму дорогого татуса, мамусю і одиначка братіка. Невже не побачу, не буде часу розказати все пережите мною у Німеччині.” У 1994 році цю родинну реліквію передала до музею її племінниця.

Одночасно зі збиранням експонатів проходила й дослідницька робота. На виступи в газетах, листи-запити за адресами, вказаними зокрема на поштівках, відгукнулися рідні авторів кореспонденції. Так був зібраний комплекс Катерини Барабаш⁶. Співробітників музею надзвичайно вразив її лист 1943 року: “...Повідомляю тебе, кума, що я ще жива, не здохла, тут мені не жизнь, а маліна, щоб ти мене, Галочко, побачила зараз, то ніколи б не впізнала. Робота і журба загонять в могилу. Я завжди пишу додому, що мені добре, аби за мною не плакала ота нещасна безталанна мати. Тут, Галю, нікому нема життя, – ти тільки уяви – чужина, нужда та неволя”⁷. На жаль, сама Катерина Михайлівна трагічно загинула в 1981 р., а розповіла про неї і принесла її фотокартку племінниця.

Протягом останнього десятиріччя в умовах незалежної Української держави, коли в суспільстві змінилося ставлення до колишніх “остарбайтерів”, коли історична наука повернулася обличчям до проблемних тем, що раніше замовчувалися, науковці Національного музею активно продовжували вивчення, дослідження та цілеспрямовану пошукову роботу. Її результативності сприяли творчі й наукові зв’язки з незалежним журналістом із Запоріжжя Віктором Педаком, який тривалий час досліджував проблему примусової праці українських громадян у Третьому рейху, відомим українським філателістом Віктором Могильним та американським колекціонером Григорієм Вербицьким. Матеріали, передані ними до музею, значно поповнили колекцію, при-

свячену українським "остарбайтерам". Сьогодні вона налічує близько 1500 одиниць. Робота з комплектування й дослідження триває.

Аналізуючи музейну колекцію із зазначеної теми, перш за все слід звернути увагу на окремі зразки агітаційної продукції – оголошення, листівки, ілюстровані плакати окупаційної влади із закликами записуватися на роботу до Німеччини⁸. Вони є свідченням пропагандистської кампанії, яка була розгорнута наприкінці 1941 – на початку 1942 років в Україні, щоб налагодити масовий „добровільний” виїзд людей до Німеччини. До цієї групи джерел належить і невелика колекція місцевих газет, які виходили в період окупації. Зокрема, дуже цінними є номери „Нового українського слова” за січень-лютий 1942 року з великими оголошеннями про відправлення перших „транспортів” добровольців (так німці називали партії завербованих) з Києва до Німеччини⁹.

Окремі екземпляри наказів та розпоряджень місцевих органів управління районного та сільського рівнів (переважно за 1943 рік), які є у фондовій колекції музею, свідчать про методи вже примусового постачання робочої сили до Рейху. Зміст подібних документів має наказовий тон та містить вимоги забезпечити виконання розпоряджень щодо вивезення до Німеччини місцевих жителів. Вражаючими в цих розпорядженнях є терміни виконання. Так, у наказі Терехівського районного управління (нині – район Гомельської області Білорусії, що на кордоні з Чернігівською областю) від 8 березня 1943 р. повідомляється, що вже 11 березня із Прокопівської волості повинно прибути 20 дівчат¹⁰. У розпорядженні від 13 листопада 1942 р. говориться, що необхідно виділити й доставити людей уже на ранок 14 листопада¹¹.

Найбільш численну групу документального фонду становлять особисті документи „остарбайтерів”. Першу групу масових документальних джерел становлять реєстраційні картки, робочі картки, трудові книжки іноземного робітника, посвідчення особи тощо. Вони розкривають будову й стан системи працевикористання в Німеччині, на окупованих територіях, а також відображають правовий статус “східних робітників”. Ці документи видавали “арбайтсамти” (Arbeitsamt) – управління праці, які були водночас органами окупаційної влади та загальнонімецької служби праці й займалися обліком та залученням наявної робочої сили до важливих для успішного ведення бойових дій робіт. На кожного зареєстрованого заводилася робоча картка, копія якої видавалася на руки після працевлаштування і була своєрідною трудовою книжкою. У музеї зберігаються декілька реєстраційних карток із "арбайтсамтів" Німеччи-

ток із "арбайтсамтів" Німеччини¹². Картка з напівкартону жовтуватого кольору має розмір формату А5. На лицьовому боці напис: "цивільний (на) робітник (ця) із Радянської Росії", праворуч – фото та відбитки пальців робітника, ліворуч – графи з його особистими даними: прізвище, ім'я, дата й місце народження, професія, сімейний стан, віросповідання, місце проживання. На зворотному боці – відомості про місцеперебування цивільного робітника, дата, ім'я та адреса роботодавця, розквартирування робітника (якщо не проживав разом із роботодавцем), примітки. Бланк документа – німецький і заповнений німецькою мовою на друкарській машинці.

Значно різноманітнішими є робочі картки, які слугували особистим документом. У колекції Національного музею Великої Вітчизняної війни є картки, видані київським "арбайтсамтом" у 1942 та 1943 роках¹³. Це аркуш паперу невеликого розміру (10x14), складений навпіл. На лицьовому боці – особисті відомості про власника й запис про місце роботи без фото й відбитків пальців, усередині – таблиця для щотижневої відмітки печаткою факту перебування на роботі. Бланк документа двомовний (німецькою та українською), але заповнений німецькою мовою. Наявність подібного документа була гарантією від вивезення до Німеччини, але з осені 1942 року такі привілеї мали робітники лише певного кола підприємств Києва: Головного управління залізниць, судно-машинобудівного заводу України, установ організації Тодта, поштових філій та першої Київської меблевої фабрики¹⁴.

Ще одна група особистих документів, виданих українськими "арбайтсамтами", відображає процедуру мобілізації робочої сили до Німеччини. Це повістки бірж праці, різноманітні анкети, листи опитування¹⁵. Такі джерела яскраво ілюструють "добровільний" характер вербування до Німеччини і вже публікувались у вітчизняних збірниках документів¹⁶. Більшість повісток виконані на папері низької якості, у великих містах – це переважно двомовні бланки, виготовлені в друкарнях, у невеликих населених пунктах найчастіше повістки друкували на машинці або писали від руки. Зі спогадів колишніх "остарбайтерів" виходить, що в селах про відправку на роботу до Німеччини старости найчастіше повідомляли усно. Із запровадженням насильницької трудової мобілізації в східних окупованих районах та залученням до цієї справи підрозділів вермахту, сил безпеки, СС, місцевої поліції, подібні документи (повістки, посвідчення завербованих) у багатьох районах

просто перестали використовувати як зайву формальність. Людей нерідко ловили на вулицях, у громадських місцях і відправляли до Рейху.

Окрему групу складають документи, запроваджені установами, розташованими на території Німеччини. Робочі картки, які отримували наші співвітчизники після прибуття до Рейху й розподілу на роботу, у фондівій колекції трапляються в кількох варіантах¹⁷. За деякими відмінностями в оформленні, вони мали однаковий зміст і призначення. Це аркуші напівкартону форматом А4 жовтуватого кольору, зігнуті навпіл. На лицьовому боці міститься друкарський текст "Робоча картка на робочу силу із захоплених східних областей", фотокартка й відбитки пальців. На внутрішніх сторінках уклеєно стандартний аркуш із записом особистих даних робітника, професії та місця роботи, датою заповнення та печаткою установи праці. Поряд надруковані роз'яснення німецькою мовою щодо прав власника такого документа: "Власнику цієї картки дозволяється вихід із приміщення тільки заради роботи", а також мовами різних національностей: "ця карточка праці дає право на роботу тільки у названого провідника закладу і тратить важність, коли покинути те місце праці".

З першого травня 1943 року, про що свідчить напис на першій сторінці трудової книжки, було введено новий вид посвідчень для "остарбайтерів" та робітників з інших окупованих країн – трудові книжки для іноземців (*Arbeitsbuch für Ausländer*)¹⁸. Цей документ, дуже схожий на паспорт, був виготовлений на високому поліграфічному рівні. Він мав темно-зелену обкладинку із зображенням герба Німецької імперії та 38 сторінок світло-зеленого кольору з водяними знаками, на яких записані дані про робітника: прізвище, ім'я, країна походження (у сучасних словниках зазначається, що подібний термін уживається до товару!), дата й місце народження, державна приналежність, національність, сімейний стан, знання німецької мови, домашня адреса, відомості про професійну освіту. Окремі сторінки призначалися для записів попереднього місця роботи (до заведення книжки), звільнення від трудової повинності, наступних місць роботи, роботодавців тощо. Три сторінки відведено для відміток про лікарські огляди, офіційних записів. На другій сторінці була прикріплена хольнітемом фотокартка власника документа. Характерно, що графа "національність" у робітників із Радянського Союзу залишалася незаповненою, щодо "державної приналежності" зазначалося – не встановлена, східний робітник (*ungeklert, ostarbeiter*), "країна походження" – "окуповані східні області". Тобто

навіть у термінах, за допомогою яких записані особисті дані про робітника, яскраво проявлялась зневага до наших співвітчизників, підкреслювалася їхня безправність, упевненість у тому, що повна ліквідація СРСР як державного утворення є лише справою часу.

Важливим джерелом свідчень про долю українців та вивчення морально-психологічного стану людей, які були примусово вивезені на роботу до нацистської Німеччини, залишаються приватні листи. Деякі листи вже згадувалися в цій праці. Зміст кореспонденції “остарбайтерів” вражає своєю безпосередністю в сприйнятті дійсності, відвертістю й великою емоційністю. Інколи листи є справжньою перлиною творчості народу. У документальному фонді Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років" близько 400 одиниць листів та поштових карток „остарбайтерів”.

Найбільш цінними є зразки листів українських робітників, які були надіслані ще до запровадження офіційних правил листування для „остарбайтерів”¹⁹, датовані початком лютого 1942 року²⁰. Починаючи від 25 листопада 1942 року, кожному робітнику дозволялось щомісяця писати по два послання, виключно на поштових картках. Установлені правила листування підтверджують і самі примусові робітники. “Мині до вас низя писать багато, тільки 2 открытки на місяць і то неможна купить. Куди не підеш, то скрізь кажуть, що для руських нима нічого, но ви, рідні, подумайте, яка ж я руська”, – пише в 1943 р. Катерина Бугера батькам у с.Борщагівку Київської обл.²¹. У березні 1943 року виійшли особливі тримовні поштові листівки для “остарбайтерів”, якими ті були зобов’язані користуватися. Така листівка складалася з двох частин (двох карток, на одній з яких писав адресант, інша призначалася для відповіді) – так звана поштівка з оплаченою відповіддю. Як користуватися такою карткою, вказувалося трьома мовами: німецькою, українською, російською. У музейній колекції найбільше зустрічається таких, тримовних, карток 1943 року²². Окрім того, на всіх листах українських робітників залишилися сліди перевірки – це ручні чи механічні відштампування круглої печатки з літерами Ab або військової печатки з гербом, римська цифра VII, на численних поштових картках наявні сліди цензурних правок (окремі рядки й цілі абзаци в тексті зафарбовані чорним). Це свідчення того, що вся кореспонденція в окупованій області наказом ОКВ від 22 червня 1942 проходила цензуру²³. Треба зазначити, що такі жорсткі правила листування стосувалися лише робі-

тників із окупованих територій Радянського Союзу (українці з дистрикту “Галичина” подібних обмежень не мали).

Тривимні листівки остарбайтерів використовувалися за призначенням приблизно один рік, доки Червона армія не витіснила окупантів з території Радянського Союзу. Упродовж усієї війни, особливо наприкінці, Німеччина відчувала гострий дефіцит паперу. Тому з 1944 року “остарбайтерські” тривимні поштові картки розділили навпіл і продовжували використовувати як звичайні на всій території Рейху. Після закінчення Другої світової війни паперовий дефіцит продовжував існувати. Ці самі листівки, але із замальованим зображенням Гітлера на марці, залишались у вжитку в усіх окупаційних зонах Німеччини: американській, англійській, радянській та французькій.

Незважаючи на обмеження й регламентацію нацистського керівництва, найрізноманітніші поштові картки “проскакували” всі перепони, всупереч писаним правилам. Наші земляки надсилали навіть власні фотографії, пришиваючи їх до поштової картки чи між двома зшитими картками. Зразки таких листівок можна побачити в експозиції музею.

Географічно колекція поштових карток „остарбайтерів” охоплює Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Луганську, Полтавську, Харківську області. Найчисленнішою є колекція поштових карток, адресованих до Житомирщини.

Для історика листи “остарбайтерів” до своїх рідних в Україну є цінним джерелом інформації про маршрути та умови транспортування до Німеччини, різноманітні деталі життя, проблеми й турботи наших громадян. Загалом, порівнюючи кореспонденцію українських “остарбайтерів”, треба зазначити, що більшість поштових карток мають схожий зміст і починаються привітанням з нагоди великого релігійного свята (у ці дні не працювали й була можливість написати листа. Імовірно, що на свята роздавали поштові картки робітникам). Далі йде довгий перелік родичів, знайомих, сусідів, яким необхідно передати вітання. Таку обмеженість інформації можна зрозуміти, адже життя було досить одноманітним, а про щоденні образи й тяжкі думки не кожен буде писати. З іншого боку, треба відзначити й загальний низький рівень грамотності авторів листів. Траплялися випадки, коли людина просто не могла висловити грамотно власну думку, дохідливо викласти свої почуття та враження. Невикористання авторами літературної мови мало також і позитивний момент, адже автори листів писали так, як

розмовляли в їхньому селі чи регіоні, передаючи місцеву говірку чи діалект. Це – важлива деталь для дослідників-філологів, етнографів, фольклористів. Листи містять багато різних народних приказок, прислів'їв, алегорій, порівнянь, гіпербол, у багатьох трапляються аматорські вірші.

Дослідження поштової кореспонденції українських “остарбайтерів” розкриває досконалу модель примусової праці, організованої за расистськими принципами. За цими документами можна встановити анкетні відомості про українських хлопців та дівчат, вивезених до Німеччини, провести різноцільовий соціальний і статистичний аналіз, з'ясувати, на яких роботах використовували українських юнаків і дівчат, уявити умови їхнього життя та праці, розпорядок дня, харчування тощо. Водночас особисті листи відтворюють ставлення німецького населення (не офіційної влади) до “остарбайтерів” і наших робітників до місцевих жителів, фіксують морально-психологічний стан авторів кореспонденції, чого не можуть дати офіційні документи.

Унікальною є колекція листів, отриманих протягом 1943-1944 років, під час перебування на примусових роботах у Німеччині, від своїх родичів та односельчан жителями с.Короваї Полтавської обл. Ганною Йосипівною Коломієць (після одруження – Комар). Ганна була вивезена до Рейху в лютому 1943 року й працювала в місті Іггельхайм у родині Йоханеса Бренделя, доглядала чотирьох дітей (найстарший син господаря загинув улітку 1943 року на Кубані). Наприкінці 1944 року дівчину перевели на спорудження оборонних укріплень на кордоні з Францією. Там вона зустріла свого майбутнього чоловіка, Василя Комара, і разом з ним повернулася після закінчення війни до с. Короваїв, де й прожила все життя. Ганні пощастило, бо в сім'ї Бренделів її прийняли як члена родини, найближчим другом і помічником став для неї 12-річний Тео Брендель. Він зберіг пам'ять про свою “няню Анну” на довгі роки й через півстоліття за допомогою вже згаданого запорізького журналіста Віктора Педака розшукав її. У 1996 році Тео вперше приїхав до України й привіз у подарунок близько 200 листів до Ганни від її односельчан, які понад 50 років зберігалися в його родині. Таким чином, ця унікальна, цілісна колекція епістолярію українських примусових робітників опинилася в Україні. Частина з цих листів родина Комарів передала до Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років.

Колекція містить листи від 20 респондентів. Щотижня Ганна отримувала поштівки від рідної сестри Марії Кіндзери, яка також працювала разом із чоловіком у господарстві німецького землевласника поблизу Ганновера. Десять листівок надійшло з України від матері та меншого брата Григорія, доки і його “не забрали” влітку 1943 року. Батька, колишнього голову колгоспу, арештували поліцаї ще на початку війни, і про його долю нічого не відомо. Турбота та відповідальність за долю Ганни відчувається в листах її двоюрідного брата Івана Коломійця, який помер у Німеччині від туберкульозу. Частина листів – від Івана Писаренка, якого розлучила війна з коханою Ганною. Ось рядки одного з листів юнака:

"Перш чим писать, я хочу повідомить, що я сїйчас живий і дуже, дуже здоровий, але ж тобі не бажаю такого життя. Ти хочеш узнать, із чого і як я упав, то я тобі пишу, що упав я з вагона, трошки звихнув ліву руку і праву ногу і трошки розбив зуби, ну то все пройде, губа загоїлась, нога тоже перестає боліть, осталось руці не боліть, і все буде благополучно"²⁴.

Надзвичайно поетичні поштівки найближчих подруг – Тетяни та Ганни Биковець, Уляни та Ганни Коломієць, Ольги Головки, Софії Гавриленко.

"За стіл я сідаю, папір розкладаю, за перо хватаюсь, з тобою, Галочко, вітаюсь. Пишу пісьмо золотим перцем, з тобою, Галочко, вітаюсь, як ангел з ангелом над церковцем. У перших рядках свого коротенького листа ми повідомляємо, що ми живі й здорові, чого й тобі бажаємо в твоїй молодій нещасній житні і передаємо свій теж чужоземний і чужосторонній низенький привіт"²⁵.

Колекція дає широкий спектр інформації не тільки про умови життя й праці “остарбайтерів” у різних районах Німеччини, але й про ситуацію в окупованій Україні, про традиційні стосунки в українській родині, про дуже особисті сторони спілкування, такі, як дружба та любов, достатньо відверті судження та оцінки українськими “остарбайтерами” існуючої дійсності.

Значним доповненням колекції листів та особистих документів українських „остарбайтерів” є матеріали фотодокументального фонду. У ньому представлено близько сотні зроблених у Німеччині портретних і групових фотографій українських робітників. Найчастіше фото намагалися надсилати додому рідним в Україну. Сфотографуватися – чи не єдине, що могли зробити на свої зароблені марки наші земляки

на чужині. Продукти харчування та одяг, яких вони надзвичайно потребували, за гроші купити було неможливо – все розподілялося за картками. Якщо врахувати, що сюжетних фотодокументів, які зафіксували б вивезення та перебування наших робітників у Рейху, – одиниці, і вони не дуже доброї якості, то інформативна унікальність особистих фотокарток „остарбайтерів” стає очевидною.

Під впливом нових тенденцій у вітчизняній та світовій історичній науці якісні результати досліджень співробітниками музею примусової праці українських робітників у Третньому рейху переросли в новий проект. Так, у 2003 році був започаткований багаторічний музейний проект "Усна історія "остарбайтерів", що передбачав збір максимальної кількості усних та писемних спогадів жителів України, які в роки Другої світової війни примусово працювали в нацистській Німеччині. Було зібрано спогади Пелехатої Олександри Петрівни, Комендантової Валерії Миколаївни, Грушко Галини Пантеліївни, подружжя Буренків та інших. Це переважно рукописи, листи з відповідями на запитання анкети, спеціально розробленої співробітниками музею. Під час роботи вдалося розшукати авторку, Грищенко Ганну Федорівну, поштова картка з Німеччини якої вже давно зберігається у фондах нашого музею²⁶. Вона мешкає в тому ж селі Мелені Житомирської області, куди надсилала свого листа батькам з німецької неволі. Серед усних бесід з колишніми “остарбайтерами” найбільше вразили розповіді Касіч Галини Василівни з Броварів, киянки Федорук Надії Олексіївни, Таран Ганни Петрівни з Київської області, Бойка Леоніда Пилиповича з Фастова. Логічним продовженням проекту стала підготовка цього видання.

Тридцятирічний досвід наукової розробки співробітниками Меморіального комплексу теми "остарбайтерів", пошукової роботи, вивчення фондової колекції наочно демонструють, що в музейних дослідженнях на передній план виходить саме соціальний бік історії, необхідність показати буденні проблеми людини в найменших подробицях, з її мріями, думками та сподіваннями.

Дуже важливо, що дослідження цієї теми не обмежувалося лише теоретичним осмисленням, а логічно переходило в практичну площину, знаходило експозиційне та виставкове втілення. У новоствореній експозиції 1994-1995 років тема українських підневільних робітників значно розширена і поглиблена, протягом останнього десятиріччя ця проблема знаходила відображення в реліквійних виставках. Так, у 1998

році спільно з незалежним журналістом із Запоріжжя Віктором Педаком, який тривалий час досліджував проблему примусової праці українських громадян у Третньому рейху, в експозиційному залі Національного музею відкрито виставку "Про них ще не все сказано..." (Доля українських остарбайтерів). Уперше в Україні музейними засобами з широким залученням оригінальних експонатів (понад 400 одиниць) було виділено окремо й документально розкрито тему використання українських підневільних робітників нацистською Німеччиною.

Виставка стала важливим кроком на шляху до всебічного розуміння проблеми та достовірного її відтворення музейними засобами. Вона дозволила досить повно порушити і питання про трагічну долю неповнолітніх невільників Рейху та дітей, народжених у нацистській Німеччині українськими робітницями. Уперше на виставці були представлені експонати, в яких йшлося про співчуття громадян Німеччини, котрі в скрутний воєнний час допомагали нашим співвітчизникам. Раніше про подібні факти неможливо було навіть згадувати.

Виставка перетворилася на помітну культурну й політичну акцію в Києві, її робота сприяла значному поповненню фондів музею новими матеріалами, а її пересувний варіант "Німецький окупаційний режим в Україні. Доля українських остарбайтерів", розрахований спеціально на іноземного глядача, у 2001-2002 році експонувався в чотирьох музеях ФРН. Метою виставки було ознайомити німецький загал з поглядом українського суспільства на цю проблему й показати не лише трагедію наших співвітчизників у роки війни, а й прагнення до порозуміння та співпраці для вшанування пам'яті всіх жертв Другої світової. Експозиція виставки, розповідаючи про життя конкретних людей, стверджувала, що тоталітарний режим жорстоко порушує права людини, руйнує долі мільйонів громадян. Актуальний соціальний зріз теми використання українських примусових робітників у нацистській Німеччині, загальнолюдське гуманне звучання виставки викликали значний інтерес у німецьких глядачів. За повідомленнями німецьких колег, з її експозицією ознайомилося близько 20 тисяч громадян ФРН.

Експонування виставки за кордоном значно розширило можливості науковців музею, дало змогу зустрітися з учасниками й свідками цих подій, ознайомитися з німецькими архівами, що, в свою чергу, значно поповнило музейну колекцію з відповідної теми. Значний інтерес у фахівців викликала відкрита в стінах музею у 2003 році реліквійна виставка "Пошта українців-невільників Третнього рейху". Близько

200 реліквій з колекції київського колекціонера-філателіста Віктора Могильного та фондів Національного музею відтворили не лише різноманітні обставини листування, а й умови життя та примусової праці українських робітників у Третньому рейху. Оголошення, фото, плакати, представлені на виставці, створили своєрідне історичне тло, на якому відбувалося листування наших співвітчизників.

Отже, діяльність Національного музею з формування та практичного використання колекції ще раз нагадує про великі можливості музейної установи у сфері збирання, атрибутування й збереження інформації для майбутніх досліджень, а також розширення уявлень нинішнього й наступних українських поколінь про Другу світову війну та аналізу її причин і наслідків. Побачене в кінофільмах, почуте від очевидців та прочитане у книжках про війну наклало свій відбиток на сприйняття тих подій. Кажуть, що час усе розставляє на свої місця. Він заліковує рани, формує нову свідомість. Проте й сьогодні болем у серці відлунюються згадки про загибель дідів і прадідів тієї далекої і близької Війни. Цей біль ще житиме в багатьох наступних поколіннях. Водночас починають сьогодні ламатися й наші стереотипи, і у відповідь на спокуту сучасної Німеччини перед жертвами фашизму вони переростають у взаєморозуміння й примирення між народами.

¹ *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.* – У 3-х т. /Ред. Колегія: І.Д.Назаренко та ін. – К., 1967-1969. *История Второй мировой войны, 1939-1945.* – В 12-и т. /Главная редакционная комиссия: А.А.Гречко (председатель), П.А.Жилин (зам. пред.), Е.М.Жуков (зам. пред.), В.Г.Куликов (зам. пред.), Г.А.Арбагов и др. – М., 1973-1982. *Супруненко Н.И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.). – К., 1956. – 472 с. *Коваль М.В.* Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні. – К., 1965. – С. 84 – 107. *Його жс.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – 134 с. *Перишина Т.С.* Фашистский геноцид на Украине 1941-1944. – К., 1985. – С.88-112. *Нюрнбергский процесс.* Сборник материалов. Том 1. – М., 1955. – С.787-808. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні.* Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – 488 с. *Історія застерігає: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни.* – К., 1986. – С.130-159.

² Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років (далі – фонди НМІВВВ), КВ-24406, РР-398.

³ Там само, КВ-130079, Д-16723.

⁴ Там само, КВ-132519, РТ-2143.

⁵ Там само, КВ-206087, Д-32894.

⁶ Там само, КВ-10725/36, Л-544/36.

⁷ Там само.

⁸ Там само, КВ-12729, Л-1394; КВ-26554, Л-2289; КВ-16480, Л-841; КВ-16473, Л-789; КВ-16479, Л-240; КВ-16465, Л-1588; КВ-20450, Л-1833; КВ-13145, Л-1454; КВ-23017, Л-206; КВ-23017, П-206.

⁹ Там само, КВ-166480, Г-841; КВ -16473, Г-789; КВ-16479, Г-240.

¹⁰ Там само, КВ – 13312, Д-2661.

¹¹ Там само, КВ-13197, Д-2598.

¹² Там само, КВ-10714, Д-1798; КВ-19414, Д-4274; КВ-19408, Д-4268; КВ-19093, Д-1943; КВ-19409, Д-4269.

¹³ Там само, КВ-10705, Д-1789; КВ-10717, Д-1801; КВ-60000, Д-12733.

¹⁴ Нове українське слово. – 1942. – 11 жовтня. – С.4 “Повідомлення штадткомісара”.

Фонди НМІВВВ КВ-16170, Г-792.

¹⁵ Фонди НМІВВВ, КВ-12406, Л-4974; КВ-23155, Д-4826; КВ-68922, Д-14234; КВ-13312, Д-2661; КВ-13197, Д-2598; КВ-13181, Д-2583.

¹⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. Листи з фашистської каторги. Зб. листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. К., 1947 – 158 с.

¹⁷ Фонди НМІВВВ КВ-10714, Д-1798; КВ-19093, Д-1943; КВ-19414, Д-4274; КВ-19408, Д-4268; КВ-19409, Д-4269; КВ-65699, Д-13659, КВ-196096, Д-29300; КВ-65698, Д-13658; КВ-59999, Д-12772; КВ-24057, Д-4915; КВ-36858, Д-8353; КВ-26165, Д-5602; КВ-65697, Д-13658; КВ-187840, Д-27721.

¹⁸ Там само, КВ-19408, Д-4268; КВ-19409 Д-4267.

¹⁹ *Вербицкий Г.Г.* Почта оstarбайтеров второй мировой войны. Документы и переписка. - Hermitage Publishers – 1996. – С. 23.

²⁰ Фонди НМІВВВ, КВ-10726/6, Л-545/6; КВ-10726/25, Л-545/25; КВ-10726/28, Л-545/28; КВ-10726/42-43, Л-545/42-43; КВ-10725, Л-544; КВ-10723, Л-537.

²¹ Там само, КВ-10725/25, Л-544/25.

²² Там само, КВ-10726, Л-545; КВ-107, КВ-10725, Л-544; КВ-10723, Л-537.

²³ *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. М., 1996. – С. 165.

²⁴ Фонди НМІВВВ, КВ-213059, Д-35127.

²⁵ Там само, КВ-213058, Д-35126.

²⁶ Там само, КВ-10725, Л-537/88.

Гелінада Грінченко (Харків)

УСНА ІСТОРІЯ ЯК МЕТОД І ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ*

Інституціоналізація усної історії як окремого методу історичних досліджень відбулася в країнах Америки й Західної Європи в 60–70-ті роки минулого століття¹. Десятиліття існують Міжнародна асоціація усної історії, Асоціація усної історії США, Товариство усної історії Великої Британії й багато інших**, кожна з цих інституцій має власне видання².

Особливостям усної історії та її епістемологічним проблемам присвячені сотні статей і десятки спеціальних монографій, огляд яких уже не раз ставав темою окремих наукових розвідок³. В них порушуються питання вірогідності й суб'єктивності, креативного характеру інтерв'ю як історичного джерела, співвідношення офіційної історії й колективного та індивідуального переживання цієї історії, обумовленості особистих спогадів приналежністю до тієї чи іншої соціальної групи і пов'язаних з цим особливостей саморепрезентацій, міждисциплінарного характеру усної історії та її місця в “історіописанні” в цілому.

Стисло й лаконічно сформулював завдання усної історії Пол Томпсон – “повернути людям, які робили й переживали історію, центральне місце в ній, даючи їм можливість заговорити на повний голос”⁴. Усна історія, яка в середовищі позитивістських історичних категорій спочатку стояла окремо, вперше запропонувала комплексне вивчення того, що, говорячи мовою З. Фрейда, придушувалося й витискувалося традиційною історіографією, – проблеми суб'єктивного спогаду, особистого осмислення пережитого і відповідальності індивіда за його “місце в історії”, примушуючи історика “з височини історичних теорій ... опуститися на землю – до незграбно індивідуальних людських життів, що лежать в їхній основі”⁵.

* Дана публікація є скороченим варіантом вступної статті до збірки Невигадане: Усні історії остарбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім „Райдер”, 2004. – 236 с.

** В Інтернеті назви й адреси національних асоціацій усної історії див. на сайті Міжнародної асоціації усної історії.

Усній історії, за влучним зауваженням Алессандро Портеллі, нерідко приписують ті претензії, яких не було й немає, – “щоб потім нікому не важко було б спростувати ці претензії”⁶. Відбувається це найчастіше через некоректне ототожнення усної історії як методу з предметом історичного дослідження в цілому, а сам термін “усна історія” тільки ускладнює цю ситуацію, бо “... передбачає хибну аналогію з уже відокремленими галузями історичної науки – історією економіки, сільського господарства, медицини, права та ін. Але усна історія не може бути повноправним “розділом” у межах історичної науки – це методика, яку можна використовувати в будь-якій її галузі. В самому терміні закладений і навіть передбачається елемент відбруньковування, тоді як насправді кожному, хто хоч скільки-небудь займався польовими усно-історичними дослідженнями, очевидно, що пошуки усних джерел – це діяльність, що вказує на взаємозв’язок усіх галузей історичної науки, а не на відмінності між ними”⁷.

За нашим глибоким переконанням, головна особливість усної історії полягає в тому, що вона не стільки переставляє акценти, скільки інвертує перспективу – те, що знаходилося на периферії традиційного історичного дослідження, стає його головним питанням, і “риторична драма” усного свідчення, покликана раніше лише для того, щоб виправдати або проілюструвати непорушність істини, що довірена паперу (чит. – “офіційному” документу), перетворюється на самостійне історичне джерело, надаючи внаслідок цього можливість повернути право тим, хто прожив життя в історії, брати участь у її дослідженні й оцінюванні.

Усна історія постає тим крихким містком, який поєднує фізичну реальність того, що відбулося, з нашими сьогоднішніми емоціями, тут концентрується той значущий для людини досвід минулого, який заново переживається у теперішньому, передаючи й інтерв’юваному, й інтерв’юєру почуття, з одного боку, єдності минулого й теперішнього, з іншого – їхніх відмінностей, і саме активний спогад усного інтерв’ю є засобом усвідомлення цієї єдності й відмінності.

Усна історія також дозволяє подолати традиційний скепсис професійного історика до “обивательських балачок” і породити чуйність і критичний інтерес до спогадів “непрофесіоналів”, а відповідно й певну стриманість у наступних інтерпретаціях тієї чи іншої події, явища або процесу. За образним зауваженням Пола Томпсона “якщо вивчення пам’яті навчає нас, що всі історичні джерела з самого почат-

ку пройнятї суб'єктивністю, жива присутність цих живих голосів із минулого також стримує нас у наших власних тлумаченнях, дозволяє, навіть зобов'язує нас перевіряти їх думками тих, хто завжди, в найголовнішому, знає більше нас... З тієї причини, що дитяча смертність була звичним явищем, ми не можемо зробити висновок, що батьки не відчували сильних страждань, коли помирали їхні діти, не спитавши про це самих батьків"⁸. Вплив усних джерел на окремі галузі історичних досліджень, їхнє комплексне застосування поряд з традиційними документальними матеріалами і, як наслідок, їхній вплив на сам спосіб написання й вивчення історії П. Томпсон аналізує в окремому розділі "Голосу минулого" – "Досягнення усної історії"⁹. На сьогоднішній день ця праця відомого британського вченого, визнаного фахівця в галузі усної історії, редактора-засновника журналу "Усна історія" й директора Національної колекції життєвих історій у національному архіві звукозаписів Великої Британії, тричі перевидана, в 2003 році перекладена російською мовою й надрукована в московському видавництві "Весь мир", є кращим систематичним дослідженням теоретичних аспектів і методичних підходів, історіографічного аналізу й практичних рекомендацій з проведення усно-історичних досліджень.

Декілька разів перевидавався й збірник найвідоміших усно-історичних досліджень "Oral History Reader" – "Хрестоматія з усної історії" за редакцією керівника усно-історичного відділу Британського національного архіву звукозаписів Роберта Перкса й співредактора британського спеціалізованого журналу "Усна історія" Алістера Томсона¹⁰. Статті згруповані тематично й являють собою критичні дослідження методу усної історії, практичні рекомендації й аналіз проведених інтерв'ю, роздуми про інтерпретативний потенціал і можливості, способи використання усних свідочств при написанні історичних досліджень. Деякі з робіт, що були подані в "Oral History Reader", увійшли до першої на пострадянському просторі хрестоматії з усної історії, виданої Європейським університетом в Санки-Петербурзі¹¹, до якої зібрані дослідження провідних фахівців у галузі усної історії – Алессандро Портеллі, Пола Томпсона, Алістера Томсона, Тамари Харевен, Луїзи Пассеріні та ін. Не ставлячи перед собою завдання історіографічного аналізу, зазначимо, що справжньою подією у вітчизняній усній історії став вихід збірника „Усна жіноча історія. Повернення"¹², де представлені усні історії жінок з різних регіонів України, вікової категорії 70-90 років, які пережили кризові суспільно-політичні ситуа-

ції в радянській і перехідний періоди. Матеріал, зібраний співробітниками жіночого центру „Спадщина”, дає уявлення про унікальний особистий досвід, про різноманітні позиції й моделі поведінки жінок, про формування ідентичності в контексті тоталітарного минулого, про роль жінок в історичному процесі, про їхній значний внесок у становлення державності України, підтверджуючи, на думку укладачів те, що жінка завжди була суб’єктом історії.

При всій різноманітності тематики усно-історичних розвідок одне з центральних місць належить використанню даного методу в дослідженнях, присвячених історії війн і збройних конфліктів, де, поряд зі зміною тематики внаслідок розширення кола явищ, що вивчаються, стало можливим співставлення офіційної історії з історіями особистих трагедій, переживань і відчуттів не тільки солдатів і офіцерів – безпосередніх учасників бойових дій, але й їхніх дружин, дітей, матерів і подруг. Хрестоматійними вже стали відомі дослідження Л. Пассеріні¹³ та А. Портеллі¹⁴, А. Томсона¹⁵ та Р. Фрейзера¹⁶, Л. Нітхаммера та А. фон Плато¹⁷.

Величезний внесок у вивчення історії і психології війн і збройних конфліктів, з використанням серед інших методу усно-історичного інтерв’ювання, зробили дослідження провідного наукового співробітника Інституту російської історії РАН, дійсного члена Академії військових наук, доктора історичних наук Олени Сенявської¹⁸. Окрім того, що усні свідчення повсюдно цитуються в працях авторки, в додатках до монографії „Людина на війні” вміщений опис авторської методики й розроблених „Питань для інтерв’ю з учасниками збройних конфліктів ХХ століття”¹⁹, а в додатку до книги „Психологія війни”, крім авторського питальника – також зразки анкет і питальників для глибокого інтерв’ю, які застосовувалися в ХХ ст. військовими психологами, соціологами й медиками, починаючи з російсько-японської війни і закінчуючи Афганським конфліктом²⁰.

На сьогодні вже закінчилась реалізація проекту „Блокада Ленінграда в індивідуальній і колективній пам’яті мешканців міста”, що здійснювався Центром усної історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі, в роботі якого брали участь викладачі, аспіранти, випускники й співробітники університету. В межах даного проекту протягом декількох років проходив збір усних спогадів з людьми, які пережили блокаду Ленінграда – з тими, хто пережив ці роки, будучи достатньо дорослим, і з тими, хто пам’ятає блокаду не стільки за осо-

бистим досвідом, скільки за оповіданнями старших, з тими, хто пробув у Ленінграді всю блокаду або з різних причин і в різний час був евакуйований з міста. Особливістю методу цієї дослідницької групи стало використання біографічних напівструктурованих інтерв'ю, що не обмежували оповідання блокадника хронологією війни, а надавали йому можливість самостійно „вписати” блокадний досвід в історію свого життя; а також відхід від звичайного для інтерв'ювання використання статистичної вибірки інформантів при визнанні кожного одиначного випадку репрезентативним, а кожного інтерв'ю таким, що має самостійну цінність для вивчення трагічного досвіду в житті ленінградців у 1941-1944 рр.²¹

Але крім того що усна історія дозволяє почути “голос минулого”, голос тих людей, які робили й переживали історію, спростувати або підтвердити ті чи інші інтерпретації минулого, вона ще дає можливість розробки й застосування нових підходів і методів аналізу усного свідчення як історичного джерела. На сьогоднішній день існує два основних способи аналізу інтерв'ю – реконструктивний і наративний (семантичний). Основне завдання реконструктивного методу – тут переважно використовуються біографічні інтерв'ю* – полягає у відтворенні ситуації, середовища, соціального контексту або їхніх окремих елементів, динаміки формування й змін тих чи інших структур, інститутів і організацій на підставі оповідей про індивідуальний щоденний рутинний досвід і практику, міжособистісні взаємозв'язки, індивідуальні життєві прагнення та їхню реалізацію. Наративний метод, що більшою мірою є підходом і набором можливостей, ніж єдиним теоретично обґрунтованим нормативним пізнавальним засобом, базується на аналізі самої оповіді, на текстуальних особливостях інтерв'ю з метою виявлення того, як оповідач сприйняв, оцінив, запам'ятав і згадав/переказав ту чи іншу подію, епізод або свій життєвий шлях у цілому.

Можливості нарративного аналізу досить великі – від значного мазка пензля рецензента (або по-школярськи примітивного переказу усної історії інформанта “своїми словами” дослідника) до суворо структурованого і формалізованого підходу інтерпретативного дискурс-

* Для проведення усно-історичних досліджень у залежності від питання, що вивчається науковцем, використовується п'ять основних видів інтерв'ю – біографічне, що в західній літературі має назву life-story, генеалогічне (family-tree), проблемне чи проблемно-нарративне (single-issue), щоденникове (diary), і групове (передусім focus group discussion).

аналізу²². Між цими полюсами пізнавальних підходів знаходиться багатий арсенал дослідницьких можливостей, які надає історична робота з текстом інтерв'ю: його тлумачення з “інтенсивно гуманітарних” позицій традиційної літературної критики, оцінка інтерв'ю, з “жанрової” точки зору, з визначенням стилю викладення й того, як форма оповіді впливає на її зміст, виявлення особливостей “жіночих” і “чоловічих” оповідань, взаємообумовленості офіційного й повсякденного дискурсів. При цьому робота з текстом інтерв'ю з метою вивчення “структур пам'яті”, притаманних їй штампів, стереотипів і стійких конструкцій як архетипів колективного несвідомого, символічного контексту, часової децентрації, статусу міжподійних зв'язків та ін. передбачає його розподіл на ряд текстових фрагментів – “нарративних сегментів”, що несуть певне змістове навантаження. Методика виділення цих “фрагментів повідомлення” також достатньо різноманітна й залежить від того, які питання ставить дослідник до інтерв'ю як джерела.

Так одним із найвідоміших і найефективніших варіантів аналізу біографічного інтерв'ю є метод, розроблений німецькими дослідниками Фрицем Шютце та Габрієлою Розенталь²³. Він оснований на герменевтичній реконструкції кожного окремого випадку шляхом аналізу життєвого досвіду людини, тобто аналізу генетичного, й аналізу самої оповіді про історію життя, тобто нарративного аналізу інтерв'ю як тексту. Подібний підхід передбачає, що в межах генетичного аналізу відбувається реконструкція подій у їхній хронологічній послідовності, а також відтворення того змісту, який ці події мали для людини в той період, коли відбувалися. У свою чергу аналіз оповіді, або інакше текстуальний аналіз, передбачає відтворення змісту, який людина вкладає у свій конкретний життєвий досвід сьогодні, а також вивчення тієї послідовності (або конструктора), в якій події розташовуються в оповіданні зараз, у наш час.

У той час, коли генетичний аналіз усних історій націлений, перш за все, на відновлення хронологічної послідовності подій, у текстуальному аналізі головне місце посідає вивчення тематичного поля – сукупності подій або ситуацій, які в оповіданні утворюють той задній план, на тлі якого розкривається певна тема, що знаходиться в центрі всієї оповіді. Аналіз тематичного поля передбачає реконструкцію форми й структури оповідання про життя, тобто того, яким чином розташовуються тематична і часова послідовність епізодів інтерв'ю. Для цього текст розбивається на певні блоки, в основу яких, відповідно до

методу, що розглядається, покладено ряд критеріїв – зміна стилю тексту, перехід від однієї теми до іншої, зміна осіб, від імені яких ведеться оповідь. Потім відбувається фіксація послідовності окремих епізодів (=блоків, =нарративних сегментів) і їхня інтерпретація, заснована на абстрагуванні від знання подальших частин тексту і формулюванні різних значень текстуального уривка, виходячи тільки з попереднього та наявного знання. Ці значення (гіпотези) потім порівнюються з послідовностями, які йдуть далі за текстом, внаслідок чого деякі з них підтверджуються, а деякі виявляються помилковими. Мета подібного аналізу полягає у відтворенні “структури випадку”, тобто визначення закономірностей вибору (або відмови від) будь-якої лінії поведінки із низки потенціальних можливостей, відкритих для людини в конкретній ситуації, іншими словами – реконструкції можливостей у середині суспільства, середовища або інституту “відповідати” на те, що соціально відбувається.

Інтерв’ю здійснюється трьома заходами: на першому етапі дослідник дотримується тактики “невтручання” в оповідання інформатора, щоб дати йому можливість самому обирати теми оповіді й по своєму інтерпретувати події, відібрані ним для своєї “історії” також самостійно. Другий етап інтерв’ю передбачає з боку дослідника ставлення уточнюючих запитань для деталізації тих подій або характеристики тих діючих осіб, про яких йшла мова в ході першого “вільного” етапу. І тільки на третьому заключному етапі дослідник ставить інформанту запитання, що стосуються “нарративних лакун”, пропущених обставин чи фактів, що з тих чи інших причин не були внесені наратором у своє оповідання.

Ще один підхід до аналізу інтерв’ю ми знаходимо у Кетрін Ріссман в її “Аналізі нарративу”²⁴, відповідно до якого дослідниця також ділить текст на смислові відрізки, розподіляючи їх потім за змістом і визначаючи таким чином ключові моменти оповідання. Критерієм вичленування змістових сегментів у К. Ріссман є “поетика мови” – інтонації, паузи, сполучники і вигуки.

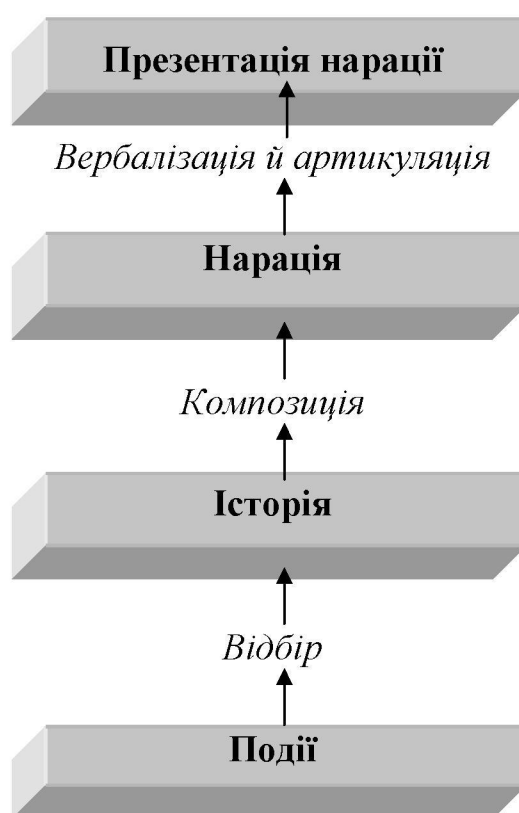
На вичленуванні окремих відрізків тексту з метою дослідження принципів їхньої зв’язаності основний так званий синтагматичний аналіз інтерв’ю, вихідною посилкою якого є твердження про обумовленість і не випадковість появи в інтерв’ю будь-якого змістового блоку “саме тут” і “саме зараз”. Синтагматичний аналіз дозволяє дослідити як нарративну компетенцію й причини саморепрезентації оповідача, так

і тематичні доміанти й ієрархічність змістових фрагментів тексту. Для того, щоб виявити характер уявлень про будь-яку подію, яка знайшла своє відображення в інтерв'ю, і визначити структуру цих уявлень, дослідники застосовують також парадигматичний тип аналізу усного інтерв'ю – виділення певної моделі, відповідно до якої окремі частини оповіді можна об'єднати в декілька груп, згідно з тим, як формулюється проблема, що була заявлена в інтерв'ю²⁵. У свою чергу, в пошуках меж закінчених змістів окремих тематичних фрагментів інтерв'ю ми пропонували розподіл усього транскрибованого тексту інтерв'ю на ряд текстуальних фрагментів, що несуть певне змістове навантаження, а в основу їх виділення нам здалося доцільним покласти критерій логічної завершеності й відокремленості висловлювання як одиниці мовного спілкування, розробленого в межах теорії мовних жанрів М. М. Бахтіна²⁶. При цьому поділі ми, в першу чергу, орієнтувалися на зміну мовних суб'єктів (інтерв'юера й інтерв'ююемого) й адресність як конститутивні ознаки висловлювання, за яких кожний нарративний сегмент являє собою відповідь на “приховане” запитання, тобто запитання, яке, за думкою оповідача, повинен був би поставити дослідник.

Ширші інтерпретативні можливості пропонує контекстуальний аналіз усного свідчення, відповідно з якими визначається й аналізується екзистенціально-історичний контекст як світ об'єктів, станів і подій у минулому, про які говорить респондент; ситуаційно-соціокультурний контекст реального часу, в якому відбувається інтерв'ю, детермінований статусно-рольовими, статевовіковими, інституціональними стосунками, місцем і “культурним середовищем” спілкування й т. ін.; інтерпретативний контекст запровадження в науковий обіг інтерв'ю як історичного документа в ході написання конкретно-історичного дослідження.

Позначені нами підходи до аналізу інтерв'ю пояснювальний потенціал своїх можливостей реалізують на рівні “кінцевого продукту” – транскрибованого нарративного тексту. При цьому відкритим залишається питання нарративних трансформацій, тобто відокремлення нарративних операцій, які перетворюють “сирий матеріал” потенційно можливих історій інформанта в оповідний текст, вивчення логічної послідовності цих прийомів, і на цій основі виявлення загального й особливого у відборі оповідачем ситуацій, діючих осіб та їхніх характеристик, у розташуванні цих елементів у якомусь штучному порядку, що в свою чергу реалізується в презентації нарації – усно-історичному інтерв'ю. Можливості такого аналізу, на наш погляд, пропонує породжувальна

модель наративного конституювання Вольфа Шміда²⁷, яка схематично виглядає так²⁸:

Тут *події* являють собою сукупність усіх реальних ситуацій, персонажів (діючих осіб) і дій в історичному минулому інформанта, які сформували його індивідуальний досвід та ідентичність, і для цієї сукупності характерна потенційно нескінчена деталізація і конкретизація, часове простеження в далеке минуле і внутрішнє дроблення. На підставі цих подій — одночасно реальних і опосередкованих суб'єктивним досвідом індивіда — відбувається *відбір* ситуацій, персонажів, дій та їхніх властивостей у певну *історію*, яка, на відміну від необмеженої кількості подій, має початок і кінець, що фіксують визначену кількість елементів подій та їхніх характеристик, про які інтерв'юваний вирішив розповісти інтерв'юєру. При цьому слід враховувати, що ситуації, відібрані наратором в історію, яку він викладе в подальшому оповіданні, є не механічним добором елементів подій, а

ментальним конструктором у відомості оповідача, який, осмислюючи свій минулий досвід, зводить його до тих небагатьох елементів, які створюють його історію.

Тут, однак, необхідно зробити одне суттєве уточнення. Запропонований аналіз наративного конституювання може бути застосований більшою мірою для проблемно–наративного або неструктурованого автобіографічного інтерв'ю, тобто в разі невтручання дослідника у власний виклад інформантом суб'єктивно значущих епізодів або елементів подій. У випадку конкретизації дослідником деталей, що оминули відновлення уривків оповідань і уточнення змісту, який оповідач укладав у свою розповідь, як це, наприклад, передбачається в моделі Шютце–Розенталь, на другому етапі інтерв'ювання породжуюча модель наративного конституювання поступиться місцем аналізу співвідношення реконструкції автобіографічної ідентичності оповідача і його індивідуальної версії власного життя (див. вище).

Аналіз наративних трансформацій не дає відповіді на питання чому оповідач відібрав ті чи інші ситуації або тих чи інших діючих осіб для своєї історії, але дозволяє виявити як типові для даної групи інформантів образи, елементи подій і їхні характеристики, так і критичні, використовуючи термінологію Е. Гренді, значення “нормальних виключень” або “незвичайно звичайного”, що дозволяють розглядати екстремальні випадки як репрезентативні.

Трансформація подій в історію є також полем реалізації внутрішніх когнітивно дисонуючих або консонуючих регулятивів індивіда^{*29}, що при відборі того чи іншого елемента передбачає *невідбір* багатьох інших. Те, що не відібрали, не подали в історії як другому рівні наративної трансформації є не тільки неактуальним, але часто придушеним, витиснутим, таким, що не вписується в нормативні прийняті суспільством стандарти спогадів, формуючи так звані “наративні блокади” в інтерв'ю. Алістер Томсон, який вивчав саме цей феномен витиснених спогадів, дійшов до образного висновку, що “пам'ять — це поле бою. Ми б'ємося з собою, формуючи в пам'яті певний образ нашого минулого досвіду і придушуючи інші, альтернативні спогади. Ми беремо участь у боротьбі різних точок зору на минуле, різноманітних

* Згідно з теорією когнітивного дисонансу думки, переконання і припущення, що суперечать новій інформації, призводять до ментального конфлікту, і заради його уникнення людина вимушена переосмислювати свої “життєві настанови”, пристосовуючи їх до загальноприйнятих стандартів.

спогадів про минуле — боротьбі, що розгортається в публічному просторі”³⁰. У свою чергу, старання під час роботи з текстом фіксація подібних лакун дає можливість сформулювати запитання для “уточнюючого” етапу або проведення серії повторних інтерв’ю.

У моделі Шміда наступний рівень наративних трансформацій поданий саме *оповіданням (нарацією)* як результатом *композиції* — лінеаризації й перестановки епізодів історії всупереч їхньому природному хронологічному порядку³¹, що активізує змістовий потенціал, закладений в історії. На цьому етапі закінчується процес формування змістовно-тематичної й інтенціональної спрямованості інтерв’ю на предметну сферу й можливості репрезентації особистісного досвіду, індивідуально сконструйовану й осмислену в свідомості оповідача дійсність.

Очевидно, що ця модель конституювання наративу відображає ідеальний, позачасовий генезис оповідання, що не піддається спостереженню на рівні трансформацій, але приводить до виникнення того єдиного доступного для аналізу кінцевого продукту — інтерв’ю-як-тексту, в якому і закладений найбагатший інтерпретативний потенціал усного свідощтва. Що ж до виявлення зазначених рівнів, то воно є лише допоміжним засобом для наступних операцій, пов’язаних з аналізом тексту. Так відібрані для історії елементи дають підстави для аналізу подальших у наративі описів, оцінок, міркувань і декларацій оповідача (підкреслимо, що нарація не виключає дескрипції, а навпаки, припускає її для експозиції ситуацій, діючих осіб і самих дій³²) та класифікації наративних сегментів тексту за стилем оповідання (Шютце-Розенталь), або служать критерієм виділення змістових одиниць для кількісного контентаналізу³³, тематичних домінант для синтагматичного й асоціативних груп для парадигматичного аналізу інтерв’ю.

Презентація нарації у вигляді історії, що артикулює, “звучить”, де задіяні паузи, інтонація, міміка, жести оповідача, семантично значно багатша, ніж написаний текст, і це є найважливішою особливістю усно-історичного свідощтва і пов’язаних з нею труднощів інтерпретації. Процес переведення Звуку в Знак при транскрибуванні аудіозапису інтерв’ю наштовхується на проблеми, які складно вирішити, — як передати в транскрипті інтонаційну варіативність оповідання, зміну швидкості й ритму мови, голосову модуляцію й особливу музичність усної мови, змістові акценти й маркери значень. Будь-який транскрипт неминуче містить частку дослідницького суб’єктивізму, що аж ніяк не применшує достоїнства усної історії як методу історичного досліджен-

ня, а є його специфічною рисою, відкриваючи нові можливості інтерпретацій усного свідчення. Зокрема, пошуку шляхів оптимального об'єднання в єдиний інтерпретативний простір обох рівнів трансляції усної історії – як акустичного і як текстового протоколів. Інтерпретативний потенціал цих двох рівнів рівновелико багатий і в той же час не порівняно різний, і спокуса відмови від використання Звуку під час роботи з транскрибованим текстом обкрадає й збіднює усне повідомлення.

Повнота аналізу усної історії, на наш погляд, можлива лише за умов комплексного використання цих двох протоколів, тим більше, що в низці випадків нарративного аналізу інтерв'ю певний просодичний компонент або паралінгвістичний елемент комунікації – інтонаційний контур, ритм і голосність мови, перериваючий або накладений на голос сміх, зітхання, плач – лежить в основі поділу тексту на деякі нарративні сегменти.

* * *

Звичайно, спогади одного не дають підстав для обґрунтованого узагальнення стосовно багатьох, і будь-яка розказана тут історія унікальна так само, як унікальне й неповторне життя кожної людини. Але, враховуючи нерозривний зв'язок між індивідуальним досвідом і соціально-історичним контекстом, головна заслуга усної історії полягає у вивченні взаємообумовленої дистанції і зв'язку між ними, між офіційним і щоденним дискурсом, між значущою для оповідача *його* правдою й узурпованим традиційною історіографією викладенням того, „як це було насправді”.

Над усною історією невблаганно володарює час: покоління людей, що йдуть з життя, забирають з собою і свої історії, і це безцінне джерело стає безповоротно втраченим. Згаяна радянськими істориками внаслідок ідеологічно нормованого права на пам'ять можливість широкомасштабного збирання усних свідчень сьогодні ще може бути компенсована об'єднанням інтелектуального потенціалу сучасних науковців у цій галузі історичних досліджень. І тут, за нашим переконанням, на першому місці повинна бути робота з організації, запису й аналізу усних інтерв'ю з представниками того покоління, яке пережило, безперечно, найтрагічнішу, найскладнішу й найсуперечливішу подію в історії всього ХХ століття – Другу світову війну: з тими, хто бився на її фронтах і з тими, для кого вона стала „іншою війною” – звичайним населенням окупованих територій і тилу, колишніми військовополоненими, в'язнями гетто й концентраційних таборів, колишніми примусо-

вими „східними робітниками” – остарбайтерами. Долаючи анабіоз заколисуючого позитивізму, зриваючи рятувальний для тоталітарного минулого полог загальної безпам’ятті, ці історії дають можливість зрозуміти й прийняти місце й роль **Звичайної Людини в Історії**.

¹ Докладніше див.: *Бэрг М.П.* Устная история в Соединенных Штатах // Новая и новейшая история. – 1976. – № 6. – С. 213-216; *Урсу Д.П.* Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории. – М.: Наука, 1989. – С. 3-32; *Никитина Д.* Проблемы устной истории на VII международной конференции // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 210-216; *Хубова Д.Н.* Устная история “Verba Volant”:

Методическое пособие. – М., 1997; *Лоскутова М.В.* Устная история: Методические рекомендации по проведению исследования. – СПб., 2002; *Лоскутова М.В.* Введение // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. Лоскутовой М.В. – СПб, 2003. – С. 5-31; *Томпсон П.* Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М., 2003 и т. д.

² Тематичний огляд номерів журналу Oral History Review Асоціації усної історії США див.: *Гринченко Г.Г.* Устно-исторические исследования на страницах журнала “Oral History Review” (2001 – 2002 гг.) // Вісник Харківського національного університету. – 2003. – Серія “Історія”. – Вип. 35. – № 594. – С. 342-349.

³ Див. наприклад: *The Mythos We Live By / Samuel R., Thompson P. (Ed.).* – London, 1990; *Tonking E.* Narrating our Pasts: The Social Construction of Oral History. – Cambridge, 1992; *Lummis T.* Listening to History: The Authenticity of Oral Evidence. – London, 1987; *Thompson P.* The Voice of the Past. Oral History. – Oxford University Press, 2000; *Томпсон П.* Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М., 2003.

⁴ *Томпсон П.* Голос прошлого ... С. 15.

⁵ *Томпсон П.* Голос прошлого ... С. 23.

⁶ *Портелли А.* Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории... – С.33.

⁷ *Evans G.E.* The Days That We Have Seen. – London, 1975, p. 24.

⁸ *Томпсон П.* Голос прошлого ... С. 175.

⁹ *Томпсон П.* Голос прошлого ... С. 88-123.

¹⁰ *The Oral History Reader / R. Perks, A. Thomson (Ed.)* – London, New York, 2002.

¹¹ Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. Лоскутовой М. В. – СПб, 2003.

¹² Усна жіноча історія. Повернення. Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів – К., 2003.

¹³ *Passerini L.* Fascism in Popular Memory. – Cambridge, 1987.

¹⁴ *Portelli A.* The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue – Madison, Wis., 1997.

¹⁵ *Thomson A.* Anzac memories: putting popular memory theory into practice in Australia // The Oral History Reader ... – P. 300-311.

¹⁶ *Fraser R.* Blood of Spain: The Experience of Civil War, 1936-39. – London, 1979.

¹⁷ „Wir kriegen jetzt andere Zeiten.“ Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern / Niethammer L., von Plato A. (Hg.) – Berlin/Bonn, 1985. (Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet Band 3).

¹⁸ *Сенявская Е.С.* 1941-1945: Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование. – М., 1995; *Сенявская Е.С.* Человек на войне. Историко-

психологические очерки. – М., 1997; *Сенявская Е.С.* Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999.

¹⁹ *Сенявская Е.С.* Человек на войне... Приложение 3.1. Программа историко-социологического обследования участников войны в Афганистане // С. 197-200; а також повні відповіді кількох респондентів на окремі питання див. Приложение 3.2. Выдержки из интервью с участниками Афганской войны // С. 201-227.

²⁰ *Сенявская Е.С.* Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – С. 357-369.

²¹ Блокада глазами очевидцев. Интервью с жителями Ленинграда 40-х гг. Составление, вступительная статья и комментарии Т. Ю. Ворониной, И. Е. Гусинцевой, В. В. Календаровой // *Нестор* № 6 (2001, №2). Ежеквартальный журнал истории и культуры России и Восточной Европы. Человек и война. Источники, исследования, рецензии. – СПб, 2003. – С. 37-268.

²² Див. наприклад: Макаров М. Основы теории дискурса. – М., 2003.

²³ Див. наприклад: *Schütze F.* Pressure and Guilt: The Experience of a Young German Soldier in World War II and its Biographical Implication // *International Sociology*. – 7/2-3. – 1992. – p. 187-208, 347-467; *Rosenthal G.* German War Memories: Narrability and the Biographical Functions of Remembering // *Oral History*. – 19/2. – 1991. – p. 34-41; *Позенгаль Г.* Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью // *Хрестоматия по устной истории...* – С. 322-355.

²⁴ *Riessman C.* Narrative Analysis. – Newbury Park, California, 1993.

²⁵ Див. наприклад: *Грил Р.* Слушайте их голоса: два примера интерпретации устно-исторических интервью // *Хрестоматия по устной истории...* – С. 296-322.

²⁶ *Грінченко Г.* Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами Харківської області) // *Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. VI. – Харків-Київ: Критика, 2004. – С. 151-171.

²⁷ *Schmid W.* Die narrativen Ebenen „Geschehen“, „Geschichte“, „Erzählung“ und „Präsentation der Erzählung“ // *Wiener Slawistischer Almanach*. Bd. 9., 1982. – S. 83-110; *Шмид В.* Нарратология. – М., 2003.

²⁸ *Шмид В.* Нарратология... С. 181.

²⁹ Див. наприклад: *Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса / пер. с англ. – СПб., 2000.

³⁰ *Томсон А.* Легенда об АНЗАКе: исследуя национальную мифологию и память в Австралии // *Хрестоматия по устной истории ...* С.189.

³¹ *Шмид В.* Нарратология... С. 175-177.

³² *Шмид В.* Нарратология... С. 168-169.

³³ Див. наприклад: *Поршнева О., Поршнев С.* К вопросу об атрибуции текстов записей солдатских разговоров С. З. Федорченко // *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. – №29. – Июнь 2002 г., – М., 2002. – С. 189-212.

Марина Дубик (Київ)

Проблема примусової праці робітників з України під час другої світової війни у сучасних німецькомовних наукових виданнях

Проблема використання праці примусових робітників з України, яка до кінця 80-х років майже не розглядалася в історіографії, останнім часом привертає увагу багатьох дослідників як в Україні, так і за її межами.

У німецькій історіографії одним із перших, хто вивчав цю тему в рамках узагальнюючого дослідження, став Ульріх Герберт, який присвятив проблемі використання примусової праці у Третьюму рейху чимало публікацій як власних, так і підготовлених за його редакцією¹. В цих роботах проводиться комплексний аналіз проблеми по окремих галузях господарства, розглядаються відмінні умови праці для представників різних держав. Сам проф. Герберт приділяє головну увагу висвітленню політики націонал-соціалізму по відношенню до іноземних робітників, що потребує узагальнюючого підходу, але його праці стали основою та поштовхом до подальшої роботи для багатьох інших дослідників. Він виділив, зокрема, такі основні напрямки для майбутніх детальних розробок: дослідження різмаїття реальних умов життя “остарбайтерів” в окремих робочих місцях та галузях господарства; значення регіональних керівників режиму від керівника маленького населеного пункту до уповноваженого підприємства щодо іноземців; значення діяльності роботодавців у комунальному та суспільному секторах господарства; ставлення німецького населення до іноземців.

Слід зауважити, що в зарубіжній історіографії примусові робітники з України рідко виділяються в самостійний об’єкт дослідження. Багато істориків при аналізі теми примусової праці у Третьюму рейху виділяють окремі групи в’язнів концтаборів (які, як правило, не діляться за національною ознакою), військовополонених (які також розглядаються загалом як радянські) та цивільних робітників. Українці присутні в усіх цих групах, але при аналізі вони найчастіше розглядаються як “остарбайтери” (тобто цивільні робітники зі Сходу, а точніше з окупованих територій Радянського Союзу у кордонах 1939 р.), якщо вза-

галі виділяється їх походження. Треба також враховувати при висвітленні даної теми, що вихідці з Західної України вважались у Третьюму рейху польськими громадянами, причому умови праці та життя “остарбайтерів” та робітників із Польщі докорінно відрізнялися.

Окрім тенденції проведення узагальнюючих досліджень з даної теми, у західній історіографії можна виділити іншу схильність: висвітлення проблеми використання примусової праці на джерельному матеріалі окремих регіонів, міст, окремих підприємств. Наприклад, Маргарет Руфф присвятила своє дослідження українським остарбайтерам, які працювали під час війни у Ворарльберзі, одній із земель Австрії². Авторка вмістила у монографії додатком список колишніх “остарбайтерів”, який склала на підставі листів від них та опитувань, що надало практичну вагу цій праці. У збірнику статей з історії міста Грац в Австрії вміщено статтю Барбари Стелцль про табори іноземних цивільних робітників та військовополонених у Граці³. Б. Болль присвятив свої праці примусовій праці в містах Баден, Оффенбург⁴, Фред Дорн і Краус Гойер – в регіоні південного Гессену, Габріеле Фрайтаг – у регіоні Ліппе, Андреас Хойслер – у Мюнхені⁵, колективи авторів – у Морсі, Ганновері⁶, Андреа Нойгебауер – у Рюссельсгаймі⁷, Хедвіг Брюхерт – у Вісбадені⁸. Окремі групи примусових робітників у останньому виданні розглядаються за національною ознакою, причому вихідці із Західної України вважаються робочою силою українських областей Польщі. Кілька публікацій присвячено питанням праці “остарбайтерів” на заводах великих концернів, таких як Фольксваген, Даймлер-Бенц, ОСРАМ та ін.⁹ Треба також зазначити, що тема використання примусової праці іноземних робітників під час Другої світової війни представлена окремими розділами в загальних виданнях з історії концернів, таких як ІГ-Фарбен¹⁰ та ін. Синтезом регіонального та фахового підходу є недавній збірник статей щодо примусової праці у Дюссельдорфі¹¹ – великому індустріальному місті. Автори розглянули тему на прикладах концернів, які мали підприємства у Дюссельдорфі, а також євангелічної та католицької церков.

Монографія Уве Камінського¹², одного з авторів попереднього збірника, має предметом дослідження саме участь церкви у використанні іноземних робітників. Камінський зосереджує свою увагу на участі в цьому євангелічної церкви у Рейнській області. У роботі висвітлено чинники використання примусової праці під час Другої світової війни, сфери її використання євангелічною церквою. Автор розглядає в

окремих параграфах використання праці в сільському господарстві церкви, домашньому господарстві, церковних лікарнях, євангелічних будинках, окремий параграф висвітлює працю в'язнів тюрми в церкві. У дослідженні висвітлено медичне обслуговування іноземних робітників, половину з яких становили радянські громадяни, їх релігійна підтримка. У книзі вміщено численні таблиці із наведенням даних по окремих закладах, наведено екскурс про участь керівника фінансового відділення рейнської євангелічної церкви у знищенні євреїв в Україні. Окремий розділ висвітлює утримання іноземних робітників після закінчення війни до кінця 50-х років, поки існували табори для переміщених осіб.

Окрім монографічних праць та наукових статей з теми, останнім часом розповсюджено публікації документів окремих земельних архівів та їх каталогів, наприклад, державного архіву Тюрінгії¹³. Цей каталог містить статтю про причини та форми масового використання праці іноземних робітників у Німеччині, а також про особливості використання примусової праці у Південній Тюрінгії, список літератури з теми. Основною частиною цієї публікації є детальний перелік архівних джерел до теми із внутріфондовими описами державного архіву Тюрінгії та комунальних архівів Південної Тюрінгії. В додатку вміщено фотокопії окремих документів. Цей перелік є дуже цінним, оскільки він висвітлює стан збереженості джерельної бази до теми в окремому регіоні, містить назви підприємств, на яких використовувалася примусова праця. Аналогічне видання було присвячене примусовій праці у Лангенфельді¹⁴. Подібна робота проводилася й триває й досі в усіх архівних установах Німеччини та Австрії.

Значним поштовхом для ґрунтовної наукової роботи з теми стала діяльність Німецького Федерального фонду щодо компенсаційних виплат колишнім жертвам нацизму, яка викликала потребу вирішення практичних завдань за допомогою проведення в рамках завдань фонду дослідницької роботи. Проблемі визначення компенсаційних претензій присвячена збірка статей за редакцією Ульріке Вінклер, збірник форуму політичної освіти, публікації М. Арнінга, М. Брюнінга та чимало інших¹⁵. Дослідження Марка Шпюрера¹⁶ містять статистичні розрахунки чисельності примусових робітників у Рейху за окремими галузям з метою отримання ймовірних даних про чисельність ще насьогодні живих колишніх "остарбайтерів" та в'язнів концтаборів, висвітлення використання примусової праці окремих категорій – цивільних робітни-

ків, військовополонених та в'язнів, позицію автора щодо компенсації колишнім примусовим робітникам.

На нашу думку, дуже цікавим, з практичної точки зору, стало дослідження Томаса Кушинського з приводу компенсаційних платежів за примусову працю у Третньому Рейху¹⁷. Це дослідження базується на даних про чисельність примусових іноземних робітників, кількість відпрацьованих ними годин, вартість праці німецького робітника у той час. Вихідним мотивом для автора було те, що заробітна платня примусових робітників значно відрізнялася від зарплатні німецьких робочих, тому його метою було підрахувати отриманий підприємствами додатковий прибуток за рахунок використання дешевої або зовсім безплатної робочої сили, як це було у випадку використання праці в'язнів концтаборів. Автор виділив 7 умовних категорій примусових робітників, умови праці яких відрізнялись між собою, та підрахував у процентному співвідношенні додатковий прибуток державної казни Третього рейху, підприємств громадського сектору та приватних підприємств. За підрахунками автора, у рейху працювало близько 14–15 млн чол. примусових іноземних робітників, загальний робочий час яких становив понад 21 млн років. Завдяки використанню примусової праці було отримано додатковий прибуток у 16,23 млрд рейхсмарок, що з урахуванням різниці між курсом рейхсмарки і дойчмарки та співвідношення воєнного стандарту життя до сьогоденного відповідає сумі у 180 млрд дойчмарок. Цю цифру важко порівняти з 10 млрд дойчмарок, які були представлені німецькими підприємствами для надання “компенсацій” Німецьким Федеральним фондом.

Тенденція виходу досліджень у практичну площину є на сьогодні найбільш важливою та, внаслідок цільового фінансування окремих проектів, найбільш поширеною у сучасній зарубіжній історіографії з проблеми використання праці примусових робітників з України.

Останнім часом отримала розповсюдження практика публікацій інтерв'ю с колишніми примусовими робітниками, їхніх листів щодо теми. Різні дослідники ставлять своїм завданням спілкування (як усне, так і письмове) як основний напрямок в отриманні джерельної бази. Наприклад, Тамара Франкенбергер ще у 1997 році опублікувала та проаналізувала спомини колишніх радянських примусових робітниць¹⁸. Бодо Ферстер та Мартін Гузе опублікували запис історії української родини Дерев'янків, яка була на примусових роботах у Берліні та Штейсберзі¹⁹, Сусанна Краац присвятила свою працю долям при-

мусових робітниць з Криму²⁰, у 2000 році були опубліковані розповіді колишніх примусових робітників з Польщі, України та Білорусі, які працювали у Берліні²¹.

Гізела Шварце вже кілька років займається темою використання примусової праці “остарбайтерів”, веде листування з колишніми “остарбайтерами” та аналізує отриманий матеріал²². В останній книзі зроблено аналіз понад 340 листів колишніх примусових робітників з Росії та України²³. Використання такого джерельного масиву, як сьогоднішні спомини про події 60-річної давнини, надає історичному знанню багато подробиць та випадків виключення з правил, які тим не менш траплялися у житті, та які підтверджують умовність загальних стверджень про примусову працю у Третньому Рейху.

¹ Europa und der “Reicheinsatz”: auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Haeftlinge in Deutschland 1938-1945 / Ulrich Herbert (Hg.) – Essen, 1991; *Herbert, Ulrich*. Fremdarbeiter - Politik und Praxis des “Auslaender-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Berlin/Bonn, 1999; *Його ж.* Geschichte der Auslaenderpolitik in Deutschland – Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Fluechtlinge. 2001; *Його ж.* Geschichte der Auslaenderbeschaeftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter. – Berlin, Bonn, 1986; *Його ж.* Zwangsarbeit in Deutschland. Sowjetische Zivilarbeiter und Kriegsgefangene 1945. In: Erobern und Vernichten. Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941-1945. Essays. – Berlin, 1991. – S. 106-130.

² *Ruff, Margarethe*. Um ihre Jugend betrogen. Ukrainische Zwangsarbeiter/innen in Vorarlberg 1942–1945. Studien zur Geschichte und Gesellschaft Vorarlbergs Bd. 13. Bregenz, 1997.

³ *Stelzl, Barbara*. Lager in Graz. Zur Unterbringung auslaendischer Zivilarbeiter, Kriegsgefangener und KL-Haeftlinge 1938-1945 // Stefan Karner (Hrg.) Graz in der NS-Zeit 1938-1945. – Veroeffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts fuer Kriegsfolgen-Forschung, Sonderband 1. – Graz-Wien-Klagenfurt, 1999. – S. 353–369.

⁴ *Boll B.* Zwangsarbeiter waehrend des Zweiten Weltkrieges in Baden // Zeitschrift des Breisgau-Geschichtsvereins “Schau-ins-Land”. Freiburg, 1992. III Jahresheft. S.179–203; “Das wird man nie mehr los.. Auslaendische Zwangsarbeit in Offenburg 1939 bis 1945.- Pfaffenweiler, 1994.

⁵ *Dorn, Fred und Heuer, Klaus*. Ich war immer gut zu meiner Russin. Struktur und Praxis des Zwangsarbeitersystems im Zweiten Weltkrieg in der Region Suedhessen. Pfaffenweiler, 1991; *Freitag, Gabriele*. Zwangsarbeiter im Lipper Land. Der Einsatz von Arbeitskraeften aus Osteuropa in der Landwirtschaft Lippes 1939–1945. Bochum, 1996; *Heussler, Andreas*: Auslaendereinsatz. Zwangsarbeit fuer die Muenchner Kriegswirtschaft 1939-1945. – Muenchen, 1996; *Його ж.* Doppelte Entrechtung. Auslaendische ZwangsarbeiterInnen in der Muenchner Kriegswirtschaft 1939-1945. In: Sybille Krafft (Hrsg.), Zwischen den Fronten. Muenchner Frauen in Krieg und Frieden 1900-1950. – Muenchen, 1995. – S. 308-323.

⁶ Bours u.a. *Unter Menschen? Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter im Altkreis Moers 1939–1945*. Moers, 1998; *Anschuetz, Janet/Irmtraud Heike (Hrsg.): Feinde im eigenen Land. Zwangsarbeit in Hannover im Zweiten Weltkrieg*. – Bielefeld, 2000.

⁷ *Neugebauer, Andrea: "Auslaendische Arbeitskraefte sind in Baracken unterzubringen!" Kriegsgefangene, Zivil- und ZwangsarbeiterInnen waehrend des Zweiten Weltkriegs in Ruesselheim*. Ruesselheim, 2001.;

⁸ *Bruechert, Hedwig. Zwangsarbeit in Wiesbaden. Der Einsatz von Zwangsarbeitskraeften in der Wiesbadener Kriegswirtschaft 1939 bis 1945, mit einem Beitrag von Kerstin Ker-sandt*. – Wiesbaden, 2003.

⁹ Див.: *J. Siegfried. Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1939–1945*. Campus Verlag. Frankfurt / New York, 1988; *B. Hopmann, M. Spoerer, B. Weitz, B. Bru-enighaus. Zwangsarbeit bei Daimler-Benz // Zeitschrift fuer Unternehmensgeschichte*. Bei-heft 78. Stuttgart, 1994; *Gregor, Neil: Stern und Hakenkreuz. Daimler-Benz im Dritten Reich*. – Berlin, 1997; *Jacobeit, Sigrid: OSRAM-ArbeiterInnen. Deutsche und aus-laendische Frauen in der Kriegsproduktion fuer den Berliner Gluehlampen-Konzern 1939 bis 1945*. In: *Jahrbuch fuer Geschichte* 35 (1987). – S. 369-388.

¹⁰ *IG Farben: von Anilin bis Zwangsarbeit. Zur Geschichte von BASF, Bayer, Hoechst und anderen deutschen Chemie-Konzernen*. – Stuttgart, 1995.

¹¹ *Zwangsarbeit in Duesseldorf. "Auslaendereinsatz" waehrend des Zweiten Weltkrieges in einer rheinischen Grosstadt*. Clemens von Looz-Corswarem (Hrsg.) in Zusammenarbeit mit Rafael R.Leissa und Joachim Schroeder. – Essen, 2002.

¹² *Kaminsky, Uwe. Dienen unter Zwang: Studien zu auslaendischen Arbeitskraeften in Evangelischen Kirche und Diakonie im Rheinland waehrend des Zweiten Weltkriegs*. – Bonn, 2002.

¹³ *Zwangsarbeiter in Suedthueringen waehrend des Zweiten Weltkrieges: Archivalisches Quelleninventar*. – Schriften des Thueringischen Staatsarchivs Meiningen, Band 2. – 1995.

¹⁴ *Zwangsarbeit in Langenfeld 1939-1945. Eine Dokumentation des Stadtarchivs*. – Lan-genfeld, 2000.

¹⁵ *Winkler, Ulrike (Hg.). Stiften gehen – NZ-Zwangsarbeit und Entschaedigungsdebatte*. Koeln, 2000; *Forum Politische Bildung (Hg.) Wieder Gut Machen? Enteignung, Zwang-sarbeit, Entschaedigung, Restitution*, 1999; *Klaus Barwig, Guenter Saathoff, NicoleWeyde. Entschaedigung fuer NZ-Zwangsarbeit. Rechtliche, historische und politische Aspekte*. Baden-Baden, 1998; *Arning, Matthias. Spaete Abrechnung. Ueber Zwangsarbeiter, Schlusstriche und Berliner Verstaendigungen*. Frankfurt / Main, 2001; *Bruening, Manfred u.a. Entschaedigung fuer Zwangsarbeiter. Modelle fuer die Loesung einer offenen his-torischen Aufgabe*. Bonn, 1999.

¹⁶ *Spoerer, Mark. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz – Auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haeflinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa*. Stuttgart u. Muenchen, 2001; *Zwangsarbeit im Dritten Reich. Verantwortung und Entschaedigung // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 51, 2000. – C. 508–527.

¹⁷ *Kuczynski, Thomas. Entschaedigungsansprueche fuer Zwangsarbeit im "Dritten Reich" auf der Basis der damals erzielten zusaetzlichen Einnahmen und Gewinne*. Stiftung fuer Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts, Universitaet Bremen, 1999.

¹⁸ *Frankenberger, Tamara: Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehe-maliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen*. – Muenster, 1997.

¹⁹ Foerster, Bodo/Martin Guse: "Ich war in Eurem Alter, als sie mich abholten". Zur Zwangsarbeit der ukrainischen Familie Derewjanko in Berlin-Schoeneberg und Steyerberg/Liebenau von 1943 bis 1945. Hrsg.: Dokumentationsstelle Pulverfabrik Liebenau e.V. u. Foerdereverein der Sophie-Scholl-Oberschule Berlin. – Berlin, 2002.

²⁰ Kraatz, Susanne: Verschleppt und vergessen. Schicksale jugendlicher "OstarbeiterInnen" von der Krim im Zweiten Weltkrieg und danach (Begleitbuch zur Ausstellung im Rathaus der Stadt Heidelberg, 5-20. Oktober 1995). – Heidelberg, 1995.

²¹ Zwangsarbeit in Berlin 1940-1945. Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weissrussland. Hrsg.: Berliner Geschichtswerkstatt. – Erfurt, 2000.

²² Schwarze, Gisela. Kinder, die nicht zaehlten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg. Essen, 1997; *Вона ж.* Gefangen in Muenster. Kriegsgefangene, Zwangsarbeiter, Zwangsarbeiterinnen 1939-1945. Essen, 1999.

²³ Die Sprache der Opfer. Briefzeugnisse aus Russland und der Ukraine zur Zwangsarbeit als Quelle der Geschichtsschreibung. Kommentiert und herausgegeben von Gisela Schwarze. – Essen, 2005.

Сергій Гальчак (Вінниця)

ЕТАПУВАННЯ “СХІДНИХ РОБІТНИКІВ” З ПОДІЛЛЯ В НАЦИСТСЬКЕ РАБСТВО

Окупувавши Поділля, гітлерівські загарбники встановили тут жорстокий окупаційний режим. Невдовзі шаленіючі терор і насильство переросли у відвертий геноцид проти місцевого населення.

Однією з його форм була примусова депортація мешканців краю на каторжні роботи в рейх, яку новоявлені людолови поміж собою цинічно називали “полюванням за черепами” і здійснювали нелюдськими методами, за винятком хіба-що перших місяців так званої “вербувальної” кампанії, коли перевага надавалась настоящим на ідеологічній облуді та відвертій брехні “пропагандистським заходам”. Загалом окупантам вдалося вивезти на рабську працю в Німеччину 195 880 подолян: 117 230 чол. із Кам’янець-Подільської (тепер: Хмельницької) області і 78 650 чол. – з Вінницької (з урахуванням кількості депортованого населення з Монастирищенського району, який до 1954 р. перебував у складі Вінниччини).

Спогади “остарбайтерів”, численні архівні документи повідують, що такими же нелюдським, як сама мобілізація, було й етапування майбутніх рабів на нацистську каторгу.

Схоплені “вербувальниками”, вони спершу доставлялись у місця концентрації – так звані збірні пункти чи табори, котрі, як правило, організовувались у містах неподалік від залізничних станцій (у Вінниці, наприклад, такий збірний пункт був розташований у районі теперішнього державного педагогічного університету ім. М.М. Коцюбинського). Ступивши за ворота пункту (табору), приречені на поїздку в Німеччину потрапляли в зовсім інший світ. Своєю суворістю він мало чим різнився від порядків, що існували в тюрмі чи концентраційному таборі. Як і згадувані об’єкти, збірний пункт (табір) теж був обнесений колючим дротом, охоронявся озброєною вартою.

“...5 червня 1943 р. мене забрали в селі Бродецьке із багатьма іншими дівчатами, – пише у своїх спогадах мешканка села Вуйна Комсомольського району В. Багацька. – Ще в Бродецькому німці почали знущатися, бити нас різками по голові, по ногах. На другий день пова-

нтажили нас у вагони і відправили у Вінницю. Там відвели всіх у збірний табір, обгороджений в декілька разів колючим дротом, так що втекти не можна було ніяк..."¹

"Завербована" особа втрачала тут волю, до мінімуму обмежувалася свобода її переміщення. Все потрібно було робити лише під команди гітлерівців чи поліцаїв. Фактично з цього часу вона вважалася уже "військовим трофеєм", механічно зараховувалася до категорії "взятих військовополонених".

Після уточнення кількості прибулих, на перших порах вербувальної кампанії усіх знайомили з інструкцією окупаційної влади про поводження населення під час вивезення до Німеччини. (Пізніше про таку форму роботи забули. Гітлерівці, очевидно, вважали, що достатньо лише загнати людей у вагони, а там їх поведінку регламентуватимуть розпорядження та вимоги охоронців). Інструкція зайвий раз підкреслювала невільницьке становище "завербованих", закликала до покірності.

"Робітники й робітниці Сходу!

Вас вибрано на те, щоб ви працювали у Великонімецькій державі і тим самим внесли свою частку для створення нової і кращої Європи.

Коли ви готові свідомо і чесно сповняти ваш обов'язок, то тоді в кожному взгляді з вами будуть поводитись гарно і справедливо, – говорилося в ній. – Однак, хто думає, що може противитись розпорядженням німецьких урядовців, той нехай не надіється на поблажливість. Його покарають якнайгостріше.

Тому взиваємо вас, у вашім власнім інтересі, поводитися перед від'їздом та під час транспорту спокійно і гідно. Головне виконуйте радо і скоро всі прикази ваших провідників.

Вікна і двері в таборі та у вагонах мають бути замкнені від заходу до сходу сонця.

Хто не виконає даних розпоряджень, відповідає за наслідки. Провідна команда дістала приказ за всяку ціну зберегти спокій і порядок під час транспорту.

Коли під час темноти будуть відчинені двері або вікна, або будуть спроби того, а винувника не знайдеться, то будуть покарані два споміж вас, що знаходяться в тім самім приміщенні.

Тому уважайте один на другого. Нічого вам не станеться, коли будете поводитися дисципліновано.

Думайте про себе, про ваші родини та про кращу, вільну Європу.

В Німеччині дістанете достаточного прохарчування і добре приміщення."²

Умови утримання людей у збірних чи пересильних пунктах (таборах) були жахливими. У більшості з них "завербованих" годували лише один раз на день, і то рідкою юшкою, та видавали по 200 г хліба. Спати їм доводилося на підлозі, часом притрушеною соломною, або ж на твердих, грубо збитих нарах без будь-якої постільної білизни.

Як правило, невільники тут довго не затримувалися. "Завербованих" під конвоєм відводили на вокзал і, немов худобу, завантажували у товарні вагони, двері яких наглухо замикалися. Причому їх не відкривали по кілька днів, допоки поїзд не прибуде до визначеного пункту.

"...Як везли нас з Немирова до Перемишля, то за весь цей час вагони зовсім не відкривали..."³ (Із фільтраційної справи Г. П. Шевчук, с. Воробіївка Немирівського району).

Крім того, вагони завантажувалися настільки щільно, що пасажирам вистачало місця лише для сидіння. Про інші зручності не могло бути й мови. Зокрема, вагони зовсім не опалювалися, внаслідок чого, як визнавали самі нацистські чиновники, пізньої осені чи взимку доводилося замість робітників вивантажувати трупи, на що, зокрема, вказував у своїй доповіді від 20 лютого 1942 р. міністеральдиректор Мансфельд⁴.

Не було й організованого харчування, кожен перебивався в дорозі тим, що взяв із собою, а то й просто голодував.

"...Везли нас у закритих вагонах 10 днів. Весь цей час зовсім не годували..."⁵ (Із фільтраційної справи О. М. Крицької, с. Дашів Дашівського району).

Щоправда, завербованим, які відправлялися першими ешелонами, видавались порції хліба та ковбаси. Але то був лише короткочасний пропагандистський жест.

"...В березні м-ці 23 числа 1942 р. в перший набір в Німеччину старостою села Стрільчинець Довбушем Васильом Степановичем і його замісником Руденком Яковом Васильовичем я була відправлена в Німеччину... У Вінниці нас погрузили в товарні вагони широкої колії, якою ми їхали до станції Краків... У дорозі, як ми їхали, нас кормили у м. Вінниці ковбасою та хлібом. Дальше не кормили нічим"⁶ (Фільтраційна справа Г. М. Шлапак, с. Стрільчинці Немирівського району).

Усі, хто їхав у Німеччину наступними ешелонами, були позбавлені й цього.

Крім того, їм заборонялося мати при собі ножі, виделки, взагалі гострі предмети. Заборонялося везти папір, олівці, записувати станції, через які проходив поїзд.

За таких умов транспортування пасажери навіть не мали можливості справити звичайні природні потреби. Коли ж це часом дозволялося, людей виводили невеличкими групами, які посилено охоронялися. Для нацистів пасажери були лише живим товаром, тому поводитись із ними, як з тваринами. Через жахливі умови транспортування смертність залишалася високою не лише восени та взимку.

Власне, транспортування "остарбайтерів" мало чим відрізнялося від перевезень військовополонених. Для порівняння скористаємося спогадами колишнього в'язня із військових Ф. Черона.

"...На залізничній станції Бяла Подляска стояло декілька товарних вагонів. Дали нам по шматку хліба, не більше 500 грамів. Для нас це було велике свято... Декілька годин тримали на станції. Було видно міські городи, сади, вулиці, будинки. Запам'ятались сади тому, що там виднілись яблука, груші... Голодний шлунок шукав очима те, що можна було з'їсти... Надвечір почали заганяти нас у вагони. Кажу заганяти, тому що коли у вагони поміщалося, скажімо, 50 чоловік, то прикладами і лайкою туди втискували ще стільки ж. Не рахував і не пам'ятаю скільки нас було у вагоні. Пам'ятається тільки, що спочатку ми не могли сидіти. Можна було лише стояти. Ніяких нар не було. Коли вагон набивали дощенту, закривались двері на великі засуви і на замок. Залишалося тільки по одному маленькому віконцеві з обох боків вагона. Спека у вагоні стала нестерпною. Декілька чоловік від духоти і тісноти втратили свідомість. Почали кричати, щоб відкрили двері. Ніхто не звертав уваги на наші крики. Однак, якщо крики не припинялись, то двері сильним ривком відкривались, і сипались удари палиць та прикладів на голови тих, хто стояв спереду. Тому кричати перестали... Інколи для остраху стріляли по вагонах.

Посудин для справляння природних потреб у вагон не дали. Води теж не дали. Стояли ми у закритих вагонах близько двох годин... Від спеки багато хто стікав потом. Води не було, і ніякі прохання не увінчались успіхом. Маленькі справи справляли в склянки й умудрялись виливати через заплетені дротом віконця. Поступово всі прийшли у стан повної знемоги від тісноти, спеки, голоду і спраги. Змирилися, притихли і стали в'янути з байдужістю в очах. Поїзд рушив, і під його поштовхи ми стали "втрясатись". Як не дивно, дехто зумів сісти на

підлогу. Однак усім місця не вистачило. Довелось усім сидіти і стояти по черзі.

Декілька чоловіків зовсім не могли стояти, і їх поклали в один куток вагону. В одного була дизентерія... Сморід у вагоні вже нікого не діймав. Здавалося, що ми всі приречені на смерть.

Вранці після довгого стукоту і лайки відкрили вагони на якійсь станції. Дізнавшись, що в кожному вагоні є померлі, німці наказали їх винести і покласти поруч з вагоном. У нашому вагоні вмерли три чоловіки.

Потім по черзі, по вагонах, приносили воду у відрах. Це був наш сніданок. Хліб, виявилося, нам видали на 2 дні..."⁷

Та повернемося до транспортування цивільних невільників.

Нерідко траплялося, особливо в кінці 1942 р. та в 1943-у, коли ешелони з "остарбайтерами", котрі направлялись у Німеччину, зустрічались із ешелонами, що повертали в Україну тих, хто вже встиг залишити в німецькому рабстві свої сили та здоров'я, і подовгу простоювали разом на сусідніх залізничних коліях. Такі зустрічі були приголомшуючими для майбутніх каторжан, мали широкий резонанс.

"[...] Особливо гнітюче враження на робітників-спеціалістів і на населення справляють робітники, що повертаються з Німеччини, – ті, які стали непридатними або вже раніше були непрацездатними.

Численні ешелони з такими непридатними робітниками, що повертаються, вже не раз зустрічалися з поїздами, які везли в Німеччину робітників-спеціалістів, і довго стояли на коліях недалеко один від одного. Внаслідок недостатнього постачання ешелона з тими, що повертаються (часто в одному вагоні їхало по 50 – 60 чоловік, всі хворі, поранені або ослаблі, не одержуючи харчів і допомоги по кілька днів підряд, оскільки ешелони супроводжувало всього 3 – 4 чоловіка), внаслідок часто дуже несприятливих, хоча й перебільшених висловлювань тих, що поверталися, про поводження з ними в Німеччині і в дорозі, а також внаслідок всього вигляду цього ешелону серед робітників-спеціалістів, що їхали в Німеччину, і всього ешелону спалахнув психоз страху. Багато хто з начальників ешелонів, наприклад, 62-го і 63-го, доповідали подробиці. В одному випадку начальник ешелону спостерігав, як на його очах винесли з вагону померлого від голоду робітника-спеціаліста і залишили його на рейках... Іншим разом надійшло донесення, що в дорозі команда, яка супроводжувала ешелон, була змушена вивантажити на рейки і залишити непохованими 3-х померлих..."⁸

Характерно, що в цитованому нижче німецькому документі висловлюються досить слушні зауваження і пропозиції (проте, так і не враховані нацистським керівництвом):

"...Під час перевезення в Німеччину необхідно дбати про харчування, про забезпечення питною водою, про дозвіл вийти для проведення туалету, про медичне обслуговування, про планомірну відправку, про запобігання побиттям і знущанням, про ліквідацію вошивості, про охорону [...]. Червоний хрест, який часто буває дуже перевантажений, допомагає постачанню транспортів, але, на жаль, у поведженні багатьох помічниць щодо робітників-спеціалістів часто спостерігається непорозуміння всієї важливості заходів фюрера щодо мобілізації східних робітників. Тому неодноразово спостерігалось огидне поведження, особливо з робітницями зі сходу. Часто цим людям взагалі відмовляли у харчах, заявляючи, що це "російські свині". Те, що тут їхали українці, ніхто не брав до уваги, оскільки в цій галузі велося дуже мало агітації. Внаслідок цього неодноразово відбувалися втечі голодуючих протягом кількох днів людей, які тікали в найближчі села, продавали свої речі і купували продукти харчування. В таких випадках не можна й мріяти про їх повернення в ешелон..."⁹

Цілком очевидно, що ешелони з Німеччини зі смертельно виснаженими, покаліченими та хворими людьми були неврахованим окупантами негативним фактором, що, безумовно, вплинув на подальше вербування робочої сили на Сході. Лише в кінці 1942 – на початку 1943 року гітлерівці припинили формування та відправку таких ешелонів.

Що ж до втеч, то приводом для них були не лише подібні зустрічі на залізницях. Переважна більшість схоплених "вербувальниками" подолян помишляли про такий вчинок відразу ж після того, як тільки потрапляли в лапи людоловів. Для прикладу повернемося до спогадів цитованої раніше В. Багацької (с. Вуйна Комсомольського району).

"...Думка про втечу підтримувала мене. Дорогою довгий час не можна було втекти, чи то стрибнути з поїзда, бо в задніх вагонах були поліція і німці. Так приїхали ми в Західну Україну. Недалеко від Тернополя почали ми плигати з поїзду. Багато встигло зістрибнути і втекти, але коли плигнула, то й не зчулась, як мене німці важко поранили в руку. Коли німці побачили, що дівчата втікають, вони почали стріляти по них, завернули назад поїзд і почали ловити нас. Я не могла бігти, бо

потерала багато крові, і вони мене схопили: більш за все їх цікавило, скільки втекло дівчат, а на мою рану вони не звертали ніякої уваги і не зробили мені ніякої перев'язки.

Коли ми приїхали..., німці, видно, рішили, що чим лікувати і перев'язувати мене, то краще просто відрізати мені руку. Так і зробили."¹⁰

Не дивлячись на всю суворість транспортування, факти втеч були зовсім непоодинокими. У більшості випадків вони припинялися саме з допомогою зброї. Так, "...на станції Цветоха Кам'янець-Подільської області з одного вагона ешелону, що йшов з молоддю в Німеччину, здійснили втечу кілька чоловік. За це гітлерівці по прибуттю на ст. Славута вивели з вагона 33-х юнаків, які потрапили під руку, і розстріляли їх разом із трьома спійманими втікачами, серед яких була одна дівчина."¹¹

Часом розстріл замінювався ув'язненням у концтаборі. Так, мешканка с. Педосів Погребищенського району М. Г. Петренко втекла з поїзда в Польщі, але була схоплена гітлерівцями. За факт втечі відсиділа два тижні в тюрмі м. Катовіце і утримувалась майже півроку в концтаборі "Аушвіц" ("Освенцім")¹².

Г. А. Праведнюк із с. Сніжної того ж району доїхав лише до Проскурова, де зумів втекти з поїзда. Під Шепетівкою знову потрапив у руки нацистів. Звідти під посиленою охороною був переправлений у концтабір „Дахау”. Тут провів 9 тижнів, а потім переведений у концтабір м. Аллакс. В ув'язненні перебував до 30 квітня 1945 р. – часу звільнення з неволі американськими союзницькими військами¹³.

Щоб зменшити кількість втеч, німці почали призначати на кожен вагон старосту із числа депортованих. Але й це не дало їм очікуваного результату.

Етапування в Німеччину було небезпечним не лише через свавілля охорони ешелонів. Нерідко гинули в дорозі, ставали каліками направлені в рабство подоляни й за інших обставин: внаслідок залізничних катастроф, бомбардувань поїздів англійською чи американською авіацією (особливо в 1943 – 1944 рр.).

"Їхали ми довго, – згадає землячка В. Багацької А. А. Душник із с. Убини Комсомольського району. – Два рази ешелон із молоддю бомбили. Перед Віднем із нього залишилось всього декілька вагонів..."¹⁴

Ешелони з каторжанами подоляни поміж себе називали "похоронними", "траурними". І мали рацію. Адже кожен, хто був насильно забраний в Німеччину, відправлявся туди, як "на той світ".

"...Як ми уже сіли в той розклятий поїзд, що він нас так далеко завіз, ми дуже і дуже плакали... А як став уже рушати поїзд, то ми всі так кричали, що я не знаю, куди було чути той крик, гірше як на який пожар в 100 раз. Але цей крик нічого нам не поміг, а тільки ми позахрипали і від плачу дуже боліла голова..."¹⁵ (3 листа із нацистської каторги Ганни Чекорської, с. Велика Клітна Базалійського району, 25 жовтня 1943 р.).

Незважаючи на запевнення "вербувальників", "подорож у Німеччину" була не лише небезпечною, але й зовсім безкоштовною. За перевіз робочої сили платили німецькі військові монополії. Потім "розраховувалися" з монополіями самі "безкоштовні пасажери" – своєю каторжною працею, вкраденою у них зарплатою, здоров'ям, життям...

З Поділля поїзди з бранцями спершу йшли у так звані проміжні табори ("дурганстабори") – в Перемишль, Краків, Люблін, Ченстохів, Тарнів, Рембертів, Грубешів та ін. Прямо з ешелонів людей направляли за колючий дріт (відтепер він ставав на довгі місяці невід'ємним атрибутом їх життя), де умови утримання мало чим відрізнялися від концтраційного табору для військовополонених. Тут депортовані з України проходили медичне обстеження та так звану процедуру боротьби з вошивістю, що полягала у прожаруванні одягу, стрижці наголо, відвідуванні звичайної лазні. Проте й при цьому не обходилося без глуму над людською гідністю та мораллю, що визнавали й самі гітлерівці.

"...Часто трапляється, що в цих закладах (лазнях, душових, санпунктах) обслуговуючим персоналом є чоловіки, які, поряд з іншими чоловіками, бешкетують у душових для жінок і дівчат, намілюють їх, фотографують і т. д. В чоловічих лазнях, навпаки, працюють жінки. Внаслідок того, що українське сільське населення, яке головним чином перевозилося протягом останніх п'яти місяців, особливо жіноча частина українців, морально дуже здорове і строго виховане, таке поводження повинно сприйматися, як ображення народу"¹⁶.

Медичний же огляд полягав не в наданні необхідної термінової допомоги потерпілим від жахливого переїзду, а у визначенні придатності кожного для того чи іншого виду робіт. Відбувалося своєрідне сортування майбутніх каторжан за фізичними даними. Сильніші чоловіки та юнаки відбирались для роботи на підприємствах з важкими умовами праці, більш слабкіші – для інших потреб. Нерідко уже тут або ж у таборах у самій Німеччині невірників, що відтепер називалися

"вільними російськими робітниками", розбирали представники різноманітних фірм, німецькі поміщики та бауери. На медичних комісіях вони безцеремонно цікавилися не лише міцністю м'язів, але, навіть, станом зубів вибраної ними "робсили".

"...8 червня 1943 р. німці забрали з нашого села 22 молодих хлопців і дівчат до Німеччини... Серед них була і я. Під великою охороною жандармерії та поліцаїв нас відправили, як худобу, в товарних вагонах у табір до міста Перемишль. Тут ми пройшли так звану сортувальну комісію. Найбільш сильних відбирали для роботи в шахтах, на заводах. Мене відправили у м. Франкфурт на хімічну фабрику..."¹⁷ (Із спогадів Є. Я. Сіменцової, с. Шумівці Проскурівського району).

Причому "без зайвої церемонії жінок відділяли від чоловіків, старих від молодих (але для сімейних могли зробити й виняток), розлучали односельчан, руйнували стихійно народжені "земляцтва" (а люди, особливо підлітки, інтуїтивно відчуваючи, як важко буде в неволі одному, тягнулись одне до одного, шукали взаємної підтримки...)"¹⁸

За припущенням російського дослідника П. Поляна, "завдання втягнути людину в максимально можливу самотність було кимось зверху цілком осмислене і продумане, а можливо, належало до числа тих завдань, нехай і побічних, які переслідувала нацистська держава."¹⁹

«Сортування» неодмінно супроводжувалося розпродажем щойно прибулої робсили.

"...3 Вінниці ми приїхали в... м. Розенберг, де нам була медкомісія... Після переключки усіх доставили в м. Оберльгау, де нас розбирали хазяї, за що платили по 6 марок..."²⁰ (Із фільтраційної справи Г.М. Шлапак, с. Стрільчинці Немирівського району).

Платили й подешевше. Так, у фільтраційній справі М. А. Стеблівської із с. Майдан Чернілевський Вовковинського району читаємо: "...Прийшов господар. Мене купив. Заплатив 5 марок в управу..."²¹

Причому плата була обов'язковою. За невільників платили державі як бауери, так і промислові підприємства.

Часом "сортування" здійснювалося й за іншим принципом (скористаємось листом із Німеччини, написаним 30 грудня 1942 року насильно вивезеною із с. Лоївців Староушицького району М. Авузьяк):

"...Напишу, як наших хлопців купували... Підходить великий купець-пан і питає, що вмєш робить? Хлопець відповідає: "Нічого". Пан питає: "А косить, сіять і орать умєш?" Хлопець каже: "Ні". Так що його на базарі не купили. Забрали в поїзд, повезли в другий город на

базар. Підходить до нього другий купець і питає: "Корови вмієш пасти?" Він відповів: "Умію". І цей пан купив його..."²²

Таке "сортування" та "торги" дуже були схожими на середньовічний продаж українських невольників на кримських ринках рабів у Кафі чи Керкінітіді. А саме масове насильне вигнання людей на каторгу нагадувало тяжкі часи турецько-татарських набігів на Україну в XVI – XVII ст., коли татарські хани та мурзи гнали з України тисячі бранців у рабство, спалюючи їхні оселі. Нацисти ж повторили в XX ст. ці жахи варварства у значно більших масштабах.

"...Залишивши Вінницю, ми в товарних вагонах приїхали в Перемишль. Тут нам перший раз дали пити і по буханцеві хліба. Через перекладача повідомили, що цей хліб нам дано на всю дорогу до Німеччини. По приїзду в м. Ватенштедт нас направили на біржу праці, де зняли відпечатки пальців, сфотографували, присвоїли номер і розмістили в таборі за колючим дротом із посиленою охороною. Поселили в бараках, де ми стали жити..."²³ (Із спогадів Д.Д. Галузинського, м. Гайсин).

З присвоєнням особистого номера більшість бранців втрачала прізвище та ім'я. До них німці зверталися лише по номерах. Хто пройшов нацистську неволю, запам'ятав свій номер на все життя.

Прибулі зі сходу робітники офіційно надходили в розпорядження міністерства праці та бюро по використанню робочої сили на чолі з Ф. Заукелем. Ці відомства разом з іншими зацікавленими в робочій силі інстанціями рейху здійснювали розподіл "вільних російських робітників" відповідно до потреб військової промисловості і сільського господарства. Головними ж споживачами робочої сили, що доставлялась у Німеччину, були військові монополії. Для них примусова праця "східних робітників", які піддавались нещадній експлуатації, а також зростаючі обсяги військових замовлень означали колосальні джерела додаткових прибутків. Тому замовлення на робочу силу з їх боку постійно зростали, кожен із цих "військово-промислових спрутів" намагався урвати один в одного максимальні квоти на неї.

Причому радянських людей, у тому числі подолян, використовували на роботах не лише в Німеччині. Вони служили своєрідним "обмінним фондом", їх вивозили в Австрію, Бельгію, Голландію, Францію та інші країни, а кваліфікованих робітників із цих країн направляли в Німеччину²⁴.

Незначною мірою використовувалися кваліфіковані робітники та спеціалісти (в основному з перших наборів) також з числа "остарбайтерів". Їх направляли на важливі військові підприємства. Причому ті українці, які справді добровільно поїхали до Німеччини і мали гостродефіцитні на той час спеціальності, згодом отримували згоду на окреме проживання та так звану "приватну службу". Замість робочої картки, яка видавалася кожному прибулому зі Сходу, такі особи отримували посвідчення та паспорт іноземця. Однак, мешкаючи на окремих квартирах, ці "остарбайтери" повинні були проходити щотижневий поліцейський контроль. Заради справедливості слід сказати, що осіб, котрі користувалися даними "привілеями", були одиниці.

Решта "остарбайтерів" паспортів не мала. Своєрідним посвідченням особи слугувала робоча картка сірого чи зеленого кольору, де крім коротких біографічних даних вміщувалась фотокартка, відбитки пальців та особливі прикмети її власника. Термін дії такої "посвідки" обмежувався роком²⁵.

Масу некваліфікованої робочої сили, хоч насправді вона такою не була, використовували як чорноробочих і підсобних робітників на будівництві та в добувній промисловості. Значна кількість "вільних російських робітників" передавалася для робіт у сільському господарстві та в родинних німців.

Здійснюючи відбір за фізичними даними, нацисти часто-густо не враховували фахову придатність насильно набраної в Україні робочої сили. А тому далеко не всі спеціалісти працювали в Німеччині відповідно до своїх професій. Багато кваліфікованих робітників, технічних спеціалістів, фахівців із середньою та вищою освітою призначалися на підсобні роботи чи на працю біля землі, а селяни, навпаки, направлялися на великі промислові підприємства. Нацисти вважали, що серед представників "нижчої раси" не може бути значної кількості кваліфікованих спеціалістів, розглядали "остарбайтерів" такою собі сірою масою, що здатна лише виконувати просту механічну роботу. Тому й ставлення було до неї, як до робочої худоби. І під час "вербування", і під час доставки її до місця використання, як дармової робочої сили.

Отже:

- у збірному таборі "завербована" особа позбавлялася всіх людських прав, автоматично набувала статусу військовополоненого, безправного раба;

- транспортування “остарбайтерів” на нацистську каторгу було не гідне людини – воно мало чим відрізнялося від транспортування гітлерівцями радянських військовополонених; людей перевозили, як худобу, ставлення до них було дискримінаційним – вкрай принизливим, жорстоким;

- зусиллями нацистів була здійснена ганебна спроба повернути людство в страшні часи рабовласництва. Єдина відмінність полягала в тому, що в дофеодалний період власником раба, як правило, була одна авторитарна особа, у нацистській Німеччині коло рабовласників розширилось. Ними виступали і бауери, і багаті німці, що купили на біржі (фатичному ринку невільників) домашню прислугу, і власники заводів та фабрик, але найчастіше – монополії та концерни військово-промислового комплексу. Останні були основними споживачами робочої сили. Вони жирували на війні;

- “остарбайтери” (як і військовополонені) становили досить значний контингент дармової робочої сили і стали важливим чинником у створеній нацистами системі примусової праці.

¹ Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО), Ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 67.

² Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / За ред. Ф. Шевченка. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С. 157.

³ ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4824, арк. 1.

⁴ *Першина Т.* Фашистський геноцид на Україні 1941 – 1944. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 102.

⁵ ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1.

⁶ ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4832, арк. 5.

⁷ *Черон Ф. Я.* Немецкий плен и советское освобождение / Всероссийская мемуарная библиотека. Серия «Наше недавнее». – Париж: УМСА-Press, 1987. – Вып. 6. – С. 42 – 43.

⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 155.

⁹ Там само.

¹⁰ ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 67 – 68.

¹¹ *Першина Т.* Назва. праця – С. 102.

¹² ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4001, арк. 2.

¹³ ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54796, арк. 1.

¹⁴ ДАВО, Ф. Р – 5022, оп. 1, спр. 182, арк. 1.

¹⁵ Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942 – 1943 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободян. – Хмельницький, 1995. – С. 16.

¹⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 156.

¹⁷ Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХО), Ф. Р – 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121.

¹⁸ *Полян П.* Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 133.

¹⁹ Там само.

²⁰ ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4832, арк. 5.

²¹ ДАХО, Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6760, арк. 4.

²² Україна сниться... – С. 108.

²³ ДАВО, Ф. Р – 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4.

²⁴ Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg. – Band 4. – Berlin, 1961. – S. 46.

²⁵ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 42 "г", арк. 199; *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К., 1998. – С. 33.

Тетяна Пастушенко (Київ)

СПОГАДИ „ОСТАРБАЙТЕРІВ” – ІНШИЙ ПОГЛЯД НА ВІЙНУ

Ще в роки Другої світової війни українські історики відзначали унікальність спогадів очевидців, не лише учасників бойових дій, відомих воєначальників, але й простих жителів, які були свідками нацистського окупаційного режиму. Під час бойових дій на території України група вчених, які входили до Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів окупантів в Україні, Комісії з історії Вітчизняної війни Академії наук УРСР, співробітники архівного управління МВС УРСР поряд з іншими документами зібрали понад два мільйони листів українських громадян з Німеччини до своїх рідних та їх спогадів про пережите. Незначна частина цього безцінного матеріалу була опублікована в перших і єдиних у СРСР збірках епістолярій „остарбайтерів” – “Листи з фашистської каторги” та “Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу”¹, виданих в Україні в повоєнні роки. За тих політичних обставин збіркам було притаманне певне ідеологічне спрямування, яке позначилося на відборі джерел та їх літературній обробці, але це ніяким чином не применшує наукового значення цих актуальних і на сьогоднішній день видань. Архівні документи свідчать про активне дослідження в перші повоєнні роки українськими вченими різних аспектів проблеми „остарбайтерів”: планувалося видати збірник фольклору українських примусових робітників, була написана дисертація Т.Лефтерової „Вигнання радянських громадян у неволю до фашистської Німеччини (1942-1943 рр.)”². Проте ці роботи так і не були опубліковані. А після закінчення репатріації радянських громадян в Україну, завершення підготовки до Міжнародного трибуналу над головними керівниками нацистської Німеччини тема примусової праці з політичних міркувань опинилася під забороною, а документи „остарбайтерів” – у спецховищах, де були не доступні для більшості дослідників.

Наступні публікації документів особового походження з проблеми „остарбайтерів” з’явилися вже після 1991 р. У той час відкрився доступ до архівних матеріалів, були зняті ідеологічні застереження

стосовно цієї теми, крім того, в світлі виплат грошових компенсацій урядом Федеративної Республіки Німеччини різним категоріям жертв нацистських переслідувань, це питання набуло актуального звучання в суспільстві. Першими почали активно розробляти проблему підневільної праці в роки Другої світової війни журналісти. У 90-х роках з'явилися статті, теле- і радіорепортажі, окремі журналістські розслідування, в яких порушувалося питання справедливої реабілітації суспільством колишніх примусових робітників Третього рейху. Подібні публікації містили спогади та інтерв'ю з очевидцями, розповіді про різні соціальні зрізи історії українських „остарбайтерів”. Варто відзначити напрацювання запорізького журналіста В.Педака, який уже понад десятиріччя розробляє тему людяності, милосердя та взаємодопомоги між українцями та німцями в роки Другої світової війни³.

Першим пострадянським виданням епістолярій „остарбайтерів” став збірник документів з державного архіву Хмельницької області „Україна сниться... (не отримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942- 1943 рр.)”⁴. На жаль, упорядники обрали не зовсім вдалу концепцію публікації документів. Вилучивши „загальні фрази вітань, описи окремих побутових деталей і численних запитань про домашні справи”, цим самим вони значно зменшили пізнавальний потенціал цього, безумовно, цінного видання. Листи українських „остарбайтерів” стали предметом досліджень і українських філателістів. В „Українському філателістичному віснику”⁵ В. Могильний та В. Анголенко підготували серію публікацій, присвячених системі функціонування німецької поштової служби в окупованій Україні та дослідженню зовнішніх ознак різних видів поштових листів українських примусових робітників та радянських військовополонених. Особові документи й листи „остарбайтерів” стали предметом вивчення американського колекціонера українського походження Г. Вербицького, який видав збірки епістолярій із власної колекції⁶.

З другої половини 1990-х років в Україні починають друкуватися збірники сучасних спогадів колишніх примусових робітників⁷. Мусимо констатувати, що подібні публікації здійснювали не історики. У подібних збірниках публікувалися переважно рукописи малих форм, але маємо вже окремі видання мемуарів колишніх „остарбайтерів”, здійснені у вигляді літературного запису⁸.

Свій внесок у дослідження проблеми „остарбайтерів” зробили українські вчені діаспори. У 1966 р. вийшла третя редакція видання

“Ясир: листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі”⁹, в якому колишній в’язень нацистських таборів О. Воропай опублікував матеріали, зібрані ним у военний та повоєнний час у таборах для переміщених осіб. Збірник канадського дослідника М. Марунчака “У боротьбі за Українську державу”, окрім різнопланових спогадів, свідчень, документів Другої світової війни, містить і розповіді колишніх невольників Рейху, написані очевидцями вже через декілька десятиліть після закінчення війни¹⁰.

Протягом 1960-1970 рр. у країнах Америки й Західної Європи відбулося становлення нової історичної дисципліни Oral History (усна історія), головним предметом якої став індивідуальний досвід окремої людини, а головним джерелом досліджень – розповіді очевидців¹¹. Практичні дослідження в галузі усної історії, теоретичні напрацювання в цьому напрямі справили величезний вплив на подальший розвиток світової історичної науки. В Україні першим виданням джерел з історії примусових робітників, підготовлених згідно з методикою усної історії, стала збірка спогадів “Невигадане: усні історії остарбайтерів”¹². Це видання з’явилося в результаті польового дослідження Г. Грінченко, доцентки Харківського національного університету ім. В. Каразіна, яка записала свідчення жителів Харкова та області.

Представлений короткий історіографічний огляд уже опублікованих спогадів „остарбайтерів” демонструє далеко не всю різноманітність типів і видів цього історичного джерела. Спогади належать до писемних джерел особового походження, таких як мемуари, рукописи малих форм, літературні записи тощо. Такі масові джерела, як листи, поштові картки, опитувальні аркуші фільтраційних справ, заяви до Фонду „Взаєморозуміння і примирення” також містять розповіді очевидців. Важливого значення для історичних досліджень нині набувають джерела, створені за допомогою нових технічних засобів (аудіо-відеозаписи, цифровий запис тощо). Розповіді очевидців містяться також у фольклорі респондентів-„остарбайтерів”, який зафіксований у рукописах віршів, текстів пісень, приказок, прислів’їв та усних історій.

Спогади, як документи особового походження, відображають перш за все індивідуальний погляд оповідача на певні історичні події. Вони містять інформацію про такі події та моменти історичних процесів, якої немає і здебільшого не може бути в інших видах джерел. З одного боку, дослідження подібного документального матеріалу доповнює або ілюструє інформацію офіційних джерел, з іншого, свідчення

очевидців можуть спростовувати або суттєво інвертувати традиційні версії історичних подій. Залучення до історичних студій спогадів очевидців наближає історика до розуміння думок та почуттів пересічної людини того часу, мотивів тих чи інших дій сучасників.

У вітчизняних дослідженнях радянської, і поки ще й доби незалежної України, присвячених проблемі примусової праці, спостерігається практика реконструкції історичних подій переважно на основі документів державних установ (німецьких, радянських)¹³. Індивідуальні долі присутні лише в цитатах з особистих документів “остарбайтерів”: листів, спогадів, опитувальних аркушів фільтраційних справ, які науковці використовують переважно для ілюстрації або підтвердження державних заходів. Тут індивідуальна доля слугувала як тло, але не як мета історичного дослідження. Проте, у зарубіжній історичній науці спогади очевидців уже давно стали предметом окремих наукових розробок. Одним з перших здійснив спробу показати соціальний аспект проблеми „остарбайтерів” німецький історик У. Герберт. Ще в першому виданні своєї фундаментальної праці “Іноземні робітники: політика і практика “використання іноземців” у військовій економіці Третього рейху”¹⁴ вчений особливо наголошував на необхідності використання спогадів очевидців у наукових дослідженнях. “Щоб досягнути успіху, повинен виникнути в міжнародній співпраці великий усний історичний проект опитування в більш широких біографічно-історичних інтерв'ю колишніх військовополонених та робітників з різних країн, які працювали в Німеччині впродовж війни. Через такі інтерв'ю можна, перш за все, отримати відомості про сфери, яким офіційний контроль не приділяв уваги: ставлення іноземців до німців та, навпаки, елементи опору й “хитрі” форми боротьби, а також фактичні умови життя та праці очевидців, про що в джерелах подаються дуже суперечливі відомості”¹⁵. Нині німецькомовна історіографія налічує сотні наукових праць про застосування іноземців в окремих регіонах, різних галузях промисловості, фірмах і підприємствах, кожна з яких включає спогади іноземних примусових робітників, у тому числі й з України¹⁶. Приміром, серед останніх тенденцій німецьких істориків стало залучення методології усної історії у дослідженнях різних соціальних груп примусових робітників¹⁷. Цей досвід засвідчує важливе значення використання документів особового походження у дослідженнях війн та збройних конфліктів. Він дає змогу порівняти офіційну історію з історіями особистих трагедій, переживань та почуттів пересічної людини.

* * *

Метою видання збірника „То була неволя...” стало введення до наукового обігу спогадів очевидців про Другу світову війну й залучення до їх дослідження та інтерпретації якомога більшого кола вчених різних гуманітарних напрямів. Спогади колишніх “остарбайтерів”, що ввійшли до названого видання, були зібрані впродовж 2002-2005 р. Виявляючи названу категорію учасників Другої світової війни, ми не обмежувалися дослідженням лише трагічного для них досвіду перебування в нацистській неволі, а ставили за мету зібрати максимально широкі біографічні розповіді, які охоплювали б увесь життєвий шлях людини – від народження дотепер.

Зібраний матеріал представлений у формі відповідей на запитання анкети, автобіографічних рукописів і транскрипту усних історій.

Для частини респондентів більш зручною формою спілкування виявилися відповіді на орієнтовні запитання нашої анкети. І хоча анкетування значно формалізує розповідь, не дає простору для викладення різних деталей і біографічних обставин, однак полегшує історикам процес опрацювання отриманого матеріалу. Анкета складена переважно з відкритих запитань, які дозволили отримати достатньо широкі розповіді. Цікаво, що на стиль письма наклала свій відбиток професія респондента, яку можна легко вгадати за лаконічними і водночас змістовними розповідями учителів Є.С. Босяк та А.О. Кармазіна, скрупульозними відповідями колишнього бухгалтера І.Ф. Вовка, голови сільської ради В.С. Колісника, насиченим народним колоритом текстом М.Ф. Кобзистої, яка тривалий час працювала завідувачем сільського клубу. Ми отримали можливість аналізувати індивідуально пережиті, осмислені й продумані відповіді на кожне питання, що розкривають не тільки об’єктивні анкетні дані самого респондента, а й стосуються обставин його особистого життя і побуту, широкого спектру ціннісних характеристик.

Більшість спогадів, опублікованих у цьому збірнику, – рукописи малої форми. Для подальшого критичного аналізу цього джерела велике значення мають відомості про обставини їх створення. Наші автори писали свої спогади на прохання упорядників збірника і знали, що їх будуть надалі використовувати в наукових студіях, а також – публікувати. Втім, О.Г. Горєва, В.М. Комендантова, О.П. Пелехата, Є.А. Чабанова передали нам уже готові рукописи, написані в середині 1990-х рр. для власної родини та найближчих друзів. І головною при-

чиною їх написання стало зняття ідеологічного тиску з боку держави та бажання поділитися пережитим з найближчими людьми, усвідомлення історичного значення власного життєвого досвіду для наступних поколінь. Дозволимо собі навести міркування з цього приводу В.М. Комендантової: „Все життя, років із сімнадцяти, коли повернулася у 1945р. з Німеччини, мене переслідувало бажання написати про пережите. У 1942 р., після смерті бабусі, я завела щоденник – товстий загальний зошит. Це був страшний зошит, в якому я писала про війну, про голод, про страх самотньої дівчинки, проклинала Гітлера й Сталіна. Цей щоденник ховала у вузьку нішу за грубою, так він там і залишився. Відтоді минуло багато років, а думки про минуле не залишають мене, не хочеться, щоб все це пішло в небуття разом зі мною. На жаль, я мовчала багато років. Страх переслідував мене весь час... Мабуть усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, яких я не могла, навіть, шукати, щоб віддячити за те, що вони зробили для мене, і щоб допомогти, коли їм було важко”.

В іншому випадку прохання розповісти про пережите значною мірою збігалось з власним бажанням респондентів нарешті записати свої спогади. Так з'явилися рукописні автобіографії Г.П.Грушко, В.М.Козлової, М.К.Романової, Є.М.Філімоненко, Ю.П. Прежедромирської, М.Г.Лобко, розгорнуті літературні записи О.Ф.Ілляшенка, О.І.Синяєвої, Г.В.Касіч. Скажімо, О.Ф.Ілляшенко вже багато десятиліть був постійним дописувачем місцевої газети „Правда Прилуччини”, публікував там свої короткі біографічні нариси і з великим задоволенням прийняв нашу пропозицію написати власні спогади для цього збірника. Нині він важко хворіє, тому можна тільки уявити, яких зусиль потребувало від нього створення рукопису такого обсягу.

Спеціально для даного видання написав автобіографічний нарис „Понівечене дитинство” член Спілки письменників України Є.М.Руднев. Майже півтора року працювала над власними мемуарами М.Г.Савченко. Її розгорнутий рукопис цілком заслуговує на самостійне видання.

Деякі колишні примусові робітники з подивом і навіть з певним скептицизмом сприйняли наше зацікавлення саме їхніми долями, їхнім минулим. Для них така увага науковців виявилася несподіваною. З М.Г.Лобко випала нагода познайомитися під час перебування в гостях у іншого респондента – В.М.Комендантової. Спілкуючись за обіднім столом, вона охоче згадувала про своє минуле, про перебування в на-

цистській неволі. Коли ж ми попросили дозволу опублікувати її розповідь, М. Г. Лобко засумнівалася в цінності своєї „сумбурної і непослідовної”, за її висловом, оповіді й через деякий час надіслала рукопис, який публікується в збірнику.

Особливо цікавий випадок дозволив отримати спогади від Г.Ф.Грищенко. У Національному музеї Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. серед колекції листів „остарбайтерів” зберігається поштова картка 1943 р. Ганни Грищенко до батьків у с. Мелені Житомирської області. Цей лист декілька разів цитували в наукових статтях про пошту „остарбайтерів”. Стаття потрапила до рук її односельчанина, який повідомив нам, що Г. Ф.Грищенко і зараз мешкає за тією адресою, що вказана на поштовій картці 1943 р. Нам пощастило зв’язатися з Г.Ф.Грищенко і отримати її рукопис з розповіддю про перебування в Німеччині. Так невелика історія, викладена в листі, отримала своє продовження у спогадах її авторки.

За схожих обставин відбулося знайомство з Г.П.Таран, тільки цього разу ми цілеспрямовано шукали респондентку за адресою, вказаною у Arbeitsbuch (трудої книжці). У документі 1943 р. було записано, що Анна Таран, 1924 року народження, родом із с. Красилівка Броварського району Київської області. Ідея розшукати свою землячку, якій належала трудова книжка, і довідатися, як склалося її життя через 60 років по війні, виглядала досить спокусливою і одночасно реальною. На декілька надісланих листів відповіді не надійшло, але телефонний дзвінок до сільської ради був успішним. Працівники сільради відразу повідомили, що Ганна Таран дійсно мешкає в Красилівці, й допомогли з нею зустрітися. Розповідь, яку ми почули під час зустрічі, опублікована в збірнику в розділі усних історій.

Хоча дослідник постає ініціатором створення писемного джерела (спогадів), одночасно він, у цьому випадку, справляв мінімальний вплив на сам процес його творення (написання). Спілкування історика й очевидця відбувалося поштою, і з багатьма респондентами упорядники навіть не були особисто знайомі. Добір сюжетів автори здійснювали самостійно, за власними бажаннями і уподобаннями. Навіть у випадку з відповідями на запитання анкети респонденти мали повну свободу відповідати на певні запитання чи ні. Незалежно від обставин написання, обсягу й жанру, майже в усіх спогадах, представлених у збірнику, однакова композиційна будова, де центральне місце посідає розповідь про події воєнної доби, перебування на примусовій праці в Ні-

меччині. Автори з власної ініціативи скоротили до мінімуму інформацію про свою родину, батьків, повоєнне життя, вважаючи ці сюжети не вартими уваги.

Треба визнати, що епістолярна форма не завжди прийнятна для збирання спогадів очевидців. Вона потребує від респондентів певних навиків та здібностей. Щоб викласти на папері свою розповідь, потрібно володіти певним літературним хистом і витратити немало часу й праці. На заваді стоїть (а чим далі – тим більше) ще й стан здоров'я респондентів, адже більшості з колишніх примусових робітників уже вісімдесят, і просто „руки не слухаються” писати ручкою. У процесі підготовки цього видання ще раз довелося переконатися, що найбільш вдала форма для збору свідчень очевидців – це (начебто тривіальна) усна бесіда. Як приклад, хотілося б звернути увагу на матеріали Л.П.Бойка, М.М.Коробенка, подружжя Буренків, де поряд з рукописними варіантами автобіографій подані і транскрипції їх усних історій. Конкретні приклади дають можливість прослідкувати вплив літературного, у даному випадку автобіографічного, жанру на конструкцію розповіді, добір сюжетів та висловів. Особливо разюча відмінність між автобіографією колишнього вчителя М.М.Коробенка, написаною в традиційній манері, притаманній підручнику з історії, і його тонкою, іронічною усною розповіддю. Наприклад, він так пише про переддень приходу німецьких військ у село: „Частину врожаю, яку не вдалося зібрати до приходу в село фашистів, люди змушені були знищити, щоб не дісталось фашистам. З жалем палили колгоспники плоди власної праці, але іншого виходу не було.” А в розповіді взагалі не згадує факт спалення врожаю зернових, натомість розповідає про таке: „Поступило з райкому партії таке розпорядження... евакуювати все: скот, свиней, техніку, а зерно роздати людям, щоб німцям не досталося. А голова сільради і голова колгоспу... „змотали вудочки”, а мене оставили, щоб я оцим питанням займався... Там ще шістнадцятирічні хлопці погнали скот і через Дніпро в Гребенях плавом їх переправляли. Корови пішли і свині плавом... А техніку перевезли аж у... Канів і по мосту переправили через Дніпро і далі аж вглиб Росії. Я залишився сам. Ну що робити? То я бабам кажу: „Беріть, хто скільки подужає хліба”. Вони з комори брали.”

З одного боку, усні інтерв'ю вимагають від історика певного технічного забезпечення, потребують багато часу для опрацювання отриманого матеріалу, з іншого, саме вони дають значно більше фак-

тажу, інформації про самого інтерв'юера (як звучить голос, манера оповіді, мова, емоції), містять унікальний матеріал для подальших історичних, лінгвістичних, психологічних, соціальних досліджень тощо. У випадку з усно-історичними інтерв'ю дослідник виступає своєрідним співавтором історичного документа. Від емоційного контакту респондента та інтерв'юера, запитань, які виникають в історика під час бесіди, певною мірою залежить загальна структура і настрої усної оповіді. Частку дослідницького суб'єктивізму містить також транскрипт інтерв'ю, але це аж ніяк не применшує авторитету усних історій як історичного джерела. Історії, які увійшли до цього збірника, створені оповідачем самостійно, без структурованого питальника, з власним вибором сюжетів для розповіді, які переважно торкалися тем, від яких суспільство тривалий час відверталось.

Орієнтація на біографічні спогади дала можливість отримати значний комплекс інформації про характер відображення в пам'яті пересічного громадянина найбільш значимих подій ХХ століття в Україні. У спогадах про своє дитинство та близьких родичів респонденти порушують теми голодомору 1932-1933 рр., сталінських репресій, трагедії радянських військовополонених. Видання містить досить детальні свідчення про повоєнні переслідування та утиски колишніх „остарбайтерів”, а також їхнє сучасне життя.

Події голодомору в розповідях багатьох респондентів постають як перші і найбільш трагічні спогади дитинства, незалежно від того, був оповідач жителем міста чи села. Але оцінка згадуваних подій в окремих респондентів виявилася несподіваною. Киянка Н.О.Федорук виклала це так: „Зараз люди дохнуть більше, ніж тоді. Тоді в магазинах нічого не було. Я пам'ятаю брикети отакі були з малини. Як їси, такі смачні і коржички були. Ну хліба діставали, діставали в черзі. Дак мама візме в одній продавщиці, під полу та до другої продавщиці. Туди. Все старалися. А я тільки буханочку хліба візьму. Вийшли – три буханки хліба. Що мама робила? Мама продавала на Владімірському базарі. Буханочки дві продасть, а оці люди, которі мали золото, срібло, вони здавали у вторксир і їм давали мукою, чим-небудь. То мама купе три стакани муки – і затірку, картошечки, може, в якоїсь бабки винесе. І кусочок сала старого, затовчемо супчик – і то, слава Богу. Во і ми так харчувалися. [...] І коли оце починають по радіо. Я кажу, не трогайте ви тридцять третього, вони ж не чують. Я кажу, не трогайте ви тридцять третій. Трогайте оце. Тут он повно, а людина не може взять. Або

візьме оце трошки. Так я кажу, не трогайте тридцять третій. А скільки сейчас, кажу, вмірають, скільки сейчас по мусорніках лазять. Дак цього не бачать. А тільки трогають далекий тридцять третій рік... Мені було шіснадцять і то я вижила, збереглася, мені легше було, чим оце сейчас."

Події воєнної доби в спогадах очевидців охоплюють не тільки депортацію та примусову працю в Німеччині. При всій схожості, а часом і повторюваності образів, епізодів і обставин, представлені в збірнику спогади демонструють різноманітність життєвих ситуацій. В.М.Комендантова та О.Г.Горева розповідають про голодне і небезпечне існування в окупованому Києві. Вони обоє мешкали в той час на Печерську, описують майже однаковий мізерний раціон харчування своїх родин і найпоширеніший спосіб добування їжі (обмін речей на продукти в навколишніх селах), обоє втратили за час окупації своїх найближчих родичів. У спогадах В.М.Комендантової є рідкісні свідчення про діяльність у Києві дитячого тубсанаторію та дитячого будинку, в яких вона жила після смерті бабусі. Епізод, описаний О.Г. Горевою, мабуть, найяскравіше характеризує ступінь безнадії та безвихідної ситуації, в якій опинилися прості кияни в часи окупації: „Однажды, это было в октябре-ноябре 1942 года, мы услышали, что в кустах что-то мяукает. Мама спустила в овраг Лидочку, и она вытащила оттуда ребеночка. Он был уже синеньким. Мама его выкупала, завернула во все, что было теплое, и дала ему молока. Ребенок выжил и стал жить у нас. При ребенке была записка: „Люди, не цурайтесь, покинуто з дуже великого горя, його ім'я Іван Сідоренко.” Я это запомнила на всю жизнь”.

Надзвичайно драматична подія зафіксована в спогадах А.П.Осадчук, яка розповіла про загибель своєї матері та молодших сестер під час каральної акції на хуторі с. Лобачів Київської області наприкінці грудня 1943 р. Інтерв'ю з цією жінкою стало достатньо сильним емоційним випробуванням для упорядників. Готуючись до інтерв'ю, зазвичай приблизно знаєш, про що буде говорити респондент, налаштуєшся на сприйняття очікуваної, в межах певної теми, інформації. Але розповідь А.П.Осадчук перевершила будь-які припущення. Неординарними є не лише подія, про яку вона говорила, а й спосіб, у який вона це виклала. Уперше А.П.Осадчук згадала про трагедію с. Лобачів на самому початку інтерв'ю. Удруге вона знову повторила про загибель її рідних, розповідаючи про своє повернення з примусо-

вих робіт в Австрії. Більш детально А.П.Осадчук почала говорити про обставини цієї трагедії, відповідаючи на наші запитання. При цьому вона постійно відволікалася від основної лінії оповіді, зупинялася на різних деталях, особах односельців, додаткових обставинах. Учетверте А.П.Осадчук повернулася до спалення хутора, коли говорила про свого чоловіка, мати, сестра й племінниця якого також загинули під час цієї каральної акції. У найбільш драматичних моментах вона говорила тихо і, здавалося б, спокійно: „Потім на другий день уже мужчини всі походились. Посходилися. Хати догорають. Хати догорають. Ну де ж наші сем'ї? Десь же наші сем'ї. Коли там чоловіки, що в їхніх хатах палили... Кажуть: „ Не шукайте, ось вони, кажуть, тут догорають...” Да. В хатах, каже, діти порозповзалися, под печкой там ето... такі пообгорали трупи. Да... Ой, Господі! (зітхає) Так вони збралися ті чоловіки, поридали... Кажуть, так плакали. За що їх, каже, побили? Ну й правда, за що!?! (емоційно) Ті діти, молочка, хліба й куска не з'їло такого, як треба, білого. Вони, ж голеньких, і босеньких їх погнали... Нащо, нащо ви їх побили, за що!?! Щоб воно не жило на світі! На світі не жило. Да...” Трагедія загибелі понад сотні жінок та дітей цього невеликого хутора в с. Лобачів є приголомшливим свідченням безглуздості війни. Характерно, що А.П.Осадчук жодним словом не згадала про свої почуття, як вона особисто зустріла звістку про загибель своїх рідних. Але загальна побудова розповіді переконує, що для цієї жінки – це найбільша в її житті трагедія, яку вона болісно переживає до сьогоднішнього дня. Для А.П.Осадчук з самого початку було зрозуміло, для чого її, молоду дівчину, забрали на каторгу в далеку країну. З роками вона собі знайшла логічне пояснення й примирилася із втратою свого батька (загинув на фронті), хоча й зауважує: „Хай би ще пожив трохи для нас”. А от на запитання: „Нащо, нащо ви їх [дітей] побили, за що!?!” – вона так відповіді за все своє життя і не знайшла. У цьому риторичному запитанні якраз і висловлений весь її біль та гнів.

Інший бік життя під окупацією відобразила в своїх спогадах М.Г.Савченко, яка була учасницею радянського підпільного й партизанського руху на Кіровоградщині. Сімнадцятирічна дівчина за будь-якої погоди здійснювала багатокілометрові переходи, проводячи розвідку місцевості, підтримуючи зв'язок між групами підпільників, постійно ризикувала життям, розповсюджуючи листівки, навіть пробула місяць в Олександрійській поліцейській в'язниці. Вона стійко витримала випробування підпільної роботи, адже свідомо обрала такий ри-

зикований шлях. Коли ж восени 1943 р. М.Г.Савченко під час облоги ввіймали, побили та вкинули до товарняка з черговою партією робітників для Німеччини, – це для неї стало катастрофою: „ У меня было сломано два или три ребра, и это доставляло мучительную боль. Но, тем не менее, она была не сравнима с болью душевной. Эта боль и тоска затмевали все вокруг, я ничего не видела, не слышала, не отвечала на вопросы. [...] Я не могла перебороть чувство антипатии, даже тупого презрения к ним [людям у вагоні]. Как можно говорить, что-то есть из своих мешков, сундучков, пытаться петь... О какой еде может идти речь?! Как можно жить, будто ничего не случилось? Нас везут в страшную, чужую страну, в рабство, а они едят, разговаривают, пробуют петь тоскливые песни, от которых щемило еще больше сердце.”

У спогадах „остарбайтерів” війна, депортація в Німеччину постає результатом дії чогось ірраціонального, не підвладного людській силі. Визнаючи вирішальний вплив на дії людей „надіндивідуальних” структур (економічних, політичних, традицій), варто зазначити, що індивідуальність також відіграла не останню роль у тому, як складалася їхня життєва доля. Досить різноманітний і соціальний склад авторів спогадів. Більшість респондентів народилася в період 1924-1928рр., і найбільшу групу становлять жінки. Відрізняються розповіді, а особливо оцінки, тих, хто був депортований до Німеччини дитиною і в більш дорослому віці. Спогади малолітніх робітників Л.П.Бойка, О.Г.Горєвої, А.О.Кармазіна, В.М.Козлової, Є.М.Руднева, Є.М.Філімоненко, Г.Т.Шусть стали свідченнями трагедії цілих родин в нацистській неволі. Їхні розповіді поєднують опис несподіваних епізодів (що врізалися в дитячу пам’ять) у яких присутні кольори, запахи, найдрібніші деталі й спогади старших членів сім’ї, які вони неодноразово слухали після війни і які також стали частинкою їхньої пам’яті. Для спогадів дітей характерний трагізм в описі обставин та оцінці подій воєнної пори. У розповідях більш дорослих „остарбайтерів” часто трапляється іронія, гумор; вони вже переосмислили свої враження і почуття того часу, згладився біль. Характерні ж для дитини страхи й гіпертрофоване сприйняття дійсності збереглися в респондентів донині в майже незмінному вигляді. У спогадах малолітніх „остарбайтерів” центральне місце належить матері (або сестри у Є.М.Руднева). Її вчинки, страждання, оцінка конкретної життєвої ситуації займають домінуючі позиції у сприйнятті дитиною дійсності та відповідно у пам’яті про ті чи інші події.

Окремо необхідно сказати про долі жінок-„остарбайтерок”. Представлені в збірнику спогади є змістовним матеріалом для подальших досліджень історії використання примусової праці жінок у роки Другої світової війни. Переважній більшості авторок опублікованих спогадів не було ще й 20 років, коли вони потрапили до Німеччини, а деяким тільки виповнилося чотирнадцять. Г.К.Буренко, М.Г.Савченко, О.І.Синяєва, В.М.Комендантова, Г.П.Грушко, О.П.Пелехата, А.П.Осадчук розповідають про боротьбу за шматок хліба, за життя, своє кохання, за своїх дітей, за право обирати свою долю. Це сповіді про безправне й беззахисне становище жінки в Рейху й після повернення, на батьківщині. Перебуваючи на примусових роботах в Австрії, Г.П. Грушко познайомилася з французьким робітником Емілем. Молоді люди закохалися, мріяли після війни створити сім’ю. “В Румунії в городі Ясси нас уже посадили в поезд и отправили в Кишинев, а из Кишинева мы приехали в Украину, все страшнее ночи, опухшие, голодные, холодные, так и прибыли в Одессу. Эшелон приняли на вокзале, сразу стали формировать: женщин в одну сторону, мужчин в другую. В фильтрационном лагере проводили перепись. Я никак не хотела ехать домой, я уже была беременна, просилась уехать с Эмилем во Францию. А мне сказали: « А в Сибирь не хочешь?». Тогда Эмиль стал проситься остаться со мной в Союзе, ему тоже не разрешили. Из Одессы я поехала домой к родителям одна”. Г.К.Буренко з великими труднощами повернулася додому – мати хвора, вдома голод і злидні. „Иду я на работу устраиваться, а меня нигде не принимают... Вот изгой и все. Вот преступница. А кто не был там, миллионы уложил – те не преступники, а мы преступники оказались...” – гірко додає жінка наприкінці інтерв’ю.

Спогади про воєнне минуле для багатьох респондентів стали нагодою повідомити про факти, говорити про які в радянські часи було просто небезпечно. Багато документів, опублікованих у збірнику, містять згадку про випадки підтримки, допомоги й співчуття німецького населення: нехай це буде співчутливий погляд, добре слово чи шматок маленького бутерброда. Розповідає О.П.Пелехата: „Працювали на фабриці майже самі жінки, якщо не рахувати управляючого та технологів. Які це були чуйні, душевні люди! Я й зараз з великою теплотою згадую їх. Мабуть, ми й вижили завдяки їм. [...] Хліб у них був по карточках. Але майже кожного дня німкені, що були над нами старшими (фрау Ган і Й.Міллер), приносили нам по кілька бутербродів, ледве

помітно намазаних маслом, це здавали їм жінки, що працювали в цеху, для нас.” А.І.Буренко за розповідь у колі своїх товаришів під час проходження служби в Радянській армії про підтримку німецької родини Рушке був заарештований і засуджений воєнним трибуналом до 10 років виправних таборів та 5 років позбавлення політичних прав. Як сказано у вирокі, за "наклеп на радянську дійсність, схвалення німецького ладу та контрреволюційні випадки проти вождя народів".

Незважаючи на різноманітність біографій чоловіків – Л.М.Борща, І.Ф.Вовка, А.І.Буренка, О.Ф.Ілляшенка, О.Д.Головатенка, В.П.Кравцова – всі вони своє вісімнадцятиріччя зустріли в німецькій неволі і після закінчення війни змогли потрапити додому тільки через роки, продовжуючи перебувати все тією ж безправною робочою силою вже на промислових об'єктах СРСР. Загалом, саме чоловіки, а фактично вчорашні хлопчачки, підлітки зазнали чи не найбільшого переслідування після війни з боку радянської влади.

Важливо також зазначити, наскільки морально тяжким для багатьох респондентів виявився процес пригадування й розповіді про пережите. Дуже часто в минулому людини були настільки драматичні події, про які навіть через півстоліття згадувати нестерпно боляче. Хоча й мовчати про них теж несила. А.І.Буренко у своїй розповіді про перевірку в радянській контррозвідці у квітні 1945 року сказав буквально однією фразою: „Я тільки в контррозвідку потрапив, там капітан наді мною трошки познущався... А потім уже більше мене ніхто не чіпав”. Серед поетичних творів Андрія Івановича є вірш „Було...”, який дещо розкривав обставини допиту:

По морді лупив капітан
І сипав весь час матюками.
За те, що у смерті капкан
Не влип я з руками й ногами
За те, що крізь полум'я й дим
Пройшов якось! Чуєте, братці?
За те, що zostався живим,
За те, що було дев'ятнадцять.
За те, що конав в таборах.
А в нього не серце, а папка,
Та лють і зневага в очах.
По морді, по морді – і крапка.

Незалежно від того, наскільки вичерпні й змістовні вдалося отримати розповіді від колишніх примусових робітників, і скільки думок залишилося невисловленими, незаписаними – все, що вони вважали за необхідне сказати своїм нащадкам, є безцінним історичним матеріалом. Користуючись нагодою, хотілося б щиро подякувати всім авторам спогадів, які ми публікуємо в цьому збірнику, за їхню працю й побажати щастя та міцного здоров'я.

Представлені в збірнику спогади й усні історії – це незначна частина того матеріалу, який був зібраний в процесі підготовки даного видання. Як уже зазначалося раніше, спілкування з більшістю респондентів відбувалося поштою, і з деякими авторами спогадів листування триває й досі. Це десятки листів, які доповнюють, уточнюють біографічні розповіді, висловлюють свої міркування про пережите, намагаються дати оцінку своєму життєвому шляху. Можливо, це матеріал для нового збірника про сучасне життя колишніх „остарбайтерів”, наших дідусів і бабусь. Розповідь про сьогоднішній день у більшості респондентів залишилася поза текстом рукописів та усних історій. Нерідко сучасне життя колишніх примусових робітників дуже беззахисне й злиденне. А найстрашніше – самотнє. Не можемо не навести цитату з листа 2002 р. О.П.Пелехатої: „Цей рік видався мені дуже нещасливим. Зразу після Нового року я тяжко захворіла і чуть не замерзла у своїй хатинці. У мене пічне опалення, а так як я не вставала з ліжка, затопити в хаті не було кому, бо сусіди навколо мене були такі ж старі люди і вимерли всі, а деякі не виходять взимку з кімнати, то допомагати було нікому. Та, на щастя, з Харкова приїхав племінник, побачив в якому я стані, відвіз мене до своєї матері (моєї сестри), а хатину мою продав першому покупцю, що трапився, дуже дешево. Я виздоровіла, тепер живу з сестрою у її приватизованій квартирі. Обидві старі і німецькі (їй 83-й рік, мені 80-й). Обидві сліпі на одне око, друге опероване у неї і у мене, городу не маємо, все купуємо на базарі. Добре, що хоч одяг і взуття у нас ще тримається. Це про своє життя”.

Автори збірника вважають за необхідне повідомити про деякі недоліки даного видання. Найбільш суттєвим недоліком є редагування текстів, яке здійснювалося на прохання авторів спогадів. Авторські рукописи зазнали мінімального втручання. В окремих випадках були розставлені розділові знаки й виправлені одиничні граматичні помилки. Ні структура тексту, ні послідовність слів у жодному реченні змін не зазнали.

Зовсім інша справа з усними історіями. Треба зазначити, що усне інтерв'ю як історичне джерело існує одночасно в двох варіантах – акустичному і текстовому. У збірнику подано транскрипції записаних упорядниками усних інтерв'ю. Переведення звуку на знак при транскрибуванні аудіозапису інтерв'ю пов'язане з певними проблемами, що складно вирішуються: насамперед, як передати в транскрипті інтонаційну варіативність оповіді, зміну швидкості й ритму мови, голосову модуляцію й особливу музичність розмовної мови. Під час підготовки до друку в цьому збірнику усних історій колишніх „остарбайтерів” ми мусили гранично спростити символіку подання немовної інформації, обмежившись констатацією в дужках емоцій респондента (сміх, плач, гнів) та трьома крапками (...) позначаючи паузи й уповільнення розповіді.

Транскрипція інтерв'ю, з якою працює історик, є досить складний для сприйняття текст. І проблема не в тому, що ми передаємо, як може здаватися, „теревені старих дідусів і бабусь”. З досвіду проведення усних інтерв'ю впливає, що іноді текст усної бесіди високоосвіченої людини сприймається важче, ніж розповідь малограмотної бабусі, яка передає мовну традицію свого села. Проблема полягає в іншому: усний спосіб відрізняється від писемного способу передачі думки. Письмовий текст має правильну й складну граматичну конструкцію, для нього характерні строгість, об'єктивність, аналітична манера викладу, точна, але багата мова. Усна розповідь, навпаки, примітивна, з точки зору граматичної будови, містить багато зайвих виразів і невинуватих відхилень; у ній багато суб'єктивного, емоційного і гіпотетичного, часто використовуються одні й ті ж слова та образні вирази. Усна оповідь у багатьох моментах не відповідає писемній традиції, і коли вона передається в письмовій формі, а не звуковій, то здається якоюсь спотвореною. Тому жоден з інтерв'юєрів не дав згоду на публікацію його усної історії у цьому збірнику в оригіналі. Довелося здійснювати мінімальні редакторські правки, щоб наблизити розповідь до загальноприйнятих писемних стандартів. По-перше, були замінені русизми окрім слів: „концлагер”, „лагер”, „Германія”, „тюрма”, „письмо”, тощо. По-друге, довелося прибрати повтори однакових фраз та слів, вилучити слова-„паразити”. При цьому ми не втручалися в структуру оповіді, не змінювали порядок слів у реченні, не намагалися переказати іншими словами заплутані моменти оповіді. Знаючи, що такі правки значно зменшили наукову цінність опублікованих документів, ми все ж таки сподіваємося на розуміння своїх колег.

Під час створення збірника упорядники самі набували досвіду збирання усно-історичних свідчень, тому поданий матеріал такий неоднорідний і різноплановий за формою та рівнем проведення інтерв'ю. Використання вказаних джерел у дослідженнях дає можливість показати не тільки становище українських підневільних робітників, які працювали в нацистській Німеччині, але й зосередити зусилля вчених на максимально достовірному відображенні життя окремої людини, яка опинилась у вирі найжорстокішої світової війни. І, мабуть, не менш важливим для сучасної історичної науки буде не тільки реконструювати загальну картину використання примусової праці іноземців у Третьюму рейху, а й пояснити, що допомогло людині вистояти й вижити в системі, організованій для її знищення.

Це видання орієнтоване не лише для вузьконаукових досліджень, а має загальногуманітарне спрямування. Публікуючи біографічні спогади колишніх «остарбайтерів», упорядники мали чітку мету вшанувати пам'ять жертв нацистських переслідувань, а також усіх наших співвітчизників, які пережили воєнне лихоліття.

¹ *Листи з фашистської каторги*. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської неволі. - К., 1947 – 158 с. Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу. Збірник листів та спогадів. – Житомир, 1948. – 59 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.4620, оп.3, спр.241; Ф.Р-2, оп. 7, спр.2738.

³ *Педак В.П.* Сердце заставляет меня сказать правду. – Запорожье, 2000 – 176 с.

⁴ *Україна сниться...* (не отримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942-1943 рр.) – Хмельницький, 1995. – 140 с.

⁵ *Анголенко В.* Пошта в Україні за німецької окупації: маловідомі факти. /Український філателістичний вісник. (Далі УФВ.) 2(47) 1998. – С. 28-32, УФВ 3(48) 1998. – С. 44-48; *Могильний В.* Великодні листівки для «остарбайтерів». / УФВ 2(42) 1997. – С. 25- 27; *Могильний В.* Дещо нового за позначки на посилках «остарбайтерів». /УФВ 1(56) 2000. – С.8-17. *Могильний В.* Листування «остарбайтерів» : заадресування. /УФВ 3(43) 1997. – С. 43-50; *Могильний В.* Листування «остарбайтерів» по втраті німцями України./УФВ 5(55) 1999. – С. 87-91; *Могильний В.* Пошта «остарбайтерів» (робітників зі Сходу) / УФВ 2 (29) 1994. – С. 17-20; *Могильний В.* Українська кореспонденція на тлі Берлінської перевіряльні чужинних листів. /УФВ 5(50) 1998. – С. 89-98.

⁶ *Вербицкий Г.Г.* Почта остарбайтеров Второй мировой войны. Документы и переписка. Hermitage Publishers 1996. – 167 с. ; *Вербицкий Г.Г.* Остарбайтеры. История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию (Вторая мировая война). Документы и воспоминания. – 2000. – 250 с.

- ⁷ *Остарбайтери*: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Упор. О.Г.Царик; ред. В.Ящук. – Рівне, 1996. – 113 с.
Остарбайтери: спогади, статті – Севастополь, 2002. – 43 с. *OST – тавро неволі*.
 Збірник матеріалів і документів / За ред. В. В. Бондаря. – Кіровоград: Мавік, 2000. – 196 с. *Пам'ять заради майбутнього*. Спогади. – К., 2001. – 564 с. *Сидоренко О.В., Котляр В.Ф.* Книга життя українських „остарбайтерів”. – Полтава, 2005. – 153 с.
- ⁸ *Волович О. І.* Спомини про „світле минуле” / В. Бондаря (ред.) – Кіровоград, 2003. – 78 с. *Демчина Антоніна.* Зі Сходу на Захід. – К., 2000. – 296 с.; *Мирчевская И.Б.* ...И он подарил мне маму. Воспоминания. – К., 2005. – 200 с. *Сайц Надя.* На перехрестях долі. – Львів, 1996. – 152 с. *Смерека Віра.* В німецькій неволі. 1942 – 1944. – Ужгород, 1998. *Фурсенко В.Г.* Ди-пи: дни и годы. // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. статей и документов. – М.: РГГУ. – 1997. – С. 96-135.
- ⁹ *Ясир: листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі* / Зібрав і впорядкував О. Воропай. – Лондон: Укр. вид. Спілка, 1966. – 66 с.
- ¹⁰ *В боротьбі за Українську державу.* Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. / за ред. М.Марунчака. – Вінніпег, 1990. – С. 925 – 989.
- ¹¹ Докладніше див.: *Нові перспективи історіописання* / За ред. П.Берка; Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 392 с.; *Томпсон П.* Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М., 2003; *Грінченко Г. Г.* Устно-исторические исследования на страницах журнала “Oral History Review” (2001 – 2002 гг.) // Вісник Харківського національного університету. – 2003. – Серія “Історія”. – Вип. 35. – № 594. – С. 342-349. Див. також статтю Г.Грінченко у цьому збірнику.
- ¹² *Невигадане. Усні історії остарбайтерів.* / авт.-упоряд., ред., вступ. Ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004. – 236 с.
- ¹³ Див праці: *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.* – У 3-х т. / Ред. Колегія: Назаренко І.Д. та ін. – К., 1967 – 1969. *Коваль М.В.* Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні. – К., 1965. *Його ж.* Боротьба населення України против фашистського рабства. – К, 1979. – 134с. *Його ж.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – К., 1999. – С. 170-196; *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною в роки окупації. Автореф. дис. канд іст наук. – К, 1999. – 20 с.; *Потильчак О.В.* Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки другої світової війни. – К., 1998. – 49 с. *Гальчак С.Д.* “Східні робітники” з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003. – 344 с.; іл.
- ¹⁴ *Herbert Ulrich.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches, Berlin/Bonn 1986. *Herbert Ulrich.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches, Bonn: Dietz, 1999. – 589s.
- ¹⁵ *Herbert Ulrich.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches, Bonn: Dietz, 1999. – S. 24.
- ¹⁶ Подаються окремі видання, з якими особисто знайомий автор: *Berliner Geschichtswerkstatt (Hg).* *Zwangsarbeit in Berlin 1940 – 1945.* Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weißrußland. Berlin, 2000. – 128 S. *Hans-Jurgen Kahle (Hg)* *Gestohlene*

БОСЯК ЄВГЕНІЯ СТЕПАНІВНА**Євгенія Босяк. Німеччина, 1942 р.**

Я опишу Вам свої спогади про тяжкі роки моєї юності в Німеччині.

Звичайно, ті, хто пережив те страшне лихоліття, згадують про нього неохоче; як не намагашся, але знову й знову до горла підступає клубок і серце знову втрачає спокій, коли на кожному кроці була смерть, страшні муки, голод, приниження людської гідності і чорна невідомість.

Фашисти лютували, забирали в полон і вивозили до Німеччини на примусову працю беззахисних дівчат, які тільки вступили на поріг юності.

Про це, звичайно, мовчати не можна.

Прізвище, ім'я, по батькові (дівоче прізвище).

Босяк Євгенія Степанівна.

Рік і місце народження.

6.01.1924 р., селище Нова Водолога Харківської області.

Місце проживання до вивезення в Німеччину.

Селище Нова Водолога.

Освіта до вивезення в Німеччину.

В 1941 р. закінчила 10 класів, освіта середня.

Професія, місце роботи до вивезення в Німеччину.

Професії не мала і ніде не працювала до вивезення в Німеччину.

Родинне становище.

Батько працював у магазині, мама допомагала йому й виховувала нас. В сім'ї було троє дітей: брат загинув на фронті, менша сестра після війни одержала професію економіста.

Як Ви пам'ятаєте прихід німецьких військ у Ваше місто (село)?

В селі Станичне, за 15 км від Нової Водолаги, були жорстокі бої. Радянська армія почала відступати, багато наших захисників загинуло. Восени німецькі загарбники вступили в Нову Водолагу. Фашисти палили хати, все забирали.

Час і обставини вивезення.

19 липня 1942 р. нас насильно вивезли до Німеччини в товарних вагонах під конвоем на примусові роботи.

Чи пам'ятаєте станції й пересильні табори, в яких зупинялися дорогою?

Везли дуже швидко, зупинки були короткі, лише в м.Гродно (Білорусія) нам влаштували баню і зробили дезинфекцію одягу.

Умови та тривалість транспортування, харчування в дорозі.

Харчувалися в дорозі тим, що батьки приготували.

Ставлення конвою та місцевих жителів до завербованих в Україні та за її межами.

Конвой ставився до нас, як до скотів. В кожного місцевого жителя було горе: їхні сини, чоловіки були на фронті, а майже всі діти були вивезені до Німеччини. Фашистам допомагали наші підлі поліцаї.

Чи були випадки втечі з вашого транспорту?

Втечі з нашого транспорту не пам'ятаю.

Кінцевий пункт транспортування.

Кінцевий пункт транспортування – м. Мюнхен.

Як і де проходив розподіл на роботи.

Розподіл на роботи проходив в Мюнхені. Спершу прийшли фермери і відібрали фізично здорових, а останніх розібрали фабриканти на свої заводи.

Куди розподілили Вас на роботу.

Нас, 15 дівчат з Нової Водолаги відвезли в м. Аусбург на завод Кука. Жили в таборі в дерев'яних бараках.

Умови проживання, харчування.

В цьому таборі жили також і з інших заводів. Усі дівчата з Нової Водолаги жили в одній кімнаті, спали на дерев'яних двоповерхових ліжках. Працювали на заводі в різних цехах. Я і троє дівчат працювали

в одному цеху. За тиждень нас навчили професії електрозварників, а інші дівчата працювали токарями.

Умови життя були важкі: в таборі не було бані, взимку дуже холодно. Правда, дозволяли банитись у заводській бані.

Харчування було таке: 100 гр. хліба, погана кава з сахарином, 20 гр. маргарину і суп з брукви.

Чи була у Вас можливість добути додаткове харчування і яка?

За нашу працю платили мізер. Хліба у магазині не продавали, хіба що ліверної ковбаси кілька грамів. У всіх магазинах написано "Все для німців". Можливо, якийсь продавець і продав би, але він боявся нацистів. Якби нацисти дізналися, то продавця посадили б за ґрати.

Методи покарання і за які провини?

Одного разу нам на сніданок дали тільки суп з брукви без хліба. Ми вирішили не йти на роботу. Через кілька хвилин прибігли три жандарми з різками і почали нас бити, а потім привели нас під конвоем на завод. Тоді на завод привезли нам картоплю в мундирах і квашену капусту. Загрожували відправити нас у концтабір. Довго шукали зачинщиків, але всі дружно відповідали: "Всі ми були голодні і не пішли на роботу". За тиждень з нас вивернули й ту мізерну платню.

Ваш вільний час.

Вільний час проводили не весело. Збиралися ми в одній кімнаті, яка була виділена, згадували про свою батьківщину, про рідних, про нездійсненні наші мрії, співали українські пісні. Все це було під наглядом жандармів.

Чи мали ви можливість листуватися (і з ким)?

Дозволили написати рідним, а відповіді одержали через рік.

Чи були випадки втечі з Вашого табору, (місця роботи, від господаря)?

Випадків втечі з нашого табору не пам'ятаю. Ніхто ніколи не оголошував. Приходили до табору й агітували вступити до їхньої армії, але безрезультатно.

Ставлення до Вас місцевого начальства, охоронців, господарів та місцевих жителів.

Нацисти ставилися до нас, як до нижчої раси. Особливо жахлива була молодіжна організація "гітлерюгенд". Це хлопчики й дівчатка, яких нацисти забирали від сімей, створювали для них прекрасні умови життя і виховували любити тільки свою націю, а всіх останніх жорстоко ненавидіти.

Серед місцевих жителів були й добрі люди, але вони боялися один одного, щоб не бути знищеним.

Стосунки між остарбайтерами та робітниками з інших країн.

Робітники з інших країн до нас ставилися дружелюбно (французи, бельгійці). Чим могли, нам допомагали.

Стосунки остарбайтерів між собою. Чи були у вас подруги, друзі?

В чужій країні всі "остарбайтери" були дружні між собою, поважали один одного, допомагали.

Чи пам'ятаєте Ви пісні, вірші, прислів'я, які складали "остарбайтери"?

Не пам'ятаю пісень, віршів, прислів'їв, які складали "остарбайтери".

Умови звільнення і повернення .

Звільнили нас американці. Вони створили в таборі хороші умови життя, більше ми не голодували.

Як ви повернулися додому?

Приїхали в табір представники нашої армії. Хто хотів, залишився при армії, а інших відправили на Батьківщину. Я залишилась в армії.

З 27 квітня 1945 р. я працювала в підсобному господарстві 5-ї ударної армії на різних роботах.

Повернулась на Батьківщину в грудні 1945 р.

Ставлення радянських органів .

Ставлення радянських органів було до мене задовільне.

Як влаштувалося Ваше особисте життя після війни (освіта, родина, робота)?

Завідуючою РАЙВНО була моя вчителька української мови, і я звернулась до неї відносно праці. За час перебування в Німеччині я добре оволоділа німецькою мовою. Після війни в школах не вистачало вчителів, і зав. РАЙВНО направила мене в мою школу викладати німецьку мову. Я зараз же вступила до Харківського інституту іноземних мов на заочне відділення, щоб одержати вищу освіту.

Працюю з дітьми з великою радістю. Мене зі школи не відпустили ще 12 років після пенсії. Я завжди мріяла стати вчителем.

Донька і зять – лікарі, внучка – вчителька. Маю двох правнучок: Юлічка закінчила 4 клас на 12 балів, а Анічці тільки 2 роки.

В 1986 році я знову відвідала НДР, цього разу – як турист.

Рукотис. 2003 р.

ВОВК ІВАН ФЕДОРОВИЧ

Іван Вовк. Берлін, 1944 р.

Рік і місце народження.

Народився в 1925 році 21 серпня в Полтавській обл., Решетилівському районі селі Писаренки, хутір Щербаха.

Освіта, професія, місце роботи до вивезення в Німеччину.

Закінчив 7 класів в Антонцівській середній школі, станція Решетилівка. До початку війни працював на плодоовочевій базі, клепали ящикки: огуречні, помідорні і для капусти.

Як Ви пам'ятаєте прихід німецьких військ у Ваше місто (село)?

В 1941 р. настала війна, німці захопили ст. Решетилівку осінню 1941 року. Під час окупації, в 1942 році і до кінця квітня місяця 1943 року я працював при колгоспному дворі на різних роботах.

Час і обставини вивезення.

В 1943 році, в середині квітня місяця, німці вивозили примусово на роботу в Німеччину. Нас, 1923 рік народження, 1924 та 1925 роки народження, повезли підводами у Полтаву.

Чи пам'ятаєте станції й пересильні табори в яких зупинялися дорогою? Чи були випадки втеч з Вашого поїзда?

Переночували в Полтаві Київській у підвалах під домами, дали нам хліба по півхлібини кожному і вранці, на другий день, уже пішки погнали на станцію „Полтава-Південна”. На станції вже були спеціально приготовлені вагони товарного поїзда. Нас загнали у вагони, закрили й повезли на Київ. Ноччю проїжджали через ст. Решетилівку, ну вже було дуже пізно, – всі спали. Охорона була всю дорогу, так що втекти не було можливості. На станції Сагайдак вранці годині о 8-й поїзд зупинився і німці розрішили вийти з вагонів, кому треба було в

туалет. Вийшло багато в туалет під охороною німців. Біля станції Сагайдак працювали жінки – віяли віялками зерно. Крутили віялки по дві жінки. І тут з нашого вагона вийшов в туалет Зачепило Петро Микитович, і він пішов побіля однієї віялки, він з Решетилівського району з села Писаренки хутір Щербаки. Біля однієї віялки він зумів пристроїтися крутити віялку і крутив ту віялку з однією жінкою, яка пристроїла його біля себе так, що німці не помітили, що він із нашого вагона. Поїзд відправився на Київ, а Зачепило Петро Микитович 1924 року народження пішов пішки у своє село Писаренки, хутір Щербахи. Дома він ховався від німців, не виходив зі своєї хати, а як німців наші війська вигнали з Решетилівського району, то його мобілізували в нашу Армію і він воював до кінця війни. Після війни Петро Микитович працював кондуктором у товарних поїздах, захворів і передчасно помер.

А нас усіх повезли на Київ. Поїзд після ст. Сагайдак уже до Києва не зупинявся. В Києві нас під конвоєм німців повели городом і увечері поселили в двоповерхову школу. На ніч дали супу. Полягали спати прямо на полу. На що я і другі хлопці звернули увагу, це те, що всі стіни в класі були списані такого змісту: "Хто не був, той побуде, а хто був, той уже ніколи не забуде". Були і вульгарні написи. Наприклад: "Хто не був, той побуде, а хто був, той (вульгарне слово) не забуде". Переночували в школі, а вранці нас німці погнали на станцію Київ, погрузили у товарні вагони обратно і повезли на захід в сторону Німеччини. Зупинялися на ст. Ківерці – Західна Україна. Проходили всі медичний огляд. Робили рентгенові зйомки кожному. І повезли обратно товарним поїздом – через Польщу в Німеччину. Дали гарячого супу в Ківерцях. Привезли в Німеччину, в східну країну Берліна на станцію Еркнер.

Кінцевий пункт транспортування. Як і де проходив розподіл на роботи?

На станції Еркнер нас розгрузили з вагонів і повели всіх у розподільчий лагерь в лісі, недалеко від станції Вільгельмсагаген. Усі пройшли медичну комісію, знову всім зробили рентгени. І тут же в розподільчому лагері кожному з нас присвоїли номер. Мені був присвоєний № 246. Всіх построїли й почали розподіляти. Визивали номер і направляли його покупцям. Визивають мій № 246 – я обзиваюся, і вони вказують, в яку колону становитися. І так по колонах розподіляли і видавали кожному на руки документ, в якому вказували куди і на яку роботу направляють. У моєму документі вказувалося: Дойче райхсбан – ну я

зразу не добивався, куди це. А вже як набралось в цій колонії, де я був, більше 20 чоловік, нас построїли і повели на ст. Вільгельмсгаген. Там нас посадили в електричку Еркнер-Потсдам. Доїхали в центр Берліна – ст. Фрідріхштрассе – нас пересадили в другу електричку, яка йшла в сторону ст. Каров. На ст. Каров нас висадили і повели в сторону лагера Каров.

Ваше місце чи місця роботи. Умови проживання, харчування.

Лагер Каров – дуже великий, багато бараків, і багато дуже робітників, які живуть в цих бараках, а працюють на фабриках, заводах. Нас поселили в бараці – де були двоповерхові нари. Я спитав цих, що живуть уже і працюють на фабриках: "А куди це нас направили на роботу?". Почитав він мій документ і каже, що Райхсбагн – це на залізну дорогу працювати. Ну в мене настрій впав – бо я хотів, щоб до Баура попасти на роботу, а попав на залізну дорогу. Бо балачки такі були, що у Баура набагато краще: їсти дають краще і більше. Днів два ми тут в лагері Каров працювали по двору. Їсти давали брукву і хліба 200 гр. – це на цілий день. На третій, чи четвертий день приїхав майстер (німець) і забрав нас на роботу на станцію Руммельсбург.

На станції Руммельсбург нас сортують: таких невеличких, як я, набралось троє чоловік. Нас невеличких забирає старенький німець і дає таку роботу: побіля путі залізнодорожної рвати руками траву, бур'ян – це робили в тупіках, де поїзда не ходять. А дебелиших, більших хлопців, чоловік 8, забрав німець, дав цим хлопцям ключі – відкручувати гайки, змазати і закручувати ці гайки. А ще здоровіших відібрали чоловік 8 і дали їм роботу найважчу – це ремонтувати залізну дорогу. Кирками підбивати камінь під шпали. Домкратами піднімали рельси і штопали – підбивали каміння під шпали. В лагері "Каров" ми пробули днів 10 і нас переводять з лагера "Каров" в лагер біля станції Вільгельмсгаген.

Лагер біля станції Вільгельмсгаген знаходився в лісі метрів 350-400 від ст. Вільгельмсгаген. Від залізної дороги не більше 10 м – де проходили поїзди пасажирські і товарні, і електрички. У цім лагері "Вільгельмсгаген" нас остарбайтерів було чоловік 20-25, не більше. Лагер "Вільгельмсгаген" був обгороджений проволкою. З цього лагера їздили на роботу ремонтувати залізну дорогу на станції: Руммельсбург, Карлсхорст, Кепенік, Вульгайде, ст. Еркнер, а чоловік чотири їздили не роботу в депо на ст. Еркнер. У депо там ремонтували тормоза в електричках. Їздили і на ст. Фюрстенвальде, це кілометрів 10 на схід від

ст. Еркнер. На ст. Фюрстенвальде їздили ремонтувати залізничний тупік, який знаходився під лісом.

Був такий випадок. Поїхали з Еркнера на ст. Фюрстенвальде ремонтувати залізничний тупік і саме в цей день літаки бомбили станцію Еркнер. Дуже багато погоріло вагонів з електричок, а також згорів вагон товарний, в якому було масло. Вагон згорів, а масло розтопилось і все вибігло в каміння, і в пісок. І ми тоді багато понабирали в відра масла розтопленого з піском. Дома у своєму бараці "Вільгельмсаген" це масло перетопили. Масла получилось в кожного по піввідра. Нам це дуже допомогло вижити.

Літом 1944 року в лагері Вільгельмсаген, який складався з одного барака і знаходився метрів за 350-400 від ст. Вільгельмсаген, проживало нас оstarбайтерів чоловік 20-25. Усі працювали на залізній дорозі на ст. Еркнер, Вульгайде, Кепенік, Карлсгорст і ст. Руммельсбург.

В липні чи в серпні 1944 року нас оstarбайтерів чоловік 6-7 бере переводчик і везе нас на комісію, щоб з'ясувати, чи годимося ми працювати сцепщиками вагонів на ж. д. Комісія проходила в конторі на ст. Руммельсбург. Провіряли слух і очі чи годяться. Всі виявилися годними працювати сцепщиками на сортировочній станції Руммельсбург. Там товарні вагони пускали з горки, а хлопці з башмаками зупиняли ці вагони в назначеному місці. А я, Вовк Іван Федорович, попав робить сцепщиком в пасажирський парк. В тій зміні, що я робив, майстром був начальником Вілем. В його зміні були: німець Руді, голландець Ян і я, українець Іван Вовк. Кожний день по черзі обов'язки мінялися. Сьогодні я, українець, біля паровоза, а завтра вже біля паровоза голландець Ян, а післязавтра – німець Руді. І був такий випадок: працював я сортировщиком вагонів. У мене були такі обов'язки: я заходжу в пасажирський вагон, перевіряю тормоза. Машиніст паровоза розганяє вагон, паровоз зупиняється, а вагон по інерції котиться, а я зобов'язаний його зупинити в назначеному місці. Я почав уже крутити тормозне колесо, а вагон котився, не зупинявся. Я злякався, щоб вагон не перекотився за визначене місце, бо далі вже не можна йому котитися, там уже поїзди ходять і може бути аварія. Я перебігаю в другу сторону вагона і кручу тормозне колесо і нічого не получается – вагон котиться, не стає. Вагон покотився на ті путя, де ідуть скорі пасажирські і товарні поїзда і мене вже засікли з вишок наблюдательних, що вагон котиться і не стає в назначеному місці. Я вискочив з вагона, і щоб вагон цей зупинився, почав підкладати камінчики на рельсу, а він

котиться, роздавлює ці камінці. Я тоді беру більші камінці кладу на рельсу і вже, звичайно, не там де треба, але зупинив цей вагон. Якби ще вагон прокотився метрів 10, уже була б аварія. Дивлюся, ідуть до мене начальники з наглядацької вишки. Підходить до мене мій майстер Вілем і питає: "Іван! Вас іст дас?" А я говорю йому, що бретзе (тормоз) не робить. Він веде мене у вагон, підводить до тормозного колеса, покрутив його, дивлюся я – тормоз робить. Веде мене майстер Вілем з вагона, а тут уже біля цього вагона стоять високі начальники в ж. д. фуражках. Я дуже злякався і думаю – це мені концтабір буде. Став мій майстер Вілем з ними щось говорити німецькою мовою. Благополучно все закінчилося. Думаю я – який мій майстер хороший, що мене захистив, а так мені уже пах концтабір.

Майстер Вілем днів через п'ять в обідню пору дає мені котелок борщу гарячого. Я з великим апетитом поїв борщу і подякував майстра Вілема.

В останні 3-4 місяці роботи нас, сцепщиків вагонів перевели з лагера Вільгельмстаген на ст. Кепенік в лагера. Жили в залізничних будках (чи як їх назвати?). В одній будці жило чоловік 5-6. Лагер при ст. Кепенік був дуже великий. Жило в ньому дуже багато жінок. Після 15 квітня 1945 року ми на роботу вже не їздили.

Умови звільнення і повернення на Батьківщину.

Наші війська пішли з Одера в наступ на Берлін. Уже після 20 квітня 1945 р., не пам'ятаю якого числа, в наш лагерь Кепенік зайшли наші офіцери. Построїли всіх мужчин молодих і повели в польовий воєнкомат. У польовому воєнкоматі пройшли особий відділ. В кінці квітня 1945 р. прийняли присягу і були призвані в Радянську Армію.

Я був учасником бойових дій. В 1948 році в лютому місяці був демобілізований з армії. Прийшов додому ст. Решетилівка, село Писаренки хутір Щербахи. Дома була мати і сестра Галя 1927 року народження. Батько загинув на фронті під Сталінградом.

Як склалося Ваше особисте життя після війни (освіта, родина, робота)?

Я зразу ж, як демобілізувався, почав шукати собі роботу. Звернувся в Решетилівську МТС. Директор МТС пообіцяв мені, що прийме мене на роботу. Він сказав, що пороблю я на різних роботах, а там літом пошле мене в школу бухгалтерів МТС. Так я був направлений в Республіканську школу бухгалтерів МТС м. Бердичева. Закінчив школу бухгалтерів МТС. Поробив я в бухгалтерії. В 1949 році Полтавське

обласне управління сільського господарства направляє мене на роботу в Миргородську МСТ ст. бухгалтером. В Миргородській МСТ я робив ст. бухгалтером до 1957 року. З 1957 року, у зв'язку з реорганізацією, був призначений зам. гол. бухгалтера РТС. З 1967 р. переведений на посаду ст. економіста, з 1979 року переведений на посаду зам.управляючого – начальник планово-производственного відділу. В 1985 р. 17 серпня був звільнений у зв'язку з виходом на пенсію. Уже більше 15 років на пенсії.

Пенсію одержую як учасник бойових дій – 172 гривні. Більше ніякого доходу не маю. Живемо удвох з жінкою. Жінка одержує пенсію 142 гривні. Дітей не маємо. Була дочка, так померла. В мене сестра є – виїхала жити в Росію, Челябінська обл. Живе у сина.

Оце коротенько все. Якщо будуть які питання – пишіть, я буду відповідати.

Рукопис. 2002 р.

КАРМАЗІН АРКАДІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

Рік і місце народження. 2. Де проживали на початку війни?

Народився 1931 року в селі Тарасівка, Звенигородського району Київської (тепер Черкаської) області, де й проживав до початку війни.

За яких обставин залишилися на окупованій території?

На окупованій території залишився тому, що з села ніхто нікого не евакуював.

Чи були Ваші родичі в частинах Червоної армії? 5. Чи були Ваші родичі перед війною причетні до роботи у партійних органах?

Батько мій, член ВКП (б) з 1935 року, воював у частинах Червоної армії (він – лейтенант Червоної армії).

Ваші враження про перші дні війни.

З перших днів в селі ніби все вимерло: всі люди ходили похмурі, злякані, журливі, вечорами і вночі темно і тихо, ні жодного вогнику, ні жодного звуку, навіть собаки не гавкали – ніби все відчувало біду.

Ваші враження про переддень окупації. Чи відступали через Ваш населений пункт війська Червоної армії? Якими були настрої населення?

Через наше село відступали частини військ Червоної армії, бійці говорили, що отримали наказ відступати до Дніпра на Канів і на Черкаси. Більшість бійців були без зброї – це всіх вражало. Жінки в селі були засмучені, плакали і кричали: “На кого ж ви нас покидаєте?!” Ми, пацани, прислухалися до розмов старших і часто чули твердження: якщо німці зайдуть у село, то багатьох розстріляють за те, що тарасівчани, боровичани і кирилівці між селами Тарасівкою та Боровиковим розбили німців у 1918 році. “Вони нам це пригадають!” – говорили старші.

Ваші враження про вступ гітлерівців до Вашого населеного пункту: реакція населення, поведження окупаційних військ по відношенню до місцевого населення, морально-психологічний стан населення.

Коли німецькі солдати зайшли в село, то мародерства в нашому селі не було, але настрої був погані, паніка була повсякденна. Більшість людей не виходили з своїх хат на вулицю, боялись, болісно все переживали, адже чоловіки були мобілізовані в армію. (Я знаю декількох людей, котрі за всю війну не бачили жодного німця). В перші дні

окупації у Ганни Харченко забрали телицю (а в неї п'ятеро дітей і чоловік Федір був на фронті). Того ж дня у баби Ярини забрали двоє овець. Ходили по хатах і забирали яйця. Коли Ганна Харченко побігла пожалуватися офіцерові, що солдати забрали телицю, то він на неї накричав.

Морально-психологічний стан населення був поганий: німці спочатку оголосили, а потім і розвішали листівки, що за кожного вбитого німця буде розстріляно сто селян.

Ваші спогади про встановлення гітлерівцями “нового порядку” у Вашому населеному пункті.

Щодо “нового порядку” в селі. Зігнали в центр села більшість селян, оголосили про новий наряд, поставили старосту села. Документування не було. Ні торгівлі, ні постачання продуктами не було. В селі школа не працювала, лікувальних закладів теж не було. Особливо селяни відчували “правопорядок”, коли через село німці з автоматами і вівчарками гнали декілька колон радянських полонених з-під Черкас. Таких колон було три – осіб по 700-800. Цих полонених було розстріляно за селом у лісі Діброві (ми, хлопці, чули постріли). Коли повз нас, хлопчаків, проходила одна з колон, то хтось гукнув: “Хлопці, киньте помідора!”. Ми почали кидати, то конвоїр на нас застрочив з автомата. Ми попадали за горб, а потім довго приходили до тями. Також через село гнали цілу колону євреїв: жінки, старики й діти. Це ті біженці з Проскурова, Вінниці, Умані, які не встигли добратись до Дніпра. Їх також розстріляли у Діброві. Там і зараз на меморіальній дошці написано:

Діброво зелена
нахились до мене,
озовись до сина
вся моя родина!

Де і ким працювали Ваші батьки до початку війни? Чим займалися після початку окупації?

До війни я навчався в третьому класі. Мати працювала в колгоспі ланковою. Після початку окупації не займався нічим. Обробляли городину.

Коли і яким чином Вас відправили до Німеччини?

До Німеччини я був відправлений разом з матір'ю 12 червня 1942 року. З села Тарасівки відправили дуже багато людей. Викликали до управи старости, записували, а потім ще староста з німцем ходили по вулиці і нагадували, що такого-то числа їдете до Німеччини.

Куди були направлені, через які населені пункти їхали?

Їхали ми через Перемишль, Мюнхен, Майнгайм, Людвіхсгафен, Нойштадт. В Нойштадті, в горах, був величезний табір, біржа праці – “арбайтзамт”. Туди приїздили представники фірм, фабрик, заводів, хазяї (баури і grosбаури) і на площі з товпи набирали собі потрібну кількість. Ми з мамою потрапили працювати на хімічний завод фірми доктора Рашіка у Людвіхсгафені (Мунденгайм).

Розкажіть про умови утримання в таборі або у хазяїв?

Жили в бараках у таборі, обнесеному колючим дротом. Спали на дерев'яних нарах. В кімнаті по 10-12 нар.

Де працювали? Якими були умови праці?

Праця на заводі була дуже тяжкою. Адже це якраз центр хімічної промисловості Німеччини, в який входили величезні заводи і фабрики: такі, як завод Жігуліній (між Райкенгаймом і Мунденгаймом), потім поруч, один біля одного декілька хімічних підприємств – заводів, фабрик, розміщених на берегах Рейну (назви їх забув), потім величезний завод Оппау, а потім низка заводів у Франкенталі. Всі вони працювали на повну потужність – дим, газу. На заводі Рашіка перероблялась нафта, було декілька нафталінних цехів, повз які і проходити було тяжко. Мене заставили працювати нарівні з дорослими з 6.45 ранку до 17.00 вечора (а мені було всього 11 років).

На роботу і з роботи ходили під конвоєм, 15 хвилин на сніданок (8.45 – 9.00), півгодини на обід (12.00 – 12.30). Їжа - капуста, брюква, шпінат, 1 кг 100 гр хліба на тиждень.

Як Ви проводили дозвілля?

Дозвілля не було – в таборі в основному грали в карти. Коли голодний, то не до дозвілля. Пригадую, хтось склав такий вірш:

Майн лібер Гот, майн лібер Гот!

Ві їх віль ессен шварцес брот?

Картофель, гуркен унд томатен

Унд віль їх ніхт ессен шпінатен!

Як до Вас ставилися німці?

Німці ставились до нас порізному, хто агресивно, хто лояльно, а хто й доброзичливо. З останніх – це в більшості ті, які в першу світову війну воювали на східному фронті. Дехто з них допомагав дістати нам додаткову їжу.

Які були стосунки між самими “остарбайтерами”?

Між самими остарбайтерами стосунки також були різними. Часті спогади про домівку, сварки з різних причин, іноді й бійки. Особливо гнітючим був настрій коли під час бомбардування когось було вбито або поранено, або коли в таборі хтось помирав (було й таке).

Коли Ви були звільнені і ким?

Звільнений я був 10 квітня 1945 року американськими військами біля міста Осшебуркен. Німці нас евакуювали з Мунденгайма через Рейн на паромі в село Алтріп і гнали колонами через Гайдельберк в глибину Німеччини, але біля Осшебуркена нас догнали америкаканці.

Коли Ви були відправлені на Батьківщину?

Повернення на Батьківщину було поетапне. Спочатку американці зібрали в Осшенбуркені в табори (їх було декілька). Там ми жили до кінця війни, до 20 травня 1945 року. Потім табір відвідав радянський представник. Після цього американці перевезли всіх у великий табір (назву забув). Там жили ми цілий місяць. В цьому таборі нас відвідали радянські представники разом з Ейзенхауером. Після цього нас то машинами, то поїздом перевезли в різні пункти і остаточно переправили на радянську сторону в місто Болкенгайм, де ми були довгий час. З міста Болкенгайм нас на машинах великою колоною перевезли через всю Польщу в Рава-Руську, де були більше тижня, а потім перевезли в Миронівку, а з Миронівки додому добиралися самотужки. Прибув я в своє рідне село у жовтні місяці 1945 року.

Чи були Ви чи Ваші родичі репресовані після війни, як само?

Ніяких особливих репресій я не зазнав після війни. Після трирічного перебування на такому хімічному заводі мені вистачило на все життя, що не потрібно й репресій.

Рукотис. 2003 р.

КОБЗИСТА (ШЕВЧЕНКО) МАРІЯ ФЕДОРІВНА

Марія Шевченко. Годунівка, 1946

Рік і місце народження.

Народилась 8 квітня 1927 року в селі Годунівці Яготинського району Київської області, тоді була (Полтавської).

Місце проживання до вивезення в Німеччину.

До вивезення в Німеччину проживала в селі Годунівці.

Освіта до вивезення в Німеччину.

Освіта 7 класів, не закінчена.

Професія, місце роботи до вивезення в Німеччину.

Легенькі сільськогосподарські роботи частково.

Родинне становище.

Сім'я складалась: батько, мати, сестра і я. Сестри дома не було, як почалася війна.

Як Ви пам'ятаєте прихід німецьких військ у Ваше місто (село)?

Прихід німецьких військ у наше село був у вересні місяці 1941 р. У нашому селі був на полі аеродром, ми там пасли корови, бо наші війська вже відступили. За 3 км від нашого села була МТС, туди ходили механізатори на роботу і була протоптана полем стежка. Ми почули якось гул і побачили – мотоциклісти рухались до села. Ми швидко пригнали додому корови, бо жили на степу, і мотоциклісти заїхали до нас у двір. Батька спитали дорогу і поїхали на село. Батько мій не був на війні, бо був хворий на ноги. Німці жили у нашому селі довго. У одній хаті був штаб, а решта військових були розселені по хатах, коні стояли у клубі, клуб був старенький, типу сараю. Були і наші військовополонені розселені по хатах. Був у нас один з Сибіру, звали Дмитро Галдон. Німці поводитись спокійно, нікого не чіпали, ходили до кого у хату, пили молоко яйки, коржі з маком їли. А от свої поліцаї не добре поводитись з людьми, нашого батька зарахували у заложники. Заложників налічувалось 20 чоловік, якщо хто уб'є німця, то будуть розстрі-

лювати заложників і їх сім'ї. У нас перевіряли кожен день, щось шукали, батько ногами зовсім не ходив, а вони думали, що він зв'язаний з партизанами. Партизанам у нашій місцевості ніде було розташуватися, рівнина кругом. Коли німці чи вже відступали, чи мабуть ішли далі, то забрали військовополонених із собою, а населення гонили зимою 1942 р. чистити дорогу для проїзду військ. Ходила і я, бо до нас на квартиру поселили прихвосня німецького, щоб слідив за батьком, чи має зв'язок з партизанами.

Час і обставини вивезення до Німеччини.

Хлопців і дівчат забирали в Німеччину і в 1941, і в 1942 р., а мене забрали 1943р. десь на початку березня, пам'ятаю, розтавало, був ще сніжок. 1927 р. не брали до Німеччини, а мене забрали як заложницю, я була ростом височенна, а худенька, раз тікала, другий раз забрали.

Чи пам'ятаєте станції й пересильні табори в яких зупинялися дорогою?

Зразу нас привезли в район, місто Яготин, поселили в клубі, потім погрузили у товарняк, де було трошки соломи й повезли до Києва. Там нас завели десь у підвал на цементовий піл, холодно було, дали потроху просяного хліба і кров'яну ковбасу з шерстю. Побули ми там двоє субот, тоді повели нас на рентген і назад у вагони товарняка. Везли дуже помалу: їде поїзд, а тоді як затормозить і їде назад, а ми радієм – їдемо додому, бо тяжко було покидати свій рідний край, скільки горя, скільки було плачу при розлуці з рідними, як було страшно їхати кудись на чужину, як кричали ми і рідні.

Довезли нас ніби до Перемишля і там зупинилися під лісом для оправки, ну ми і побігли в ліс. Тоді двоє дівчат з нашого вагону, чи вони відійшли далеко, що одна не вернулася, то другу убили, чи їм здалося, що вона думала тікати. А куди? Тоді вже не пускали далеко, виходь і сідай біля вагону. Хлопців зовсім не випускали, там вони у вагоні і оправлялися, віконце закрите колючим дротом і все виливали у віконце – весь вагон був у калу.

Їхали ніби й довго, бо я приїхала до хазяйки перед їхньою Паскою. Це десь було у квітні місяці. Станцій і таборів не пам'ятаю, зупинки були не довго, проходили огляд і баню, дезинфекцію. Одного разу у бані хтось украв у хлопця ботинки, то німці виставили в ряд і сказали, як не найдуться – значить того на розстріл, ну на щастя найшлись.

Умови та тривалість транспортування, харчування в дорозі.

Які ж умови? Так і везли у товарняках, харчування щось я зовсім і не пам'ятаю, якщо десь становилися на два-три дні, то давали якісь супи з кониною, капусту, брукву. У кого був із дому хліб, так усе пройшло дезинфекцію.

Ставлення конвою та місцевих жителів до завербованих в Україні та за її межами.

Ставлення конвою було строге, скрізь строем, строем, ще бувало й палки як кому попадало. Місцеві жителі до завербованих відносились нормально.

Чи були випадки втечі із вашого транспорту?

Я вже писала, що втечі не було, а одну дівчину було вбито.

Кінцевий пункт транспортування.

Кінцевий пункт транспортування був у Австрії, місто Клейждорф. Це ніби районний центр, тут було й розподілення. Завели у велику залу, розмістили нас на полу, переночували і на другий день був розподіл.

Як і де проходив розподіл на роботи?

Приходили баури, і їм роздавали завербованих. Мене вибрала хазяйка й заховала за двері, видно був у неї блат там, бо вибирати не давали, а бери кого дадуть. Коли дійшла її чередь, вона мене вивела, потім повела мене. І ще одна дівчина попала у те село, де і я, в чайну. Купили вони нам їсти, одвар з кісток і покришена булочка і все. Після голодухи я мигом усе виїла, та дівчина довше сьорбала. Я з'їла бистро – значить і робитиму бистро.

Ваше місце чи місця роботи.

Місце роботи. Пішли з хазяйкою до автобуса і приїхали в місто Пішельсдорф. Тут у хазяйки дівчина з Кам'янець-Подільщини працювала вже 11 місяців. Коли їхала хазяйка брати наймичку, то дівчина по імені Женя сказала: "Як привезеш погану дівчину, я працювати в тебе не буду". Хазяйку було звати Юля, прізвище Штраметц, чоловік Карл, був на війні в Італії, і хлопець Калій, було йому 7-8 років.

Умови проживання, харчування.

Я порала свині, Женя доїла корови, було 4 корови і теличка, свиней було п'ятеро. Коли попораєм худобу, на 8 сніданок. Помили посуд, їсти варила хазяйка, їли разом, і йдем по роботах на поле чи по двору. Їжа була така – вранці кофе і кукурудзяна каша в тарілочці, ну помили кишки, о 10-й годині скибка хліба чимось помазана (повидло,

смалець, сир з цибулею), обід – якийсь суп без хліба, у 5 год. скибка хліба, чимось помазана, вечеря – кофе, каша. Ну бувало, що ми і не наїдалися.

Перший рік я не косила худобі, а на другий рік я косила, бо хазяйка купила два воли, і стало вже п'ять корів. Я рано встаю, пораю свині і йду косити клевер. Женя подоїть корови, запряга волів і їде до мене, нагрузимо гарбу клевером і їдемо додому, поснідаємо і на поле. Робили все: пололи, косили й орали.

Чи була у Вас можливість добути додаткове харчування і яка?

Додаткове харчування. Яке ж? Варила велику картоплю свиням, як голодна, то наїмся, можна було і курочку підслідити і яйце схватить, молока можна було напитися, ну якось ми і не пили, привикли до кофе. Ми не голодували, як коли, то і нам і м'яса давала [хазяйка] чи булку спече, то трохи дасть, можна було щось найти, щоб наїстися.

Ваш вільний час.

Наш вільний час був у неділю, як попораємось, то вже ми вільні, до обід і після обід, ну на Новий рік, на Паску, а так працювали після порання. Субота для мене була літом з 5 год. вечора: повичищати у свиней, позамітати у дворі, почистити одяг, взуття, помити підлогу на кухні і коридорі.

Методи покарання і за які провини?

Методи покарання були у нас. О! Як багато описувать. Сиділи ми у комендатурі двоє суток і били нас. Ми посварилися з хазяйкою і думали втікати у Клейждорф – це був Арбайцамп. Там переводили до других хазяїнів, але ми не встигли втекти, і нас забрав поліцай у місцеву комендатуру, там, де ми працювали. І так ми посиділи двоє суток у страшних умовах, а потім хазяйка прийшла і забрала нас, бо треба було косити пшеницю. Ой багато можна чого написати, а от якби зустрітися, то скільки спогадів можна розказати.

Чи мали ви можливість листуватися (і з ким)?

Листуватися можна було додому один раз у місяць, а в їх тоже можна було листуватися. Моя двоюрідна сестра працювала у Данцігу на заводі, тяжко і голодно, то я писала їй листи і дві посиочки вислала. Наточила з дерті кукурудзяних крупів і трохи муки, яку хазяйка сховала на сараї в ящики від комісії, бо ходили, щоб здавали в державу хліб, а я акуратно взяла тай послала. Пошта була у нас у домі, ну ніхто хазяйці не сказав, що я вислала дві посланки. Ох якби узнала, то не знаю щоб було б, може й у концлагер відправила б.

Чи були випадки втечі з Вашого табору, (місця роботи, від господаря)?

Чи були втечі? Та ми самі від хазяйки таки втекли і вже до неї не повернулись, працювала у другій хазяйки. Дочка цієї хазяйки пішла на моє місце, а я прийшла до її мами. Добра була хазяйка, я поробила у неї з 1 січня до 9 травня 1945 р. Порала 3 корови, землі у неї було 5 йохів, хазяїн пропав безвісти, було у неї 4 хлопці, самому меншому було 3 роки, старшому – 16 років, був ледар, робити не хотів, як вона з ним не сварилась. Мене хазяйка поважала за мою роботу, бо я робила чисто і бистро. І коли я виїжджала, хазяйка дуже плакала, тужила на весь двір.

Ставлення до Вас місцевого начальства, охоронців, господарів та місцевих жителів.

Місцеве населення до нас ставилось непогано, охоронці бувало перевіряли нас уночі, чи ніхто з нами не спілкується, збиратися купами не дозволяли.

Стосунки між “остарбайтерами” та робітниками з інших країн.

Стосунки між остарбайтерами були: удень сходились десь, можна було зайти в кафе, випити сітро чи пиво. Спілкувалися ми з поляками, бо більше поляків було у нашому місті, працювали і французи, ну ми їх не розуміли, а поляків розуміли.

Стосунки “остарбайтерів” між собою. Чи були у вас подруги, друзі?

Між собою ми дружили. Женя, я і ще була українка Наталка з Київщини працювала на взуттєвій фабриці недалеко від нашого дому, а у Жені було з їхнього села 13 дівчат, то приходили до нас у гості.

Умови звільнення. Як ви повернулися додому?

Умови звільнення. Звільнили нас радянські війська 9 травня, десь о 3-й годині дня, їхали на танках солдати і чуть було, що руські. 12 травня ми організовано підводами приїхали до Вени, там погрузили у вагони і привезли у Венгрію. Там ми стояли довго, розмістили нас по сараях, годували обшою кухнею. Годували слабо – суха картопля, сухарі, те, що брали в дорогу перевелося, бо було тепло.

Потім перевезли нас у Румунію. Скільки ми тут були не пам'ятаю. Розмістили теж по сараях. Проходили медогляд, харчі видавали: сухарі, трохи сахару, їсти було мало, ходили і на кухню, щось там варили. Тут погрузили нас у вагони-товарняки і вже їхали на Ро-

сію. Лякали нас дуже границею: що нібито налітали моряки і вирізали наших, забирали одяг. Ну все обійшлося спокійно, ніхто нас не чіпав. Доїхали до Києва, з Києва в Яготин, з Яготина у Полтаву, бо тоді ми були "полтавські галушки", так нас звали. Ніхто нічого в Полтаві нас не перевіряв, а направили нас на Яготин. Як повернулися у Яготин, то тут зустріли своїх односельчан, вони здавали зерно на елеватор і заїжджали на станцію, бо ж чутки проходили, що повертаються з Германії. Якраз була машина і забрала нас трьох з нашого села.

Повернулася додому 17 серпня 1945 р., ото скільки були в дорозі.

Ставлення радянських органів після повернення додому.

Нас визвали у міліцію в Яготин, записали наші данні і більше до нас претензій не було – жили, працювали.

Після повернення я ходила в 7-й клас і почала у 8-й ходити, та закрили 8-й клас у Годунівці, була тільки семирічка, у друге село я уже не пішла, працювала в колгоспі на різних роботах. Особливо запам'ятався 1947 рік. Голодний, ой як трудно було, копали картоплю, яку закопали німці, викопували її, робили крохмаль, змивали і пекли млинці, а на полі варили затірку або галушки. Робити приходилося з коровами, ходити босою за кінною сівалкою.

Як склалося Ваше особисте життя після війни (освіта, родина, робота)?

З січня 1949 року мене забрали діловодом до сільської ради. 20 листопада 1949 р. я вийшла заміж за Кобзистого Петра Дмитровича і працювала до липня 1950 року, потім пішла в декрет, родила сина, але він помер у дві неділі. Я народила ще троє дітей – Надю, Васю і Анатолія.

В 1966 році у березні місяці мене обрали секретарем Годунівської сільської ради і так працювала до липня 1972 року, а потім працевлаштували мене завідувачою Годунівським сільським клубом.

Коли вийшов закон з'єднувати села і сільські ради, і за стажем роботи мені треба було уходити. А так я працювала зав. клубом 17 років. Робота йшла у мене добре, бо я любила свою роботу, люди до мене тягнулись, клуб виборював перші місця, скільки одержали подяк, грамот; були у мене і хор, і ансамблі.

Діти росли, вчилися, чоловік Петро був комбайнером, потім захворів, попав в аварію і вже не працював. У 1972 р. він помер, мені тоді було 50 років. Я працювала і хазяйство держала, старалася чимось дітям допомогти. Надя вивчилася на учителя української мови, Вася

при міліції шофером працював у Києві, Анатолій – тракторист, працює і зараз. Надя і Толя живуть у Яготині. А Вася живе в Києві, вийшов і на пенсію, був більше у селі біля мене. Думалося усе добре, буду і я доглянута до старості, та не так сталося як думалося, смерть підкралась і 1 січня 2002 року не стало нашого Васі, пішов за межу життя. 25 років без хазяїна, а тут і сина нема, і сама вже підтоптала, у дітей свої клопоти й турботи. У Наді внуки – треба стрічать і провозять, та й живуть у Яготині, за 25 км від мене, приїдуть, коли щось допоможуть, а роботи на кожен день хватає. Маю у господарстві козу, поросля, 11 курей.

Як пішла на пенсію, то організувала поминальну півчу і так оспівували померлих. Потім появився Батюшка, править у другому селі, а купив хату у нас у селі, почув нас і давай учити півчу, як похоронні молитви співати, і так я і ходжу по похоронах, оспівую, дякувати Богу наділив мене сильним дискантом. Я навиступалася і наспівалася, а скільки гумору читала, скільки у виставах виступала. Отак я і живу.

Чи пам’я таєте Ви пісні, вірші, прислів’я, які склали “остарбайтери”?

Пісні були, ну не багато, віршів не знаю. Пісні були на російській мові, чи їх руські склали, а тоді передавали:

Дверь закрывается, вагон качается, и мы заснули крепким сном.
Страна любимая нам удаляется, везут в Германию наш эшелон.

Мама моя дорогая я хлеба здесь-то много не ем,
Питаюсь одной баландою и силы теряю совсем.
Живу за границей два года, живу в ожидании дней,
И снова мы будем счастливы, на родине будем скорей.
Я знаю, на родине нашей цветут, зеленеют сады
И яркое солнце сияет, и громко поют соловьи.

Здравствуй мать, прими привет от дочки
Она пишет тебе издалека, что я жива, но жизнь моя разбита
Одинока, нищенка, горька.
Завезли меня в страну чужую с одинокой буйной головой
И разбили жизнь мне молодую, разлучили, маменька, с тобой
Может быть, в стране чужой, далекой, среди гор тех я найду уют,
Распрощаюсь с горькою судьбою, и на век придется мне уснуть.
Но жаль одно, что папы, брата не увижу,
и сестриц, которых так люблю

Но тебе я мама не обижу и на прощанье крепко руку жму.

Це ніби віршом:

Засмучена Україна, нема що казати,
залишились на Україні старі батько й мати.
Поїхали брати й сестри німцям працювати,
А Україну залишили, як дитину мати.

Ой як було тяжко за рідним домом. Було пораю свині, зайду до корів, де Женя доїть, то вона каже: "Ану, Маруська, співай пісню". Я співаю:

Як вийду на гору, та й крикну додолу
Вари мати вечеряти, тай на мою долю
Варила, варила, не багато, трошки
Нема ж тобі моя дню ні миски, ні ложки.
Варила, варила, тай не доварила
Іди туди вечеряти, де літо робила.
Чи я в тебе мати спідниці порвала
Що тим мене туди віддала, щоб я горювала
Чи я в тебе мати платки поносила
Що ти мене туди віддала, щоб я голосила.

Ой яка туга наляже, то ми виплачемося, та й до роботи. Ну от і все.
Рукопис, 2003 р.

КОЛІСНИК ВАСИЛЬ СЕРАФОНОВИЧ

Рік і місце народження. Місце проживання до вивезення в Німеччину.

Народився 3 вересня 1925 року в селі Текуча Ладиженського району Київської області. Проживав там же: село Текуча Ладиженського р-ну Київської області.

Освіта, професія до вивезення в Німеччину.

Закінчив в 1939 році 7 класів Текучанської середньої школи. Після закінчення школи працював у колгоспі на різних роботах, а в 1941 році возив голову колгоспу, не думайте, що машиною, а звичайною бричкою і виконував ще при цьому роботу посильного, і прибирав у конторі та клубі, за що в місяць получав за три роботи 15 трудовнів, коли мені ще тільки було 15 років.

Родинне становище.

Родився у великій сільській сім'ї, батько і мати працювали в колгоспі, батько – плотником, мама – на різних роботах. У сім'ї було семеро дітей – 4 сини, із яких я – найстарший, та 3 дочки – дві старші за мене.

Як Ви пам'ятаєте прихід німецьких військ у Ваше місто (село)?

В 1941 році, ще до початку Великої Вітчизняної війни, двох старших сестер забрали на роботи в Західну Україну для будівництва укріпрайонів, а нашу сім'ю правління колгоспу, як багатодітну, поставило, щоб евакуювалися за Дніпро і гнали скот. Колгоспний скот – за Дніпро! Ви можете собі уявити як це все було, всі скарби, що можна було взяти із собою, розміщалися на повозці, з натягнутою халабудою із брезенту, і нас 7 чоловік. Це був просто кошмар! І ми вирушили за Дніпро 2 липня 1941 року, з нами ще було 4 сім'ї, одна багатодітна, а дві без дітей. У нас було направлення гнати скот в напрямку Кременчука. Хто був в цьому котлі, той добре все пам'ятає, які були бомбардування по дорогах. Десь 20-25 липня ми пригнали скот до Дніпра в районі міста Крюков. Корови пустили через Дніпро вплав, а овець і нас на повозках переправили паромом через Дніпро, і ми погнали скот далі в Полтавську область, в Кобилянський район. Там скот здали і батькові секретар райкому партії каже: "Куди ти везеш цей курінь, вертайся назад додому". Ми повернулися тою самою дорогою назад, додому. На під'їзді до нашого села в селі Підвисокому попали в котел, де німці

оточили наших дві армії 6 і 12 "в зелені брамі", то ми полями, ярами вийшли з цього пекла і 5 серпня приїхали додому, а 7 серпня німці вступили в наше село.

А до цього приїхали із Західної України наші сестри, і так об'єдналася наша сім'я. Але недовго була радість, бо ми залишилися без хати. Справа в тому, що ми в колгоспі купили в 1935 році хату розкуркулених хазяїв, а свою батько продав своїй племінниці. А прийшли німці, прийшов і розкуркулений хазяїн, і хату свою забрав, а ми мусили побудувати хату племінниці, а тоді знову назад вернутися у свою. Але цим не закінчилося наше горе. В 1942 році забрали в Германію саму старшу дочку, а потім у травні місяці 1943 р. забрали мене і старшу за мене на 2 роки сестру. Ніхто нас не вербував, а приїхали німці і поліцаї, під дулом гвинтівки посадили на підводу, і в Умань у 14 школу, а потім у Німеччину, і все під конвоєм. Оце коротко про родинне становище, щоб все описати докладно, то можна написати книгу.

Боїв при вступі німців у наше село майже ніяких не було, тому що радянські війська уже відступили в напрямку Підвисокого, так були дрібні сутички з групами, що залишилися. Нас, тоді 14-літніх, – усе цікавило, ми бігали від хати до хати, де німці стояли зі своїми тилами, варили своїм солдатам їжу, котрі наступали на Підвисоке. Також нашим селом їхав Гітлер на Умань разом із Мусоліном, бо коло нашого села йшла дорога Голованівсько – Умань, тоді вона мала стратегічне значення.

Час і обставини вивезення.

Вивезли мене в Німеччину в травні місяці 1943 року, разом забрали і мою старшу сестру по мобілізації всієї української молоді на примусові роботи в Німеччину. Прийшли поліцаї і німці й сказали, щоб збирався і їхав. А що було збиратися, коли нічого не було, крім того, що на мені.

Чи пам'ятаєте станції й пересильні табори в яких зупинялися дорогою? Умови та тривалість транспортування, харчування в дорозі.

Нас привезли в Умань. Поселили в 14 школу, потім усіх нас під конвоєм погнали на станцію Умань, тоді на Київ. Там докомплектували поїзд і повезли в Германію, зупинялися в Ківерцях на пересильному пункті. Їхали в товарних вагонах, вікна забиті колючою проволкою, в кожному вагоні німець і поліцай. Нікого нікуди не пускали, навіть во-

ди не давали, а їсти гаряче дали тільки в Ківерцях на пересильному пункті.

Ставлення конвою та місцевих жителів до завербованих в Україні та за межами.

Ставлення конвою було грубе, хто відлучався без спрису, в тих стріляли, а жителів до нас нікого не підпускали, навіть близько. Вже після розказували, що були випадки, коли проломлювали підлогу у вагоні і тікали.

Кінцевий пункт транспортування. Де і як проходив розподіл на роботу?

Місто Берлін, розподільчий табір Еркнер-Вільгельмтсгадел. В цьому розподільчому таборі проводили розподілення по роботах, вистроювали в шеренгу, приїжджали хазяїни фірм і відраховували кому скільки по рознарядці, чи що, бо з нашого ешелону, частину людей з Берліна повезли на шахти, і я із села остався сам, бо я був ще дуже малий ростом. Мене забрали, і ще 120 чоловік таких як я, в штопколону по ремонту залізничних шляхів.

Ваше місце чи місця роботи.

Ми міняли шпали, рейки, підштопували шпали. Робота дуже трудомістка, як не є, а 16-17 річні хлопчачки, вручну міняли 30-метрові рейки. Після ще працював оранжиром, тобто башмачником. Все це ми проводили в м. Берліні, станція Румельсбург до станції Еркнер.

Умови проживання, харчування.

Жили ми в робочих таборах остарбайтерів, які були огорожені колючою проволокою і охоронялися поліцією, жили в дерев'яних бараках. Харчування було дворазове – бруква, картопля в шкарлупах. Дуже погано годували. Хліба по 400 грам на день давали. Був у таборі Вільгельмегадне, Каров, Вульгайде.

Чи була у Вас можливість добути додаткове харчування і яка?

Такої можливості не було, тому що в магазинах було все по картках, а нам ніхто не платив, а як платили, то 30-40 марок на місяць, то як були гроші, можна було купити у чехів чи поляків булку хліба.

Методи покарання і за які провини?

Методи покарання були: рукоприкладство, наприклад, у нас майстер був, що йому треба було нарвати кози трави, то щоб ми працювали, він наперед іде і кожному по палиці через плече і кричить: „комісія – комісар працює”, а сам пішов кози рвати траву.

Ваш вільний час.

Вільний час – це таке поняття, якого в нас не було, тому що працювали по 10 годин, бувало що і по 12 годин, а треба і за собою подивитись, бо поруч мами немає, треба попрацювати, почистити одяг, бо на ногах були весь час дерев'яні гольцшуги, а увечері кожний лягає як найшвидше відпочити.

Чи мали ви можливість листуватися (і з ким)?

Листування були нормальні, писав листи додому, мені прислали адреси моїх сестер, які працювали в баурів, то я переписувався з нами весь час, звичайно якщо були гроші, щоб купити конверта з маркою.

Чи були випадки втечі з Вашого табору, (місця роботи, від господаря)?

Так, такі випадки були. Мій земляк із сусіднього села втік з табору Берлін-Вільгельмсгаден і пішки прийшов додому аж в Уманський район – це Хміль Федь, але він довго і не прожив, через два місяці він і помер, в 1944 році.

Ставлення до Вас місцевого начальства, охоронців, господарів та місцевих жителів.

Ставлення начальства, тобто табірфюрера, були різні, але в нас був начальник табору німець-фронтвик з 1923 року народження, то був не поганий у відносинах з нами, але все говорив, що не в його силах це все змінити, але люди є різні, є, які співчували, а були й агресивні, обзивали нас "русіш швайне райне".

Стосунки "остарбайтерів" між собою. Чи були у вас подруги, друзі?

Стосунки між нами були просто братські. Один другому допомагали, чим могли, але люди є люди, є різні характером, а з іноземними робочими по роботі спілкувалися – з чехами, з французами – це добрі люди, вони просто любили руських людей.

Друзі були і є, ще в Полтавській області є три чоловіки, з якими я переписуюсь, я через газету "Сільські вісті" їх розшукав. Це Івко Олексій, Вовк Іван Федорович, Воскобійник Петро Петрович.

Чи пам'ятаєте Ви пісні, вірші, прислів'я, які складали "остарбайтери"?

Пісні співали дуже рідко, бо нам було не до пісень, а як співали, то більше українські.

Умови звільнення й повернення на Батьківщину.

Звільнений був 23 квітня 1945 р. радянськими військами в таборі Вульгайде, де зразу було нас, чоловіче населення, виведено у м. Бранденбург, а там усіх нас построїли – і в 237-й армійській запасний полк 5-ї ударної армії, якою командував генерал-полковник Барзарін, а потім у 230-ту стр. сталінську дивізію 986-й стр. полк, а потім в Закавказький військовий округ 26 мех. дивізію і звідти демобілізувався 5 квітня 1950 року і повернувся на свою Батьківщину.

Ставлення радянських органів.

Ставлення радянських органів було трохи ненормальним, з презирством ставилися до тих, хто був у Німеччині. Я теж хотів іти вчитись в училище, не прийняли тому, що був у Германії, і так нас вважали майже зрадниками, хоча нашої вини в цьому ніякої немає.

Як склалося Ваше особисте життя після війни (освіта, родина, робота)?

Після демобілізації в 1950 році приїхав додому в рідне село, пішов на курси комбайнерів, проробив 8 років на зернокомбайні, потім працював бригадиром дільничної бригади 13 років, потім – замісник голови колгоспу по господарству – 7 років, Голова сільської ради – 7 років, механік по ремонту с/г техніки – 6 років, маю безперервний стаж – 41 рік та 6 років за Германію, разом виходить 47 років стажу, а пенсію отримую 151 грн. і вважаюся учасником Великої Вітчизняної війни. Жонатий, маю 3 дітей – 2 сини і дочка, всі живі і зараз всі працюють. Обидва сини закінчили українську сільгоспакадемію, старший працює замісником начальника сільгоспуправління, середній – замісник директора Уманського коледжу по виробничому навчанню, дочка закінчила Черкаський кооперативний технікум, працює технологом в общепіте. Живемо у двох із дружиною, здоров'я уже підводить, але поки що ні від кого не залежні, хазяйнуємо в селі, тому що життя заставляє працювати. Оце все що я хотів Вам написати, може що не так написав і погано, то прошу вибачити, бо руки уже не так держать ручку, як хотілося б.

Рукотис, 2002 р.

БОРЩ ЛЕОНІД МИКОЛАЙОВИЧ

**Леонід Борщ, рядовий будівельного батальйону.
Фото зроблене після трьохмісячної служби
в Радянській армії. Німеччина, 1945 р.**

1926 р.н., м. Прилуки Чернігівської обл. Проживає в м. Прилуки. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працював на вугільних шахтах на Півночі Франції, згодом на шахтах Рурського басейну в Німеччині.

Жива дитяча пам'ять.

Я народився 15 березня 1926 року в м. Прилуки. Батько робив теслею. Мати – продавцем у магазині, а потім санітаркою в дитячій лікарні. З часом наша сім'я поповнилась ще трьома дітьми. Жили бідно, у батьків були невеликі заробітки. Успішно закінчив 7 кл. у 1941 р. До квітня 1942 р. навчався у 8 класі, але іспити здати не встиг.

Німецькі окупаційні власті з допомогою поліцаїв влітку 1942 р. стали робити облави на вулицях, виловлюючи підлітків і дівчат, підіймали вночі з постелі, заганяли їх у машини і вивозили на станцію, грузили у товарні скотські вагони і примусово відправляли на каторжні

роботи до Німеччини. Дехто з бідолах отримував повістку явитись в комендатуру, за неявку погрожували розстрілом членів сім'ї.

За архівними документами із невеличкого м. Прилуки було вивезено 6 тисяч невільників. Жив я недалеко від тюрми і крізь щілини в паркані бачив і чув жахливі крики бідолашних комуністів, комсомольців, активістів, яких гнали на іподром і розстрілювали у викопані ними ж ями. У натовпі людей, які стояли на обочині вулиці, був і я, і бачив, як вели на розстріл багатотисячну колону євреїв. На все життя залишився в пам'яті той істеричний плач, крики, прощання з життям дітей, жінок і стариків. 15 тис. євреїв було розстріляно фашистами у м. Прилуках. У травні місяці 1942 р. у числі багатьох нещасних був я піднятий з постелі поліцейськими і на багато років розлучений з мамою, братом і сестрами. Мені виповнилося 16 років.

Завезли на каторгу аж у північну Францію, департамент Па-Де-Кам в м. Марлес, а згодом у м.Лянс. У цьому концентраційному таборі нам довелося пережити часом нелюдські випробування і страждання, які випали на наші підліткові плечі. Нас тримали в дерев'яних бараках, за чотирьох рядним дротом з вартовими на вишках. Охороняли нас бельгійські солдати-звірі, комендант був німець-палач безжалісний. Водили на роботу під посиленою охороною з собаками. На спецодязі нашили знак OST. Нам було по 16-17 років, голодні, напівроздягнені укалували по 12 годин у глибоких вугільних шахтах, а лікували нас гумовими палицями.

Нас постійно мучили голод, холод, клопи у дерев'яних двоповерхових нарах і щодня образливе, нелюдське ставлення до страждальців із Радянського Союзу. Пам'ятаю, що декілька прилучан і товаришів із Вінниці померли там від непосильної праці, від голоду і болячок.

Ось так страждаючи у тому таборі ми знаходились до літа 1944 року. А в червні 1944 р., коли на узбережжі Франції висадився десант англо-американських військ, німці вивезли нас із Франції у глиб фашистської Німеччини, в Рурську область, у місто Гертен і теж загнали у вугільні шахти забійниками. Ось тут, на фашистській землі ми – невільники, відчули на своїм тілі, що таке фашизм. Коли під конвоєм гнали на шахту, то старі і молоді німці, що стояли на обочинах вулиць, плювали нам в обличчя, кидали в нас грудками землі і кричали, що ми русіше-швайне, ми – свині і, що нам, більшовикам, комуністам і Сталіну – капут. Як же тяжко було переносити всі ці образи і приниження. А в шахті заставляли довбати вугілля в пластах 50-60 см по-пластунськи –

на животі. Дуже тяжко було тягати перед собою забійний молоток, лампу й лопату. Як тільки на хвилину виключиш молоток, щоб перевести дух, відхаркати пилюку, отримуєш удар по ногах, чи по спині нагайкою і викрик німця: руська свиня, тобі тут капут, якщо не будеш працювати.

І так ми вистраждали два роки у Франції і один рік у Німеччині на вугільних шахах. 30 квітня 1945 р. мене і товаришів, які залишилися живими, звільняють з того аду американські війська. Після місячного відпочинку нас через річку Ельба передали нашим радянським військам. Тут нас "зустріли" сталінські чекісти із Смершу. Говорили з нами на підвищеному тоні, погрожували заслати нас уже в радянські табори, старались вибити із нас зізнання, що ми, мовляв, добровільно прибули до Німеччини. Капітан Філіпов, який допитував, кричав, що я тебе сука-зрадника застрелю, ти ж, мабуть, добровільно явився тут жрать білий хліб з маслом. Як же обідно було чути таку образу, зі сльозами довелось доказувати, що мене примусово відвезли на каторгу, як і 6 мільйонів страждальників з усієї України.

Пройшовши 2 рази через фільтраційні комісії, мене у вересні 1945 р. польовим військкоматом призвали на військову службу, мабуть, за те, що був у неволі, визначили у стройбатальйон на 5 років і 2 місяці. Тут теж було важко: копали під фундамент котловани, будували якісь склади. Демобілізувався аж у листопаді 1950 р., приїхав до мами з язвою шлунку, через 2 роки зробили операцію. Молоді хлопці, які були звільнені радянськими чи американськими військами, всі відбували вже на нашій землі покарання: дехто по 2-2,5 років працював на відбудові шахт на Донбасі, дехто попав на лісоповали у Сибір, а я, повторюся, одтарабанив більше 5 років в армії, і всього 8 років з гаком не був дома. Ми змарнували свою молодість на чужинській каторзі. До того ж, нам нелегко довелося і на рідній землі.

У грудні 1950 року я з великими потугами влаштувався на завод "Будмаш" учнем токаря, де відпрацював 36 років.

У м. Прилуках у січні 1992 р. створюється спілка колишніх в'язнів фашистських таборів. Мене вибрали головою відділення. Організатором і головою працював до кінця 1999 р. Зараз, через стан здоров'я, я працюю замісником голови.

На п'ятдесятиліття Великої Перемоги завод запросив ветеранів війни і праці у Будинок культури. Запросили також і колишніх малолітніх в'язнів фашистських таборів, яких 50 років тримали в чорнім тілі,

нарешті, признали як учасників війни, вручили медалі "50 лет Победы". Ці медалі, одержані ними з сльозами на очах, вищі ніж "Герой Радянського Союзу", бо героя давали за подвиг на війні, а ця нагорода – спокута влади перед кожним особисто за моральний злочин, за приниження й образи протягом півстоліття. Вони завжди відчували на собі «державний погляд».

Рукопис. 2003 р.

ГРИЩЕНКО ГАННА ФЕДОРІВНА

Ганна Грищенко. Німеччина, 1943 р.

1923 р.н., с. Мелені, Чоповицький р-н, Житомирська обл. Проживає в с. Мелені. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала на промисловому підприємстві в Німеччині.

Я народилась 14 квітня 1923 р. в селі Мелені колишнього Чоповицького району Житомирської області. До вивезення в Німеччину проживала в с. Мелені. До початку війни закінчила 9 класів Меленівської середньої школи. В стороні ніде не працювала, а помагала батькам. Батьки мої селяни-колгоспники. У наше село німці прийшли 8 серпня 1941 р. У 1942 р. староста села викликав в управу дівчат і хлопців для оформлення нас на роботу в Німеччину.

ну, говорив, що тільки на 6 місяців. Наказував, щоб ми, старші, нікуди не тікали, бо заберуть менших. У мене був менший брат, то, щоб він залишився з батьками (він був 1925 року народження), я змушена була їхати. Він жив при батьках усю війну, а після визволення від німців, пішов у армію.

19 травня 1942 р. нас визвали із села до сільської управи. Був один поліцай і на підводах нас відправили на станцію Житомир. Там стояв товарний поїзд з молоддю на відправку до Німеччини. Там було багато поліцаїв. Попрощались з батьками у сльозах, потім нас закрили у вагонах і поїзд рушив на захід. Мало де зупинявся поїзд. Одна зупинка була на станції Перемишель. Далі не пам'ятаю. Потім у Німеччині їхали через місто Дрезден. Остання зупинка була у місті Хемніц – це Саксонія. Нас висадили й поселили на біржі праці. Це було 22 травня 1942 р. – саме на свято Трійці. Нас попередили, щоб ми взяли на днів 5

із дому продуктів. На свята нам якусь баланду раз у добу давали. Ніхто нас нікуди не брав, нічого не говорили і нікуди не пускали. Після трьох днів свят почали приходити і приїздити покупці. Хазяї-бауери брали по 2-3 чоловіків. Брали і дівчат і хлопців. На заводи брали по багато. По нас приїхав німець, набрав багато. З нашого села було 5 дівчат, із Чопович – 7, із Мединівки 9 дівчат. Нас привезли на завод "Діамант верпс" на окраїну міста Хемніц. Через пару днів ще добавили і дівчат і хлопців на завод. Ми жили у таборі, де було 75 дівчат з України. У хлопців був другий табір. Лише з Макіївки було 15 хлопців. З дівчатами та хлопцями з цих сіл, що я написала, ми жили дуже мирно і дружно, бо наші села сусіди. З села Широке Дніпропетровської області було 15 дівчат.

Як нас вивезли в Німеччину, чи хто тікав – не пам'ятаю. Поселили нас у залі ресторану одного німця. Поробили двоповерхові дерев'яні ліжка. Видали нам по байковому одіялу, одне простирadlo і одну ватну подушку. Начальник нашого табору була жінка-німка. У хлопців були поліцаї. Вони водили хлопців на роботу. Нас водила о 6-й годині ранку на роботу жінка-німкенья. Частина дівчат перевели працювати у дві зміни. То вже вони самі ходили на роботу і з роботи – це дівчата. Хлопці ходили з поліцаями на денну й нічну роботи. Працювали рано, з 6.30 ранку до 18.00 вечора у цехах біля станків. О 12-й годині дня була обідня перерва на півгодини. Нічна зміна працювала з 18.30 вечора до 6 годин ранку. Молодь з України і Росії носили „ОСТ” від цього й назва – "остарбайтери". У обід варили в більшості брюкву, різану стружками машиною. Коли заколочена житньою мукою, а коли світла. Увечері таке ж саме, або як німці в обід щось недоїдять, то у вечері нам на вечерю дають, або на крупну терку сиру картоплю потруть, закип'ятять – і є нам вечеря. Давали мало солоного, щоб не опухали люди. Увечері давали ще по 200 грам хліба. Хліб був не житній, не відомо з чого, темно-попілетного кольору, трохи солодкуватий, як брусок, не пухкий. У суботу робили до 12-ої години дня. Неділя – вихідний, в релігійні свята теж вихідні. Субота і вихідні дні нас харчували один раз о 12-й годині дня, ходили їсти на завод. У вихідні дні до хліба давали по 10 грам масла. На обід варили іноді рисову молочну кашу і давали чайну ложечку топленого масла. Як картоплю варили цілу чищену, то давали по 5 маленьких картоплин, 1 столову ложку шпинату, 1 столову ложку підливки, 1 чайну ложечку крученого відвареного м'яса. Одну неділю давали рис, а другу – картоплю. На заводі

працювало багато людей різних націй із Західної Європи. Були французи, бельгійці, хорвати, негри, поляки і інші. Ці народності відносилися до нас доброзичливо. Були такі французи і бельгійці, що допомагали продуктами нашим дівчатам, з якими в одному цеху робили. Нам, остарбайтерам, не дозволяли їздити в громадському транспорті. Другі народи вільно ходили і їздили скрізь. Серед німців були теж і добрі, і погані люди. Не дозволяли нам і німцям вести різні розмови, нам ходять до німців додому. За це дуже карали і німців, і наших концтаборами. Додаткового харчування ми не мали. Німцям всі продукти давали по карточках, а нам карточок не давали. Правда, як є в продажу капуста, то ми могли купити її без карточок. Платили на заводі за місяць по 4-9 марок. Вільний час проводили ми в таборі, хто пранням займався, хто штопав панчохи, хто зашивав, хто перешивав, хто листи писав. Дали нам робочі костюми, штани і жилети. Більшість із нас штани перешили на спідниці. Жили ми на окраїні міста, біля табору був сосновий ліс. Чистий ліс, прибраний, а за півкілометра була берлінська асфальтна дорога. Підемо, посідаємо і дивимось, як їдуть машини. Хто ходив у місто, хто до таборів інших заводів, де були їхні односельці. За весь час нам видали по одному ношеному бавовняному платтю, по пальту і по одних фланелькових панталонах, з яких ми пошили собі блузки. Були німці жінки і чоловіки, що приносили дещо з дому. Але давали так, щоб ніхто не бачив – за це дуже карали німців. Дівчата із нашого заводу не тікали. Хлопці тікали, особливо макіївські. Їх ловили та відправляли у концтабори. Перед закінченням війни 4 хлопці і одна жінка спустили під підлогу в нічну зміну деталі, їх забрали у концтабір, просиділи вони по 6 місяців. З жінкою я бачилась, а хлопців я не знаю. Жінка, що попала в концтабір мала дитину 2 років. Її чоловік теж працював на цьому заводі. Попали вони в Німеччину, їдучи з Полтавщини до Ленінграда, німці захватили поїзди, а їх направили в Німеччину. Вона там народила дівчинку.

Наш табір звільняли американські війська, а завод – наші, радянські. На роботу ми не ходили днів 7-8, але їсти ходили на завод раз на добу. 8 травня 1945 р. ми прийшли з обіду, дивимось – американські солдати обнімаються, цілуються, співають, танцюють. Один солдат знав польську мову і сказав нам, що закінчилася війна. Ми дуже зраділи. Як закінчилася війна, то ми ходили у місто, шукали своїх земляків-солдат. Заходили до військового начальства. Питали, як нам добиратись додому. Хто раніше бажав, то нам прислали товарний поїзд у міс-

то Хемніц і ми 13 травня 1945 р. виїхали із міста. Приїхали цим товарняком у Чехословаччину у місто Ліберець. Поїзд далі не пішов, бо через річку не було моста. Звідси хто як міг, так добирався додому. Нас відділилось 8 дівчат, які прожили у м. Ліберець більше півмісяця. Деякі дівчата пішли працювати у військові частини. Військові залишали Чехословаччину, переїздили в Польщу і нас взяли. Ми переїхали в Польщу в місто Судова Вишня. Тут ми пройшли перевірку радянськими органами, після перевірки хто чим міг, тим добирався додому. Я приїхала товарняком до ст. Чоповичи. А ще привезла з собою одну дитину 2,5 років. Її мама була забрана в концтабір, а тата, минувши Дрезден, забрали в армію наші війська. Нас із села їхало 5 дівчат. Нас попросив її тато, щоб ми на Україні здали в дитячий будинок. Дівчинка прожила у нас дома до 21 вересня 1945 р. Мама її залишилася в живих і приїхала до мене по свою дочку. Я всім дала адресу, куди беру дитину. Мама Надя з дочкою Валею поїхали до чоловіка і його батьків у Ленінград. У них теж була своя історія. Свекруха їх прийняла, а чоловік з армії привіз другу дружину. Тепер не знаю, чи є хто живий.

Після повернення нами нехтували. Кого забирали на Донбас, а мене разом з багатьма односельчанами вислали на лісовирубку. Я працювала там 2 роки. У нашому селі в приміщенні школи організували дитячий будинок інвалідів. У цьому будинку я пропрацювала 10,5 років. Потім перейшла на роботу в продавці. Працювала в господарському магазині продавцем до листопада 1989 року. Тепер – на пенсії. Маю сина, три внуки і чотири правнучки. Живу одна, сама в хаті. Син з невісткою і внучки помагають. А в більшості все сама ще роблю. З тварин нічого не маю. Живу на пенсію в батьківській хаті.

Це історія мого життя і повернення з Німеччини.

Рукопис, 2002 р. Фонди НМІВВВ, дод. КВ-10723/88, ЛІ-537/88.

ІЛЛЯШЕНКО ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ

**Олександр Ілляшенко.
Німеччина, 1943 р.**

1926 р.н., с.Більмачівка, Бахмацький р-н, Чернігівська обл. Проживає в м. Чернігів. Освіта – середня технічна.

1942 – 1945 рр. примусово працював в Німеччині на будівництві залізниці, потім на вугільній шахті. За втечу відбував покарання у в'язнично-трудоному таборі поблизу м. Брикс (Чехія).

Народився я 1926 року в селищі Більмачівка, Бахмацького району Чернігівської обл.

Мій батько – Федір Трохимович, все своє життя працював на залізниці. Останні сорок років – старшим машиністом водокачки на станції Більмачівка.

Мама, Палажка Іванівна, була домогосподаркою, доглядала, виховувала дітей. В сім'ї нас було

два брати, – я, Сашко, і брат Володя, який, як і батько, все своє життя пропрацював машиністом водокачки на станції Прилуки.

Навчався у неповній середній школі села Більмачівка. Навчався я добре, був активним і допитливим. Не було такого гуртка в школі, щоб не брав у ньому участі. З гордістю носив значки, якими нагороджували кращих спортсменів БГТО, ПВХО, ГСО. У 13-річному віці перші мої замітки про життя школи, роботу гуртків, друкувалися на сторінках районної газети “Прапор Комуни”. У 1941 році іспити за сьомий клас (їх тоді здавали з усіх предметів) здав на відмінно і добре. Того ж року без ніяких перешкод із своїм другом Заборовським Миколою був прийнятий до восьмого класу Івангородської середньої школи.

Батько бачив мої здібності, тому приділяв мені багато уваги. Під час канікул возив у Київ, до своїх родичів, у місто Інгулець, Золо-

тоношу в піонерський табір. Дякуючи батькові в 12 років міг підготувати й запустити в роботу парову машину, що качала воду для заправки паровозів. То була велика радість і гордість перед товаришами.

Коли почалася війна ми, діти, які тільки закінчили 7 класів, сприйняли її як короткочасну. Нам у школі говорили: Червона армія непереможна і будь-який ворог, який порушить наші священні кордони, буде розбитий. Але через деякий час літаки з чорними хрестами бомбардували станцію Більмачівка. Вдень і вночі мчали ешелони, навантажені технікою, військами, а незабаром ми побачили біженців, згодом солдатів, офіцерів, які відступали. А ще важче стало на душі, коли побачили поранених бійців, яких все більше й більше привозили на станцію Більмачівку. Німецькі літаки все частіше піддавали бомбардуванню станцію, тому сім'ям залізничників, які проживали на станції, запропонували переїхати в село.

Стали жити у нашої бабусі Горпини, у маминої мами, вона проживала одна. Чоловік її, Фурса Іван, у Першу світову війну добровольцем пішов на своєму коні захищати Батьківщину. Так і не повернувся до своїх дев'яток дітей, до своєї домівки. Був нагороджений трьома Георгієвськими хрестами. Бабуся залишилася вдовою, пережила тяжкі роки війни, революцію, розкуркулювання, голод, Велику Вітчизняну. Але тяжка доля не зламала її. Вона зуміла виховати і вивести в люди своїх дітей, дати їм освіту і дорогу в життя. Правда із дев'яти дітей виходила п'ятеро – 4 дочки і сина Івана, який загинув на фронтах Другої світової війни.

У вересні 1941 року наше село Більмачівку окупували фашисти. Відразу все навкруги змінилося: на вулицях поменшало людей, на вечорниці не збиралися хлопці й дівчата, не було чути музик. Щодня “нові господарі” розстрілювали ні в чому не повинних людей. На шибеницях висіли трупи комуністів, комсомольців, активістів Радянської влади.

Фашисти молодь і людей похилого віку виганяли в поле на роботу. Працювали з ранку до пізнього вечора: нацистській Німеччині для солдатні потрібні були продукти харчування.

Якось уночі я пас коней, а під ранок загнав їх у хлів. Прийшов додому – ліг відпочивати. Та не встиг закрити очей, як у хату ввірвалися поліцаї. Підняли з ліжка і зачитали мені наказ про відправлення молодих хлопців і дівчат на роботу до Німеччини. А вже під ранок до приміщення старостату зігнали всю молодь віком від 14 до 18 років.

Стояв гурт хлопців і дівчат, оточених поліцаями, – з торбинами за плечима, в яких були крайці хліба, сала, дещо з одягу. Мені тоді йшов шістнадцятий. Повік не забути мені картину прощання молоді зі своїми батьками, рідними. Море сліз і горя, нестерпний крик матерів.

Під конвоєм поліції повезли нас до Бахмача, а там, як худобу, загнали у товарний вагон. Попередили: хто надумає тікати – буде негайно розстріляний. Така ж участь чекатиме і їх батьків.

Здається, на третій день нас привезли до Польщі, до містечка Перемишль. Тут малолітніх “посортували”: кого наліво, кого направо. І знову зігнали у вантажний вагон, і знову дорога... Крізь щілини дощок побачили, що ми ідемо по чужій землі – будиночки вкриті червоною черепицею, скрізь сади і ніяких слідів війни...

Довго ми їхали, не бачили білого світу. І ось нарешті зупинилися на незнайомій залізничній станції. Вигнали з вагонів, відразу погнали на біржу праці, яка розміщалася на невеличкій площі. І там я вперше почув різну мову. Тут були євреї і поляки, чехи і мадяри, французи і бельгійці, українці і росіяни. Пихаті товстуні поважно походжали, заглядаючи кожному у вічі.

Підійшли товстуні і до нас, щось побелькотіли і пішли. Нас посадили у машину і повезли у невеликий населений пункт Німеччини Румшпринген. Тут розміщався табір в’язнів. Стояло два бараки, обнесені колючим дротом.

Настали тяжкі дні. Працювали по 12 годин на будівництві залізниці. Пам’ятаю, як один з юнаків (чомусь його називали сибіряком. Можливо, він був із Сибіру) закликав нас саботувати виконання робіт, а вимагати кращого харчування. Ми відразу подумали, що це провокатор – поставилися до нього з недовірою. А потім переконалися – сибіряк своя людина.

Одного разу ми не підкорилися поліцейському наказу і не вийшли на роботу. Не зчулися, як біля табору зупинилися машини, з них повискакували жандарми і по наших головах, плечах, спинах пішли “танцювати” дубинки та нагаї. Як вони не намагалися знайти, хто організував цей бунт, нічого не вийшло.

Тієї ночі я з друзями не спав, обмірковували план втечі. Краще вмерти, ніж отак жити в голоді, холоді, терпіти знущання, вирішили ми. Наперед знали: якщо провалиться план втечі – нас всіх розстріляють, але це вже не страшило хлопців.

І ось першого вересня 1942 року (мені запам'яталася ця дата, бо 1 вересня ми в селі святково одягнені, з букетами квітів йшли до школи) я з односельцями Миколою Ліликом та Петром Шпанським здійснили план втечі. О 5-й годині ранку нас вивели до приміщення, де ми вмивалися. В кінці коридора вікно не було загратованим, розбили його, вистрибнули і кинулися під звалище дощок. Принишкли. Прислухалися. Тихо-тихо... І Побігли до лісу, до якого було десь кілометрів зо два. Вскочили до нього і попадали. Далі не було сили бігти. Притулилися до землі, вкритої холодною ранковою росою, перепочили. А навкруги – тиша, тільки було чути, як б'ються наші серця. Значить, у таборі ще не встигли дізнатися про нашу втечу. Обережно ступаючи, щоб під ногами й гілочка не тріснула, пішли далі. Не знаю, скільки ми бігли лісом, але незабаром почало світати. Почало сходити сонечко, наче показуючи нам шлях на схід – до Батьківщини, де чекають і плачуть за нами батьки. Важко передати словами наш стан: ми на волі! Тільки тривожна думка, аби нас ніхто не помітив...

Згодом ліс почав рідшати. Ми опинилися на галявині. Далі було поле, на якому росла картопля. Полягали в міжряддя, прикрилися бадиллям, лежали до пізнього вечора, а коли добре стемніло, піднялися й пішли вперед. Дорогою траплялася морква, картопля. Йшли цілу ніч... Ранком, коли почало світати, знайшли гущавину, назбирали сухих гіллячок і розпалили вогонь, спекли картоплю.

Хоч уже були далеко від табору, все ж таки нас не полишав страх. Нам ввижалося, що хтось переслідує. Як на гріх, у мене заболів живіт, я не міг далі йти, хотілося пити. “Залиште мене, йдіть самі”. Але вони і слухати мене не хотіли. Десь знайшли джерельце, принесли воду, напоїли мене. Коли стемніло, рушили в дорогу. Йшли вночі. Вдень ховалися в густих заростях лісу, населені пункти обходили, аби не потрапити до рук поліцаїв. Потім перебороли страх, використовували і день. Орієнтувалися по сонцю, деревах, їли все без перебору, що росло на полі.

Через півмісяця, 16 вересня, підійшли до якоїсь річки. Бачимо – міст а біля нього – охорона. Перепливти річку не вистачало сил. Вирішили чекати темряви, щоб добратися до найближчої залізничної станції, а там непомітно залізти у товарний вагон і проїхати міст. Так і зробили. Нам посміхнулося щастя. За кількасот метрів від залізничної станції побачили ешелон, який рухався в нашому напрямку. Порівнявшись із нами, поїзд чомусь стихив хід. На роздуми не було часу. Ми

відразу кинулись до вагона з тамбуром. Шпанський і Лілік сіли на підлогу перехідного тамбура, закривши наглухо двері, а я поліз на напіввагон із вугіллям. З великими труднощами став його відгрібати, а потім ліг у ямку, трохи прикрив себе грудочками вугілля.

Проїхали міст, вирішили з поїзда не стрибати, а їхати далі. Години через дві поїзд зупинився на якійсь станції. Тут поміняли паровози і хвилини через 30 - 40 ешелон рушив, але раптом різко заскреготіли гальма. В мене тривожно стало на душі. Чую, хтось лізе по залізних щаблях вагона і хапає мене за ногу. Стягає на землю. Стоять невідомі мені люди. Питають і показують мені пальцем – один. Киваю головою – один.

Поїзд рушив і я залишився серед чужих. І така мене взяла туга за невдалу втечу, що аж защеміло серце. (Пізніше у 1946 році я дізнався, що хлопців спіймали у Дрездені, тримали в тюрмі, потім відправили працювати до бауера.)

Повели до залізничного стрілочного поста. Викликали поліцейських, які обшукали мене. Почали бити. Били мене і в поліцейській управі, куди привели потім. Посадили біля мене собаку, дали їй м'яса. Як я заздрив у ці хвилини собаці – вона їла м'ясо, а мій шлунок був порожнім. Протягом дня привели ще чотирьох, таких, як я. Один з них виявився земляком – Іван Петрович Дурас з Нового Ладу. А на вечір нам одягли наручники і відправили в гестапо.

На своїй шкурі дізнались, що це таке. Роздягли, скинули взуття, декілька разів стьобнули нагайками по голих спинах, що аж кров заpekлася, а потім голих і босих повели у підвал з цементною підлогою. Від холоду, голоду ми не знаходили собі місця. І раптом чуємо – відкриваються двері. На порозі стоять два чоловіки. Як потім виявилось, це були французи, вони працювали на кухні. Довідавшись, що в гестапо привели двох росіян, вирішили принести звареного картопляного лушпиння.

– Ми ... Франція. А ти ... рус? – почули ми від них.

Не жували, а проковтнули лушпиння. Як могли, так і дякували французам. На ранок нас перевели в переповнену людьми камеру. Щодня викликали до кімнати, де висіли дубинки, нагайки, а в кутку стояли різки. І щодня били. Як тільки приводили до цієї кімнати, відразу кидало у піт. Після цих “виховних процедур” нас відвезли до міської в'язниці міста Галле. Три її шестиповерхові корпуси були заповнені в'язнями майже з усіх країн Європи. Серед них були і німці, як потім

довідався, антифашисти. Одяг на всіх однаковий. Тут, правда, били менше. Менше і людей було у камерах. Через день виводили на прогулянку у двір на 30 хвилин. В'язні виконували різні роботи. Юнаки 15-16 років в основному працювали на кухні: чистили картоплю, перебирали горох. Старші за віком виготовляли пакети з паперу, дерев'яні ящики.

Довелося мені ще сидіти у в'язницях Лепціга, Гемніца, Плауена, а в листопаді 1942 року я опинився у концтаборі міста Брикс (тепер Мост), що в Чехословаччині.

Привезли нас на невелику залізничну станцію і під крик, лайку есесовців із собаками примусили лягти животами на мерзлу землю. Почали рахувати в'язнів. По команді підняли, посадили в машини і повезли в невідомому напрямку. Вночі під'їхали до якихось бараків. Вранці нас вишикували на плацу, роз'яснили порядок перебування у таборі. Кожен одержав свій номер. З цього дня я вже не був Олександром Ілляшенком, я став в'язнем № 4584. Нас ніхто з есесівців не вважав за людей. А що вже натерпілися лиха – словами не передати. Щодня примушували бігати, повзати по пластунськи. Того, хто відставав, або не так повз, чекала кара. Люди втрачали свідомість. Їх відразу саджали у карцер. Хто туди потрапляв – помирав у муках. Жахливим випробуванням був переклик в'язнів уночі, по 2-3 рази. Людям не давали спати, вони падали, вибігаючи з барака. Доводилось годинами стояти на морозі і дивитися, як мордували тих, хто не встиг вибігти з барака за встановлені секунди. Серце обливалось кров'ю, дивлячись на знущання.

Сам табір був обнесений колючим дротом у два ряди. Ширина між ними 4-5 метрів. По цьому "коридору" також проведено колючий дріт, по якому пропускали електрострум. Посилена охорона, озброєна кулеметами. Вночі табір освітлювався ліхтарями. В бараках стояв неприємний запах, вкритися нічим. Взимку печі затоплювали рідко.

Працювати доводилося по 12 годин у будь-яку погоду, без перерви, крім 30 хвилин, що відводилися на обід, якщо його можна було так назвати. У кар'єр привозили й роздавали по півлітра баланди, звареної з різних відходів. Єдиною радістю був окраєць хліба вагою 250 – 300 грамів. Всі їли його так, щоб не впала жодна крихта на землю.

Під час цього обіду зі мною трапився такий випадок. Обід - баланду нам привозили о 12 годині на місце, де працювали. Старший по колоні "капа" розливав її в'язням. Для цього потрібен був черпак. Усі черпаки знаходились у приміщенні так званого піщеблоку, який був

довгим брудним приміщенням. За цим злополучним черпаком ходили по черзі. Підійшла моя черга. Взяв його. В приміщенні нікого немає. На полу стоять величезні каструлі. В одній із них залишки гнилого картопляного лушпиння. Від голоду паморочилась голова і рука сама опинилась у каструлі. Не встиг донести те лушпиння до рота, як на протилежному кінці піщеблока показався есесовець. Від страху я зам'янів. Помахом руки підзиває мене до себе, а я не можу зійти з місця, тіло мене не слухається, говорити не можу. Зрозумів, у такому випадку мене жде карцер або виставлять на “аппель” – повільна страшна смерть. Сльози побігли з очей, а плачу не було. Від сліз нічого не бачу, тіло ніби паралізувало.

Зрозумівши мій стан, чоловік у формі есесівця підійшов до мене, положив руки на мої плечі і заспокійливо, ламаною російською мовою сказав: “Кушай, кушай, я чех, я не фашист.” Так ця людина врятувала мені 16-річному життю.

На роботу водили колоною по 20 чоловік у супроводі есесівців і з собаками. Жителі міста Брикс співчували нам. На дорогу, яка з'єднувала кар'єр і табір, вони кидали хліб, варену картоплю. Піднімаючи їх із землі, ми ділилися між собою і якось легше ставало на душі. Не дай бог, було комусь вийти з колони. Відразу есесівці спускали з ланцюга собаку, яка загризала в'язня до смерті, або його наздоганяла куля.

У кінці 1942 року мене з групою в'язнів перевели у робочий табір поблизу селища Вайсанд-Кольцау. Тут працювали на шахті. Стало трохи легше. Менше вартових, зняли дротяну огорожу. Мали можливість познайомитися з нашими людьми, яких, як і мене, вивезли з рідної країни. Тут вони працювали у поміщиків.

Наближення американських військ відчувалося з кожним днем. Напередодні визволення в таборі залишатися небезпечно, нацисти могли нас розстріляти. Прийняли рішення: невеличкими групами тікати. Я, Іван Матвієнко і Петро Робок із села Гранов, що на Вінничині, непомітно вийшли з табору і пішли у напрямку села Ференсдорф але не дійшли до нього. Назустріч нам їхали машини, мотоцикли, наповнені солдатами. Це були американські війська. 14 квітня 1945 року вони звільнили нас. Ми обнімались, нас годували. Багато солдатів володіли українською та російською мовами. Це були сини батьків, яких у свій час нужда змусила покинути рідні краї і податися шукати кращої долі в Америку.

Місяць ми жили разом з американцями, здружилися. Вони давали нам одяг, добре харчували. Мені особисто запам'ятався солдат-негр. Їли ми з ним з однієї миски, пили з однієї фляги. Чого моя пам'ять не зберегла – так це його ім'я і прізвища.

Буду відвертим: деякі американські офіцери вели серед нас пропаганду: не їдьте додому, там вас чекають сибірські та колимські табори. Та у нас і думки не було зрадити рідній Вітчизні. Кожен уявляв зустріч з рідними. Адже були довгі роки розлуки.

14 травня 1945 року нас перевели в одну із зон радянських військ, а після проведення так званої фільтрації, я був зарахований у навчальний батальйон. З цього часу нам дали адресу – номер польової пошти. Десь у кінці червня 1945 року одержав від батьків першого листа. Незабаром маршем ми пішли на схід, до рідної землі. Третього вересня вже були в місті Рославль Смоленської області. Тут полк розформували, і я потрапив у робітничий батальйон, який працював на відбудові Московського вугільного басейну. У робітничий батальйон зарахували не за станом здоров'я, хоч воно й було підірване. На той час радянським людям, що повернулися з фашистської неволі, довгий час не було довіри. Ці люди вважалися людьми другого сорту. Деякий час замість паспорта видавали тимчасове посвідчення на 3 або 6 місяців.

Працював я на будівництві гранковських шахт у Московській області кріпильником, проживав у бараках, де було холодно, брудно, ніякої санітарної гігієни. Баня працювала з перебоями. Гроші платили малі. Ми числились як військовослужбовці. Хоч не були обмундировані, ходили в цивільному. Старший був військовий – капітан.

Перша зустріч з рідними відбулась у січні 1946 року. Стояла холодна, морозяна, але сонячна погода. З товаришами йшов до лікаря. Лікарня знаходилася десь кілометрів за 3-4 від бараків, де ми проживали, до м. Кімово.

Здалеку запримітили постать, що помаленьку втомлено йшла нам на зустріч. Згорблена, замотана у велику суконну зелену з білими лапатими плямами хустку. Через плече висіла торбинка. Жінка поволі наближалася до нас. “Хлопці, така хустка, як на цій бабі, була у моєї мами,” – сказав я. Щось йокнуло в душі, а коли підійшла ближче, не помилився, то була моя мама. Ця несподівана зустріч відбулася після більш як трьох років тяжких поневірянь, розлуки.

У квітні 1946 року через тяжке моє захворювання, командир 8-го особового робітничого батальйону, що знаходився у місті Сталіно-

горськ, гвардії полковник Цунаев надав мені відпустку на 15 днів додому, де я зустрівся з усіма своїми рідними.

Повернувся додому у вересні 1946 року. Роки перебування у фашистській неволі не пройшли безслідно. У 19 років я став інвалідом II групи. Хворий, знервований, після війни довго лікувався. Та щастя було в тім, що лікування було безплатне. Лікарі ставилися з повагою, співчували моєму горю.

Після повернення хотів працювати на залізниці, вступити до технікуму, але скрізь мені відмовляли тільки тому, що п'ятнадцятирічним юнаком пройшов через пекельний вогонь фашистської неволі.

Довгий час про цю категорію людей, що були в окупації, про військовополонених та в'язнів фашистських таборів мовчали, ніби й не було тих мільйонів людей, про яких Сталін сказав: “У нас немає полонених, є зрадники”. Болісно переносили ці люди, повернувшись на Батьківщину, вбиваюче слово “зрадник”. Тоді мало хто вірив, що, будучи в полоні за колючим дротом, вони не склали руки, боролися, були вірні своїй Батьківщині.

Після довгих поневірянь був направлений у технічну школу м.Киева. Після закінчення якої працював у паровозному депо, потім у відбудовчому поїзді на залізниці. Мене і тут по декілька разів на рік викликали до КДБ і кожного разу порушували питання: де був, з ким був, де працював, чи тебе не завербували, чи ти не виконуєш якісь шпигунські доручення. Завдяки начальнику відбудовчого поїзда Павлу Петровичу Книшу – людині добрій і чуйній, я залишився працювати на своєму місці. Він уже пішов із життя, хай земля йому буде пухом.

Після реорганізації відбудовчого поїзда працював на заводі «Будмаш». І дуже вдячний, що потрапив у такий прекрасний і згуртований колектив машинобудівельників. Вдячний людям, які працювали поруч зі мною 35 років. Я можу чесно сказати, що саме колектив заводу поставив мене на ноги, бо після пережитого я був хворий, кволий. Мені неодноразово виділяли путівки в санаторії, будинки відпочинку для оздоровлення.

Так сталося, що перед виходом на пенсію у 1985 році в нагороду за самовіддану працю і високі показники в роботі мене нагородили путівкою у Карлові Вари. Коли їхав по чехословацькій землі, пізнав ті місця, де стояли табори. І перебуваючи в санаторії, відвідав кладовище, де лежать в'язні фашистських таборів. Вісім братських могил ра-

дянських громадян, на кожній обеліски з чорного граніту, на котрих золотими літерами вибиті прізвища загиблих. Читаю: Савіна Олександра Михайлівна, 33 роки з донькою Світланою, 9 років. Дмитрієва Ганна Йосипівна з сином Михайлом, 7 років. Це в'язні, яких звільнили радянські війська, але врятувати їх від смерті вже не було можливості.

Я – на заслуженому відпочинку, але роки роботи на заводі “Будмаш” теж вкарбувалися навічно в моїй пам’яті. Добре, що мою працю і вклад у розвиток підприємства було гідно оцінено. Маю два ордени Трудового Червоного Прапора, медалі. Нагороджений іншими відзнаками. За свою працю вчасно щомісячно отримував зарплату – і не малу – 200-250 крб. Таку ж зарплату, а то й більшу, одержували мої товариші. Гарну мені призначили пенсію, якої вистачало на хліб, до хліба і придбати одяг. Пенсіонер був забезпечений державою усім.

А що я і мої друзі по роботі мають сьогодні. Страшно й болісно дивитися на життя пенсіонерів. Невже так можна невдячно поставитися до покоління, яке своїми руками створило матеріальні блага. І над цим питанням ми повинні замислитися, бо, як казав Островський, „життя дається один раз і його потрібно прожити гідно”. Я додаю від себе: і в достатку, і в добрі.

Рукотис, 2002 р.

КАСІЧ ГАЛИНА ВАСИЛІВНА

Галина Касіч (праворуч) та її двоюрідна сестра Зіна. Німеччина, 1943 р.

1924 р.н., с. Вигурівщина, Броварський р-н, Київська обл. Проживає у м. Бровари, Київська обл. Освіта – вища. 1942 – 1945 рр. – примусово працювала в сільському господарстві в Німеччині.

Народилася 10 травня 1924 року у с. Вигурівщина Броварського р-ну Київської обл.

Мій батько, Касіч Василь Савич, п'ять років служив на флоті у Російській армії, був єдиний у селі моряк і завидний жених. Коли прибув у відпустку в рідне село, то його попросили бути свідком на вінчанні. Там у церкві його й побачила вперше моя мама, Наталя Яківна, і закохалася. Їй було тоді 14 років. Через два роки, після закінчення строку служби, мої батьки побралися. До мене мама народила п'ятеро дітей, але жодне не пережило трирічного віку, я була першою дитиною, яка залишилася жити. Після мене народилися брати Іван та Михайло й сестричка Варя.

У перший клас я пішла страшного 1932 року. Наша хата була поблизу сільського кладовища, тому щодня ми були свідками похоронів людей, що масово помирали в селі від голоду. Наша родина вижила завдяки бабусі по матері, яка подарувала своїм дочкам по сто золотих рублів (ще царських). Пізніше її розкуркулили, забрали будинок, землю, все майно. На другий день, після розкуркулення, жінки сільського активу з'явилися в церкві у сукнях із бабусиних скринь. На бабусині гроші батько купував у Києві хліб, цукор, складав цей скарб у коморі й по черзі з мамою мусив охороняти і вдень і вночі. Так наша родина вижила у страшній голодомор.

Родина наша тривалий час вела одноосібне господарство, до колгоспу не вступала. „Я на тих п'янюг працювати не буду” – казала

моя мама. Батько працював спочатку на будівництві мосту через Дніпро, потім на картопляному заводі, мати доглядала дітей, вирощувала городину, тримала корову, взимку батьки плели з лози кошики й продавали на базарі – з цього й жили, платили дуже великі податки державі. А у 1939 році податки ще збільшили і ми не змогли всі заплатити. За борги батька притягли до кримінальної відповідальності й засудили на 5 років виправно-трудових таборів. Але його племінник, який був бригадиром у колгоспі, виклопотав, щоб батько відбував покарання, безкоштовно працюючи коло худоби у Вигурівському колгоспі. Я на цей час вже закінчила сільську семирічну школу й поступила до бібліотечної школи (так тоді називався бібліотечний технікум) у Києві, дуже тяжко переживала цю родинну трагедію.

Не можу сказати, що наша родина жила найбідніше, але все доводилося здобувати з великими проблемами, навіть, якщо й були гроші. Особливо скрутно було з одягом. Мама 10 діб стояла в черзі у магазині в Микільській слобідці, батько їй носив їжу, щоб купити 10 метрів тканини – пошити мені якусь обнову, тоді студентці технікуму, та моїм братикам. Перед війною голодно було і в Києві. Я ходила з Вигурівщини на навчання щодня пішки. Влітку до трамваю на Микільську слобідку, взимку – напрямки через Дніпро по льоду. Технікум був на вул. Михайлівській, піднімаючись від Хрещатика, я завжди проходила магазин. За весь час навчання жодного разу не бачила в ньому нічого, окрім солі та ячмінної кави в паперових пакетах. Якщо нічого не візьмеш із собою з дому їсти, так і проходиш цілий день голодний – купити не можна було нічого.

22 червня 1941 року я здавала останній екзамен в технікумі за другий курс. Батько мій саме працював на будівництві Жулянського аеродрому. Він там був і 22 червня 1941 разом із багатьма вигурівцями. 22 червня я прокидаюся десь о шостій ранку, дивлюся – а гасова лампа на стелі хитається. Мама заходить і плаче : „Ой дочечко, війна!” Яка ж там війна, звідки ми що знали, у нас тоді і радіо не було. Хтось там уже приїхав із Жулян, і розповів, що розбомбили Жулянський аеродром, якого ще недобудували, були й жертви. Згодом і батько приїхав після обід. Коли я йшла на екзамен, то на пристані бачила, як німецькі літаки скинули бомби на КРЕС і розпочалася пожежа. Але такого страшного бомбардування, яке я бачила в Німеччині, звичайно, в Києві у 1941 році не було.

Нас, студенток, відразу направили рити окопи навколо Києва. До нас у Вигурівщину наїхало багато людей із Яготинського, Баришівського районів – тесали кручу, щоб ворожі танки не проїхали.

Технікум наш через декілька тижнів припинив роботу, і я пішла працювати в колгосп: сапала буряки, допомагала біля комбайну – вже в липні почали косити зелені жита, щоб не дісталися ворогу. А як люди будуть жити, про це ніхто не думав. Багатьох моїх однокурсниць, які мали 18 років мобілізували до армії. Адже ми в технікумі проходили військову підготовку, щотижня тренувалися стріляти в тирі, я навіть мала значок – „Ворошиловський стрелок”. Вивчали стройову, стрілецьку зброю – гвинтівку, наган, кулемет. Рослих дівчат ще додатково готували до роботи в сандружині.

Про події на фронті ми знали здебільшого із чуток та власних спостережень. Було ранком як прикладеш вухо до землі, то чуто гул – десь іде бій, ми знали, що німці близько. Коли починали бити гармати, значить починалося бомбардування. Доводилося бачити, як німецькі винищувачі збивали наші літаки. Як збивали німецькі, жодного разу не довелося спостерігати.

Мама крутилася – молочко продасть, щоб купити хліба, а ми старші – на городах, меншу сестру няньчив середній брат. Адже мого батька, через два тижні після початку війни, направили супроводжувати колгоспну худобу, яку евакуювали до Курської області. Він повернувся вже після того, як німці увійшли до Києва.

Багато загинуло моїх односельчан, однокласників. У нас був клас 38 чоловік: 12 дівчат і 26 хлопців – після війни майже нікого не залишилося. Мої ровесники у 1941 році в армію не йшли, а були мобілізовані вже у 1943 році й додому майже ніхто не повернувся.

Пам’ятаю останні дні оборони Києва, коли рвали мости через Дніпро. Ми побігли всі: діти, молодь – дивитися. Вийшли за село і чуємо, рвонуло, а потім дивимося валяться донизу перекриття мосту.

Через наше село війська не відступали. А от йшло багато різних людей у перші місяці окупації – полонені, оточенці, втікачі, ті, що не встигли евакуюватися, – поверталися до Києва.

У перші дні окупації повернувся батько з Курської області. Першим постало питання: Як виживати? А хліба ж то нема в Києві, а ми то живемо з міста. Стали ходити міняти в села. Купували на базарі сірники, сіль та йшли за Русанів, за Басань. Одного разу пішла і я. Це було 10 травня 1942 року. Мама човном перевезла нас з батьком, дядьком

Архипом та Зіною, нашими сусідами, до Броварського лісництва і ми пішли на Схід За день дійшли до Ядлівки. Потім я так розтерла ноги, вони в мене набрякли, що не могла далі йти. Батько зняв із шиї шерстяний шарф, розірвав надвоє і обмотав мені ноги. В отакому “взутті” я дійшла до села Рудніцьке Баришівського району, де жила моя однокурсниця, Шура. Мене залишили у її батьків і самі пішли далі, поміняли, забрали мене й повернулися назад. Коли ми доходили до Красиловки, то там була велика долина, в якій лежали хлопці, що втекли, мабуть, з полону, і кричать мені: “Он дивись, одна дівчина йде як Чарлі Чаплін”. А я хоча жодного фільму його тоді не бачила, але знала, що він комедійний актор, тому відповідала, щось на зразок, як би тобі таке, то ти б ще й гірше йшов. Ось так закінчилися мої мандри.

А 10 червня 1942 року мене забрали у Німеччину. Йшли поліцаї по селу, заходили в хату й забирали молодих людей. Як вели мене з дівчатами з нашого кутка, то стояла наша сусідка Оксана й плакала: “Ти ж наче той бутончик з рози. Він тільки починає розцвітатися, а його беруть і зривають”. Ці її слова я запам’ятала на все життя. Нас зібрали дівчат та хлопців з усього села й погнали лісом на Бровари. Поліція їхала на конях, німців я щось не пам’ятаю. Охороняли наші, начальник поліції був із Троещини – баньдюга–баньдюгою. Нас гнали, а з нами поряд йшли батьки. Моя мама падала на землю й кричала. Я не можу навіть про цей момент згадувати. А я кажу: “Мамо, ну чого ви плачете? Я ж повернуся. Хіба німці не такі люде як ми?” У мене тоді було таке переконання, що всі люди однакові. Бо нам таке в голови втовкли. Я усвідомила себе українкою лише тоді, коли пройшла через оце все пекло неволі.

От пригнали нас на станцію Бровари. Загнали нас у сарай, де раніше був торговий склад, ця будівля й зараз збереглася. Тут зібрали невільників з усіх сіл району, напхали, як оселедців у бочці, ми навіть сісти не могли, тільки стояли. А в чотири години ранку, коли тільки почало світати, уже було підігнано товарні вагони, і нас навантажили мабуть цілий ешелон. До цього часу я ніколи не їздила залізницею. Причому віконця були заплетені колючим дротом. Привезли на центральний вокзал у Києві, а там підігнали трамвай і відвезли на вулицю Мельникова до пересильного табору, який розташовувався неподалік Лук’янівського базару. Табір – це був великий двір оточений багатопверховими будинками – гуртожитками медінституту, та обнесений колючим дротом. З одного боку була вулиця Артема, з іншого –

Глибочицька. У перший день бранці прокопали хід у тому місці табору, що виходив в сторону Подолу, я втекти не змогла, а моя двоюрідна сестра втекла і багато односельців також. У цьому таборі через декілька днів розшукав мене батько. Один з охоронців навіть пропонував йому видати мене заміж за поліцай, щоб я не поїхала до Німеччини. Звичайно, я відмовилася.

Сиділи ми в таборі дів три – чотири, і щодня привозили все нових і нових робітників. Сильних рослих молодих хлопців відбирали до поліції чи до німецької армії. А нас дівчат відправили далі до Німеччини. Знову на трамвай, знову на вокзал. Запам'ятався напис на вокзалі: „Туалет тільки для німців”. У товарних вагонах тепер були самі лише дівчата. Вагони були закриті, у кожному сидів поліцай. Скільки їхали – точно не пам'ятаю. У Любліні проходили медкомісію. Загнали нас до триповерхового будинку, роздягли всіх, як у баню. Ми ходили по дерев'яних лавах, а нас оглядали люди у білих халатах, а скрізь шмигали перекладачі, поліцаї. Це було страшне приниження. Через день чи два нас знову повантажили до вагонів. Як годували нас дорогою, якимось не пам'ятаю. Давали щось по буханці хліба й до хліба щось, але їсти якимось не хотілося, бо була проблема з туалетом. Зупиняли поїзд посеред поля і поліцаї командували де справляти потребу. І все це треба було робити на очах у них. Було дуже принизливо.

Наступна зупинка була у Дахау, це ми пізніше довідалися, які жахи пов'язані з цією назвою, а тоді, слава Богу, ми нічого не знали. Територія з трьох боків оточена горами, а з четвертого – швидка гірська річка. Табір був обгороджений колючим дротом, на кутах – вишки. Поселили нас у дерев'яних бараках з трьох'ярусними дерев'яними ліжками. Я завжди намагалася залізти на саму верхню полицю, щоб наді мною ніхто не лежав. А молоде, де впало, там і спить. Жили ми в цьому таборі декілька днів. Тут була хоча б чистота й порядок. Годували нас так: хліба шматок та якийсь суп раз у день. Тут зібралось дуже багато невільників. Щодня приїздили покупці. На зорі вигнали на площу й наш барак. Вистроїли в ряд. Вибрали найміцніших дівчат, серед них потрапила і я, повантажили у вагон, куди везли, ми не знали. Ми боялися одного, щоб тільки не в бордель, ходили такі чутки між дівчатами. Дівчата страшно плакали всю дорогу, бо дуже хотілося їсти. Коли відчинили двері вагонів, то виявилось, що ми знаходимося у підземному вокзалі. Це було місто Траунштейн, у передгір'ї Альп. Вистроїли нас у колони і зі своїми речами ми йшли, а на нас дивилися, як на ди-

ких звірів, ще росіян не бачили. Привели на біржу праці, де нас продавали. Коли ми туди підійшли, а там уже було повно покупців. Дали нам по пів хліба чорного й по дві сардельки. Всі швидко з'їли це все й були задоволені, що не хочеться їсти.

До мене підійшов чоловік років сорока й каже „Ти будеш працювати й жити у мене”. А я йому відповідаю, що в мене є ще сестра (це була моя односельчанка Зіна). Він забрав тоді Зіну й мене. Вийшли з біржі, сіли в машину й поїхали в напрямку гір. Село називалося Фахендорф, а родина Петера Кукенбіхлера (так звали мого господаря) жила на хуторі Мільбах (5 будинків), це два кілометри від села через лісок. Господар мій був орендарем млина. Мав 3-4 корови, свині, кури, гуси. У нього було 5 дітей. Коли я прибула, на той час у нього рік як померла дружина. Пізніше він знову одружився з молодою вдовою Марією, яка також мала сина Рудольфа. Отже, нас жило разом дев'ять чоловік.

Ранок мій починався о п'ятій годині ранку. Я доїла корів, а господар виносив молоко і все здавав державі, залишаючи собі молока лише до кави. Дрова я не рубала, рубали хлопці, я могли лише складати. А по дрова їздила в Альпи, заготовляла також і торф. Будинок не опалювався, тільки кухня, де на плиті тричі на день готували їжу. В кухні було тепло і там вдень постійно працювали всі. Основна їжа – це кава й бутерброди. Хліб купували, була місцева пекарня. У них до останнього дня не було перебоїв з хлібом. Отак у їх було організоване все. Такий порядок, що нам тільки вчитися. Наймали трактор, щоб косив траву на рівнині, а на спусках ми з хазяїном косили удвох. Це була моя основна робота. Ми щодня їздили з господарем на альпійські луки в гори і там косили й сушили траву. Ото вже я накосилася, на все життя!

Луки удобрювалися. Весь гній від корів, вся сечовина від тварин з водою по трубах надходили на луки. Гній і окремо вивозили й розсовували по луках, ходили збирали каміння. Картоплі й городини ніякої не садили, окрім салату. Садовина – тільки порічки, смородина. В лісі було багато малини, ми ходили її збирати. За дітьми мені не доручали дивитися, бо вони були вже дорослими, ходили до школи й активно працювали в господарстві. У кожного були свої обов'язки. У неділю я поралась біля корів, тоді йшла до хати. Їсти я не варила, поперше не вміла, по-друге мені й не доручали. Допомогала на кухні, прала, мила посуд, прибирала в кімнатах. Вихідний у мене був у неділю після обіду, з двох і до 5 годин вечора.

Це були вільні години в усіх іноземних робітників нашого селища. Оце ми тільки й могли зустрітися, побалакати. Далеко ходити не дозволялося, хоча б і господар відпустив, але поліція за нами стежила й дуже всі боялися, що за якусь провину відправлять до табору. Неподалік у містечку був госпіталь і до нашої компанії приходили навіть робітники, що лікувались у цьому госпіталі.

Збиралися компаніями всі місцеві іноземні робітники: українці, поляки... Були й французи (військовополонені), їм надсилали продовольчі посилки і вони часто всіх нас пригощали. Ми, українці, були найбідніші. Нас завжди можна було впізнати по одягу .

Я відрізнялася від усіх. Там таких дівчат не було ні серед іноземних робітників, ні серед німецької молоді. Змалечку мене привчила мама стежити за собою, добре одягала. Коли у 2000 році я знову побувала в Мюнхені, зустрілася зі своїми колишніми вихованцями, то Роза й питає: “Наша Галіна була краща від усіх. Усі діти її любили й німецькі парубки також на неї заглядалися. Вона прекрасно могла вийти заміж й залишитися в Німеччині. Галю, чому ж ти не влаштувала свою долю?” Бо, кажу, була дуже молода. Я хотіла на батьківщину й дуже люблю свою Україну.

І земля там була не така, й клімат не такий і ліси не такі. Хоча мене й не ображали, але то була неволя, і все мене тяготило. Я старалася, робила все, що мені скажуть, щоб не ускладнити собі ситуацію. У мене була знайома односельчанка Дуня. Вона, наприклад, із своєю хазяйкою постійно лаялася.

Додому я прислала три фотографії-листівки. З дому отримувала листи. І один раз отримала дві посилок: одну з цибулею, другу із соняшником. Бо односельчани, що на фабриці працювали, писали, щоб їм вислали їсти. То я написала, щоб нічого не висилали, бо самі все купуєте, а мені є що їсти. Моя двоюрідна сестра була у Відні. Я листувалася з нею, а також із своїми однокласниками: Володею Труханом, Володею Пижом. Хлопці ці загинули у таборах під час бомбардування. Двоюрідний брат працював у хазяїна, ми з ним також листувалися. Після війни я його не бачила.

У червні 1945 року, після звільнення я поїхала у збірний табір у Мюнхен і прожила десь тижні зо два. Родина Кукенбіхлерів просили мене залишитися, діти господаря навіть приїздили до мене у збірний табір за 6 км, так за мною скупали. Та я хотіла тільки додому, мріяла

продовжити навчання. Я вже досить була служницею, тому залишатись у Німеччині не збиралася.

Розселили нас у пересильному таборі в окремі бараки по національностям й сказали, можна їхати, хто куди захоче. Нас харчували як у санаторії, ми собі цілими днями відпочивали, гуляли, де хотіли. У таборі в Мюнхені до мене сватався навіть американець, казав, що він – єдиний син у якогось фабриканта. А один літній чоловік каже: „Дочко, ти була в неволі, бачила, тобі там було добре? А якщо він тебе кине, куди підеш, на кого ж покинеш батьків?”

І от нарешті нас посадили на поїзд і повезли в радянську зону окупації. Пам’ятаю у Нюрнберзі на руїнах вокзалу, у будці лежав один дід, накритися нацистським прапором і помирав від голоду, то наші жалосливі дівчата понаставляли йому всякої їжі, а хлопці сварилися.

У місті Риза проходили у спеціальному таборі фільтрацію. Жили ми у складі, де зберігалися снаряди. Із ящиків поробили собі ліжка й спали на ящиках для снарядів. Коли ми тільки пройшли перевірку, то мені сказали, щоб на 8 годин прийшла до кабінету начальника табору. Я всю ніч не спала, плакала. Думала тільки про погане. Крім того, до мене без перестанку скрізь чіплялися чоловіки. А з’ясувалося, що в мене гарний почерк, і мене зарахували писарем. То капітан і старший лейтенант допитували людей, а я записувала все, що вони розповідають. Працювала я близько 2-х місяців, залишали мене й надалі працювати у військовій частині. А я хотіла тільки додому, до батьків на батьківщину. Я б ніколи не поїхала за кордон на роботу, бо я пізнала, що таке Батьківщина, коли працювала у Німеччині. Я випросила, щоб мене відпустили.

І знову товарняк, знову дорога. Доїхали за Варшаву, на ст. Ковальово і стояли там у тупику 18 діб. Стояло дуже багато ешелонів з дівчатами й хлопцями. То ми ходили по полю, знайшли кагату з минулорічною картоплею і її варили й їли. А згодом хлопці почали палити скирти соломи, і нас швидко вивезли.

Нас, репатріантів, не везли додому, а везли на шахти на Донбас. Це з’ясувалося вже у Фастові. Серед нас була старша, мудріша жінка, вона й каже: „Дівчата, тікаймо з поїзда”. Попросилися до одного машиніста на вугілля. Приїхали до Києва на вокзал як негри, чорні, бо в нас не було й копійки грошей. А звідти пішки дійшли до Дніпра, на березі побачили когось із Вигурівців і нас перевезли через Дніпро. Коли йшли лугом, то зустріла батька, вже хтось у село передав. Я село

впізнати не могла, бо скрізь були одні землянки. Потім до мене підбігла сестра у платті з мішка, фарбованого в бузині – такі злидні! (Виряджали мене у Німеччину, я її несла на руках, а тепер вона вже сама бігла). Але у дворі батько вже почав зводити хату. Батьки два роки від мене ніякої звістки не отримували. Мамі снився сон, якраз перед тим, як отримали від мене листа, якого я надіслала із радянського фільтраційного табору. “Дивлюсь я на захід, а там таке сонце сходить, так світить, і несподівано ти заходиш у хату, а я з радості не можу й слова сказати”.

14 вересня 1945 року я повернулася додому і на другий день пішла в технікум. Довідалася, що мої документи всі є, і я продовжила вчитися.

У 1946 році закінчила технікум, а в серпні поїхала в Дрогобич на роботу, направили працювати у Бориславську міську бібліотеку зав. читальним залом. Відпрацювала положені 2 роки й повернулася додому, але ж нам не давали диплом, а тільки направлення. Тому я, повернувшись до Києва, прийшла в технікум по документ, а мене знову відправляють туди, в Західну Україну. Я аж через міністерство освіти отримала диплом і направлення у село Гоголів Броварського району завідуючою сільською бібліотекою. 1 травня 1950 року мене перевели в районну бібліотеку в місто Бровари, де я пропрацювала по лютий 1986 року. З листопада 1975 року була директором централізованої бібліотечної системи району. При районній бібліотеці була школа передового досвіду, інститут підвищення кваліфікації, навчальна база інститут культури.

Рукотис, 2004 р.

КОЗЛОВА (ЮРКОВА) ВАЛЕНТИНА МИХАЙЛІВНА

В.М. Козлова. 1970-ті роки.

1929 р.н., с. Речиця, Думінічський р-н, Калузьська обл. (Росія). Проживає в м. Фастів Київська обл. Освіта – середня технічна.

1942 – 1944 рр. – разом зі своєю родиною перебувала в Урицькому таборі для військовополонених поблизу Брянська, потім примусово працювала в г. Любча Новогрудського р-ну Білорусії.

Я родилась в 1929 году в деревне Речица Думинического района Калузьской области. С октября 1941 по август 1944 года находилась на оккупированной немецкими захватчиками территории. В сентябре месяце 1941 года наша семья делала попытку эвакуироваться в г. Ялуторовск Тюменской области. Семья наша в то время состояла из восьми человек:

Юрков Михаил Петрович, 1895 г.р. мой отец, директор Чернышевского завода;

Юркова Ольга Михайловна, 1902 г.р., моя мама, домохозяйка;

Юрков Виктор, 1925 г.р., был глухонемой, осложнение после менингита;

Юркова Лидия, 1926 г.р.;

Юркова Валентина, 1929 г.р.;

Юркова Лилия, 1936 г.р.;

Юрков Владимир, 1938 г.р.;

Юрков Леонид родился 11 декабря 1941 года.

Уехать сразу мы не могли ввиду того, что отец занимался эвакуацией завода, и кроме этого с этой же станции Думиничи эвакуировалось еще три завода. Из-за отсутствия транспортных средств, от-

правка эвакуированных не производилась. Станция Думиничи от нас находилась на расстоянии 12 км, и весь транспорт (гужевой), использовался на перевозки оборудования, так как автомобили были мобилизованы на фронт. Станция Белёв, которая занималась отправкой населения, находилась от нас на расстоянии около 100 км.

Когда отец отправил последнее оборудование и мог использовать оставшийся транспорт, он погрузил в основном детей и кое-какие необходимые вещи на две подводы и еще 8 подвод, предоставил для тех, кто пожелал эвакуироваться. Это было под вечер и мы поехали в направлении Белёв, но, не проехав и полпути, попали к немцам, станция Белёв была тоже занята. Нам пришлось вернуться в деревню Речицу, где у нас был собственный дом. Отец все же сумел в одиночку пробраться к своим, потому что с такой семьей он этого сделать не мог, хотя он и делал попытку. Ведь он был коммунистом, и сдать в плен не имел права. В деревне Речице мы прожили до января 1942 года. От смерти нас спасло то, что у нас был староста, выбранный народом – Щеглов Дмитрий Иванович. Он не выдал ни единого коммуниста и их семьи, хотя в деревне они были, но у него самого два сына были на фронте, тоже коммунисты и оба погибли. Наш староста, рискуя своей жизнью, давал в Управу данные о том, что на его территории коммунистов нет, все эвакуировались, хотя соседский староста грозил его продать. Дмитрий Щеглов пострадал от наших. Ввиду того, что не чувствовал за собой вины, он при приходе советских войск не прятался, тогда как другие старосты драпанули за немцами. Его все же арестовали и увезли не известно куда, и никто до сих пор не знает, куда он подевался. Так погиб невинный человек.

В конце января 1942 года у нас в деревне появилась небольшая советская воинская часть. Ночью они появились и расположились на отдых, чему мы были очень рады. Но радоваться пришлось всего несколько часов. Утром из деревни Дубровка появились немцы, и завязался бой. Бой длился недолго, одним словом, часть наших солдат погибла, часть отступила, а немцы начали расправляться с мирным населением. Людей выгоняли из домов, мужчин, только был бы в мужской шапке, т.е. подростков, расстреливали у нас на глазах, а нас гнали в белый свет, вернее не гнали, а мы сами искали себе убежище. Деревню нашу подожгли со всех сторон, она сгорела почти полностью. На расстоянии 5 км от Речицы находился поселок Марьинский. И вот с маленькими детьми, в лютой мороз, в снег по пояс мы пошли туда, больше

идти было некуда. Но в поселке Марьинском нас держали недолго. Опять же в лютой мороз нас погнали до станции Пашки. Гнали этапом, в пути много погибло, особенно детей, которые сами падали, а каких и пристреливали, если не мог идти. На станции Судимир загнали нас в железнодорожный блокгауз и там держали около двух недель. В этот период мы находили какие-то палки и жгли костры, и все это под конвоем. Со станции Судимир нас погнали в деревню Осорок, которая так же была сожжена, осталось несколько домов, больница, церковь и здание молокозавода, куда поместили нас и держали до апреля месяца 1942 года. В апреле опять же этапом погнали нас в Брянск, где заточили в Урицкий концлагерь для военнопленных, который находился в трех километрах от Брянска. Содержание в концлагере было такое же, как и во всех концлагерях: колючая проволока под током в пять рядов, охрана, только не было крематория.

Там нас держали около шести месяцев, гоняли на принудительные работы, давали раз в сутки баланду, 100 гр. хлеба взрослому и 50 гр. детям. Затем, в конце сентября молодежь и одиноких женщин отобрали для отправки в Германию, забрали и мою старшую сестру, а женщин с детьми погрузили в товарные вагоны, как скот, и увезли в Западную Белоруссию, в г. Любча, Новогрудского района, Барановичской области (ныне Гродненская).

В Любче нас поселили в еврейские дома, которые пустовали, обнесли забором и держали под охраной более года, в связи с эпидемией тифа. Затем часть развезли по селам, а часть оставили в городе для работы у немцев, в их числе была и я. Я занималась сбором продналогов с населения, лопатила зерно, чтобы не сгорелось, затем его затаривали в мешки для отправки в Германию, буртовала овощи. Так мы работали до освобождения Красной армией. Освободили нас в начале партизаны, но через несколько дней было сражение с власовцами и партизаны вынуждены были отступить. Я воспользовалась случаем и пошла в партизанский отряд, конечно по собственному желанию. В партизанском отряде мы пробыли около месяца, там я встретила двоюродного брата – Юркова Михаила Максимовича, который находился в партизанском отряде, и впоследствии был ранен в руку. Когда Любчу заняли советские войска, мы туда вернулись, и я немного работала в госпитале санитаркой. Затем возвратились на родину матери, в село Воронеты Сухиначеского района Калужской области, к бабушке. В Речицу возвращаться было некуда – наш дом был сожжен.

Из Воронет нас забрал отец в Ялуторовск, он все же смог туда добраться. Приехав в 1941 году в Ялуторовск, он пролежал два с лишним месяца в больнице – был нервный стресс от всего случившегося. Но все же завод восстановил и давал продукцию фронту. В начале 1947 года был приказ о возвращении завода на прежнее место. И опять отец с этим заданием справился, реэвакуировал завод и восстановил на старом месте, только не в Чернишене а в Ново-Милятине. С конца 1947 года завод начал выпускать продукцию. 28 октября 1952 года отца не стало, организм не выдержал такого нервного перенапряжения. В Ново-Милятине я проживала до марта 1969 года, работала на заводе нормировщиком, затем начальником ПЭО. Заочно окончила техникум, в институт поступить не имела возможности – вышла замуж, родила двух дочерей, имела свое хозяйство, так как в то время иначе жить было невозможно, ведь все кругом было сожжено. В январе 1969 года мужа направили на строительство завода в г. Фастов в качестве главного бухгалтера (это завод Потребтары). Я приехала с ним вместе со всей семьей. Устроилась на работу на завод электротехнического обслуживания начальником ППО. На ЗЭТО я проработала до ухода на пенсию в 1985 году. В настоящее время имею трех внучек и одну правнучку. Дети живут все в Фастове, работают, но мы живем с мужем вдвоем, получаем льготную пенсию, муж тоже был в Германии. В настоящее время имею вторую группу инвалидности.

Еще немного хочу написать о людях. Люди разные как у нас, так и у всех народов, есть хорошие и плохие. Приведу два примера. Когда мы находились в концлагере, нас водили два немецких солдата на работу. Работниками были в основном подростки, в том числе и я. После работы эти два солдата нелегально заводили нас на немецкую кухню и давали еду и даже наливали в наши котелки для семей, находившихся в концлагере. Конечно, еду нам давали не ту, что сами ели, а что не доели. Но мы были и этому рады, и благодаря этой помощи мы остались живыми.

И еще один пример. Когда нас везли в Белоруссию, наш эшелон остановили в Минске, опять же решили накормить баландой. И я, несмотря на страх и риск, пошла с маленьким братишкой на руках вдоль немецкого эшелона, где были раскрыты двери и немецкие солдаты обедали. Я решила у них попросить еды. Они мне кинули какую-то корочку и начали смеяться, но тут, наверное, на мое счастье, шел их немецкий офицер. Он на них забормотал, а солдаты встали по стойке

смирно. Офицер позвал меня идти за ним. Я пошла, а у самой была мысль, что сейчас пристрелит. Но он вынес из вагона буханочку хлеба и колечко колбасы и отдал это братишке. Какое это было подспорье к нашей нищей баланде.

Еще был случай в Любче. Мне тоже прислали повестку для отправки в Германию. Я пошла на комиссию к нашему русскому врачу, и он мне написал, что у меня эпилепсия, т.е. непригодна.

Рукопис. 2002 р.

КОМЕНДАНТОВА (ВІТВИЦЬКА) ВАЛЕРІЯ МИКОЛАЇВНА

Валерія Вітвицька. Київ, 1945 р.

1928 р.н., м. Київ. Проживала в с. Данилівка, Васильківський р-н, Київська обл. Освіта – вища. 1943 – 1945 рр. – примусово працювала служницею в приватному готелі в Німеччині.

Все життя, років із сімнадцяти, коли повернулась у 1945 році з Німеччини, мене переслідувало бажання написати про пережите. У 1942 році, після смерті бабусі, я завела щоденник – товстий загальний зошит. Це був страшний зошит, в якому я писала про війну, про голод, про страх самотньої дівчинки, проклинала Гітлера й Сталіна. Цей щоденник ховала у вузьку нішу за грубою, так він там і залишився. Відтоді минуло багато років, а думки про минуле не залишають мене, не хочеться,

щоб усе це пішло в небуття разом зі мною. А, можливо, це вже не так і важливо, адже дуже багато людей зазнали значно більшого лиха ...

Київ. 22 червня 1941 р.

Недільний ранок був сонячним, небо блакитним, зрідка по небу пливли хмарки. І раптом стрілянина. У чистому небі видно білі розриви, недалеко чути гудіння літака. Всі розгублено дивляться на небо. Дорослі ніяк не могли зрозуміти, що це за маневри над Києвом. А потім стали падати уламки. Ми, діти, бігали по двору і збирали ще теплі, гострі уламки. Приблизно об одинадцятій годині дійшла чутка, що по-

чалася війна, а потім уже почули по радіо виступ Молотова. Так закінчилося мирне життя і дитинство, всі стали сумними й серйозними.

Увечері цього ж дня чоловіки з нашого будинку почали рити траншеї, куди можна було б сховатися від бомб. Наша сім'я, що складалася з батька, бабусі і мене, мешкала на Печерську, на Мільйонній вулиці, номер 20 (тепер вулиця Панаса Мирного) у флігелі, розташованому у дворі 109 середньої школи. Дім наш був старий і довгий, і в ньому було багато сімей. Сусіди ходили через напівтемну комунальну кухню, куди виходили двері із усіх кімнат. У кожній кімнаті жила сім'я. Жили тут учителі 109 школи, один художник, архітектор з дружиною і сином, і ще сім'я сусідів, яких я погано пам'ятаю.

Я вчилася у шостому класі 109 школи, а батько (інженер-механік за професією) перед самою війною працював у цій школі учителем фізики. Мати жила окремо, вони з батьком розійшлися, коли мені було п'ять років, а сестрі один рік, і нас, дітей поділили: я, як старша залишилася з батьком і з бабусею, батьковою матір'ю, а сестричка, Оленка – жила із другою бабусею, матір'ю нашої мами. А ми з сестрою поділили бабусь: у мене була моя бабуся, Марія Вікентівна, а у Олени – її бабуся, Марія Флорівна. Моя бабуся була хвора на туберкульоз хребта і могла ходити лише по хаті.

Днів через два батько отримав повістку на фронт. Увечері приїхала мама. Вони довго розмовляли з батьком. Мати хотіла взяти мене з собою в евакуацію, але без бабусі. Я сказала, що бабусю нізащо не залишу і без неї нікуди не поїду.

Мама поїхала з Оленкою і другою бабусею, маминою мамою, в евакуацію без мене. А у нас на сімейній нараді було вирішено відправити нас з бабусею у село, подалі від бомбувань. Батько провів нас у Зазим'є, а сам пішов на фронт. У всіх було таке відчуття, що війна, це не надовго. Місяць-два повоюють, а потім розберуться, і все закінчиться.

І ось ми з бабусею в Зазим'ї. Живемо у тітки Лисавети. Вона провела свого Василя на фронт і залишилася з вісімнадцятирічною дочкою Галькою і тринадцятирічним сином. Бабуся шие сільським модницям спідниці, я ходжу у поле, шукаю невикопану картоплю – цим ми й годуємося. Що робиться у Києві – не знаємо. Через село відступають війська. Одного разу вночі прокинулася від гомону голосів і дивного дзвону. Виглянула у вікно. По освітленій місяцем дорозі понуро йшли люди у кайданах. Навіть уявити собі таке у той час було важко. В ясну погоду, неначе в тумані, було трохи видно околиці Києва.

Одного разу, вдень, ще перед відходом наших військ, хлопчик-пастушок приніс записку від батька. Виявилось, що їх військова частина зупинилася кілометрах в чотирьох від села, у лісі. Я побігла в ліс, знайшла батька. Він став ще худішим, ніж завжди, у злинялій гімнастерці. Батько був дуже схвильований, як він залишить нас, таких беззахисних. Ми попрощалися. Густою посадкою я пробралася назад у село. У лісі було багать військ, техніки, коней.

Декілька днів над Києвом стояла заграва й було чути далеку стрілянину. Потім стало тихо. Люди у селі поховалися.

В середині вересня в селі з'явилися німці. Хата тітки Лисавети стояла відокремлено, недалеко від лісу і віддалено від села. Був кінець вересня. У садку достигли яблука, а від дороги садок захищала огорожа із жердин. І раптом ми побачили німців. Двоє солдат їхало возом, запряженим однією конякою. Нас з Галькою швиденько відправили ховатися у коноплі. Нам довелося сидіти там довго, вже все тіло почало свербіти від колючих волосків рослин. А тим часом німці зупинили свій віз із бочкою, перелізли через огорожу і почали рвати яблука у садку. Тітка Лисавета, яка спостерігала за ними з вікна, не могла дивитися як грабують її урожай, вискочила з хати і накинулася на німців. Чого тільки вона їм не бажала: і щоб „їх дощ намочив”, і щоб „їх батька чорт узяв”. А німці спокійно нарвали собі яблук і вирушили далі. Минуло ще із півгодини. На дорозі з'явилися мотоциклісти. Вони швидко проїхали мимо хати і заглибилися в село. На другий день ми дізналися, що дехто із селян зустрічав їх з хлібом-сіллю на вишитих рушниках. Пройшло ще декілька днів, німців у селі стало більше. Зайшли вони й до нас у хату. „Яйка”, „млеко”, „масло” – повторювали вони, зайшовши до хати. Пошукали на полиці, знайшли глечик із сметаною, забрали із собою. На лаві, на чистому рушнику лежали гречаники, які тітка Лисавета якраз жарила. Один з німців узяв млинець, надкусив і кинув на підлогу. Потім вони побачили бабусю, яка лежала на лежанці коло печі. Бабуся худа, виснажена, здогадалася їм сказати „тифус”, після чого вони швидко пішли з хати. Про перший візит німців до нашої хати розповіла мені бабуся, тому що ми з Галькою знову сиділи у коноплях.

Так почалася для нас окупація. Це, забуте, з часів громадянської війни слово, стало часто зустрічатись у розмові. А життя продовжувалося. Важке, іноді нестерпне життя, коли не знаєш, що буде завтра і що чекає кожного з нас. Треба було заробляти на життя, думати, як повернутися до Києва, як прохарчуватися.

Слава Богу, бабуся мала замовлення на спідниці й фартухи. Спідниці трохи нагадували російські сарафани із щільно облягаючим ліфом і дуже рясною з великою кількістю складок саме спідницею. На спідницю витрачалося не менше чотирьох метрів тканини. Під спідницю одягалася вишита сорочка, яка виглядала знизу на три-чотири сантиметри. До цього одягу добавлявся ще фартух. На ньому, як і внизу на спідниці, було настрочено чотири-п'ять рядів дрібних складочок. Крім того, фартух був прикрашений оборками і стрічками, пристроченими між складочками. Бабуся робила такі наряди дуже красиво. Завдяки цим спідницям ми заробили цибулі, трохи борошна, а я добула підмороженої картоплі на зарослому бур'яном колгоспному полі.

Зима невпинно наближалася і перед нами все гостріше вставало питання про повернення до Києва. Але куди повертатися, чи ціла наша квартира, чи живі наші сусіди. Треба було йти в розвідку. Бабуся дуже боялася відпускати мене одну до Києва. Не пам'ятаю, як нам з нею вдалося умовити ще двох дівчат трохи старших від мене, піти зі мною. У них у Києві були свої справи.

І ось рано вранці ми вирушили в дорогу. День був похмурий. З ранку навис густий туман, який пізніше перейшов у дрібний дощ. Дорога йшла через молодий лісок, який змінився на старий, начинений покинутою технікою, а потім дорога пішла по краю болота. Йшли мовчки. Було страшно. Я пригадувала зовсім недавню зустріч з батьком у цьому лісі. Чи побачу я його ще коли-небудь? Коли дійшли до болота, у повітрі запахло сирістю, а дівчата стали розказувати мені легенду про це болото. Про замок, який стояв на місці болота, про нещасне кохання і злого чарівника. Пам'ятаю, що болото називалося "Ковпито". Дійшли до Броварів, потім без особливих пригод до Дарниці, а там і до переправи через Дніпро. Міст був підірваний, а поруч, недалеко, німці побудували понтонний міст. Біля мосту зібралось дуже багато людей. Міст охороняли патрулі. Через міст гнали колону полонених. Страшне це було видовище. Наші солдати були, хто у шинелі, а хто у гімнастерці; поранені ідуть, підтримуючи один одного, а по боках колони – німці. Обличчя у полонених брудні, зарослі, опухлі, дехто з них гризе сиру капусту, інші - сирий гарбуз. Ми довго стояли неподалік від цієї колони, а коли конвоїр відвертався, кидали полоненим сухарі і все, що у нас було їстівного. Прогнали полонених. Думали, що за ними пустять нас, але все було не так. Нова колона, цього разу, якась дивна. Люди лише у нижній білизні, а по-боках колони німці у чорній формі з

вівчарками. Підійти близько до колони неможливо: собаки гарчать, кидаються на людей. Німці погрожують автоматами. Виявилось, що це есесівці гнали полонених євреїв. Пропустили полонених, почали пропускати і пішоходів. Перейшли через цей гойдаючийся міст і ми. Прийшли на нашу Мільйонну, 20. Будинок цілий, школа теж. По дорозі на огорожах бачили об'яви: "Всім жидам, взяти теплі і цінні речі, з'явитися..." і так далі. Об'яви вже посіріли від дощу і пилу, – видно, що висять вони вже не один день. Сусіди зраділи нам. Ми теж. Слава Богу всі живі. Нас нагодували. Сказали, що чекають з бабусею додому і ми почали збиратися назад у село. Я не пам'ятаю зараз, як ми дійшли до Броварів, наче без пригод, але зворотню дорогу вздовж болота я запам'ятала надовго. Коли показалося болото, вже стало сіріти. Дрібний дощик не переставав. Болото наче породжувало якісь квакаючі звуки. Ми вже досить сильно промокли і старалися йти якомога швидше, йшли мовчки. Кожна думала про своє і переживала побачене. Попереду ліс, стало ще темніше. Гілки дерев ледве видно, спотикаємося об коріння, швидко йти не можна, повернути зі стежки небезпечно. З кожним кроком стає страшніше, стараємося не відставати одна від одної, а темний ліс насувається на нас. Здрігалися від кожної гілки, що хруснула. Раптом між деревами щось засіріло, з'явилися силуети хрестів і тут одна із дівчат не витримує: "Дівчата, та це ж могилки". Стало ще страшніше і щоб позбутися цього страху, ми побігли. Бігли до тих пір, поки вистачало дихання. Добігли до кінця старого лісу. Сил більше не було. Зупинилися перепочити. Стало трохи світліше. Починався молодняк і ноги вгрузали в піску. Перейшли на крок. Знову йдемо мовчки і раптом собачий гавкіт, назустріч нам хуторські, наші знайомі собаки. Я не пам'ятаю як звали їх Шариками, Бобиками чи якимось інакше, але собаки знали нас, а ми їх. Вони кинулись до нас, стрибали, гавкали, лизали нас, а ми їх обіймали. Страх пройшов, і ми вже спокійно дійшли до села.

Наступного дня ми з бабусею стали шукати підводу, щоб їхати додому. Через кілька днів розпрощалися з тіткою Лисавею, Галькою та Васильком і вирушили до Києва. На підводі мішок мороженої картоплі, пара вінків цибулі, трохи борошна – усі наші запаси на зиму. Доїхали до Києва. Сусіди раді нам. Усі живуть – допомагають один одному, як можуть.

В листопаді з полону повернувся наш сусід Фома Васильович Грищенко – завуч 109 школи. Він був у таборі військовополонених, і

йому пощастило, бо у нього зберігся київський паспорт. Завдяки цьому йому вдалося вирватися із табору. Він ледве дійшов до дому. Прийшов опухлий, завшивлений. Його сім'я евакуювалася. Сусіди відмили його, трохи підгодували й через два тижні він очуняв і став нам допомагати.

У шкільному будинку розташовувалися німецькі частини. Вони періодично замінювали одна одну. Фому Васильовича призначили комендантом шкільного будинку. Він був зобов'язаний стежити за порядком у будинку після відходу однієї і приходу іншої німецької частини. Звичайно, порядку там було небагато: парти німці попалили, кабінети пограбували. А після відходу чергової німецької частини із школи ми з Фомою Васильовичем обходили весь будинок і збирали усе, що могло нам знадобитися, в основному, дошки, палиці – усе, що можна було використати, як паливо. І ось одного разу, під час такого обходу я побачила на підвіконні в одному із класів купку блискучих, схожих на металеві ручки, предметів. Я взяла їх і стала роздивлятися. На моє щастя в цей момент у клас зайшов Фома Васильович, і побачивши у мене у руках ці "ручки" спокійно так сказав: "Обережно поклади їх на підвіконня". Я поклала. Тоді він пояснив мені, що це запали від гранат.

Перед війною у нашому шкільному дворі, виявляється, існувала артіль, в якій працювало кілька чоловік. Робили там синьку і рідке мило. Фома Васильович випадково знайшов у сараї, де розташовувалась ця артіль, бочку рідкого мила і трохи машинного масла. Це мило й масло дуже виручило нас взимку 1941-1942 року. Мило ми розважували по 400 грамів, загортали в аркуші зі шкільного зашита і я, з декількома такими пакуночками вирушала на базар торгувати. Мило було темно-коричневого кольору, мало неприємний запах, але милилося і його купували. Покупці довго його розглядали, слинили палець, пробували його милити і купували. Конкурентів у мене не було. Розпродавши мило, я поверталася додому, іноді замерзала так, що не могла порахувати гроші і вдома бабуся відтирала мені руки. Виручкою ми ділилися з Фомою Васильовичем, а на виручені гроші можна було купити навіть маленький шматочок сала і зажарити суп. Машинне масло використовували для освітлення. Воно непогано горіло в каганцях. Каганці я досить швидко навчилася роботи сама із консервних банок і маленьких пляшечок.

Харчувалися ми дуже скудно, в основному, мороженою картоплею і цибулею. Картоплю тушили у глиняному горщечку в голландській грубці. Шар картоплі і шар цибулі, трохи солі і все. Цибуля заби-

вала запах мороженої картоплі і її можна було їсти. Правда від такої їжі паморочилася голова і перед очима часто мигтіли зелені кола. Хліб, 300 грамів, видавався по картках. Хліб на 70 відсотків був із кукурудзяних качанів з невеликою домішкою ячного борошна, а зверху був обсипаний просяною лускою. На смак такий хліб був гірким і, навіть дуже голодному його важко було їсти. Спочатку його треба було трохи підсмажити, або підсушити, тоді він здавався смачнішим.

Дуже важко було з паливом. Фома Васильович у дворі знайшов якісь великі колоди, поколов їх на менші, а ці менші я рубала сама. Було витягну таку колоду на двір і починаю по краях колоди відщипувати сокирою тріски, а німці, які жили у школі, оточать мене й регочуть, дивлячись як маленька, худа дівчинка дзьобає цю колоду. Але жоден з них не візьме сокиру і не допоможе.

У кутку шкільного двору, в сараї жили військовополонені. Німці використовували їх на тяжких і брудних роботах. Полонені голодували більше за нас. Одного разу вони впіймали у дворі собаку і з'їли його. За це німці розстріляли одного з полонених.

У Фоми Васильовича збереглася наша шкільна печатка. Іноді він кликав мене до себе, давав шматочок паперу і диктував довідку приблизно такого змісту: „Довідка видана такому-то /прізвище, ім'я, по-батькові/ в тім, що він дійсно мешкає по вулиці ... в будинку №...” Вказувалась вулиця і номер будинку. Ставився який-небудь підпис і печатка. Печатку Фома Васильович змазував чорнилом і провертав на довідці так, що було видно, що печатка є, а що на ній написано, розібрати неможливо. Для кого були ці довідки я здогадувалася, але мовчала і не задавала зайвих питань.

Олексій Іванович, наш сусід-художник, від нас пішов, його, голодного й обшарпаного підбрала якась вдова, яка торгувала на базарі і жила непогано. Через пару місяців Олексій Іванович зайшов до нас провідати, як ми живемо, і ми не впізнали його, такий він був відгодований і гарно одягнений.

Зима 1941- 42 року була дуже тяжкою. Запаси рідкого мила закінчилися, торгувати стало нічим, і треба було йти міняти речі, але й міняти було майже нічого. Був бабусин срібний браслет, за який давали півпуда житнього борошна, але бабуся не віддавала його, просила пуд, їй дуже хотілося зберегти браслет для мене. Яюсь викрутилися і браслет лишився. Зібрали трохи одягу і я вирушила до Клавдієва, де жили наші знайомі. Це було вже навесні 1942 року. Речі я поміняла,

дістала трохи пшона, борошна і, навіть, пляшку молока. Через декілька днів повернулася додому, а тут горе. Бабуся непритомна. Сусіди погодували її жирним супом з німецької кухні, і їй стало погано. Викликали лікаря. Він сказав, що у неї туберкульоз перейшов на шлунок, що туберкульозом у неї вражений весь організм.

На якийсь момент бабуся опритомніла, побачила, що я сиджу біля її ліжка і тихенько сказала: "На кого я залишаю тебе", – і знову знепритомніла. Так я просиділа біля неї дві доби. Сусіди приходили, приносили їжу, умовляли мене піти поспати, але я була до всього байдужа. Ввечері через дві доби сусіди таки забрали мене від бабусі, і я заснула. І ось мені приснився сон, що до нас у квартиру залізли злодії, а я сховалася від них у ніші за грубою, куди тільки я й могла залізти.

Наступного ранку бабуся вже померла. Сталося це 16 травня 1942 року. Сусіди бігали, клопотали про похорони, а я була як уві сні. Найняли підводу і повезли її на Байкове кладовище. До сих пір я не можу собі пробачити, що загубила її могилу. Виною цьому мої блукання по світу, але все одно це слабке виправдання.

І так я залишилася сама. Що зі мною робити, думали усі сусіди по комуналці. Більше всіх боліла душа за мене у Марії Йосипівни Гражданської, чудової учительки, нашої сусідки. Та одного разу випадково почула розмову між нею і її сестрою, Марією Йосипівною молодшою, яка сварила старшу: "До яких пір ти будеш її годувати, самим їсти нічого". Наступного ранку я пішла шукати роботу. Влаштувалася досить швидко на протезний завод у лозовий цех, де пропрацювала десь півроку. Восени 1942 року Марія Йосипівна Гражданська влаштувалася вчителькою до дитячого тубсанаторію. Взяли туди і мене. Про цей санаторій німці багато "кричали" у пресі, як вони рятують українських дітей. Санаторій був один на всю Україну, і організували його наші лікарі і вчителі. Як їм це вдалося, я не знаю. Було там вісімдесят дітей, віком від 5 до 14 років. Брало туди із закритою формою туберкульозу або зі схильністю до туберкульозу. Санаторій розташовувався у двоповерховому будинку на Звіринці, у досить глухому місці. Був у нас там город, сад, корова. Обслуговували ми себе самі. Колектив дружний. Усіх згуртовувала головний лікар Біжова Зінаїда Григорівна, Зіночка, як ми її називали. Взимку вона ходила з нами на лижах, щоб якось зайняти нас старших, примушувала вивчати німецьку мову, бо школа була лише чотирикласна, а ми всі закінчили до війни хто шість, хто сім класів.

У санаторії теж було голодно. На сніданок – суп з просяної каші, на обід знову суп і яка-небудь каша, а на вечерю знову пшоняна січка. Влітку трохи овочів, які ми вирощували самі на городі. На свята манна каша і пиріг. Постійно хотілося їсти, і всі думки були спрямовані на те, щоб дістати щось пожувати. Але все ж у санаторії була краща ситуація, ніж у деяких родин у Києві... Якимось до нас поступив маленький п'ятирічний хлопчик Костик. Він був увесь опухлий від голоду і страждав від внутрішньої кровотечі. Його помістили в окрему палату і всі по черзі чергували біля нього, а найбільше – Зінаїда Григорівна. Тільки через декілька місяців хлопчик почав ходити. Після видужання, Костика виписали додому. А згодом, до нас дійшли чутки, що вдома він помер від голоду.

У вересні 1943 року із наближенням радянських військ до Києва санаторій закрили. Знову постало питання, куди мене влаштувати. Лишатися у сусідів було неможливо – їм самим нічого було їсти. А тут колишня завуч 109-ї школи, Галина Іванівна, організовувала дитячий будинок на вулиці Саксаганського, щоб рятувати бездомних дітей. Прилаштували туди й мене. Німці назвали його притулком. Він займав декілька поверхів у три-чотириповерховому будинку. Тут було чоловік 50-60 дітей і декілька вихователів, колишніх учителів із нашої школи. У цьому будинку також переховували шестеро єврейських дітей. Я й досі пам'ятаю страх на обличчях цих дітей. Біля вхідних дверей стояв черговий, у коридорах чатували діти, і як тільки на порозі притулку з'являлися німці, спрацьовував наш зв'язок і цих малят ховали у підвалі.

Все ближче ставало чути канонаду, а в дитячому будинку все менше залишалося їжі. Коли старші хлопці виламали замок у коморі і забрали всі сухарі, стало зовсім голодно. А тут ще поповзли чутки, що будуть вивозити дітей до Німеччини, і я повернулася додому на свою квартиру.

На початку осені 1943 року німці почали „евакуйовувати” жителів із району бойових дій. Спочатку виганяли із районів більш близьких до Дніпра, а потім все далі і далі. Так дійшла черга і до Печерська.

Часу на евакуацію відводилося спочатку добу, а потім все менше і менше. І ось потягнулися люди з мішечками на другий кінець міста, або у найближчі села, хто куди. Пішли і ми. У мене зберігся велосипед. Ми навантажили на нього теплі речі, трохи посуду, постіль і дещо з продуктів і вирушили шукати притулок на другому кінці міста.

Ми, це велика сім'я Марії Йосипівни Гражданської, її сестра, невістка братова, онука і я.

На Борщагівці знайшли напівзруйнований барак у досить глухому місці і вирішили залишитись у ньому. Навпроти бараку були кущі верболозу, якісь дерева, а далі городи. У бараку вимили підлогу і прямо на підлозі розклали речі. Переночували. Вранці, онука Марії Йосипівни, Олена, пішла у місто розвідати, що чути, і пропала. Весь день ми дуже хвилювалися за неї, шукали її поблизу нашого "дому", але так і не знайшли. Увечері вона сама прибігла і розповіла нам, що недалеко від нашого "дому" потрапила в облаву: погнали їх до вокзалу, а по дорозі їй вдалося умовити одного із охоронців (ним виявився поляк) відпустити її, так їй вдалося втекти. Після таких новин вирішили, що далі лишатися тут небезпечно і що, ми, молоді, як говорили наші старші, підемо у село Біличі, до якого не дуже далеко, там є якісь знайомі, і будемо там чекати приходу наших військ.

Вранці, ми вчотирьох: Зінаїда Іванівна, Лідія Леонідівна – обидві невістки Марії Йосипівни, Олена і я вирушили у Біличі. Знову навантажили мій велосипед і відправилися в дорогу. Прийшли ми у село, знайшли знайомих, вони дали нам притулок, переночували в снін на горищі, а на ранок село облетіла звістка, що німці виганяють усіх жителів села, а молодь забирають до Німеччини. Довелося нам швиденько збиратися й тікати звідти. Велосипед залишився у Біличах; взяли трохи речей і з цими мішечками пішли назад до Києва. Надвечір повернулися на Борщагівку. Було це 31 жовтня 1943 року. Увечері Зінаїда Іванівна перетасувала карти і вирішила всім нам погадати. Гадали тоді часто. Вірили у всілякі прикмети, гадання; життя було страшним, от і хотілося вірити у диво. Нам чотирьом, молодим, випала далека дорога і казенний дім, а старшим – клопоти.

Тоді ж, увечері, вирішили ми добиратися до Мотовилівки, оскільки залишатись у Борщагівці здавалося нам небезпечно. Марія Йосипівна з сестрою і братовою заявили, що нікуди не підуть: "чому бути – того не минути", а нам, молодим, треба добиратися до Мотовилівки і дочекатися у знайомих приходу наших військ. Хтось із старших зберіг півлітра самогону на крайній випадок і ми за цей самогон домовились із залізничником, що він посадить нас у товарняк на Посту Волинському, який прямує до Фастова.

Десь о четвертій годині ранку ми, це – Лідія Леонідівна, Олена з матір'ю і я вирушили до Поста Волинського. Старалися йти тихо одна

за одною, було ще зовсім темно і діяв комендантський час, а у випадку зустрічі з німцями можна було одержати кулю без попередження. Коли підходили до Поста Волинського вийшли на залізничний насип і раптом зупинилися. На схилі насипу лежав труп жінки. У напівтемряві видно було погано, але нам здалося, що це була стара жінка, одягнена у щось темне. Постояли пару хвилин біля убитої і пішли далі. Йшли мовчки, настрої самий гнітючий. На посту на нас чекав залізничник. Він провів нас до товарняка і посадив у вагон. Було це 1 листопада 1943 року. Хтось із старших подивився на годинник, було п'ять хвилин на шосту. З цієї миті для нас чотирьох почалося нове, страшне життя, але у цей момент ми про це ще не знали.

Уже зовсім розвиднілось, коли ми приїхали у Мотовилівку. Поїзд зупинився на стації, із вагонів стали з'являтися люди. Виявилось, що таких як ми, було чимало. І тут ми побачили, що оточені німцями й поліцаями. Нас погнали на невелику площу біля вокзалу.

І ось ми стоїмо із своїми мішечками на цій площі, яка майже вся заповнена людьми. Старі, жінки, діти, навіть старенька бабуся із собачкою на руках. Німці переговорювалися між собою, а потім почали нас сортувати: старих окремо, а молодих (тих, які, на їх погляд, могли ще працювати) окремо. Оцінювали по зовнішньому вигляду. Ми, всі четверо, виявилися гідними до праці. Закінчивши сортування, оточили нас і погнали знову до товарних вагонів. На цей раз до іншого товарняку, більш комфортного з нарами і залізними грубками. Труба від залізної грубки була виведена у дверний отвір, забитий дошками. У вагоні нас було не менше сорока чоловік. Переважно жінки, підлітки, кілька літніх чоловіків.

Усі разом розмістилися на нарах, запалили грубку і почалися безкінечні розмови про те, куди й навіщо нас повезуть. Звичайно, нічого доброго ніхто від німці не чекав. Було нестерпно боляче від того, що наші війська зовсім близько від Києва і зовсім скоро звільнять місто. Уже стало смеркатися, коли поїзд рушив. У листопаді темніє рано і скоро стало зовсім темно. У вагоні ніхто не спав. Біля залізної грубки було трохи світліше і тут чоловіки почали віддирати дошки поруч із трубою від грубки. Дошки виламали, відсунули двері і вистроїлися ланцюжком біля стіни вагона. По оцінках наших сусідів ми знаходилися десь недалеко від Фастова. І коли на одному із спусків поїзд почав гальмувати, люди почали стрибати на ходу. Так стрибнуло, мабуть, чоловік із десяти, а може й більше. І коли до мене лишилося чоловіки чо-

тири, раптом ми почули страшний крик і удар тіла об стовбчик. Такі невисокі стовпчики бувають біля залізничного полотна. Після цього вже ніхто більше не стрибав. Вранці німці швидко виявили розібрані дошки і, перерахувавши нас, усе зрозуміли. Дошки забили, а до нас у вагон поставили вартового. Так невдало закінчилася наша перша спроба втекти. Вдруге ми спробували втекти у Львові. Нас привезли до Львова, вигрузили у якийсь двір, і ось ми, залишивши речі, не поспішаючи, наче йдемо до туалету, вирішили пройти повз вартового і вишмигнути за ворота. Але вартовий дуже швидко розгадав наш нехитрий план і завернув нас назад. Охорона дуже пильно стежила за своїми полоненими. Із Львова у той же день нас відправили далі.

І ось, сьомого листопада ми у Перемишлі, в таборі для переміщених осіб, за високими кам'яними стінами, з битим склом зверху, колючим дротом, кулеметними вишками по кутках табору. Звідси не втечеш. Всередині табору ряди бараків. У бараках із оббитою штукатуркою на стінах, двоповерхові нари із голих дощок. На стінах видряпані слова російською, українською, польською мовами. Зміст цих написів однаковий: хто сюди потрапив, навряд звідси вибереться.

Годують тричі на день: зранку шматочок хліба і чашка сурогатної кави, на обід юшка із сочевиці, на вечерю знову юшка. Усіх нас мучить лише одна думка – що з нами буде далі. Настрій гнітючий, а тут ще дійшла до нас чутка про те, що наші війська вже у Києві. Як ця звістка потрапила за кам'яні мури і колючий дріт – не знаю, але від цього нікому не стало легше. Тільки кожен із нас перебрав у пам'яті ще, і ще раз кожному хвилину останніх днів, де допустив помилку, через яку потрапив сюди. Але як не копайся в собі, від цього не полегшає, треба було діяти. Олена, як найсміливіша із нас, пішла розвідати, що чути в таборі, куди із табору забирають людей. Дуже боязно було потрапити на фабрику у велике місто, де бомблять. Досить швидко Олена повернулася із цікавою новиною: один літній німець набирає чоловік двадцять на південь Баварії для роботи у хазяїв. Ми порадилися і вирішили їхати до Баварії, хоча єдине, що ми знали про Баварію, – це те, що недалеко від Франції і що там не дуже холодно. Було це, як я пам'ятаю десятого листопада 1943 року. Через Польщу і Німеччину досить швидко, днів через три, ми прибули до невеличкого старовинного міста під назвою Бад Нейє Штадт на річці Заале.

Привезли нас туди увечері, але по дорозі ми, все ж таки, встигли роздивитися дуже красиву природу на околицях міста, арочний міст

через невеличку річку, а також, незвичні для нас, вузькі будинки у два-три поверхи з готичними дахами. На кожному поверсі два-три вікна, будинки дуже щільно притиснуті один до одного, вузькі тротуари і вимощені бруківкою, теж вузькі вулиці. На вулицях жодного деревця чи газону.

Привезли нас на площу у будинок міської ратуші, де вже на нас чекали хазяї. Хазяї вибирали собі рабів, у першу чергу тих, хто був молодшим та міцнішим. Адже за них заплачено по п'ятдесят марок (як ми дізналися пізніше). Ми трималися одна за одну, боялися, щоб нас не розлучили. Я сказала, що Лідія Леонідівна – це моя мама. Забрали Олену з матір'ю на маленьку фабрику у невелике місто Мельріхштадт, Лідію Леонідівну забрав господар вугільного складу, а мене довго ніхто не хотів брати. Занадто мала і худа, який толк від такого працівника. І, все ж дійшла черга і до мене. До мене підійшла гарно одягнена інтернаціональна дама і сказала "ком міт". Я пішла за нею, вона відразу мені не сподобалася, хоча була дуже привітною і посміхалася, але її карі очі дивились на мене недобре. Вона сказала мені, що звуть її фрау Бінк, спитала, як звуть мене, і дуже зраділа дізнавшись, що я розумію і трохи розмовляю німецькою мовою. Далі уже мені не можна було відмовчуватися і робити вигляд, що я нічого не розумію і не розмовляю. Виявилось, що іти нам зовсім недалеко, через кілька хвилин ми підійшли до великого триповерхового будинку, який стояв на цій самій площі. На фасаді будинку була велика вивіска: "Готель цум Гольденен Манн" (готель для золотої людини).

Була вже десята, чи одинадцята година вечора. У готелі на нас чекали. Всі прибігли подивитися на нову "покупку". Всі – це хазяїн, семидесятирічний "старий", як ми його потім назвали, Оскар Бінк, його дві дочки, молодша, двадцятирічна Фрідель, досить негарна дівчина, її сестра Ельза, їй було тридцять два роки, вона була дружиною офіцера, що воював на східному фронті, у неї була маленька донечка Рената і, наймиліша людина, яку я ніколи не забуду, – це фройляйн Бінк, Фріда Бінк, незаміжня сестра хазяїна. Їй було шістьдесят два роки. Повна, маленька, з красивою зачіскою із зовсім білого волосся і такими яскравими голубими очима, вона всім своїм виглядом випромінювала доброту. На обличчі жодної зморшки. І, нарешті, Марія, Марія Дмитрівна Сульдчук із Рівного. Марія трохи вище середнього росту, міцно збита, але не повна, білява, з голубими очима. Обличчя округле і добре. Марія дуже зраділа мені, заговорила зі мною українсь-

кою мовою і ще більше зраділа, коли я відповіла їй теж українською. Вона розповіла мені, що сама родом із Рівного і що у Рівному у неї залишилася сестричка, така як я, і бабуся.

Я пішла за Марією по гвинтових сходах на третій поверх. Наша кімната, номер 16, знаходилась на третьому поверсі. У кімнаті два старих ліжка, старий комод, над ним дзеркало, все у плямах сирості, миска для умивання і два старих стільці. Я трохи помилася і залізла у постіль під перину. Я довго не могла заснути, і ми з Марією говорили про її і моє життя, про те, як їй тут живеться. Потім вона помолилася, і ми заснули.

На ранок, у п'ять тридцять, підйом. Швиденько вдягнувшись спускаємось униз. Марія показує мені, що я мушу робити. Ідемо з нею у якусь кімнату, куди складено всякі непотрібні речі, беремо великий кошик і вона розказує мені, як треба зібрати біля дверей постояльців взуття, не забувши написати на підошві номер кімнати, скласти взуття у корзину, потім ретельно вичистити, рознести і поставити знову на місце. Поки я чищу взуття, Марія розпалює плиту. Потім ми ідемо снідати. Снідаємо на кухні. У кухні величезна плита, яка опалюється вугіллям, шафа з посудом, кілька столів і дві великі раковини для миття посуду. У цей час уже з'являється хазяйка. Її звуть Ольга, а по нашому "стерва". Вона видає нам по чотири тонесеньких-притонесеньких шматочки хліба, малесеньке блюдечок мармеладу (на сахарині) і чашку кави. Поступово на кухні з'являються усі домочадці і офіціантки Ельза або Мільда. Усі п'ють каву, офіціантки подають каву гостям.

Після сніданку іду нагору, надходжу в розпорядження фройляйн Бінк, і ми з нею ідемо прибирати кімнати. Фройляйн Бінк бере ганчірки, дає мені відро й ганчірку і ми з нею вирушаємо прибирати порожні номери, звідки гості вже пішли. Вона розказує мені, як треба стелити ліжко, змінювати білизну і натягати простирадла так, щоб не було видно вм'ятин, виливати й мити нічні посудини і робити вологе прибирання. Так ми переходимо із однієї кімнати до другої, потім прибираємо коридор і сходи, – все це треба прибрати до обіду.

О другій годині обід. Їсти хочеться дуже. На обід півтарілочки рідкого протертого супу, на друге – картопля в "мундирах" і трішечки овочів, іноді зовсім маленький шматочок м'яса, а найчастіше картопля, полита соусом із кісток, які тиждень варяться у духовці. Соус більш схожий на столярний клей. Спочатку дуже важко було звикнути до німецької кухні, незважаючи на те, що завжди хотілося їсти. Їх "гемюзе"

– овочі: капуста відварена і прокручена через м'ясорубку, куди добавлено трохи борошна, солі і, для запаху, крапля олії, бруква, поріzana соломкою, тушкована і теж заправлена борошном. Картоплю варили тільки в "мундирах", – так економніше. Варену картоплю ми чистили, розрізали надвоє і клали у парову каструлю, де з неї все виварювалося.

На щастя, картоплі із сіллю можна було їсти досхочу, і це нас виручало, бо до "гемюзе" звикнути було важко. Абсолютно все було по карточках. Офіціантка приймала замовлення, приносила талончики по 50 г. м'яса, 10 г. білого хліба або стільки же чорного. Ольга відразу сортувала ці талончики і ховала у спеціальну коробку із прорізами і надписами на ній, де хліб, м'ясо, жир, і тільки після цього видавала їжу. Суп подавали у тарілках, а друге на плятах, – це такі блюда з поділками на окремі відділення, у кожне з яких клали окремо картоплю, овочі, м'ясо, – все, включаючи компот. Після обіду мене залишали на кухні допомагати Марії мити посуд, чистити овочі, мити плиту і т.д. О п'ятій годині пили каву. Роботи на кухні було завжди багато. Ольга готувала сама, нас до каструль не допускала, іноді їй допомагав старий. О сьомій годині – вечерея. На вечерю картопляний салат і "мушель". Ми довго не могли зрозуміти, що це таке. Діставали це із великих бляшаних банок, схожих на банки із оселедцями, тільки ще більших. Якась маса сіруватого кольору, чимось нагадувала рибу, але не риба. Нарешті, одного разу, нам попалася ціла "тварина" з ріжками на голові, і тоді ми зрозуміли що це таке. Виявилось, що це слимаки, дуже схожі на ті, які вилазили у нас на кухні з-під раковин, в яких ми мили посуд. Звичайнісінькі голі слимаки. Ця їжа подавалася без карток і називалася "шта-мессен". Коли ми розібрали, що їмо, нас навіть не занудило, бо ми вже звикли до такої їжі.

Закінчився мій перший день. Потім дні, дуже схожі один на другий, стали минати дуже швидко з вічним бажанням, де б поїсти і невблаганною тугою за Києвом, за домом. Вечорами, коли ми піднімались у свій шістнадцятий номер і залазили під перину, мені завжди, як тільки закрию очі, бачився Дніпро, місячна доріжка на воді, пам'ятник святому Володимирі і дім.

Добре, що поруч була Марія. Вона опікувалась мною і захищала мене, іще фройляйн Бінк. Вона була ізгоем у своїй сім'ї. Ольга її не любила, племінниці дивилися на неї зверхньо, а брат, майже, як на служницю. Ось вона і потягнулася до мене, а я до неї. Вона розповідала мені про себе, про книги, про музику, а іноді, коли ми прибирали

самий шикарний номер, у якому був рояль, тихенько грала на роялі. Вона завжди оберігала мене від дуже бравих молодиків, ніколи не залишала одну у тих номерах, в яких вони мешкали. Поступово наші з нею стосунки переросли у велику дружбу.

Фройляйн Бінк бачила, що мені завжди хочеться їсти і стала потихеньку ховати для мене пару шматочків хліба з мармеладом де-небудь у кімнаті, а потім тихенько мені казала: "іди поїж". Цей хліб взяти їй було непросто, так як Ольга слідувала за всіма, хто що взяв, хто що з'їв, але їй не наважувалася сказати: "не риж хліб".

Німецька пропаганда так одурила німців, головним чином молодих, що вони бачили в нас дикунів. Мене, наприклад, Фрідель питала, чи є у нас ліжка, а коли я відповіла, що є, вона дуже здивувалась, бо раніше думала, що ми всі спимо на грубах, а живемо в хатах, які опалюються по-чорному.

У газетах писали про всі ті жахи, які, начебто, роблять із німецькими полоненими наші партизани, як вішають і розстрілюють наше населення, яке так радо зустрічає німецьку армію. Ми не вірили жодному слову з цих газет, читати їх було ніколи, та й не все було зрозуміло. Правда, Марія добре говорила німецькою. Вона закінчила гімназію при поляках і два курси педагогічного інституту за радянської влади. Добре знала польську, російську мови, українська мова була для неї рідною, а німецьку знала теж зовсім непогано. Говорили ми з Марією українською мовою. Я просила фройляйн Бінк виправляти мене, коли я неправильно вимовляла якесь слово. Вона робила це дуже охоче і дивувалася, що я досить правильно вимовляю дієслова і будую речення, а от із артиклями іноді плутаюсь.

Ось тепер я часто згадувала уроки нашої Зіночки Біжової, які вона проводила з нами у тубсанаторії, які тепер дуже мені знадобилися. Фройлян Бінк розповідала мені про свою молодість, про Італію, де їй довелось побувати. Вона бачила в мені людину, а це для мене було дуже важливо.

Минали дні. Одна робота змінювалась іншою і увечері ми були такими втомленими, що ледве доповзали до ліжка. Безкінечне миття підлоги, сходів, прибирання кімнат, нескінченне миття посуду і прання постільної білизни. Прали ми у механічній пральні у дворі. Спочатку замочували білизну, потім терли щітками на столах, змочуючи її потроху мильною водою, потім крутили у барабані, кип'ятили і полоскали. Порошку і мила було мало і все навантаження було на руки. Особ-

ливо важко було прати взимку. Яка не тепла зима у Баварії, але коли надворі мінусова температура, руки страшенно мерзнуть. Там я їх і відморозила під час прання білизни, та ще, крім цього, ми вибивали із залізних форм лід, який складали у спеціальне приміщення, де зберігалися продукти, коли не працював електричний холодильник.

Двір готелю був невеличкий, з усіх боків оточений старими будівлями, в яких зберігався всякий старий мотлох. Був серед цього мотлоху навіть старий тарантас, багато поламаних меблів. Лазили у ці будівлі тільки ми з Марією, і тільки тоді, коли ніхто не бачив нас. Все там було таке старезне, що могло й завалитися. Під будинком були дуже великі підвали. Вони з'єднувалися між собою і мали, кожен, своє призначення: в одному стояв "гайцунг" – піч парового опалення, яку топила Марія і поруч зберігався кокс. Недалеко від цього підвалу був підвал з картоплею та ще кілька чистих приміщень. Ці підвали зачинялись на замок, – в одному зберігалися яблука, в другому – вина.

Коли почалися нальоти американської авіації, хазяїн відчинив яблучний підвал, і гості ховалися туди під час тривоги. Нам це було "на руку". Хазяїн часто забував зачинити цей підвал, і ми рано вранці крали звідти яблука і ховали їх у картоплю.

Приблизно раз на тиждень приходила провідати мене моя "муті" – Лідія Леонідівна. Я бігла до неї, цілувала її, і все це виглядало досить зворушливо. Мої пани вірили, що це моя мати. Їй жилося трохи краще, ніж мені. Працювала вона у домі, допомагала хазяйці підтримувати порядок, хазяї ставилися до неї добре.

Ми дуже подружилися із Марією. Одного разу вона розповіла мені, як потрапила до Німеччини. У Рівному вона була зв'язана з українськими партизанами, як їх тоді називали, з націоналістами. Її дядьком був партизанський отаман "Бульба". Спочатку німці вели себе по відношенню до них лояльно, але досить швидко все змінилося, їх почали заарештовувати і розстрілювати, як і радянських партизан. Марію заарештувало гестапо. Їй чудом вдалося врятуватися. Майже кожної ночі їх виганяли в коридор, голих вишикували і кожного третього, або четверного розстрілювали. Їй пощастило, за золото родичі її викупили. Випустити, не випустили, а відправили до Німеччини, таким чином вона залишилася живою.

У Марії були добрі друзі, чоловік і жінка Пашкевичі, Афанасія Володимирівна і Сергій Григорович. Вони працювали у бауера у сусідньому селі. Приїхали вони разом із Марією. Родом Пашкевичі були із

Здолбунова. Зустрічалися ми з ними рідко. Коли я познайомилася з ними, вони обоє мені дуже сподобалися. Маленька, темноока Афанасія Володимирівна і високий, худий, трохи похмурий, Сергій Григорович. До мене вони ставилися з великою увагою і ніжністю, може через тугу за сином, який був такого ж віку, як я і про якого вони нічого не знали, бо він залишився вдома.

Від Зінаїди Іванівни і Олени ми зрідка одержували листи. Вони писали, що працюють на невеличкій фабриці, живуть у бараку, сплять на двохповерхових нарах, годують їх не дуже добре. Одного разу я спробувала написати листа до Лодзя (у Лемберг, так називалося це місто при німцях). У Лодзі жила дочка Поліни Григорівни, невістки Марії Йосипівни Гражданської. Адресу її дочки я випадково запам'ятала ще вдома, прочитавши її на конверті. Мені дуже хотілося повідомити їй, що її мати жива. Адресу на конверті я написала по-німецьки, а сам лист російською мовою. Лист дійшов і зовсім несподівано я одержала відповідь із Лодзя і вдячність за повідомлення про її матір.

Я поступово освоїлася із роботою, подружилася із Марією і фройляйн Бінк, але, все одно, туга за домом не зменшувалася. Найчастіше я придумувала собі казку і жила в цій казці, де були казкові феї і добрий принц, який нарешті врятує мене від цієї каторги. Так було легше переносити це страшне життя. У п'ятнадцять років дійсність сприймається інакше, ніж у зрілому віці. Зараз, із висоти прожитих років, все пережите здається набагато страшніше, ніж уявлялось тоді.

Час пролітав швидко. Весь тиждень ми працювали по п'ятнадцять-шістнадцять годин щоденно. У вівторок був вихідний. Тільки не для нас. Нам давали чотири години вільного часу. Якщо Марія відпочивала ці чотири години до обіду, то я після обіду, або навпаки. По вівторках ресторан не працював і ми, після вечері, вимивши посуд, іноді ходили в кіно.

Одного разу я потрапила у дуже неприємну історію. Ми з Марією, після вечері вирушили у кіно і не звернули увагу на об'яву на дверях кінотеатру, де мова йшла про те, що діти до 18 років на цей фільм не допускаються. Купили квитки, знайшли собі місця і почали дивитися фільм. Раптом, десь у середині фільму, включилось світло, і до зали зайшли поліцаї. Вони пройшли по рядах, вдивляючись в обличчя глядачів. Попросили мене і ще пару чоловік вийти у прохід. Марія пішла зі мною. Поліцаї стали з'ясовувати, скільки нам років. А коли черга дійшла до мене, то виявилось, що мені не тільки немає вісімнадцяти, а

ще й те, що я – "остарбайтерін", якій аж ніяк не можна відвідувати німецькі кінотеатри і, взагалі ходити без значка "ОСТ". Я вже думала, що мені прийдеться ночувати у поліції, але Марія швиденько подзвонила у готель і мене виручили хазяї. Я, навіть, не дуже злякалась, бо знала, що працювати все одно треба, і вони мене виручать. Після цього випадку ми з Марією стали обережнішими, стали читати всі об'яви перед початком кіносеансу.

Почалась зима. Всі почали готуватись до Різдва. Нам правда, хіба що роботи прибавилося. Все треба було ретельно вимити й вичистити. Вся сім'я готувалася до Різдва. Всі готували подарунки один одному. Ми теж чекали Різдва, чекали з нетерпінням, може і нам подарують що-небудь із одежі, або із взуття.

І ось настало Різдво. Ресторан закрили. У готелі мало людей. Ольга жарить відбивні котлети, пече кекси, каже офіціанткам накрити стіл для всіх у "локалі" (білій залі). За стіл запрошують усіх, навіть нас. О диво! Шикарна вечеря, відбивні, картопля, овочі, солодке. І ми сидимо за одним столом із панамі. Мушу користуватися ножом і виделкою, до чого я не дуже звикла. На Різдво ми одержали подарунки: парусинові туфлі, фартухи і байкові блузки, коричневі у білий горошок. Я найбільше зраділа туфлям, мої майже зовсім розвалились. У сабо в кіно не підеш, відразу дізнаються, що ти – "остарбайтерін".

Після Різдва знову потягнулися одноманітні будні. Яюсь, одного разу я застудилася і захворіла, хоча дуже добре знала, що хворіти мені аж ніяк не можна, бо якщо прохворію більше трьох днів, мене відправлять у лікарню для "остарбайтерів", а чи повернуся я звідти, – невідомо. Фрідель принесла мені якісь таблетки і увечері стакан гарячого червоного вина. Три дні вони з Марією лікували мене а на четвертий день я встала і, як мене не хитало, почала потроху працювати. Потім стало легше.

Через кілька місяців, коли я більш-менш освоїлась, мені довірили прибирати кімнати хазяїв. Дуже гарні дві кімнати, з килимами, гарними меблями. У спальні батареї відключали, і було завжди холодно. Пани спали з грілками під перинами. У спальні поруч із ліжком хазяїв була тумбочка, у ящику якої я знайшла маленький дамський пістолет із перламутровою ручкою. Я покрутила його у руках, виявила, що він заряджений і обережно поклала на місце. На стільці висів піджак „Старого”, і коли я чистила його, то звернула увагу на те, що на нижній стороні лацкану піджака – маленький значок-свастика. Знак приналеж-

ності до нацистської партії. Частина німців носила ці значки відкрито, а такі, як наш хазяїн, не афішували свою приналежність до "Наці" – чому, – не знаю.

На тумбочці біля ліжка Ольги – велика коробка із відрізними талонами з продуктових карток. Вона нікому її не довіряла і відразу відносила з кухні після обіду або вечері. Спочатку я уважно вивчила все у кімнаті, розпорядок роботи Ольги і старого, а потім, порадившись з Марією, стала потихеньку тягати талони із цієї коробки. Загребу рукою трохи талонів і сховаю у чулок. Потім віддаю їх Марії. Вона ходила до магазину і відчитувалась перед Ольгою. На ці талони Марія іноді купувала пару булочок, трохи ковбаси, пляшку молока і все це ховала у старих будинках у дворі. Звідти ми забирали їх рано вранці і їли. Їсти хотілося завжди. Ми прекрасно знали, що крадемо і якщо попадемося, то це – концтабір, а якщо не будемо красти, то туберкульоз нам забезпечений. Ці крадіжки нам допомагали вижити у тих страшних умовах.

У наших господарів було кілька курок і вони неслися у сараях. Одного разу ми переклали яйця однієї курки на нове місце і вона стала нести нам яйця у цьому місці.

Від Олени з матір'ю іноді приходили листи. Вони жили у тому ж самому таборі. Нам дуже хотілось побачитися з ними. Але всі мої спроби поїхати туди так нічим і закінчувалися. Справи у німців на фронтах все погіршувалися і багатьох "остарбайтерів" від хазяїв забрали на фабрики, забрали і мою "муті", Лідію Леонідівну. Її теж відправили у Мельріхштадт, на ту ж саму фабрику, де працювали Олена із Зінаїдою Іванівною.

Ось після цього я стала нити, що дуже скучила за матір'ю і хочу з нею побачитися. Нарешті мені дали цілий вільний день, і я вирушила до Мельріхштадту, спочатку, списавшись зі своїми. У листі ми домовились, що приїду я в неділю, і вони мене зустрінуть, але зустрічатимуть так, на віддалі, щоб я їх могла побачити, вийшовши із вагона поїзда. І ось я їду. Одяглася "під бідну німкеню": старе пальто (нового нема), парусинові туфлі і чорний шарфик на голові, пов'язаний тюрбаном. Вирушила на вокзал. Вибрала момент, коли біля каси нікого не було, підійшла до каси і, стараючись говорити без акценту, попросила квиток до Мельріхштадту і назад. Квиток купила без ускладнень. Головне, щоб ніхто не спитав документи, бо коли дізнаються, що я "остарбайтерін", то можна поїхати не до Мельріхштадту, а до Дахау. Їхати

туди не дуже довго, всього години зо дві, але головна перепона – пересадка у Швайнфурті. Німецькі вагони не такі, як у нас, купе не розділені повністю перегородками, з одного купе дуже добре видно, що робиться у сусідньому, а головне, все чути. Я сіла у куточок біля вікна. Місця не пронумеровані. Уважно дивлюсь у вікно і краєм ока спостерігаю, що діється навкруги. У сусідньому купе маячить голубий мундир поліцая. Не дай Бог заговорити. До Швайнфурта доїхала благополучно і, нікого не питаючи, знайшла поїзд до Мельріхштадту.

Добре, що скрізь таблички з покажчиками. Сіла у поїзд. У купе навпроти мене літня німкеня із великою корзиною, ще двоє теж літніх людей. Німкені дуже хочеться побалакати. Вона звертається до мене. Я стараюсь відповідати їй коротенькими фразами. Але, як я не старалась, вона все ж зрозуміла, що я іноземка і спитала мене, хто я. Мені нічого не залишалось, як сказати їй, що я українка. Правда, у свідомості німців "українка" сприймалося зовсім не так, як росіянка, або, не дай Бог, полячка. Здається пронесло.

Підїжджаємо до Мельріхштадту. Поїзд уповільнив рух, показався перон і, як на зло, недалеко від нашого вагону – поліцая. Я швиденько зорієнтувалася, і, старанно вибираючи слова, запропонувала німкені допомогти нести її корзину. Вона усміхнулася і подякувала мені. Ми беремо корзину на обидві ручки і проходимо з нею повз поліцая. Вона дякує мені за поміч, ми прощаємося і вдалині я бачу своїх. Вони стояли утрюх із значками "ОСТ", злегка кивнули мені, щоб я йшла за ними. Я йду на віддалі метрів з десять від них. До фабрики не дуже далеко, фабрика невеличка і порядки тут не дуже суворі, тому можна вільно зайти до них у гуртожиток. У гуртожитку дерев'яні нари у два поверхи, дуже чисто, стіл і декілька табуретів. Ми всі радіємо зустрічі, обмінюємося новинами, розповідаємо про своє життя. Час минає швидко. До шостої години вечора мені потрібно бути на вокзалі. Знову повторюється така ж сама процедура. Попереду ідуть Зінаїда Іванівна з Оленою і Лідією Леонідівною, а на відстані я. Сіла в поїзд, знову біля вікна і без пригод доїхала до Швайнфурта. Починало темніти, і я пересіла у поїзд, який йде до Нойє Штадту. Я прийшла трохи раніше. Людей спочатку було зовсім мало, а потім, перед самим відправленням поїзда, вагон заповнився солдатами, а у сусідньому купе голубі мундири поліцаїв і, навіть, гестаповець. А солдати, побачивши дівчинку, вирішили тут же познайомитися. І почали задавати запитання, куди я їду, коли відправляється поїзд, як мене звуть і так далі. Я уважно дивлюсь

у вікно, дуже "соромлюсь", відповідаю тихо, "так", "ні", "не знаю". Після таких відповідей солдатам набридло задавати мені запитання, і вони залишили мене у спокої. Більш за все я боялася, щоб наші розмови не почули "голубі мундири". Нарешті, поїзд прибув до Нойє Штадту. Пасажири виходять із вагона. Поруч зі мною поліцай, а позаду гестаповець. Невже вони дізналися, що я не німкеня. Серце у п'ятах, але поспішати не можна. Здається пронесло. Вийшли з вагона і я потихеньку пішла у темряву. Скоро добралася до готелю. Там мене зустріла Марія. Вони дуже турбувалися за мене. Фрау Ольга питала мене, як пройшла моя поїздка. Я сказала, що побачилася з "муті" і все добре.

Зима йшла на спад. Сонечко пригрівало сильніше, і "Старий" став залучати мене до праці у садку. У моїх хазяїв за містом була дачна ділянка – соток п'ять-шість. Там росли плодові дерева, кущі смородини, агрусу, була ділянка для вирощування овочів і невеличкий ставочок. У ставку жили карасі, а на березі росла велика, стара, плакуча верба. Як тільки зійшов сніг (він іноді буває у Баварії), "Старий" ладнав чотирьохколісного візка, на якого ставив ванночку, заповнену фекаліями із каналізації, зверху присипав їх глиною, і ми впрягалися у цього візка і везли його через усе місто. Мене дивувало те, що він, досить багата людина, не соромився ніякої, навіть самої брудної, роботи. Він замітав вранці вулицю біля готелю, чистив каналізацію, якщо вона засмічувалась. Я потім зрозуміла, що все це він робив для себе, для своєї сім'ї, а хіба може бути робота, навіть найбрудніша, неприємною, якщо її робиш для себе.

Німеччина мене багато чому навчила: не боятися ніякої роботи, усяку роботу робити добре, деякому практицизму, акуратності. У садку "Старий" копався, в основному, сам. Я іноді допомагала йому щонебудь перевезти або перенести. Сад був гарною підмогою у той важкий час. Яблука були із саду, різноманітна капуста теж: білокачанна, брюссельська, червонокачанна, листова, мангольд – листовий буряк, черешки якого закривали в пляшки і зберігали на зиму, а також багато інших овочів.

Війна вже йшла на території Німеччини. Був сорок четвертий рік. У війну вступили союзники і почалися безкінечні бомбардування, тільки іноді обстрілювали із кулеметів але тривоги стали частими. Над містом майже кожен день пролітало до семисот літаків. Свій страшний вантаж вони кидали на такі міста, як Вюрцбург, Швейнфурт, Мюнхен та інші. Одного разу ми з "Старим" працювали у садку і потрапили під

обстріл. Один із літаків знизився і обстріляв нас у саду. На щастя кулі простукотіли по воді ставка, а "Старий" встиг штовхнути мене під стару вербу і сховатися сам. Удруге кулеметна черга пробила вікна над вхідними дверима, де ми стояли. Ми стали обережнішими. Під час сигналу тривоги "алярм" стали ховатись у підвал.

Справи у німців на фронтах все гіршали. Ми це відчули зміною ставлення німців до нас. Все більше літніх німців йшли в ополчення. Забирали й зовсім молодих, навіть юних, а працювати комусь треба було, тому вони стали більше дорожити своїми рабами. Давали нам зарплату. Я стала одержувати двадцять п'ять марок замість п'ятнадцяти. Правда на ці гроші нічого не можна було купити без карток, навіть заколки для волосся і ті по картках. Іноді влітку продавали фруктове морозиво, та ще зубний порошок – і це все.

За роботою час проходив швидко. Фройляйн Бінк дозволяла мені шити на своїй старій-престарій машині, якій було більше ста років. На день народження мені подарували шматочок ситцю у блакитні квіточки і блакитний комірць, а одна добра німкеня, приятелька Марії, покроїла мені плаття, яке я пошила сама, пошила непогано, всім сподобалося.

Роботи весною стало більше. Мили, чистили, прали, працювали в садку і так далі. Ще взимку Фрідель, молодша дочка хазяїна, вийшла заміж за одного інженера з радіозаводу (був такий невеличкий завод у місті) і переїхала до нього. Так що її роботу переклали на нас. Кожен член сім'ї працював у готелі. Працювали всі, крім Ельзи, вона займалася дитиною. По всьому відчувалося, що німці відступають, і війна вже йде на німецькій землі. У готелі стали з'являтися великі німецькі чини й гестапівці. Вони поводили себе вже не так нахабно, як раніше. Цікавіше всього на привітання гестапівців "хайль Гітлер" відповідала фройляйн Бінк. Вона дивилася дуже уважно своїми добрими голубими очима на того, хто до неї звертався, і тихо говорила "Кріст Готт" (Христос-Бог). Я чомусь думала, що їй шкода цих людей. Ніколи я не чула від неї "хайль".

Серед друзів "старого" була одна цікава пара: він гестапівець у чорній формі (з нарукавною пов'язкою із свастикою) досить немолодий і страшний, вона років на п'ятнадцять молодша за нього, гарна жінка. Вони часто приходили посидіти в ресторані увечері, поговорити зі "старим" та Ольгою, а іноді засиджувалися допізна. Нас вони не помічали, а якщо й бачили, то дивилися, як дивляться на крісло або на сті-

лець. І ось одного разу Марія підслухала їх розмову із "старим", що власті готуються зібрати всіх "ауслендер" (іноземців) для відправки до Дахау. Дахау був не дуже далеко від нас. А навіщо туди відправляють людей, нам і тоді було ясно.

Нам стало страшно. Адже нікуди звідси не втечеш. А війна все наближалася до Нойє Штадту. Знову у готелі повно військових чинів, які тікають від радянських військ до американців.

В останніх числах березня 1945 року американці почали наступ на заході і наближалися до Нойє Штадту. На початку квітня за містом почалася стрілянина. Ходили чутки, що на околиці міста засіла сотня есесівців, яка намагалася не пустити американців у місто. Готель спорожнів. Зникли кудись військові, переодягнувшись у цивільний одяг, непомітно зникли інші постояльці, залишилося всього декілька чоловік, яким нікуди було подітися.

Почався артилерійський обстріл міста. Ми з Марією сиділи разом із хазяями, а потім захотіли їсти і вирішили піднятися до себе наверх, що-небудь поїсти. Піднялися на третій поверх у свою кімнату, запалили свічку, так як електрики не було, і тільки-но зібралися поїсти, як від страшного струсу будинку свічка упала, загорілася скатертину. Ми встигли погасити скатертину і почали спускатись у підвал. Нам уже було не до їжі. Коли спускалися гвинтовими східцями, другий снаряд ударив у дім, і ми скотилися вниз. Добре ще, що відбулися невеликими синцями. Коли спустилися униз, заглянули у двір, де у під'їзді у нас була схованка, в якій ми ховали продукти. Наша схованка – це ніша за важкими дверима, де колись був вихід з готелю у двір, який потім заклали цеглою і замурували, а двері лишилися. Ці двері були у під'їзді, і туди ніхто не заглядав, і Марія, коли йшла з магазину, ховала туди що-небудь їстівне, куплене на ті талони, які я крапа під час прибирання кімнат хазяїв. Потім ці продукти ми забирали до себе в кімнату і там їли. Все це ми робили рано вранці, коли всі спали.

Коли ми заглянули у під'їзд, то побачили, що перший снаряд потрапив у залізні ворота, які виходили на вулицю і вивернув їх, а другий – у двері, які закривали нашу схованку. Розбита пляшка молока й булочка валялися серед уламків цегли й пилу. Ми швиденько прибрали залишки пляшки й булочку, тому що, навіть за тих обставин не хотілося, щоб хазяї знали, що ми крадемо. За всім цим не помітили спочатку, що з другої сторони вулиці за нами спостерігає негр. У касці, військовій формі з автоматом він посміхався нам, і ми зовсім не злякалися його.

го. Спустились у підвал і розповіли хазяям, що у місті вже американці. У підвалі, крім сім'ї хазяїв, сиділо декілька гостей. Один із гостей спробував непомітно позбутися пістолета. Ми це помітили і, коли, як нам здалося, нас ніхто не бачив, переховали пістолет, заривши його в купу коксу. Однак, наступного дня, коли ми вирішили його забрати, пістолета там уже не було. Навіщо він нам був потрібен, ми й самі не знали. Прошло не менше години, як у підвал спустилися двоє солдатів і американський офіцер. Вони повторювали одне словом "мілітер" – шукали військових. "Старий" заговорив з ними по-англійськи і пояснив, що ніяких військових у будинку немає, що він – хазяїн цього готелю.

Стрілянина стихла. Люди поступово почали вибиратися із підвалів, а на вулицях стояв безперервний гуркіт від американських танків, бронемашин і амфібій. Такої кількості техніки ми ніколи не бачили. Машини йшли настільки близько одна від одної, що перейти вулицю було неможливо. Іноді треба було стояти не менше години, щоб дочекатися, коли вони зупиняться, або можна буде вибрати момент, щоб проскочити між ними. Із машин часто посміхалися чорні обличчя негрів. На ранок усе місто прикрасилося білими прапорами. У кожному будинку із вікон спускалися білі простирадла або рушники, а німці ходили по місту, помахуючи білими хусточками, демонструючи американцям свою лояльність.

Над заводом, де працювали росіяни, з'явився червоний прапор. Наших відразу можна було легко впізнати по білому, безкровному обличчю, поганому одягу і по стуку дерев'яних сабо. Їх було видно навіть і без значків "ОСТ". З'явилися військовополонені: англійці, австралійці, чистенькі, підтягнуті (про них зовсім непогано дбав міжнародний Червоний Хрест), а французи, діставши велосипеди і повісивши на них свої прапорці, поїхали додому. Їм було найпростіше, адже до кордону із Францією було всього кілометрів сто п'ятдесят. Через кілька днів американці "попросили" нас із готелю. Будинок зайняла військова частина. Ще через день, як тільки військова частина розмістилась у будинку, всі стічні канали навколо будинку заповнилися старовинними винними пляшками.

Марія, приблизно через тиждень після приходу американців, знайшла учительку англійської мови, німкеню, яка стала давати їй уроки англійської мови. Повела і мене до неї. На першому уроці ми навчилися рахувати до десяти. Але на цьому моє вивчення англійської мови закінчилося. Треба було шукати житло і роботу до від'їзду додо-

му. Наші шляхи з Марією розійшлися: вона сказала, що "до совітів я не поїду", а я не хотіла все життя лишатися "дінстмедхен". Мене забрали до себе у село Пашкевичі, там завжди були потрібні робочі руки і, найголовніше, що додому ми вирішили добиратися разом.

Час минав швидко. Працювали ми багато. Працювали у полі за їжу. У німців землі мало, тому обробляють вони її особливо старанно. Навіть поле, засіяне пшеницею, прополюється від осоту. Ми ходили по полю ранньою весною і вирізали осот спеціальними пристроями: на довгій палиці гострий наконечник, подібний до стамески. Йшли і підрізали осот під корінь.

Так пройшов квітень і травень, а на початку червня стали чекати на відправку додому. З нетерпінням чекали, коли ж нас будуть відправляти. І ось, нарешті, настав день, коли у село прийшла машина за нами. Якби ми спізналися на цю машину, то невідомо, на скільки часу лишилися б там. Нас привезли у Швайнфурт, у якісь казарми, де був збірний пункт для таких, як ми. Пам'ятаю ще, що нас дуже добре там годували: давали по банці свинячої тушонки і по буханці хліба на двох на день. На той час це була розкіш. Справа у тому, що коли прийшли американці, часто можна було спостерігати таку картину: димить польова кухня, солдати жарять пончики. Запах чути далеко навкруги. Біля кухні стоять голодні німці, а солдати після того, як пожарили пончики, виливають жир на землю. Німці жахаються, ми теж, як можна таке добро виливати на землю.

Із Швайнфурта через пару днів нас погрузили на студебекери і повезли до кордону. У кабіні двоє солдатів-шоферів, у кузові – чоловік двадцять п'ять-тридцять. В основному молоді дівчата. Солдати заграють з ними: показують своє молодецтво, на ходу машини перелазять через капот машини, так міняються місцями за рулем. Мови ніхто не знає, все з'ясовується на пальцях. Везуть через зруйновані міста. Скрізь сліди бомбардувань. Досить швидко без особливих пригод доставили нас до понтонного мосту через велику ріку.

Тут почалося найцікавіше: на середині річки пост, з одного боку американський, з другого радянський. Тут і почалася передача нас радянським військам. Машина зупинилася на мосту, нас по головах порахував радянський офіцер, а потім повезли до берега. На березі ми вгрузилися із машин у невеличкому лісі. Витягли свій скарб і зібрались до купи, обережно оглядаючи по сторонах. Усе було незвичним: солдати і офіцери у погонах.

У мене жовтий чемодан і рюкзак. Чемодан дістався мені випадково, його викинули у готелі гості, яким він більше не був потрібен. Але чемодан цілий, чистий і, навіть, замки працюють. У чемодані деякі скромні пожитки, у рюкзаку пальто (ще з дому) і ковдра. Всі ми із своїми пожитками оточили офіцера і чекали, що він нам скаже. Він пояснив нам, що прямо зараз ми підемо до колишнього концтабору Риза (це недалеко від Дрездена), – там збірний пункт, це за сім кілометрів від того місця, куди нас привезли. День був сонячний, ліс заповнений пташиними голосами й квітами. Ми йшли лісом години дві. Раптом, просто у лісі з'явилися кулеметні вишки по кутах табору, колючий дріт у декілька рядів від однієї вишки до другої і бараки. Бараки стояли по два, розділені рядами колючого дроту. Посередині табору якісь кам'яні будівлі, призначення яких ми зрозуміли пізніше, – це печі, в яких спалювали трупи людей, і вузька колія, яка прямувала в ліс. Нас розподілили по бараках. У бараках ніяких меблів, навіть нар. Перш за все ми знайшли відро, ганчірку і вимили підлогу. Потім розмістилися купками. Барак сімейний.

Ми з Пашкевичами – теж одна сім'я. Я їх "племінниця": завдяки цьому мене не відправили додому пішки, як іншу молодь. Поступово освоюємося у таборі. Обслідували кам'яні споруди, побачили печі, пройшли по вузькій колії в ліс. Вузькоколійка привела нас на кладовище. Навкруги ліс, гарний, густий, а поруч ряди могил з хрестами. На хрестах надписи – прізвище, ім'я, дата народження і смерті. Із надписів видно, що поховані тут, в основному молоді люди двадцяти-двадцятип'ятилітні, але серед них жодного українського чи російського прізвища. Серед хрестів і магометанські півмісяці. Дати смерті 1942-43 роки. Мабуть тут ховали доти, доки не побудували крематорій. Ми почали розпитувати чи були тут українці і росіяни, – виявилось, що були, але їх закопували у спільну яму. Потім ми знайшли ці ями недалеко від кладовища і поклали туди букети лісових квітів. Страшне це було місце.

Із табору я написала листи до Києва на всі адреси, які пам'ятала. Один із цих листів (на нашу стару адресу – вулицю Мільйонну, 20 Гражданській Марії Йосипівні), як я дізналася потім, знайшов свого адресата. Марія Йосипівна повідомила бабусю Олену, а та матір про те, що я жива. Мені надіслали виклик у табір Ризу, але цей виклик мене там не застав, бо нас уже звідти відправили. Пробули ми в цьому таборі тижнів зо два. За ці два тижні надивилися всякого. Пройшли

медичну комісію, якщо, звичайно, це можна було назвати комісією, коли нас, голих жінок, молодих і старих вишикували перед сидячими за столами лікарями і ми повільно проходили перед ними. Одних нічого не питали, іншим задавали запитання: "з ким жила" і т.п. Мені таких запитань не задавали. Потім була ще перевірка на лояльність і догляд речей. Під час цієї перевірки питали, чи не знаю я прізвищ наших людей, які були б не задоволені радянською владою. Я сказала, що не знаю. А під час цього догляду забрали у мене мою "Арbeitskarte", мою фотографію біля готелю, значки "ОСТ" і "Тризуб". Ті, хто доглядали мої речі, були дуже здивовані, коли серед моїх паперів побачили шкільні похвальні грамоти з портретами Леніна і Сталіна. Спитали, як мені вдалося провезти їх через усю Німеччину, я сказала, що це ж документи і що їх у мене ніхто не питав.

Час минав. Ми з нетерпінням чекали відправки додому. Рахували не тільки дні, а і години. Відправляли людей на платформах із обладнанням, яке вивозили з Німеччини. Такі потяги, як правило, подавали вночі.

І ось настала й наша черга. Однієї ночі нас розбудили і наказали вантажитися на платформи з якимись станками. Крик, шум, галас, усі тягнуть свої клунки, бояться загубити один одного, стараються знайти місце більш зручне і все це у напівтемряві, – майже нічого не видно. Тільки ми залізли на платформу, трохи заспокоїлись, гамір трохи стих, як пролунала нова команда: "слезай" – не на ту платформу повантажилися. Наступної ночі те саме, цього разу більш вдало. Злазити не довелося, ешелон рушив, і ми поїхали. Їхали не дуже довго. Ешелон прибув у зовсім зруйноване місто. Стояла липнева спека, минуло більше двох місяців після закінчення війни, а тут серед руїн не скрізь були прибрані трупи і можна було потрапити на міну. Бої у Бреслау продовжувались і після дев'ятого травня.

Нам наказали вивантажитися, а наш состав пішов далі на схід. Серед руїн траплялися курені, сколочені із фанери, картону або з якогось-небудь мотлоху. У цих куренях мали притулок люди, такі ж самі репатріанти, як і ми. Були там і маленькі діти. Таких таборів було декілька, в них люди жили вже майже місяць. Із продуктів нам видавали горох, житнє борошно та рибне борошно. Ми теж знайшли стару фанеру і спорудили щось схоже на курінь, головне, щоб був, хоча і поганенький, але дах, куди можна було сховатися від дощу. У курінь склали речі і стали знайомитися з оточуючим середовищем. Серед руїн можна

було іноді знайти льох, а в ньому пророслу картоплю, а серед каміння, де пробивалася трава, навіть і щавель. Таким чином ми з Афанасією Володимирівною умудрялися зварити зелений борщ. Але найцікавіше – це те, що і як можна було приготувати із житнього борошна. Додумались ось до чого: спочатку до невеличкої кількості води добавляли трохи борошна, добре перемішували і виставляли на сонце. Сонце палило досить сильно, і наша бовтанка швидко прокисала. Після чого на кислому тісті замішували коржики, потім добре вимили залізний лист, розпалили вогнище і, коли дрова прогоріли, клали чистий лист на гаряче вугілля, і наші коржі пеклися. Але як нам не хотілося їсти, рибне борошно проковтнути не могли. У Бреслау ми пробули теж щось біля двох тижнів. Нам ще пощастило, бо серед нашого ешелону не було хворих, а в тих таборах, де були тиф, дизентерія – оголошували карантин. Це означало, що майже тисяча чоловік сиділи серед цих руїн тижнями. У таких таборах помирали маленькі діти.

Тижнів через два нам подали ешелон, на платформах якого лежали рейки. Це було просто розкішно після тих платформ, на яких ми їхали із Ризи. Можна було зручно розташуватися, прив'язати чемодан, щоб його не вкрали, покласти під голову рюкзак, прилягти або зручно сісти. Коли поїзд зупинявся де-небудь біля лісу, всі бігли збирати сухі гілки для вогнища. У нас на платформі цеглини, сухі гілки і каструля з горохом. На зупинці швиденько розпалюємо вогнище, де-небудь недалеко від поїзда, ставимо на вогонь каструлю і уважно стежимо за паровозом. Як тільки паровоз засвистить, відразу хапаємо каструлю і біжимо з нею до своєї платформи. Так у декілька прийомів варимо суп. На щастя, поки ми їхали, стояли теплі ночі й не було дощів. А коли поїзд йшов через Карпати, ми милувалися красою Карпатських гір, високими травами і квітами, а як хотілось зірвати сунічки, червоні ягідки якої так вабили до себе. Але поїзд ішов, не зупиняючись.

Нарешті ми прибули до Львова. Львів запам'ятався нам не своєю архітектурою, і не собором Святого Юра, вузькими вулицями (все це я роздивилася у наступні приїзди до цього міста), а яєчним порошком і хлібом, який нам видали. Адже із яєчного порошку можна зробити омлет і з'їсти його з хлібом.

Пашкевічі дуже поспішали до Здолбунова, і ми досить швидко туди потрапили. У Здовбунові, прямо на станції, працювала сестра Афанасії Володимирівни, не пам'ятаю, як її звали. Вона сказала, що син Пашкевічів, Всеволод, живе у тіток у селі Могиляни. І ось ми іде-

мо у Могиляни. Я запам'ятала, як від станції ми йшли луками до низеньких хаток, критих соломною, в одній з яких жили старі тітки Афанасії Володимирівни. Так йшли ми утрюх лукою, як раптом побачили, що назустріч нам біжить хлопчик. Я ніколи не забуду цю зустріч. Сергій Володимирович упав на траву і заривався. Я перший раз у житті бачила, як ридає суворий чоловік. Афанасія Володимирівна теж плакала, обіймаючи сина. Скільки ж їм усім довелося вистраждати, поки вони дочекалися цієї зустрічі. Я розглядала Всеволода. Це був хлопець, навіть уже майже парубок стрункий і гарний, такого ж віку, як і я, з темними очима, такими самими, як у матері.

Коли всі заспокоїлись, пішли до хатинки. На порозі нас зустрічали старенькі бабусі. Вони теж дуже раділи поверненню батьків Севи (так звали його рідні). У однієї із тіток був син, років тридцяти п'яти, не жонатий і коли через кілька днів вони краще познайомилися зі мною, стали його сватати за мене. Але я сказала, що не збираюсь поки що заміж, що мені спочатку треба розшукати батьків і вчитися.

Хата у тіток була бідна, на земляній долівці і по ночах нам не давали спати блохи. Що ми тільки не робили, витрушували постіль перед сном, клали під матрац полин, нічого не допомагало, – блохи з'їдали нас "живцем". Відразу після приїзду до Могилян, я написала до Києва і досить швидко (днів через десять) одержала відповідь від матері. Мати написала, що мого листа одержала Марія Йосипівна Гражданська, передала його бабусі Олені, а бабуся Олена матері. Ще мати написала, що батько живий, скоро повернеться з півночі і збирається одружитися з Оленою Петрівною. Ця приписка наприкінці листа просто "убила" мене, тому що всі ці роки я не втрачала надію на те, що закінчиться війна, батьки помиряться і ми будемо жити нормальною сім'єю. Пізніше бабуся Олена розповіла мені, що коли передавала мого листа матері, то просила її нічого не писати мені про плани батька щодо Олени Петрівни. Олену Петрівну я добре знала, як нашого "друга дому", бабусину приятельку і не дуже любила її сюсюкання зі мною.

Поки я була зайнята своїми переживаннями і не дуже помічала, що робиться у Могилянах, а відбувалися тут досить дивні речі. Вдень було тихо. По ночах були чути постріли і йшла "війна" на кладовищі. На кладовищі були поховані бандерівці (як їх тоді називали), на їх могилах стояли хрести. Одного дня прийшли червоноармійці і позбивали ці хрести, а на другий день було зруйновано пам'ятник (колонка із зірочкою) на площі, де були поховані червоноармійці.

Разом з листом мати прислала мені гроші на дорогу і я почала збиратися додому. Але потрапити до Києва було не просто, треба мати перепустку і квиток. А за перепусткою треба було їхати у місто Дубно, до районного відділу НКВС.

Поїзд у Дубно прийшов надвечір. Було годин сім вечора і, звичайно, робочий день закінчився. Вийшовши із вагону, я спитала у людей, де знаходиться НКВС. Мені пояснили, що у місті, а до міста кілометрів – 4-5. Місто ледь видно у далечині. На станції а ні вокзалу, а ні житла, тільки декілька столів, де зранку бував невеличкий базарчик. Що робити, куди іти. Жодної знайомої душі. Дуже швидко станція спорожніла, всі поспішали додому і я залишилася одна на цьому базарчику. Вирішила переночувати на одному із столів, який був чистішим, – це все ж краще, ніж спати на землі, а раненько вирушила до міста. Спати на столі було твердувато, як я не крутилася, стараючись влаштуватися зручніше.

Ніч минула швидко. Вранці привела себе в порядок, пожувала трохи хліба, який мені дали з собою, і вирушила на пошуки НКВС. Цей заклад знайшла досить швидко і дуже здивувалась, коли побачила, що там уже стоїть невелика черга, а я думала, що як прийду так рано, то буду першою. У довгому коридорі троє дверей: одні вхідні, навпроти – до кабінету слідчого, посередині – двері із загратованим вікном і великим висячим замком. За ґратами небриті обличчя чоловіків. З-за ґратів у мене вступили очі ці небриті обличчя, а потім почалися запитання: що я тут роблю, як сюди потрапила. А я все їм пояснюю, що їду додому з Німеччини, що мені потрібна перепустка, щоб доїхати до Києва. Після мого пояснення мужики заявили, що мене зараз до них посадять. Я відповіла, що в це не вірю, мене немає за що саджати. За цими розмовами час минув швидко. Підійшла моя черга і я ввійшла до кабінету слідчого, чи інспектора, зараз не пам'ятаю, як його тоді називали.

За столом сидів молодий хлопець, а навпроти нього не британський чоловік у пом'ятому одязі, років за сорок. Коли я ввійшла, слідчий кивнув мені головою і показав на стілець. Я сіла. Потім він став задавати запитання цьому чоловікові. Той перемішуючи українські слова з німецькими пробував щось йому пояснити. Я прислухалася до їх розмови. А по моему обличчю слідчий здогадався, що я зрозуміла, що говорив той чоловік німецькою мовою. Тоді він покликав конвоїра, наказав йому вивести цього чоловіка з кабінету. Потім спитав у мене, що він сказав, "адже ти зрозуміла". Я переклала йому. Після цього він по-

сміхнуся, подякував мені і спитав навіщо я сюди прийшла. Я пояснила йому, що повертаюся із Німеччини додому, показала листа від матері і свої документи, – похвальні грамоти із школи. Інших документів у мене не було. Він дуже уважно все прочитав і відразу виписав мені перепустку у Київ. Мабуть він не знав, що таких "небезпечних" людей, як я, які поверталися із Німеччини, спочатку посилала до табору в Миронівку для ретельної перевірки, а потім до Києва, і то не всіх.

Я вискочила кулею із НКВС і побігла на станцію. На станції побачила, як мій поїзд стиха рушив, я побігла за ним, не питаючи навіть куди він іде. І тільки тоді, коли трохи отямилась і зрозуміла, що не надгоню його, почала питати людей, коли буде поїзд на Здолбунів. Виявилось, що це саме цей поїзд і його переводять на іншу колію і, що він піде пізніше. Я заспокоїлась, купила квиток до Здолбунова, сіла у поїзд і без особливих труднощів доїхала до Здолбунова. На станції розшукала сестру Афанасії Володимирівни, яка дістала мені квиток до Києва і ось я їду. Сиджу на краєчку верхньої лави. Вагон повний людей. На всіх лавах внизу люди сидять, притиснувшись один до одного, а у проходах – на чемоданах та клунках. Поїзд рушив і пішов із частими зупинками. До Києва їхали довго, більше доби.

Моя подорож до дому, яка почалася 15 червня в селі недалеко від Бад Нейє Штадту, закінчилася 18 серпня у Києві.

У Києві пройшла злива і потоки води мчали по вулицях. Я шльопала по калюжах, не розбираючи дороги, тягла чемодан і рюкзак, питала у прохожих, як мені потрапити на Гоголівську вулицю. Цей район Києва я знала погано але досить швидко знайшла і Гоголівську і дім, де жила мама з Оленою. І ось я у матері, в маленькій кімнатці із саморобною грубою-плитою, дуже скромними меблями і великим дзеркалом у кутку. Мама зраділа мені але так, наче я повернулася із піонерського табору. Я сотні разів уявляла собі цю зустріч, але зовсім не так, як це відбулося при моїй появі на Гоголівській. Прибігла Оленка, тут уже радості не було кінця. Ми швиденько зібралися і пішли до бабусі Олени. Тут уже всі раділи, що нарешті я знайшлася.

Так закінчився один, може найстрашніший період у моєму житті.

ПІСЛЯМОВА

Відразу після мого приїзду з Німеччини я повернулася у свою, 109 школу, де знали мене і мого батька і куди мене відразу прийняли, навіть, без документів.

Після повернення батька із Півночі у 1946 році, де він після контузії у Сталінграді, будував завод боеприпасів, він влаштувався на роботу до Павлівської лікарні, де теж було якесь будівництво. Я перейшла у 123 школу. Закінчила там 8-й клас.

Батько краще мене зрозумів, що у Києві мені не отримати вищої освіти, через те, що мною почали цікавитися у деяких органах і ми виїхали з Києва.

У 1947 році, ще перед тим, як ми мали виїхати із Києва, батько дістав мені довідку із психіатричної лікарні і спалив мого паспорта, а мені наказав мовчати. От я і мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано, чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються в школі, а потім у інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять довчитися. Це продовжувалося досить довго, аж до „відлиги”.

Усім тим, що я не скотилася у „провалля”, не загубила віру в людей, одержала освіту і, взагалі, вижила, я зобов’язана бабусі, батькові, сім’ї Поповських та чужим добрим людям, які зустрічалися на моєму шляху і, перш за все Марії Йосипівні Гражданській, Марії Дмитрівні Сульдчук, фройляйн Бінк та Пашкевічам.

Мабуть, усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, яких я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, щоб допомогти, якщо їм було важко.

Так я нічого не знаю про долю Марії, про долю Пашкевічів, про долю фройляйн Бінк. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що.

Машинотис. 2002 р. Фонди НМІВВВ, КВ – 210319, Д – 33936.

КРАВЦОВ ВАСИЛЬ ПАВЛОВИЧ

**Василь Кравцов з товаришем
Іваном Ул'янченком.
Німеччина, 1943 р.**

1926 р.н., с. Нова Водолага, Харківська обл. Проживав у снт Нова Водолага. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працював на авіаційному заводі в Німеччині.

Мене забрали на примусові роботи до Німеччини ще підлітком. Це трапилося 18 серпня 1942 року. Я народився 11 січня 1926 року у Харківській області, в Новій Водолазі. У сім'ї було четверо дітей: три хлопчики і одна дівчинка, а я був найстаршим – 16 років. Відразу потрапив працювати на авіаційний завод “Юнкерс” у місті Дессау. До 5 листопада 1942 року нас хлопчаків-невільників ще навчали слюсарній та токарній справі. Потім працював токарем на моторній фабриці “Моторенбау” в містах Кейтені до 1

серпня 1944 року, а потім до звільнення американськими військами 28 квітня 1945 року – у місті Нордгаузен. Мій номер був 16404.

Після звільнення американці пропонували нам їхати з ними, але батьківщина була наймиліша. І повезли нас на Батьківщину, але не додому. До батьківського дому я так і не доїхав, повезли нас прямо на Урал, в Челябінську область на відкриті вугільні шахти. До біографії добавилась ще одна неволя, додому листів писати не дозволяли, аж через шість років вдалося зв'язатися з сім'єю, написати листа та поїхати у відпустку, щоб побачити матір, двох братів, рідних, знайомих. Дізнався, що батько загинув на фронті.

З дитинства мріяв бути льотчиком, вступав до авіаційного училища, але війна перебила. На Уралі здобув професію екскаваторника. Працюючи там, мав багато подяк за сумлінну працю. Лише в 1953 році зміг повернутися знову в Нову Водолагу, відразу влаштувався на Новоселівський гірничо-збагачувальний комбінат, де пропрацював ексака-

ваторником до виходу на пенсію. У 1955 році одружився, маю двох дочок.

Все своє життя я не можу забути своє перебування в Німеччині. Пам'ятаю, що нам хлопчикам весь час до болю хотілося їсти, аж плакали навзрид. Їжа снилася, ввижалася, мріяв коли-небудь наїстися вволю хліба. Так хотілося їсти, що плачучи вголос, і серед ночі гукали маму, щоб дала хоч крихітку чогось. А та мовчала, бо її там не було. Можливо, десь далеко дома вона думала про своє голодне дитя в той час. А ще хотілося спати, навіть коли вели в строю на роботу, коли стояв за станком. Здавалось, що і спав би, і спав би, але старші підганяли, щоб не відставав, не лінувався, працював якісно, добре, бо нікому не хотілося, щоб били, карали.

Ще страшніші від голоду і непосильної праці були бомбардування. На очах рушилися будинки, перетворювалися в купу каміння, крики, кров, відірвані голови, руки, ноги тих, хто ось тільки що був поруч. В один з тих бомбардувань ми з друзями пізно вискочили з барака і, не встигаючи добігти до бомбосховища, попадали в якусь ямку на подвір'ї табору. Аж тут якраз в те місце, де ми перележували, потрапила бомба і розірвалась. Чудом залишилися живі, хоч і приглушені та прикидані землею. І такі випадки були мало не щоночі.

Боялися собак, з якими нас охороняли у дворі та під час дороги на роботу та з роботи. Були німці, які по-батьківськи ставилися до нас – хлопчаків. Але їх було так мало. Один майстер мені навіть колись чоботи подарував та шматок цукру.

Вже коли стали збирати документи на оформлення компенсації перший раз, то стали ми зустрічатися – всі, хто був разом зі мною у Німеччині. Скільки тоді спогадів! Бувало – кожен говорить про своє одночасно, кожен по-своєму, про одні і ті ж події в повсякденному житті. А де ти тоді був, як розбомбили їдальню? А де ти був, як убили майстра бомбою? А де? А як? І так без кінця. Сміялись, як весь час Чистяк Вася плакав і кликав маму, як Федоренко Іллюша кричав уві сні, як Резніченко Андрій вкривався з головою, щоб не чути, коли вночі будуть бомбити. Або історію, як ми втрюх закохалися в одну дівчину, Надю, яка видавала їжу в їдальні. Виявляється, кожному здавалося, що вона сипле йому в миску більше, ніж іншим.

Сьогодні Василя Павловича вже не має. Він помер у лютому 2000 року. Його спогади записала дружина Кравцова Зоя Семенівна.

Рукопис. 2003 р.

ЛОБКО (ДРОБОТА) МАРИЯ ГРИГОРІВНА

1927 р.н., с. Вельбівка, Гадяцький р-н., Полтавська обл. Проживає с. Данилівка Васильківський р-н. Київська обл. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині спочатку на фабриці з виготовлення керамічного посуду, потім у міській лікарні.

Я, Лобко Мария Григорьевна, бывший оstarбайтер, обещала молодой симпатичной женщине, сотруднице Института истории написать свои воспоминания о днях, проведенных вдали от Родины. Украинский язык я знаю неплохо, но прошу меня извинить за русский. Просто я давно не бралась за перо, даже «руки не туда стоят», а по-русски мне писать легче, да и привычнее.

Марія Дробота. Німеччина, 1943 р.

Сначала я (и думаю, со мной многие согласны) хочу выразить большую благодарность за работу, проведенную обществом «Взаимопонимание и примирение», также комиссии, которая защищала интересы украинцев в Германии, по-моему, это была комиссия под руководством Игоря Шарова; признательность и немцам, за стремление исправить несправедливость по отношению к нам. Жаль только, что ой как много не дожили до этого дня, не узнали. Для нас же, доживших стариков, можно сказать, и неожиданная помощь в материальном плане, ведь всем известно положение пенсионеров. А в моральном плане благодарим за то, что мы смогли себе позволить немного расправить плечи, почувствовать побольше внимания даже от своих близких. Это, так сказать, лирическое отступление.

А теперь пороюсь в своей дырявой памяти, какие-то моменты всплывут, ведь было это давно, порой, кажется, что и не со мной.

Угнали меня в Германию осенью 1942 г., мне еще не было и 16-ти лет, родилась я в 1927 г. Этого года вроде бы еще и не брали, а должен был поехать мой брат 1924 г. р., но его мама отправила специально в деревню. А меня, говорили все, не пропустит комиссия (у меня был врожденный физический дефект).

В Гадяче (оттуда я была угнана) комиссия пропустила, надеялись на Киев. Все лето 1942 г. уже шли эшелоны с угнанными, так что мой был не первый. Состав большой, думаю, что там были и из Зеньковского р-на, может, и еще откуда-то с близких районов. Везли нас в закрытых товарных вагонах, с частыми остановками, железнодорожные пути были заняты немецкими воинскими эшелонами. Охрана в дороге вроде была немецкая, но я что-то видела их редко. Почему-то яркое воспоминание о том, как где-то в районе ст. Гребенка нам дали какую-то бурду, сваренную из проса. И у всех, кто ее ел, началось расстройство желудка. На остановках творилось невообразимое, немцы с удивлением смотрели, видно думали, что мы все больны.

Итак, привезли нас в Киев, был вечер. Нас построили в колонну и погнали... Сначала шли вниз, потом, вроде бы под горку, загнали в бывшую школу, где это – сейчас я не пойму. Знаю, что мне было очень тяжело идти. Была очень тепло одета (пальто из солдатского сукна, подшитое кроличьим мехом), да еще и сумка с сухарями, сама мала, так что не до окружающего.

Разместились прямо на полу, народу полно, ругань полицаев: «Вы, такие-растакие, распустились при Советах». И самое страшное, что это были наши парни: красивые, здоровые, я их про себя называла «комсомольцами». В дальнейшем же на моем пути их встречалось немало, особенно в лагерях.

Вот какое мое первое знакомство со столицей. В Киеве же был и основной медосмотр, большой такой зал, врачей полно, подходишь к какому-то и «годен». Отошла в сторонку, заплакала и все. Все врачи и в Гадяче, и в Киеве были наши, не очень добросердечные, или же мне такие попадались. Долго потом жалела и думала, что надо было еще к другому подойти, но я была еще совсем ребенок, стеснительная.

Так что, поехала в Европу, так же в теплушках. Долго стояли, очевидно, в Бресте, потом, наверное, уже в Германии, потому что очень тщательно проходили санобработку: баня, все вещи и одежда прожарились, все очень быстро, слаженно, без суеты. Как ехали по Ге-

рмании, не помню, наверно, тоже в закрытых вагонах, иначе я бы что-то помнила.

Зато помню пересылочный лагерь в Эрфурте, большущий лагерь, ряды бараков, целый город. И снова все барачное начальство – наше, немцы где-то там далеко командуют. Дисциплина и порядок строжайшие, но иначе было бы еще хуже. На каждом шагу висят правила поведения с суровыми предупреждениями: за их нарушение – «расстрел, концлагерь». Подписаны они были, если не ошибаюсь, начальником лагерей Фрицем Заукелем. Сколько там была, не помню, потом выстроили нас на плац, сказали, что приедут покупатели. Выстроились, кто старается стать впереди, кто сзади – никто не знает, как лучше. Но уже знали, что в больших лагерях ужас. Я еще в вагоне с Гадяча познакомилась с девочкой Шурой Грек, примерно моего возраста, подружилась, так мы и держались за руки, боялись, чтобы нас не разлучили. Так мы и до конца были вместе.

Отобрали нас человек 50, посадили, очевидно, на платформы, и тут я уже увидела красивую Германию. Это была Тюрингия, все еще было в зелени, все необычно – войны не видно. А мне еще не было 16-ти, но девочка я была очень начитанная, любознательная. Читали бы столько, или хоть треть того сейчас мои внуки, хоть и книги везде лежат!

Приехали мы в маленький городок Ильменау – это километров 40 от Эрфурта, недалеко от Веймара. Отобрали нас человек пять девочек, остальных забрали. Стоим, подходит старик, ведет нас пешком – недалеко. Заводит в трехэтажное здание, под горкой, как сейчас вижу. Заводит в заводскую комнату, стоят три двухъярусные кровати, сами набиваем матрасы, наволочки, выдали «ОСТ»-ы, «шуги», обувь на деревянной подошве (я их ни разу не одевала, нога не сгибается), еще какую-то робу. В общем, страх прошел, попали мы не в лагерь, уже хорошо!

Опять делаю отступление. Много в жизни всего было, но запоминается в основном хорошее. Не знаю, как за меня молилась мама, но я знаю из ее слов, как она молилась за брата, из-за которого, по сути, я попала в Германию. Когда освободили Гадяч, ему было 19 лет, сразу же забрали в армию и, по сути, без никакой подготовки он попал на фронт. Так мама, как она говорила, взяла на себя «покуту», вечером в четверг ужинала, молилась, в пятницу ничего целый день не ела, молилась. И так до конца войны. При форсировании Днепра, где почти все, ушедшие с ним с нашей улицы, полегли, его только легко ранило в

ногу, дошел до Праги, вернулся, выучился, защитился и, слава Богу, еще жив. Живет в Кишиневе и до сих пор считает, что спасли его мамы молитвы. Хоть была она не так уж очень религиозная – как все.

Думаю, что и за меня мама молилась, хоть и без «покуты». Я веду к тому, что мой рассказ не совсем типичен, мне, прямо скажем, повезло. Я не была в лагере, не жила у хозяина в деревне, где приходилось многим тоже нелегко. Я не помню, чтобы я встречала на своем «немецком пути», людей злых, бесчеловечных. Понятно, были и презрение и «ду русише швайн», но это было вообще, не конкретно, и в основном от подростков. Хотя, говорят, и на фронте не всем одинаково.

Так вот, я просто работала. Попала на частную фабрику, хозяин полковник Арно Фишер был на восточном фронте, аристократ. Рабочих было человек 40, в основном женщины и старики, многие же были на фронте. Так как шефа не было, каждый день после обеда приезжал уважаемый старик, хозяин какой-то другой фабрики. Делали какие-то чашки. Все простое, ведь шла война. Как-то мы пробрались на склады, втихаря рассматривали очень интересные вещи, которые раньше делали.

Я просто стояла у станка. Дурачок Отто приносил раствор, наливала его в формы, ставили на просушку, а там еще процесс большой: обжиг, малярка и т.д.

Давали на неделю буханку хлеба килограмм полтора, немного маргарина, что ели утром и вечером, совсем вылетело из головы, а обед был сносный. Нашего мастера дочь имела какую-то общественную кухню, как уже они там уладили, думаю, что при их порядке не просто, но мы туда ходили с судками за обедом. И первое какое-то было и второе, в общем, неплохо, если бы только был хлеб, но он съедался раньше. Помню, что есть хотелось постоянно. Иногда, особенно в праздники, немки старались что-то немного подсунуть. Они во время обеда, доставали такие тонюсенькие кусочки хлеба, обязательно чем-то намазаны. Я старалась не смотреть. Это же были простые женщины – рабочие, у них дома дети, мужья на фронте. Относились по-человечески, грех говорить, а были и такие, что не обращали на нас внимания.

Хочу описать и самое яркое впечатление о том времени. Где-то зимой или весной 1943 года повел нас старик-мастер на концерт. Собралось нас в каком-то зале, думаю, человек 200-250 русских. Выходит ансамбль бандуристов, вроде это были настоящие артисты, хотя в то

время я не была избалованна искусством, не могла оценить уровень исполнения. Но дело в другом. То ли они так талантливо пели народные песни и песни на слова Т.Шевченко, или на нас повлияло то, что мы просто слышали родной язык. Не знаю, но я до сих пор помню каждую песню, которую они пели. А весь зал буквально рыдал. Немцы-сопровождающие растерянно смотрят, не могут ничего понять. На следующий день мастер (шумливый, но добрый был старик) ко всем рабочим подходил, разводил руками, говоря «плачут дети». Что-то он почувствовал.

В городке было несколько небольших стекольных заводов, еще какие-то предприятия, везде на них работали по несколько человек русских, а жили они в основном в лагере. Где-то были и французы, немного поляков. В выходные устраивались летом и танцы. В кино ходили недалеко в деревню. Днем «ОСТ» уже не одевали, но ни разу не выгнали. Ходили в лес на прогулку, везде чистота, помню в лесу беседку «домик Гете» – это его места. Тоска по дому постоянная.

Домой посылали открытки, пока не была освобождена Украина, получала тоже что-то. Даже разрешалось посылать с Украины посылки по 200 гр., я две получила с тыквенными семечками, что еще можно было послать в 200 гр. Переписывались и с землячками, угнанными в Германию, уже не помню, как узнавали адреса.

Напротив нашей фабрики был стекольный завод, работало там два парня наших, там же они и жили. Так на этот завод привезли однажды человек 30 английских летчиков-военнопленных, а за обедом они ездили в ту же кухню, что и мы, ехали они мимо наших окон. Два англичанина везут тачку с бачками – сытые, холеные, со всеми регалиями, а немец-охранник, видно нестроевой, идет за ними с винтовкой, как замухрышка. Наши ребята говорили, что они через Красный крест получали все, что надо. Недолго они и были, говорили, что их поменяли. Позже туда же привезли пленных итальянцев. Это уже не то, это уже ближе к русским, шумливые, но пели они чудесно. Сидят на лужайке и поют, заслушаешься.

Помню, когда окружили Сталинград, был у них большой траур, собирались кучками, вроде бы и с нами с обидой говорили, а мы радовались, понятно. Когда было покушение на Гитлера, мы тоже поняли, но тут они больше шепотом говорили.

Ночами, особенно в 1944-1945 гг. армады англо-американской авиации летели бомбить Берлин, Кассель. Почти каждую ночь стоял

гул. А ведь на этих заводах работали тысячи наших, представить страшно, как они натерпелись. Уже по дороге домой рассказывали мне люди, пережившие эти ужасы.

Еще раз повторяюсь, что доброта помнится дольше. Вот я, например, помню, как приехал на фабрику наш шеф с фронта, спросил нас, как мы поживаем, и даже подарил две книжки на русском языке: «Новь» и «Отцы и дети» Тургенева. Это была радость, читать ведь было нечего. Несколько солдат-фронтовиков приезжали, заходили к своим матерям на фабрику и к нам подходили. Ведь они видели фронт и уже что-то понимали. Потом где-то в конце 1944г., когда на фронтах начали их хорошо прижимать, с частных предприятий рабочих стали забирать на военные заводы.

Как я уже говорила, нас на фабрике было 5 девушек, три были с Гадяча, две с Донбасса. Три девушки постарше, лет двадцати-двадцати пяти, и мы с Шурой – совсем молодые. Так вот, троих забрали и отправили на пластмассовую фабрику, а я с Шурой еще оставались некоторое время, а потом и нас перевели на стекольный завод. Работа нетяжелая, паковали какие-то термометры, но жить уже надо было в лагере. Он хоть и небольшой – 100-120 человек, но попробовала я и лагерной жизни. К счастью, мы там недолго оставались. Узнали, что наш бывший шеф опять приехал на побывку, пошли к нему, как водится, поплакались. Очевидно, знакомство и там имело место, в общем, мы вернулись назад, на фабрику. Но все равно, вскоре забрали нас теперь в городскую больницу. Жили при больнице, было нас шесть женщин из них две француженки: Мими старая и Диди молодая – веселые, компанейские. Помню, провожали Диди во Францию в отпуск, наряжали сообща.

Четыре девушки работали в основной больнице для немцев, а я и еще одна – в бараке для иностранцев, который стоял отдельно на территории больницы. Заведовала там полька, видимо, фельдшер. Очень злая, где-то лет 35, мне тогда казалась старой, спуску нам не давала, но опытная, свое дело знала. Было две палаты: мужская и женская, и две маленькие, в конце перегородка и там совершенно изолированные лежали туберкулезные больные. Они все делали сами, нас туда совсем не пускали, еду ставили с внутренней стороны на столик и все. Но помню, лечили их. Вообще впечатление тягостное. Жалко их было очень.

В общих же палатах лежали, в основном, русские, несколько французов и совсем единицы поляков, их в том городе было мало. Сес-

тра им там что-то давала. Температуру мерила, это я помню, так как термометры раздавала. Врачи бывали очень редко.

Кормили сравнительно неплохо. Еду приносили из немецкой кухни. Мы же ее и приносили. Работа здесь была тяжелее, но, понятно, сытнее, ведь еду мы тоже раздавали. Правда, я там уже не долго была, до освобождения оставалось месяцев пять.

Помню, как умирал на моих глазах ребенок месяцев одиннадцати, родители (украинцы) привезли его, видимо, поздно. Это была первая смерть на моих глазах. А потом француженка, и не очень молодая, родила мальчика, вроде очень желанного, и сонная придушила – она так кричала! Немцы разбирались, помню и меня спрашивали. Да к тому времени и немцы уже были другие. Уже знали или чувствовали близкий конец.

Незадолго до освобождения появился советский военнопленный, не знаю, сам пришел или его привезли, не знаю, откуда он там взялся, лагерей там близко не было. Рассказать он уже ничего не мог, был совсем плох, полностью во вшах и в язвах. Его даже в барак не взяли, правда было уже тепло. Он так в сарайчике и скончался. Чей-то сын, муж... Не дождался его.

Были еще смерти. Но эти запомнились больше, врезались в память.

Освободили нас американцы. Помню, как они сидели на машинах, в основном негры, впервые я их увидела. Американцев я близко не видела, мне кажется, они нами особенно не интересовались. И опять мне повезло. В городе был организован в основном французами «Комитет иностранцев», грабежей больших не было, сумели навести порядок, взяли под контроль магазины, всем что-то выдали. Даже я получила два платья из ацетатного шелка и осеннее пальто – долго мне потом они служили.

Скоро нас начали собирать, чем везли и кто – не помню, наверное же американцы. Опять собрали в пересыльный лагерь. Бывший какой-то военный, целый город. Дома казарменные. Народища уйма. И опять же американцы где-то там наверху. Командуют наши и переводчики. Кормили, как на убой, кто сколько может, все веселые, освобожденные. Там можно было жить долго, кто поопытнее, жили – мы же рвались домой, нам ничего не надо было. Как-то сумели вне очереди пролезть, и уже дней через пять колонна больших машин, наверное, «студебекеров» перевезла нас на советскую территорию, на сборный

пункт. Помню, американцы-водители остановились подальше, нас высадили на большой поляне с тремя портретами президентов. Высадили и сразу – мужчин отдельно, женщин отдельно, а там уже много было пар – слезы, крик, ругань. В общем, здравствуй долгожданная Родина! Загнали в лагерь за проволокой, видимо, бывший для военнопленных. Начали обживаться, искать земляков. Я как раз познакомилась с землячкой из Гадяча Надеждой Макаровой Кондрашовой (по мужу), которая стала для меня самой близкой подругой и кумой. Год как ее не стало. Родилась Надя в Гадяче в 1922 году, так что была от меня старше почти на пять лет. Перед началом войны окончила школу. Сразу же в 1942 году ее угнали в Германию и попала она в самое настоящее рабство. Она всего извела: лагерь, в котором находилось около трехсот человек, рабский труд на военном заводе Крупа, колючую проволоку и лагерную брюкву. Рассказывала мне, что были рады те, кто попадал периодически на кухню, и могли как-то утащить там бурячок, картофелину. А самое страшное началось в 1944-1945 годах, когда союзники стали регулярно бомбить, по-моему это был город Кассель. Завод разбомбили, лагерь тоже, все разбежались, кто куда, кто выжил, кто – нет. Вернулась она домой, не зная что ее ждет там. А дома ее ждал только младший брат. Отец еще не демобилизовался, а мать от тоски по дочери тронулась умом. Говорили, что ночами ходила да звала ее. Когда Надя вернулась, ее уже похоронили.

Вернулся отец с фронта, свой дом – стали жить. Но об учебе уже речи не шло. А была она отличницей. Очень интересная женщина, с величавой осанкой, с косами до колен. Очень скоро вышла замуж за фронтовика, занимавшего по тем временам неплохую должность. И стала она чудесной хозяйкой, образцовой матерью. Воспитали двоих детей, построили чудесный дом, но мысль, о том, что она недоучилась, грызла ее постоянно, особенно первое время. Мы дружили семьями, крестили детей, могли с ней говорить часами и не могли разойтись, теперь я уже и вспомню, о чем? Пусть будет земля ей пухом, все мысли мои о ней только добрые.

Но вернемся в советский фильтрационный лагерь. Помню, в этом же лагере нам сказали, что будем мы идти колонной пешком. Повели, дней пять мы шли – жара, очень уставали, цеплялись даже по дороге на наши танки, которые шли маршем. Потом, видимо, кто-то из «больших» это увидел, посадили на машины, привезли в пограничный город Герлиц. Жили мы в больших, но совершенно разгромленных до-

мах. Тут, а может и не тут, прошли и медкомиссию, и другую комиссию. Помню, плюгавенького офицера-еврея, с каким он презрением нас допрашивал! К счастью, не все такими были. Уже с Герлица посадили на поезд и повезли домой, наверное, в тех же товарняках, которым все мы были очень рады.

Страшно много шло составов с заводским оборудованием, везли, казалось все. Думалось, ну все – Германии «капут», как говорили сами немцы. Надо же, а сейчас еще и гуманитарку просим. Не доезжая Полтавы, среди ночи высадили нас всех гадячан на станции Сагайдак, предупредили: осторожно – полно бандитов. Помню, как крепко держала свою торбу и не спала всю ночь. В общем, как-то с пересадками в конце августа 1945 г. добралась я домой. Отца нет, брат еще в армии. Но это уже «другая опера», у каждого своя судьба, своя жизнь это уже дома. Как бы там не было, учились, выходили замуж, рожали, о Германии старались молчать.

В 1946 году я вышла замуж за молодого офицера-фронтовика, Лобка Михаила Ивановича. Мой муж был родом из с. Веприк Гадячского района. В 1938 году, не окончив школы, уехал от деревенской нищеты на Донбасс (тогда так многие делали). Там уже окончил вечернюю школу, учился в аэроклубе, а в 1940 году был призван в армию. Во время Второй мировой войны он был водителем, а потом механиком-водителем танка Т-34. Воевал он, мне кажется, на всех фронтах: Калининском, Ленинградском, Сталинградском, Прибалтийском, освобождал Украину. Был несколько раз ранен, сгорело у него три танка, а в 1944 году был направлен в танковое училище, которое окончил в 1946 году. Война уже закончилась, он сразу же уволился из армии и работал в Гадячском райкоме комсомола, где мы и познакомились. А в 1949 году его снова призвали в армию, где он прослужил до 1970 года в разных местах на разных должностях. Была и Украина, и Заполярье, уволился он с Архангельска, дослужив до командира части. Его болезни, связанные с ранениями, постоянно давали о себе знать, поэтому и умер он довольно рано, в 1985 году, в этом году уже будет 25 лет.

Михаил был серьезный мужчина, с мужицкой хваткой, жестковат, как и время. Рассказывать о своих военных подвигах не любил. (Кстати, он награжден тремя медалями «За отвагу» – это, говорят, на фронте очень серьезная награда). Был он скромн. А вот один случай он рассказывал не один раз. Во время боев на территории Украины ему

посчастливилось освободить свое родное село Вепрык. Подъехал он на танке к своей родной хате, в которой не был с 1938 года, заходит – а там уже полно было солдат-пехотинцев, которые сидели и лежали на полу, кто где примостился. А его мать с порога кричит: «Не треба, вже, повна хата!» – не узнала в чумазом танкисте своего сына. Вот такая она война, такие ее зигзаги. Пусть никогда, нигде и ни с кем не повторится пережитое нами.

Как жене военного, мне довелось очень много поездить по Союзу. Я очень люблю Украину, что называется, патриот. Правда, и Россию тоже. Я долго жила на Европейском севере, там очень добрый и гостеприимный народ, и все мы свои.

От политики, я понятно, далека, да и возраст не тот, но слышу, что мы рвемся в Евросоюз, а нас не очень-то ждут. Наверное, у них есть на то причины. Киев, Львов еще несколько городов, может, и близко от Европы. Но наши глубинные села – еще далеко. А там ведь каждый уголок эта самая пресловутая Европа. Наверное, нам надо стать еще покрепче на ноги, чтоб не оказаться на ее обочине. Это, так сказать, риторика.

Рукотис. 2005 р.

ПЕЛЕХАТА ОЛЕКСАНДРА ПЕТРІВНА

**Олександра Пелехата.
Німеччина, 1944 р.**

1923 р.н., с. Нова Водолага, Харківська обл. Проживає в смт Нова Водолага. Освіта – вища.

1942 – 1943 рр. – примусово працювала на фармацевтичній фабриці в Німеччині.

Напевне, я не виправдаю Ваших сподівань на змістовну розповідь про своє життя. Біографія моя дуже коротка, хоч прожила я довге життя.

Народилася я 7 лютого 1923 р. в с.Нова Водолага на Харківщині, в сім'ї сільського робітника. В 1941 р. закінчила Нововодолазьку середню школу. 19 липня 1942 р. була примусово вивезена окупантами до Німеччини на каторжні роботи. 9 вересня 1945 р. повернулась на Батьківщину. З 24 вересня 1945 р. стала працювати вчителькою молодших

класів Нововодолазької восьмирічної школи. Того ж року поступила в Харківський педагогічний технікум на заочне відділення. Закінчила в 1947 році. Протягом 32-х років працювала вчителем молодших класів у школах райцентру. В 1977 році вийшла на пенсію. Одинокa. Оце й усе. Додати нічого. Але Ви просили, щоб я докладно написала про своє життя. Що ж, поспробую. Але дозвольте мені почати зі свого коріння, про яке я ніяк не можу не згадати. Моя біографія – це біографія мого покоління, нерозривно пов'язана з історією нашої країни, в якій ми народились і жили.

Мої предки по лінії батька були чоботарі, по лінії матері – бондарі.

Спогад батька про своє дитинство: „Щоб шити чоботи, потрібний товар, а грошей не було, тому мій батько клав на візок шевське приладдя і їхав на село. Там він шив і лагодив взуття, а звідти привозив

борошно, крупи та інші продукти. Але цього вистачало не надовго, бо в сім'ї було семеро дітей. Ми завжди були голодні, і з надією виглядали батька. Якось зайшов до нас жебрак, подивився на нас і висипав на стіл свої куски. Ми їх зразу розхватали”.

Дві зими батько вчився в 3-класній церковноприходській школі, а третьої зими залишився вдома – батько його почав вчити шити чоботи.

Спогади матері про своє дитинство: „Взимку з хати дітей не випускали, бо не було в що взутись і одягтись. Нас було 12 (5 померло). Всі босі, долівка холодна. Щоб зігрітись, бігали, стрибали, стояв гамір. Я часто підходила до замерзлого вікна, намагалась зазирнути, що там за вікном яка вона, та люта зима і чого вона приходить?”

Мати в школу не ходила, а читати й писати навчилася самотужки, коли навчався брат. З 14 років вона почала найматися до болгар, які приїздили з Донбасу, щоб набрати дівчат на городи, де вирощували здебільшого капусту і возили шахтарям. Працювала мати 10 років. Робота була дуже важка, носили сапетками овочі і навантажували на воза. Мати надірвалась, скривила хребет і все життя хворіла.

Мій батько, Пелехатий Петро Гнатович, пройшовши всі війни (Першу світову, революцію, громадянську) повернувся додому, в 1919 році одружився. Взяв земельний наділ на околиці Н-Водолаги, в хуторі, що до революції називався х. Сомово. Але мешканці назвали його по своєму – Перелісок. Стара назва забулася. Через Перелісок пролягала головна дорога до багатьох сіл, аж до Полтави. Це чарівний куточок нашої Батьківщини, не дарма ж зараз там знаходиться санаторна школа-інтернат. Ліси чергуються з полями. Тут, серед чудової природи, і провели своє дитинство ми з сестрою (вона на 3 роки старша). Вийдеш з хати, перейдеш город – зразу ліс.

Хата наша стояла на краю хутора, біля хати – колодязь. Хто йде-їде не минає. Часто просились переночувати. Нікому не відмовляли, на такий випадок залишали вечерю. Мати говорила: „Це їжте, а цього не трогайте, може, хто явиться”. Через дорогу – навпроти – було наше поле. Ніякої худоби у нас у дворі не було. Орати й боронувати поле – наймали. А засівав батько сам вручну. Жито було рідке, в ньому було багато волошок, з яких ми плели вінки.

Зиму переживали трудно, хліба не вистачало до нового врожаю. Весною виручав ліс. Мати знала безліч їстівного зілля, яке різали і їли сирим, а в борщ клала яглицю (така рослина). Влітку ліс пригощав нас

суницями та полуницями, збирали гриби. Все це ми заготовляли і на зиму.

Я в дитинстві була дуже щасливою, думала, що на світі, взагалі, немає зла. Батьки були лагідними, ніколи не сварилися, ні між собою, ні з сусідами, не гримали й на нас. Обоє любили читати. Мати з базару приносила не цукерки, а маленькі 5-копієчні книжечки-оповідання М.Вовчка, П.Куліша, О.Пчілки. Сідала на ще теплу лежанку, садила по обидві сторони нас і повільно, по складах читала спочатку прізвище автора, а потім і саме оповідання. Закінчивши, говорила: „От би подивитись на цих людей, які вони, що так гарно пишуть”.

На стіні в кімнаті висів портрет Шевченка, навпроти нього – Леніна. Батько говорив: „Шевченко – це наш батько, над усіма українцями, а Ленін – як Ісус Христос – прийшов на землю, щоб дати людям нове життя”.

На полиці, що батько зробив власноручно, довго стояв одиноким лише "Кобзар", якого батько часто читав вечорами, бо в кімнаті вже горіла лампочка Ілліча. На відкриття електростанції приїжджав сам всесоюзний староста М.І.Калінін (Харків був тоді столицею України).

Одного разу скликали всіх мужиків на сходку, приїхало з району на хутір начальство, щось важливе мали говорити. А говорили: „...що поодиноці з нужди селянам не вийти, треба об'єднуватись в колективні господарства”. Почали об'єднуватись. Зводили коней, корів, звозили інвентар. Землі відійшли до колгоспу. Два двори самих заможних господарів не захотіли об'єднуватись і вели господарство індивідуально. Незабаром у них забрали все, що було і кудись вислали. Років через 3-5 вони повернулися на хутір і пішли в колгосп, який на той час уже був більш-менш заможним.

У нас нічого було зводити та звозити у колгосп, і батько поступив на Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ) робітником. Був спершу торником (зшивав ремні), а потім працював строгальщиком. Приїжджаючи додому, захоплено розповідав, який тракторний завод величезний будують, зводиться не по дням, а по годинам, скоро замість коней вийдуть на поле трактори. Ото буде життя!

І пішли через наш хутір трактори у села. Ото диво було! Весь хутір виходив на шлях дивитися на величезні колеса та високу трубу, що пихкала димом. А ми, дітлахи, бігли за трактором, поки ставало нам духу. Потім стали літати в небі літаки, як тільки загуде, так і вибігають усі з хати з криком: "Аероплан!", задирають голови догори, роб-

лять руки козирком над очима і розглядають. А я пригадую, як бабуся говорила: "Доживете дітки, будуть залізні птахи літати та вас клювати". Помиллася, думаю, бабуся, вони літають, але не клюють, а граються в небі.

Та в моє щасливе дитинство ввірвалося таке горе, що залишило в серці слід на все життя. Пішли чутки „...ходять ударники і забирають усе...”. До нас не приходили і я їх не бачила, але в маминого брата, дядька Якова, знайшли пуд проса, судили і кудись погнали. Прислав листа, що риють Біломорсько-Балтійський канал. Якщо не повернеться, то щоб не згадували лихом, бо нічого лихого не винив. Не повернувся.

Почався голод 33-го. Ішли через наш хутір люди. Куди? Звідки? Ніхто не знав. Вони падали мертвими або сідали під стовпи і вмирили. Це були здебільшого чоловіки. Виходили, ледве волочили ноги, хуторяни і закопували в землю, бо самі були майже такими. З нашого хутора одна жінка відвезла своїх двох дітей у Харків і там кинула, а потім голосила на весь хутір. Брав жах. Почав косити людей тиф. Не минув і нашу родину. Спершу захворів батько, тоді мати. Забрали в лікарню. Залишилися ми без нічого. Та добрі люди допомагали нам. То принесли варений буряк, то очистки з картоплі. А ще збирали під вишнями і сливами кісточку, розбивали і їли зерна. Була весна і пригодились мамина наука про зілля. Їли все: кульбабу, молочай, бруньки з ліщини, яглицю (сестра вміла готувати, їй було 13 років). Цілий день щось жували, а вночі я не могла заснути, дуже хотілося їсти, тихенько плакала, щоб не чула сестра. В школу не ходила цілий рік. Я з 2-го класу перейшла зразу в 4-й.

Та люди працювали і життя продовжувалось. Вчителька, що вчила нас, вечором збирала людей в „лікнеп” (ліквідація неписьменності). Це були переважно жінки, які за зиму навчались читати і писати. Не стало неписьменних. Почала виходити районна газета "Колгоспник". В Н-Водолазі запрацювала бібліотека для дорослих, а потім і для дітей. На полицю біля "Кобзаря" ставали все нові й нові книги, твори світової класики, які батько купував кожної зарплати. Всі діти ходили до школи, відкрились 3 дитячих садки, почали і жінки працювати в колгоспі. Линули по селу їх чудові пісні. Моя мати дуже жалкувала, що не може через хворобу працювати разом з іншими. Одержували більш високі врожаї. Дуже урочисто везли хліб державі. Везли під червоним прапором валка підвід. Потім у колгоспі з'явилася вантажна машина (полуторка). На свята на ній катали дітей. Селяни стали жити

все краще і краще. Хоч нових хат і не будували, а жили в старих мазанках із солом'яною покрівлею та земляною долівкою, зате на кожному дворі було багато живності. Дворам, в яких не було корів, колгосп давав теличок, і скоро в кожній родині було своє молоко. Купив і мій батько корову і кожного року вигодовували кабана. Ми, селянські діти, були завжди в роботі. Під час жнив збирали колоски. (На полях працювали жнивварки, а потім прийшли й комбайни). Вдома працювали на городах, доглядали і пасли худобу. Ідучи додому, кожний пастух ніс на плечах мішок трави.

Створили лісництво, яке взяло під захист ліси. На схилах садили дуби. Кожного року коли починались канікули, я разом з однолітками, доглядала ці дубочки, підпушували землю. За це нам в лісництві випишували дрова. Їх вистачало на всю зиму, і ми вже не топили солом'яною. Зараз цим дубочкам більше 60 років. Рукотворні ліси відрізняються від природних, бо ростуть рівними рядами. Іноді я приходжу до своїх дубочків, стара, згорблена, а вони молоді, дужі. Хай ростуть 1000 років! Жити ставало все краще й краще. Змінився й побут. Замість важких дерев'яних корит і відер з'явилися нові, оцинковані, замість глиняних горщиків і мисок – металеві миски, каструлі, фарфорові чашки, появились чайники, праски. Батько купив примус, на якому швидко можна було зігріти чай або щось зварити.

В Водолазі йшло будівництво. Зносили маленькі дореволюційні лавочки, а будували великі просторі магазини: „Парторг”, „Комсомольський”, „Потребуловка”, „Рибний”. Збудовано хлібопекарню, два цегляних заводи, гончарний цех, працювали артіль „Червоний чоботар”, „Швейпром”, „Вишивальня”. Був побудований клуб (називали його – театр, бо там ставили п'єси місцеві „артисти”). В парку був і літній театр, де грав вечорами духовий оркестр і збиралася молодь. Побудовано дві школи. Одна з них двоповерхова, велика. Це була перша в районі середня школа, моя рідна школа, яку було відкрито в 1936 році. Гуртожитку ще не було. Учні із сіл жили по квартирах.

Увійшла я в цю школу ученицею 7 класу а вийшла 55-річною пенсіонеркою (але це була вже інша школа. Приміщення не збереглося). З Переліска до школи ми йшли цілою ватагою, відстань – 3 км. Старші ніколи не ображали менших. В школі навчались охоче. Які чудові у нас були вчителі! Вони нам віддавали все тепло своєї душі. Моїми улюбленими предметами були математика та німецька мова. Без втоми до ранку я могла сидіти над задачами з геометрії та прикладами

з тригонометрії. В кімнаті всі стіни були обвішані німецькими словами. А тепер, через 60 років, я не можу пригадати жодної формули, з трудом пригадую німецькі слова і забуваю російські, бо думаю лише по-українськи і говорю теж. А прикро.

Клас у нас був дружний, активний, робили безліч справ. То збирали жолуді і всяке насіння і здавали в лісництво, розповсюджували літературу, виступали з концертами в колгоспах, ходили в піонерські походи, розпалювали вогнища і співали піонерські та революційні пісні, відвідували гуртки, здавали норми на значки "ГТО" та "Ворошиловський стрілок", взимку ходили в лижні походи. На все вистачало часу. Одягалися скромно – ситцева сукня та парусинові туфлі і білі шкарпетки. Ніхто нікому не заздрив, у всіх були однакові достатки. Від батьків не вимагали ніяких обнов. Носили, що справлять. Були веселі, щасливі, співали пісні. Співали всі: колгоспниці на колгоспних полях та йдучи додому. Увечері – парубки та дівчата, сидячи на колодах біля чийогось двору. Співали учні, йдучи в школу про Чапаєва та славних командирів.

Колгосп очолював голова – дбайливий господар С.О.Либа (під час Вітчизняної війни – командир партизанського загону) і більше стали видавати на трудовень усякого збіжжя, овочів, кавунів.

Але в січні почалася Друга світова війна, збройні сутички на Далекому Сході, війна з Фінляндією. Тривога закрадалася в душу про себе, про Батьківщину. У клубі часто читали лекції на міжнародну тему, лектори, що приїздили з Харкова. На них запрошувались учні старших класів.

Йшов 1941 рік. Я закінчувала 10-й клас. Збиралася бути вчителем математики, батько схвалював і дуже радів за нас (сестра вже навчалася в Харківському хіміко-технологічному інституті).

Та ось успішно здані екзамени позаду, 20 червня видадуть атестати, буде випускний вечір. Батько на такий випадок справив мені сукню не з ситцю, як завжди, а з батисту. Легенька, прозора, в яскравих квітах, вона мені дуже сподобалась. Але я не знала тоді, що судилось мені одягти її лише один раз – на вечір. Вечір пройшов добре, хоч і сумно було прощатися з школою, вчителями, товаришами.

Наступного дня мій сусід і однокласник Саша запросив мене на вечір – його забирали в армію, прийшла повістка з военкомату. Ранком, 22 червня, прийшли проваджати, і тільки там дізналися, що почалася війна. Були ще хлопці з нашого класу, майже всі. Стиснулося від

болю серце. Закінчилося дитинство, а з ним і юність. Війна стала реальністю. Як то воно буде? Що нас чекає? Всі стали серйозними і більш дорослими. Радіо в Переліску ще не було, невідомість гнітила душу, з нетерпінням чекали газет.

А нашим Полтавським шляхом почалася евакуація. Гнали спершу корів, як наче океан прорвався, запрудив увесь широкий шлях, гнали здалеку. Корови ревли, спотикалися, були дуже втомлені, люди, що їх гнали – також. Пили воду і йшли далі. Безперервно по шляху їхали машини, підводи.

Почалася осінь 41-го. Сіре небо, надоїдлива мряка. Гуркочуть танки, бризкаючи навкруги грязюкою, чавкаючи багнукою, проходять обмоклі піхотинці:

- Яке поселення?
- Водолага.
- Та це Грязолага, а не Водолага.

Пішли в безвість захищати від ворога свою батьківщину, дім, рідних.

Такою нелегкою фронтовою дорогою йшов десь і мій батько, рядовий 172 стрілецького полку, що записався добровольцем, сказавши мені тільки при прощанні: „Не бросай матір”. Прийшов всього один лист. Він писав матері: „Як хату розіб’є або згорить, не журися, проженемо ворога, я повернуся, збудуємо новий дім. Ми ще молоді”. Хату дійсно розбило снарядом, а батько не повернувся. Прийшла похоронка: „...Був тяжко поранений. Помер у госпіталі. Похований в братській могилі в м. Балаклєї Харківської обл.”. Я часто там бувала, на могилі батька. А тепер... Яка вона? Чи не поросла бур’яном?

Фронт наближався. Безперервно чувся гуркіт, вибухи. Вночі на небі схрещувались промені прожекторів, які шукали ворожі літаки. Та вони проривалися, бомбили мирні села, строчили з кулеметів. Уже давно не ходили поїзди, розбиті були залізниці, зруйновано станцію. Шляхом проїжджали танки, машини з бійцями. Іноді зупинялися біля колодязя. Мати виносила бійцям вареники з сливами і говорила: "Що ж, синочки, ви нас покидаєте?" Відповідали: "Ми еще вернемся, мамаша".

Боїв великих за Водолагу не було, наші частини відступили, німці зайшли. Ми на той час покинули свої оселі, що були по шляху, і пішли до людей, що жили по яру. Там у льохах ми й пересиділи лиху годину. Та вона лише починалася. Зима була багатосніжна, з лютими

морозами. Їсти було нічого. Лишалася одна картопля, але якщо її поїмо, то нічого буде садити. Це ми розуміли і думали, як нам жити далі.

А тим часом по залізничних шпалах снував, як мурашник, людський потік. Це жителі Харкова і приміських районів несли або везли на візках свої пожитки на село, щоб обміняти їх на продукти. Слава Богу в селян вони були. Почала ходити на село і моя сестра з рідною тіткою. Спершу міняла своє придане (збиралася заміж), потім наші суцні, простирадла, ковдри, все, що батьки надбали за своє життя. Поміняли і весь батьків одяг (якщо повернеться, то не голий же). Приносили з села зерно, кукурудзу. Я його кілька разів прокручувала на саморобних жорнах (з колеса) і варили суп, а сестрі на дорогу – мандрики.

Скоро наших пожитків не вистачило, а зима ще не кінчилася. Сестра стала частину зерна носити в Харків (52 км) і там обмінювати його на сірники, мило, голки, сіль, а потім несла на село. Так ми і дожили до весни. А тоді весь народ висипав на колгоспні поля, де зимувала невибрана картопля. Ходили і ми. Принесемо, засохлу шкірку зніmemo, черви повикидаємо, а крохмаль розітремо, розколотиmo і ложкою кладемо прямо на плиту. А з самого буряка зваримо борщ, заправимо хроном. От на таких харчах ми скопали й посадили город.

Наступило літо. Одного дня ми збиралися снідати. Зварила мама молоді картоплі, зібрала огірки, я нарвала вишень. Та раптом почула, кричали хлопчак: „Дівчат німці женуть у Германію!”. Глянула на шлях, йшов гурт дівчат, за ним озброєний німець, а два поліцаї (місцеві) вигонили дівчат з сусідніх дворів. Наказали і мені швидко виходити. Мати знайшла торбину, висипала в неї ще гарячу картоплю, огірки, насипала бідончик вишень. Я приєдналася до гурту, а мати до жінок, які йшли позаду на деякій відстані.

Нас погнали прямо на станцію, де стояли вже товарні вагони, в яких перевозять худобу. На станції було вже багато дівчат, серед них я побачила і своїх однокласниць. Було багато німців та поліцаїв. Незчулась я, як опинилась у вагоні. Матері плакали, щось нам кричали, а ми, ще не усвідомлюючи, що з нами трапилось, дивились широко розкритими очима і мовчали.

Поїзд рушив. На дверях сидів німець, звисивши ноги. У вагоні було брудно, темно, лише вгорі манісіньке віконце. Ми довго стояли, потім посідали, мовчали, не говорили. Настала ніч, двері закрили на засов. Ми прихилились одна до одної, намагались заснути. Пройшли

ще дні, ночі, ніхто до нас не звертався, не говорив, неначе й справді везли не людей, а худобу.

Якось, проїжджаючи повз якусь станцію, я на пероні побачила поміж німцями хлопців у широких синіх шароварах з тризубами на правій стороні грудей. Я дуже здивувалась. Та це ж українці! Чому вони так вирядились, наче збираються танцювати і не бояться німців. Молоді, дужі, а не на фронті? Під'їжджали до лісів, де діяли партизани. Ми чули, що іноді партизани нападають на поїзди і звільняють дівчат. Як ми хотіли, щоб так було! Але до вагону скочив ще один німець і двері закрили. Чуда не трапилось.

Ось ми і в Німеччині. Десь ішли пішки, десь їхали уже пасажирським поїздом. Прочитала: „Дахау”. На воротах табору стояли два поліцаї і, пропускаючи нас, били гумовими палицями по спині, промовляючи „Шнель”. Був вечір. Ми зайшли і побачили багато низеньких бараків, які стояли майже впритул один до одного. Людей ніде не було. Нас завели в просторе приміщення (напевно їдальня), столи всі були уже здвинуті, на підлозі стояв таз із картоплею в мундерах. Нам запропонували її брати. Дівчата були дуже голодні, і всі кинулися до тазу, почалася штовханина, деякі присідали й діставали картоплю з-поміж ніг. Німці, що знаходились там, стояли і реготали. Взяла і я в обидві руки по картоплині. Мене охопило таке почуття, якого я ще ніколи не відчувала. Його не можна передати словами. Це було, і ненависть, і лють, і безсилля, і відчай. В мене так стислися кулаки, що коли я глянула на картоплю, що взяла, то чистити і їсти не було чого.

Уже сутеніло. Повели в барак. Там стояли 3 або 4-ярусні нари щільно здвинуті, і на весь барак був один вузький прохід. Злізти на нари можна було лише з боку проходу. Я залізна на самий верх. На нарах були голі цупкі матраци і більш нічого. Поряд зі мною розмістилася моя односельчанка, 15-річна Дуся. Чую, вона говорить: „Матраци набиті людським волоссям”. Дуся заплакала, полилися і в мене сльози рікою. Ще дівчата заплакали і скоро ридала вся кімната. Не спали до ранку. Це була перша ніч у неволі.

На другий день були вже у м. Мюнхені. Поселили нас у велике приміщення. Стояв один ряд столів, а стільці складені під стіною. Давали лише обід: тушена стара чорна картопля, яка дуже тхнула. Тут нас продавали. Кожного ранку виводили і ставили в довгу шеругу. Покупці (переважно баури) вибирали, крутили на всі боки, ляскали долонею, заставляли відкрити навіть рота. Вибирали дівчат здорових (переважно

із Західної України), а ми були такі замучені, що нас ніхто не брав. Сиділи тижнів зо два, поки залишилось всього 15 чоловік. От тоді й прийшла по нас маленька привітна жінка і сказала, що забере всіх. Ми дуже зраділи, що будемо всі разом. Сказала, що відведе нас до табору, а завтра – на фабрику, де виробляють ліки.

Табір був розташований у великому котловані, обгороджений колючою проволкою. З нього можна було побачити лише небо, коли задереш голову, а щоб побачити щось навколо, треба дертись на насип, який складався з гальки, що було неможливо, та й поліцаї відразу помічали. Кожного ранку звідси нас вели на роботу і пізно увечері приводили. Неділя – вихідний. Лазні не було. Було приміщення, де знаходились кілька довгих корит, над якими – прибиті умивальники. Отут ми себе й приводили в порядок – обмивались, мили голову, прали. Були великі черги.

На сніданок нам давали 200-грамовий чорний хлібець пополам з тирсою (це було добре видно, коли його розріжеш), каву-сурогат без цукру та молока. Обід привозили на фабрику: картопля, брюква, весною капуста зелена з червами, шпинат. Вечері – не пригадую, чи її не було, чи ми не ходили вечеряти, були дуже втомлені, зразу падали на ліжко. Так було три роки – одне і теж.

Фабрика знаходилась на Віртстапсе, 5. Хазяїн фабрики – Фогель, жив у Берліні, приїжджав рідко, нас не помічав. Робота була переважно важкою. Ми возили залізні бочки на тачках з сировиною, ящики з готовою продукцією, лотки заповнені пляшками з ліками. Находишся так, що ледве долізеш до табору.

Працювали на фабриці майже самі жінки, якщо не рахувати управляючого та технологів. Які це були чуйні, душевні люди! Я й зараз з великою теплотою згадую їх. Мабуть, ми й вижили завдяки їм. На фабриці виробляли харчові продукти для дітей. З яблук – „Апльони”, з моркви – „Даукарон”. Свіжі яблука або моркву подрібнювали, сушили на лотках у великих печах, а тоді мололи на порошок. Пакети з таким порошком вони нам і приносили (нас у цех не пускали), пошепки говорили: „Ховайте”. Хліб у них був по карточках. Але майже кожного дня німкені, що були над нами старшими (фрау Ган і Й. Міллер), приносили нам по кілька бутербродів, ледве помітно намазаних маслом, це здавали їм жінки, що працювали в цеху, для нас. Іноді ми їм допомагали упакувати ліки. Це коли вони не встигали, то ми сідали з ними поряд за столи і тоді ми співали пісні. З нами були дівчата з Ростовської обл.,

з м. Смоленська, з Донбасу. Вони співали наші українські пісні, а ми їх, російські. Пісні виходили сумні, протяжні, німкені їх душею розуміли і плакали разом з нами. Кожної неділі то одна жінка, то друга брала когось із нас додому. Це було великим святом, бо пригощала нас супом з картопляними кнедлями та манним пудингом, политим варенням. Вони приносили нам і свої приношені сукні, бо наші ситцеві давно порвалися, а на фабриці видавали нам грубі, виткані з чогось колючого, що натирало тіло. На ногах були дерев'яні товсті колодки-шуги з прибитим ремінцем. Йдемо ранком по місту, торохтимо шугами, як кайданами, прокидаються обивателі, піднімають фіранки.

На фабриці, де ми працювали ("Kahli Chemie") сидів на прохідній старик-інвалід ще Першої світової. От від нього ми й дізнавалися про все, що діється на фронті. Він нам і вселив надію на повернення додому. Весь час м. Мюнхен піддавалось бомбардуванню. Здійснювали нальоти англійські літаки. Вночі ми не спали – сиділи в траншеях. Були й прямі попадання, а в результаті – вбиті і поранені. За весь час ми поміняли 6 таборів – вони були спалені прямим попаданням. Зруйнована була і фабрика. Пішла чутка: „Захоплено Берлін Радянською Армією. Гітлер ist todt”. Американські танки в'їжджали в місто без жодного пострілу. На будинках з'являлися білі прапори. Майже всі військові були негри. Ми кілька днів сиділи в підвалі зруйнованої фабрики. Ніхто нами не цікавився, їсти було нічого. Ми зрозуміли, що кинуті напризволяще, треба рятуватися, як хто може. Пішли за місто, на села. Ці два місяці були найтяжчим періодом мого життя, про який згадую з великим болем. Наймалися за один харч до баурів, брали одного-двох на день-два. Розгубили один одного. Залишилось нас двоє з подругою. Знесилені, ходили по дворах, нас виганяли, блукали по лісу, їли якесь коріння, плоди і навіть листя, падали непритомними, ночували під кущами. Кошмар! По лісу блукало багато остарбайтерів і німецьких солдатів. Одного разу низько над головами пролетів літак. Він скинув багато листівок. Німець підняв листівку і подав нам. Мовляв, не розумію – читайте. То була російська листівка. В ній писалось: „Дорогие братья и сестры! Мы вас не забыли. Потерпите еще немножко. Все собирайтесь на Фраймане в лагерь перемещенных. Мы все сделаем для того, чтобы вы скорее возвратились на Родину”.

Якась додаткова сила з'явилася, ми, розпитавши німця, як знайти дорогу на Фрайман, пішли з лісу. Далі розпитувати не треба було –

потокком йшли остарбайтери на Фрайман. Деякі з великими візками й валізами. Ми з домашніми торбинками.

Табір був величезний. Дуже багато чоловіків-полонених і небагато дівчат. Охоронявся американцями. Суворо заборонялося виходити назовні – відразу стріляли. Годували добре, ми набиралися сил. Один раз приїздив і говорив з нами російський капітан, забрав наші листи рідним.

Скоро видали нам американці сухий пайок, і нас машинами повезли на Батьківщину. Десь пересіли на поїзд, довго стояли, бо повертались додому військові частини, і їм давали зелену вулицю. Потім повезли на південь і зупинились аж в Угорщині в м. Янош-хаза. Там був пропускний пункт. Завели на нас карточки, пройшли медогляд.

Потрапила я додому аж у вересні місяці. Не впізнала Водолаги. Суцільні руїни, порослі бур'янами, які сягали майже грудей. Між ними протоптані деінде стежки. Вулиці завалені купами цегли, які важко було навіть обійти.

Через два тижні я переступила поріг класу в ролі вчительки. Мене чекали діти різного віку від 7 до 12 років, бо у війну не навчалися. Після уроків і в вихідний виходили розбирати завали. Ставали ланцюжком і передавали цеглину за цеглиною, складаючи в купу. Ніхто не залишався вдома, не скаржився на втому, бо так треба було, так працювали всі. Колгоспники, які орали ниви коровами й скопували лопатами, йшли по осінній грязюці босими ногами на станцію, де прийшли вагони з Далекого Уралу і Сибіру з посівним зерном, повертались додому з дорогоцінною ношею за плечима – клунками з зерном. Це були переважно жінки з навколишніх сіл, які йшли через Перелісок один за одним цілими селами протягом кількох днів. А потім вручну засівали ниви. Це був відбудовний період, треба було так працювати, щоб жити. А вчителі взялись за відбудову шкіл, бо не залишилося жодної цілої. Учні навчались у звичайних хатах за довгими саморобними столами, які називали „козлами”. Було холодно і в класах, і вдома. Не було навіть світла. Поки з'явився гас та гасові лампи, весь час перевіряли зошити до каганця, зробленого з гільзи.

Першу свою відпустку я провела на колгоспних жнивях. Це було дуже спекотне літо 1946 року. Неврожай. За ним ще один голод. Черги за пайком хліба, що видавався на карточки. Колгоспники працювали даром, за трудовень. Але підписувались і на позику, бо хто ж нам допоможе, як не ми самі, не капіталісти ж?

Пережили. Карточки відмінили, двічі була знижка на товари. В колгоспах появились машини, сільськогосподарська техніка, збільшились урожаї. У селі почали зводити добротні будинки, прокладати асфальт. З центру до сіл почали ходити автобуси. В центрі Водолаги збудували нові багатоповерхові будинки, школи, дитсадки, поліклініку. Заклали парк. Селище стало невпізнаним.

За 32 роки вчительської праці я вчила до 600 дітей. З них вийшли люди різної професії. А всіх їх об'єднує те, що вони порядні люди. Багато з них проживають у країнах СНГ, але коли приїжджають, то обов'язково заходять і до мене. Приходять і наймолодші, яким по 30 років і найстарші – пенсіонери з своїми дітьми, теж моїми учнями. Розмови бувають різними але щирими, від душі.

Недавно прийшла до мене учениця, принесла хлібину, працює парикмахером. Скаржилась, що на роботі відключили газ, сидять одягнені, клієнтів немає. Вийшовши ранком на базар, я біля одного з лотків почула знайомий голос: „Валя, дай мені в борг кілограм гречки, я скоро поверну”. Це була та учениця, що приходила до мене. Мене так і обпекло, вона купила мені хлібину за останні гроші! Як я цього не помітила?

Чи змістовна вийшла моя розповідь не знаю, а що правдива, то це так.

Бажаю Вам здоров'я і всього найкращого, дожити до кращих часів.

Рукопис, 1998 р. Фонди НМІВВВ, КВ-209153/1-2, Д-33723.

РОМАНОВА МАТРОНА КОСТЯНТИНІВНА

М. К. Романова. 1970-ті роки.

1926 р.н., с. Слов'яносербськ, Луганська обл. Проживає в м. Фастів Київської обл. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині спочатку різноробочою на приватній фабриці, потім служницею в німецькій родині.

Народилася 12 вересня 1926 року в Луганській області Слов'яносербського району, с. Слов'яносербськ.

Мій брат Ніколай був в армії, Сеня працював помічником машиніста на станції Рудаково, був партійний.

Коли почалася війна, я училася у восьмому класі, а потім пішла працювати на ферму, за недостачу чоловіків пасла скот. Фронт просувався, почалась

евакуація. Із селян ніхто не від'їжджав, а скот погнали в Сталінград село Песковка. А потім я трохи пізніше погнала скот з бригадою Кудимова аж на Північний Кавказ. Фронт нас догнав у селі Сабліно, але в село його не пустили. Ми скот здали в колгосп ім. Будьонного, а самі: Кудимов, Омельченко М.І., її дочка Валя, Морозова Е.І. і її дочки Катя, Маруся стали пробиратися додому, бо німці відступали. Було дуже складно, але ми добралися таки додому, де хазяйнували німці. Село було зруйноване. Німець людей гнав на окопи, забирив у кого що було. Став забирати в Германію. Знав у кого молодь, то забирив з нагайками, а не то гнав на кладовище і розстрілював. Люди ховали солдат, які були ранені, теж палив хати, розстрілював.

Їжа була яка? Що запасли: картошка, буряк, а хліб німець позабирав. І ось я попала в ловушку, забрав німець у комендатуру. Там уже були люди і через тиждень нас погнали в Алчевськ на вокзал. Там ми сиділи тиждень, ще люд добавився. Посадили у вагон, закрили й увезли. Матері кричали, то вони пускали на них собак.

Не пам'ятаю скільки їхали і де. Привезли, в Німеччині відкрили двері, а то не вагон був – туалет: сморід, людей багато, води відро на

день. І стали розвозить. Я попала в Кіль, табір Осшнабрюк, фабрика або Танінберг або правильно звали хазяїна Вальтер, думала, що то був хазяїн цієї фабрики. Вивозили сміття, прибирали, вимивали, розмовляти строго забороняли, били, водили конвоєм із собаками. Коли стали бомбити Кіль, то ходили на розчистку руїн.

І тут мене забрав гер Нільзен до себе в будинок, бо мав двоє дітей: жінка Герта була вагітна, дочка Урсула і Барбара. Він евакуював їх в село Торзбалік. Робота була адская: лягала в 12 ночі, вставала в 4 ранку, бо німкеня народила дитину. Треба було і глядіти, і прати, прибирати, мити, їсти варить. Страшно били, а діти як гадьониші були.

24–28 квітня 1945 року увійшли американці. “Марушки” – так вони нас називали, – “война капут”. Звали їхати в Америку, але ми тільки додому. Десь уже у вересні нас зігнали чоловік 36 із сіл. Ми збиралися гуртом, тікали в Шлезвіг, щоб скоріш додому, але нас повертали до хазяїв. Потім привезли в одне місце, там стояв барак над річкою, держали доки всі не пройшли медкомісію, якісь відомості збирали, чи хто його зна. Ми ждали додомку. І ось поїхали. Розподілили по повозках, їхав військовий обоз. Одного разу в лісі стали стріляти, я давай ховатися і відстала від обозу. Прийшлося йти пішки аж за Львів. Холодно, я боса в ситцевому платті і платку – все, що я мала. Потім полячка дала мені півковдри. На станції побачила состав, що їхав до Києва. Мрія зігрівала, що я додому. Доїхала до Києва і тут біля “Ленінської кузні” стояли машини і напис на кузові “транзит Донбас”. Я на колінах просилася, щоб доїхати до Кадіївки. За Києвом набрали соломи, я в соломі, шинелями укрили, дали поїсти і потім мені ще прийшлося пішки йти 36 км. До Славяносербська добігла уже був сніг по кісточки. Я відкриваю двері і бачу маму і більш не пам’ятаю нічого (втратила свідомість). Це було 27 листопада 1945 року. Потім сходила в міліцію за паспортом і довго ще хворіла, боліли ноги.

Всього не опишеш, не розкажеш про наше митарство. Нам не дозволялося, щоб збиратися між собою, поговорити, німці не розрішали, а побачать, то б’ють.

Сестра повернулася з евакуації зі стадом корів, потім стала розміривником, бо багато було в області мін. Брат Коля загинув під Ленінградом. Менший Сеня – інвалід II групи за Сталінград. Я вийшла заміж за Грязнова А.Ф., маю четверо дітей, виховала хлопчика-сироту. З 1950 року проживаю у Фастові.

Рукотис. 2002 р.

РУДНЄВ ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ

1936 р.н. м. Миронівка, Київська обл. Проживає в м. Києві. Освіта – вища, доктор геологічних наук, член Спілки письменників України.

1943 – 1945 рр. – разом із родиною примусово перебував у Німеччині, м. Берлін.

Понівечене дитинство.

Нарис.

Тут – ані слова вигадки. Тільки правда – гірка, колюча, жорстока часом.

Коли мене інколи питають, чому я ніколи раніше не писав про своє перебування у фашистській неволі у 1943 – 1945 рр., я, зазвичай, відмовчуюся. Люди мого покоління і так усе зрозуміють, ну а молодь... Далеко не всі із нинішніх молодих людей вірять у те, що у колишньому Радянському Союзі був період, коли про перебування на окупованій німцями території під час Великої Вітчизняної війни або, тим паче, у Німеччині, краще було взагалі і не говорити ніде, і не писати. В „Особистому аркуші обліку кадрів”, тобто в “Анкеті” при вступі на роботу існувала навіть спеціальна графа: чи знаходився на окупованій території під час війни? І не дай Боже, якщо людина писала „так”...

Якби я все це у ті непрості часи не приховав, то навряд чи став би надалі геологом, навряд чи шукав би коли-небудь уран, золото, мідь. Та й прізвище довелося взяти мамине, дівоче – для страховки, так би мовити, адже в архівах репатріаційного пункту „Миронівка” (Україна, Київська область), який знаходився у тодішньому горезвісному департаменті МДБ України, на мене, напевно, також було заведене „Діло”, незважаючи на те, що був тоді малоліток – вісім з половиною років. Усіх нас – маму, сестру Людмилу і мене, – у вересні 1945-го року, після повернення із фашистської неволі, допитували майже місяць. Потім дали поселення: село Рассава, поблизу Миронівки або ж та сама Миронівка. А у Київ, незважаючи на те, що у нас там до війни була квартира у Святошині, – ні, ні. Дзуськи! А ще – кожен місяць треба було відмічатись у районному відділі держбезпеки, у міліції. Таким чином, ми стали людьми другого сорту. Изгоями. Тими, що вельми проштрафилися. Майже зрадниками. Чому? А не треба було їхати **т у д и**, говорили нам!

Дивно звучить усе це зараз. Дико навіть!

Однак це було. Це теж наша історія і від цього нікуди не дінешся.

Шістдесят років минуло відтоді. Нині німці навіть виплачують грошові компенсації колишнім остарбайтерам. Усе тече, усе змінюється. Свого часу уряд СРСР відмовився від таких компенсацій з боку ФРН – горді всі були, до світлого майбуття, комунізму прямували. Та ба – не дійшли. Не для Гриця паляниця.

У 2003 році відповідно до Закону ФРН „Про створення Фонду „Пам’ять, відповідальність і майбутнє” рішенням експертної комісії УНФ „Взаєморозуміння і примирення” мені була призначена компенсаційна виплата за примусову працю в період націонал-соціалізму за категорією „Діти” в розмірі 916,94 євро. Сестра отримала трохи більше. А мама... мама, на жаль, померла 1978-го року, а виплачують тільки живим. Сьогодні вже і сестри Людмили немає – не встигла навіть отримати другий транш, адже німці проводять виплати у два етапи.

Та головне в іншому. Оці євро, які дають, – це мізерні кошти. Це, врешті-решт, – глум, наруга. Та й взагалі, хіба можна оцінити тепер у марках, доларах чи то євро, які саме збитки поніс кожен із остарбайтерів – моральні, фізичні, психологічні?! На яких терезах можна все це зважити, якими показниками оцінити? Голод, приниження, знущання, побої, бузувірські експерименти, залиті кров’ю карцери... Хіба ж усе перелічиш?! До речі, компенсаційні виплати громадянам інших країн, які були підневільною робочою силою у гітлерівській Німеччині під час Другої світової війни, перевищують отримані нами виплати на порядок і більше. Де ж справедливість, де німецька пунктуальність?! Мабуть, за принципом: добре тому дати, хто не хоче брати; а тим, хто бере, як по душі дере.

Має сенс також підкреслити, що для одержання навіть цих, досить невеликих коштів треба було – за вимогою німецької сторони – обов’язково підписати спеціальне зобов’язання, згідно з яким опісля отримання компенсації ніяких претензій до німців у тебе віднині немає. Якщо не підпишеш – не будеш мати і цієї суми, цих крихт. І люди підписували.

Мізерні компенсації дітям обумовлені, як пояснюють німці, тим, що у гітлерівській Німеччині діти до 12 років – у відповідності з тодішніми законами рейху – не працювали. А значить, – за що їм платити?

Нівроку, досить дивна постановка питання! Адже діти до 12 років (я маю на увазі насамперед дітей з колишнього Радянського Союзу, малолітніх в’язнів фашизму!) не тільки працювали у гітлерівській Німеччині – в таборах, на вокзалах, на розчищенні руїн, заготівлі брукви,

прибиранні вулиць, сортуванні окремих деталей на військових заводах, – а й підпадали під смертельний прес різних експериментів фашистських медиків. І це зараз можуть підтвердити тисячі, десятки тисяч колишніх остарбайтерів! Отака правда.

За шістдесят років багато чого забулося, відійшло у тінь. За плечима у мене довге і цікаве життя: Київський геологорозвідувальний технікум, а згодом – геологічний факультет Київського університету, численні експедиції на Чукотку, в якутську тайгу і гори Киргизії, у степи Казахстану і на острів Сахалін. Я захистив спочатку кандидатську, а потім докторську дисертації по гідрогеології, у 1982 році став членом Спілки письменників СРСР. Я зустрічався з багатьма цікавими людьми, чимало побачив, виконуючи різні геологічні завдання. Були радощі й печалі, розчарування і перемоги. Багато чого було. Однак ті далекі відтепер місяці у німецькій неволі не забуду ніколи. Більш того, з кожним роком спогади стають усе гострішими, проникливішими. Начебто, й не було цих довгих шестидесяти років. Начеб то все це відбувалося вчора.

Але все ж таки: на чому слід окремо зупинитися? Що є найбільш вагомим, значущим у тих затягнутих синім плином часу подіях?

Мабуть, краще всього описати все як було. Без прикрашувань і додавань. Без зайвої риторики та ідеологічної ретуші. Без боязні когось образити. Хоч із перцем, та з щирим серцем. Уже коли даєш правду, то нехай вона буде до кінця правдою. Тільки така оповідь має зараз сенс. Як то кажуть: гаман не свято, трясця не хвороба...

Отож, як усе починалося?

Осінь 1943-го року. Окупований німцями, увесь у руїнах Київ. Мені тоді було шість з половиною, сестрі Людмилі – тринадцять.

Німці, відчуваючи наближення Червоної армії, гарячково зганяли населення міста з усіх усюд на вокзали (Центральний та Дарницький) і в битком набитих товарних вагонах відправляли, як худобу, до Німеччини. Їхати повинні були геть усі: діди, діти, старі баби. Рейх конче потребував дешевої робочої сили. Тих, хто відмовлявся їхати або упирався, розстрілювали на місці, без вагань.

По місту нишпорили жандарми з вівчарками і лискучими бляхами на грудях, з автоматами наготові, і перевіряли буквально кожен дім, кожну кімнату.

Моя дитяча пам'ять зберегла не повну картину тих буремних днів, а лише окремі уламки, найбільш яскраві епізоди того періоду. Тоб-

то те, що відкарбувалося у мозку якимось складними і незрозумілими законами, – навічно. Дещо доповнила сестра Людмила. Отже, наша сім'я – я, мама і Людмила – восени 1943-го весь час змінювала квартиру. Як тільки жандарми з собаками починали прочісувати вулицю, де ми зупинилися, ми зразу ж переходили в інше місце. Жили на Польовій – біля зруйнованих у перший же день війни, 22-го червня, сірих корпусів Київського політехнічного інституту, на Пісчаній (біля самісінького зоопарку), у Михайлівському провулку (це вже був Хрещатик).

Пам'ятаю на вулиці Польовій, яка йшла уздовж огороженої кам'яним муром території Київського політехнічного інституту, і де було багато одноповерхових будиночків з садами, старий і жінка з дитиною сховались у льоху, біля сарая. Жандарми кинули туди дві гранати...

Останнє наше пристанище на початку листопада – чотирьохповерховий старовинний будинок по Михайлівському провулку. Тут необхідно відмітити зразу ж: не тільки на Хрещатику, а і на інших вулицях Києва багато будинків, квартир на той час були порожніми. Раніше в них жили євреї.

Їх німці розстрілювали не тільки у Бабиному Яру, а скрізь. Якщо у тебе були чорні очі і характерний ніс, незважаючи на те дитина то, чи може дорослий, – гриміло грізне, крижаним тоном питання, від якого ноги підкошувалися:

Юде?!

Квартира у Михайлівському провулку запам'яталася мені не тільки тим, що у найбільшій, чомусь зовсім без меблів, кімнаті з високою стелею і квадратними вікнами з вибитим шибками, жила... ворона. Мабуть, вона уткнула сюди від війни, від диму й пострілів.

Ми потоваришували з вороною, називали її Катериною. Невдовзі вона стала зовсім ручною: ми з сестрою годували її хлібними крихтами з долоні, а пила вона прямо з нашої алюмінієвої кварти. Попри всі наші негаразди – це була світла пляма, навіть і про війну забули.

Однак уже 4-го листопада все закінчилося – нас накрила облава. На цей раз жандарми ходили групами, по четверо, з чотирма злими вівчарками. А головне, серед них був носатий, високий німець в окулярах. З цим жандармом ми вже зустрічались якось у жовтні, на Польовій. Як на мене, він нас упізнав, тому що зразу ж побагровів і став кричати. Мама впала перед ним на коліна:

– Дітей.. дітей тільки не убивайте! Прошу вас, герр офіцер... вельми прошу..., дітей...

Він вдарив її кованим чоботом у груди.

– Век! – і показав на двері.

Жандарми вивели нас на вулицю. Тут уже зібрався натовп таких же, як і ми, убитих горем киян. Ані їм, ані нам не дали навіть хвилини на лаштування; з'явилися декілька поліцаїв з білими нарукавними пов'язками і погнали усіх, злісно лаючись, на Центральний вокзал. Йшли, хто в чому був; ані запасів харчів (та й де було їх брати?), ані води, теплих речей.

У товарні вагони з декількома поверхами нар набили чоловік по сто, не менше. Безжалісно штовхали прикладами, вигецували по спинах людей нагайками зі свинцевими наконечниками. Крики, стогін, дитячий плач...

Надвечір, того ж дня, коли лівий берег Дніпра, в районі Дарниці, був охоплений темно-червоними патлами пожеж і там оглушливо ляскали гармати, йшла безладна стрілянина, а в небі гасали літаки, – наш ешелон з поспіхом був відправлений до Німеччини. А шостого листопада, як потім ми дізналися, у Київ увійшли радянські війська. Тільки й лишалось, що зітхнути. Хіба не прикро?

Шлях наш лежав через Брест, Варшаву у далеке німецьке місто Франкфурт-на-Одері. Дорога була тяжкою і довгою. До Варшави їхали без зупинок. У польській столиці з вагона винесли дві параші, принесли дві інші – одна з їжею (щось смердюче, яке вельми віддалено нагадувало суп), друга – для туалету. Поки доїхали – двоє у вагоні померли: старий і хлопчик років десяти, а дівчина – повісилася.

Чим мені запам'ятався перший табір у Франкфурті? По-перше, це був розподільчий табір; розташовувався він у приміському лісі. Бараки, оточені подвійними забором; чотири вишки по кутах з кулеметами і прожекторами. При таборі була спецлікарня, де медики рейху перевіряли на в'язнях різні сиворотки, вакцини, отрути.

Саме тут нас роз'єднали – маму направили працювати на завод, а мене і сестру опісля довгих медоглядин (особливо ретельно просвічували нас рентгенівськими променями, німці, як чорт ладану, боялися туберкульозу!) залишили у таборі, прикріпивши до блоку №3 при спецлікарні. У нас з сестрою взяли відбитки пальців, одягнули у смугасту форму з нашивкою „OST” і, повісивши на грудях дерев'яну табличку з номером, сфотографували у профіль і анфас. У мене був номер 631427, у сестри 631428; усе, зазвичай, як нам казали, бозна-відколи. І зроду-звіку інакше не буде. Після першого ж уколу під лопатку сестра втра-

тила свідомість, те ж сталося і зі мною. Дехто із в'язнів взагалі зразу помирав від цих диявольських ін'єкцій.

Мене і сестру врятував лікар – із наших, київських. Пам'ятаю тільки, що його звали Іван Платонович, і він їхав з нами до Німеччини в одному вагоні. Як і чому він потрапив у цей поїзд, не знаю. Проте чітко пам'ятаю: це був сухорлявий дідок з костистим обличчям – енергійний не по літах і моторний. Німці з першого ж дня залучили його до роботи у спецлікарні.

Вранці він прийшов до нас у барак (ті, кому робили уколи, знаходились у спеціальних кімнатах-комірках – по 2-3 чоловіка) і довго мовчки дивився то на мене, то на сестру. Потім зітхнув і сказав:

– Ще один такий дослід – і ви не витримаєте.

Він присів на нари і, розкривши теку з витиском у вигляді орла, який тримає в кігтях свастику, зробив якісь записи.

Більше нас уколами не катували, а наступного дня відправили – разом з партією інших в'язнів – на вокзал, а відтіля – до Берліна, у табір „Кепенік”.

Уже згодом ми довідалися, що Іван Платонович врятував не тільки нас з сестрою. Яка його подальша доля, не відаю...

Табір „Кепенік” знаходився у пригороді Берліна. Тут ми з сестрою пробули до 14 січня 1945 року, поки цей табір не розбомбили американці. До речі, вони бомбили тільки вдень, а англійці – тільки вночі. Можливо, американські льотчики воліли знищити якийсь військовий об'єкт у Кепеніку, проте бомби потрапили у бараки остарбайтерів. Ми із сестрою вціліли випадково.

Третій і останній наш табір – „Кельніше Хайде” самі німці називають зараз так: „Gemeinschaftslager Köllnische Heide” – тобто загальний трудовий табір „Кельніше Хайде”. У 1945-му році тут були і діти, і дорослі. Знаходився табір у пригороді Берліна Нойнкельні; звідси добре було видно мости через Шпрее. Бараків було багато, і вони були оточені колючим дротом, по якому пропускали електричний струм. Щоправда, починаючи з середини квітня, електростанцію американці розбомбили, і колючий дріт був знеструмлений. Посеред табору, між бараками, височіла велика піч, а біля неї – бурти з брюквою.

Сестра працювала спочатку на залізничній станції, потім – на пошті, на розчистці руїн, а я – прибирав табір, залізничний вокзал, вулиці міста. Працювали по 16-18 годин на добу. У бараках жили по 40-50 чоловік в одній кімнаті, причому вираз „кімната” – досить умовний,

тому що стіни її утворювали за допомогою навішування різного лахміття. Нарі були двоярусні і триярусні. Підйом – рівно о четвертій ранку. Потім „апель” – ранкова перекличка, сніданок, котрий складався з алюмінієвої кварти „ерзац-кави” (справжня бурда, від неї у мене завжди болів живіт), до якого видавали дві таблетки сахарину та 70 грамів хліба з грубих вівсяних і житніх висівок, спресованих чимось кислим в одне ціле. Кляйне, тобто малоліткам, таким, як я, належало ще по таблетці сахарину, проте це німці рідко коли виконували.

На обід давали юшку з гнилої брюкви, а на вечерю – знову ж таки був той же ерзац-кофе, однак тепер уже без хліба. Від такої їжі ми ледь волочили ноги.

Тут має сенс підкреслити, що німці початку 1944-го року і німці 1945-го року – це зовсім різні німці. І зміни у їхній поведінці були обумовлені в першу чергу перемогами Червоної армії, наближенням радянських військ до Берліна. Пам’ятаю, як у 1944-му році і в таборі, і на вулицях на нас майже завжди німці – і цивільні, і охорона табору – дивилися не тільки з бундючністю, але й з непідробною зневагою. „Русіше швайн” – російська свиня, – тільки й чулося звідусіль. Побої, знущання, згвалтування наших дівчат, – це було нормою. Тоді іще вони всі (або майже всі) вірили в перемогу: геній фюрера не має меж! Любили цитувати Бісмарка, який говорив, що головне для нації – це єдність поглядів. Так от, Німеччина нині єдина, як ніколи, її лозунг: „Один народ, один рейх, один фюрер”. Німецька національна страва айнтопф („усе в одному горщику”) – також приклад єдності. Як і партійний гімн „Хорст Вессель”. Третій рейх, котрий було започатковано генієм Адольфа Гітлера, проіснує як мінімум тисячу років...

А ось взимку 1945-го року ставлення до нас з боку німців по троху стало змінюватися. Як і тодішня філософія їх, ставлення до Гітлера. Можливо, це почалося після невдалого замаху на фюрера 20-го липня 1944-го року, а можливо пізніше.

Ні-ні, попусків нам не було. Полякам – так, а нам чорта лисого. Як і раніше, доводилося вкалувати із самісінького ранку і до пізнього вечора – і старому і малому. Проте бити остарбайтерів тепер стали менше. Та й на вулицях, коли ми розбирали берлінські руїни, старі німкені, які зустрічалися на нашому шляху, зі співчуттям поглядаючи на наші виснажені брудні обличчя, не ховали сліз. Іноді давали нам хліб. Справжній хліб...

Помітно зменшилось охоронців у таборі. В березні 1945-го року у нас з'явився новий комендант: худорлявий, миршавий німець з протезом замість лівої ноги. Звали його, здається, Вальтер; казали, що ногу він втратив на Східному фронті, десь під Харковом. Новий комендант був жорстоким і злопам'ятним, діяв на кшталт гестапівців. Упродовж першого ж тижня він застрелив двох дорослих остарбайтерів за те, що вони вкрали посилку, працюючи на пошті. Потім застрелив ще й дівчинку – не втримала відро з ерзац-кофе...

У що ми вірили, які в нас тоді були ідеали?

Вечорами хлопці, більш старші, збирались у бараці і згадували довоєнний час; пам'ятаю, розказували по декілька разів зміст кінофільмів „Путівка в життя”, „Чапаєв” і „Семеро сміливих”, дехто декламував вірші. Життя у цих довоєнних кінофільмах здавалося нам тоді ошатним і безмежно привабливим, наче з якоїсь дивної казки.

Траплялося, що і в карти різалися: той, хто програвав, віддавав сахарин або свою хлібну пайку.

Чи боролися остарбайтери проти німців?

Так, я це добре пам'ятаю, і сестра, коли була ще живою, підтверджувала. Звісно, головним було одне: вижити! Але в той же час у таборі існувала підпільна організація: до дня Червоної армії 23 лютого, наприклад, на бараках з'явилися зроблені від руки листівки із зображенням радянського танка, який переможно в'їжджає в Берлін, через Бранденбурзькі ворота. Під малюнком хімічним олівцем було надряпано: „Смерть кату Гітлеру!”. Наступного дня був переполох: охорона шукала тих, хто написав листівку.

Сестра Людмила, яка з березня 1945 року працювала на станції „Шлишебанхоф” на вантаженні харчових посилок німецьким солдатам, розповідала, що їй декілька разів доручали підміняти ці посилки. Підмінені посилки потім намагалися завантажити у той вагон потяга, який був ближче до платформи з військовою технікою, котра прямувала разом з посилками на фронт. Згодом приходила звістка, що під час прямування ешелону в напрямку передової Східного фронту вибухнув такий-то вагон, і військовий потяг зазнав аварії. Ці повідомлення передавали по ланцюгу такі ж остарбайтери. Багато із них загинули згодом у гестапо.

Хто керував усім цим, звідки брали вибухівку, Людмила не знала і не питала ні в кого. Та й хто б їй відповів? Все робилося без зайвих запитань. Як звичайна, всім зрозуміла справа.

Сипали і пісок у букси вагонів військових ешелонів. Щоправда, опісля таких подій німці зразу ж повністю міняли бригади обслуговування, а остарбайтерів, на яких падала підозра в саботажі, відправляли або розстрілювали тут же, на залізничній станції.

Людмилі пощастило: після вищезгаданих НС її декілька разів переводили з одного місця роботи на інше, цим все і обмежувалося – німці просто не вірили, що вона спроможна скоїти якусь диверсію проти них. Маленька, хирна..., уміла Людмила їх переконували! Та й німецьку непогано знала у свої неповні п'ятнадцять років...

Квітень 1945-го року був особливо важким. Абсолютно ніхто у таборі не був упевнений, що завтра залишиться живим. Усе двигтіло – люди, земля, повітря. Пронизливе виття „алярма”, який сповіщав про наближення вдень американських літаків (по 6-10 разів на добу – хвиля за хвилею, армада за армадою), незліченні наші перебіжки із бараку в бункер, поспіхом споруджений уздовж колючого дроту – на поверхні землі – із змонтованих у вигляді трапеції нетовстих бетонних плит (це захищало хіба що від осколків), болючий страх (або німці вб'ють, або союзники), постійна напруга, гострий голод, тривога, – ось чим були наповнені дні.

Справедливості заради зазначимо, що американці не тільки бомбили район Нойкельна, але й максимально знизивши літаки (німецька артилерія після 15-го квітня мовчала), кидали нам іноді великі мішки – в них були вельми смачні галети, шоколад, сигари. Мабуть, реабілітуватися хотіли за табір „Кепенік”.

А ночами нас бомбили англійці. У кинджально-яскравому світлі численних прожекторів, які прокреслювали чорнильно-чорне небо, розпізнавальні знаки на фюзеляжах англійських літаків – велике коло з червоним, білим і синім кільцями – було вельми добре видно, особливо коли літаки знижувалися або входили у піке.

Саме в той час я вперше по-справжньому став вірити в Бога. Скажу зразу: наша сім'я раніше ніколи не була релігійною. Це й зрозуміло: релігія тоді була не в пошані серед радянських людей. Релігія – це дурман, забобони, опіум для народу – говорили нам. І ці крилаті слова, здавалося, навечно поселились у душах і дорослих, і дітей.

А потім спалахнула війна, ми опинились у фашистській неволі. І чекати допомоги було нізвідкіля. Можна було поклатися тільки на себе. А ще – на Бога.

Мабуть, так завше буває: в тяжких безвихідних ситуаціях людина незмінно повертається до Бога. Це – велична, висока, справедлива віра. Вона тричі рятувала мені життя у німецькій неволі.

Перший раз це було – як зараз пам'ятаю – 20 квітня 1945 року. То був день народження Гітлера, і всім в'язням у таборі „Кельніше Хайде” на обід, окрім миски жовтої юшки з брюкви, видали ще й по чотири таблетки сахарину, а малоліткам – по плитці шоколаду із сої, величиною приблизно з дитячу долоню. Для тих, хто народився в цей день, однак раніше чимось проштрафився, карцер, різки та інші екзекуції були відмінені. Табірне радіо з самісінького ранку транслювало популярні німецькі військові марші. Комендант табору Вальтер вперше дозволив в'язням вихід у місто – через центральні ворота. Однак ще раніше хлопці зробили дірку в колючому дроті з боку залізничної колії. Треба підкреслити, що табір „Кельніше Хайде” був розташований поблизу самісінької залізниці, яка проходила у вузькій, шириною приблизно п'ятдесят метрів долині, що мала по обидва боки майже прямовисні схили. Якщо перелізти через колючий дріт, то вниз доводилося стрибати з висоти метрів п'ять, не менше. А далі під прикриттям крутого схилу, уздовж залізниці малолітні в'язні у квітні 1945-го року вже не раз здійснювали вилазку у місто. Це звісно заборонялося, але охорона табору у той час робила вигляд, що нічого не бачить. Адже радянські війська вже підійшли близько до Берліна, німцям було не до нас, - навіть на роботу вже не гнали. Та й куди могли податися в'язні? Одежа була різна, на грудях у кожного був пришитий брудний білий клапот з чорним написом „OST”, на ногах – дерев'яні сандалети, котрі розложисто стукали, коли ти ходив по асфальту. Від офіційної смугастої форми ми мало-помалу звільнялися – ті, хто працював у Берліні, приносили іноді стару поношену одежу. Так, сестра моя, наприклад, принесла мені якось просторі шорти – на дорослого чоловіка, і великий піджак...

Однак повернемося до 20-го квітня. Після обіду на портреті Гітлера, який висів у їдальні, хтось виколов очі, до рота фюрера був приклеєний шматочок погано провареної жовтої брюкви, щоки розмальовані деревним вугіллям, а внизу – кострубатий нерівний напис: „Пес паршивий”. Схоже зробив усе це хтось із малолітніх в'язнів.

Вальтер залютував. Він не тільки відмінив розважальний вихід оstarбайтерів у місто, але й нишпорив з двома охоронцями по бараках, намагаючись будь-що довідатися, хто ж саме зіпсував портрет великого фюрера. Ось-ось комендант мав з'явитись у дитячому блоці, де усі

ми жили. І тоді хлопці, як по команді, кинулися до рятувальної дірки у колючому дроті. Усі нестямно поспішали, але дірка була малою і виникла пробка. Я, як самий малий, був у „хвості”. Гризла одна-єдина думка: тільки б встигнути перебраться на той бік і сплигнути вниз. Там – порятунок. Тільки б встигнути...

І раптом з'явився Вальтер...

– Русіше швайн! Кляйне швайн! Цюрюк! – загорлав він.

Його не слухали: діти, яких підганяв несамовитий страх, плигали один за одним вниз. І тоді Вальтер вихопив пістолет і навів на мене. До коменданта було метрів десять. Зараз він мене вб'є...

– Біжи! Стрибай! – крикнув хтось із хлопців внизу: прохід у дроті був уже вільним.

А я оторопіло дивився на пістолет коменданта.

„Боже, врятуй мене!” – прошепотів я задерев'янілими губами. І у ту ж мить почув сухе клацання: пістолет дав осічку. Я кинувся до дірки в колючому дроті, миттєво переліз і стрибнув униз. І лише після цього прогрімилі три постріли. Проте влучити в мене комендант уже не міг – я був під прикриттям стрімкого схилу...

Другий випадок стався вже тоді, коли нас звільняли – це було 26 квітня 1945 року. Дим застеляв мости через Шпрее, гупали гармати, але табір радів: свобода! Ми цілували чоботи наших солдатів-визволителів. Дуже добре пам'ятаю: ці чоботи пахли дьогтем, супіском і ще чимось чужим, неприємним, німецьким. Солдати частували нас тушонкою, сухарями і колотими шматками цукру, до яких прилипли крихти махорки. Дещо із їжі ми сховали і того ж дня увечері побігли до табору військовополонених, який знаходився прямисінько навпроти наших бараків, на протилежній стороні долини. У таборі військовополонених було два великих бараки, в яких гітлерівці тримали чоловік триста; це були колишні радянські солдати, взяті німцями в полон в різний час. Ми знали, що умови там – вкрай жорстокі, а годують військовополонених – тільки один раз на добу, тією ж юшкою із гнилою брукви, хліба взагалі не давали.

Тут же, на території табору військовополонених, зовсім недавно ще – декілька годин тому – розміщувався штаб військової частини, яка звільнила нас.

Ми із сестрою швидко роздали військовополоненим цукор та сухарі і хотіли було вже йти, але раптом над бараками спалахнула рожева ракета.

Сигнал дає! Зрадник якийсь або німецький диверсант, – з тривогою сказав хтось.

І зразу ж з'явилися літаки з такими рідними червоними зірками на крилах.

– Ховайтеся, діти! Ховайтеся!!

– Але це наші, дядечко! Наші!

Не встигли всі й отямитися, як з літаків посипалися бомби...

Ми з сестрою сховалися в кущах, між бараками. А бомби влучили саме в них. Пряме попадання! Вибухи, вогонь, дим.

„Боже, врятуй... Врятуй нас”, – нашіптував я, міцно притиснувшись до сестри.

І на цей раз мені пощастило – уцілів. І сестра теж. А військовополонені в бараках – загинули.

Про такі епізоди Великої Вітчизняної війни, зазвичай, не пишуть. Але я веду оповідь лише про те, що сам бачив, що сам добре пам'ятаю. Для мене і сестри до сих пір лишається загадкою ця подія на околиці Берліна – в Нойкельні – в кінці квітня 1945-го року. Хто ж навів радянські літаки на табір військовополонених в „Кельніше Хайде”? Невже ця трагедія сталася тому, що у той час усі, хто потрапив до німців у полон, вважалися зрадниками? А може, усе ж таки німецький диверсант це скоїв? Питання, питання...

І врешті-решт третій, останній випадок, коли мене від загибелі врятувала віра в Бога.

Серпень 1945-го року. Німецьке місто Ландсберг на сході тодішньої Німеччини (зараз це польське місто Хожув, Катовіцьке воєводство). Тут ми мешкали більше трьох місяців – я, сестра і наша мама, яка відшукала нас. У Ландсберзі знаходився перший фільтраційний пункт для тих, хто побував у фашистській неволі і мав тверде бажання повернутися додому, на батьківщину. До речі, багато колишніх остарбайтерів ще у Берліні перебралися до американської зони, а перед відходом говорили нам:

Нічого хорошого на батьківщині вас не чекає. Будете жаліти ще!

Однак ми їх не слухали.

У Ландсберзі спеціальні команди (ходили чутки, що це люди із „СМЕРШу”) по декілька разів на день допитували нас: де жили до війни, чому поїхали до Німеччини (сховатися треба було, а не їхати сюди і допомагати німцям!), де саме працювали в рейху і те де, і те пе. При цьому заповнювалась спеціальна анкета і бралися відбитки пальців – так само як і німці у Франкфуртському розподільчому таборі.

Але ми тоді на все не звертали уваги: якщо треба – значить треба. Головне – ми серед своїх! Ми на свободі. Живем, дихаєм. А потім – на батьківщину!

Кожен із нас, колишніх остарбайтерів, вимовляв слово „батьківщина” з якоюсь особливою теплотою і непередбутною радістю. Це було щось святе, високе і світле. Це зараз дане слово дещо потьмяніло для нас, стало звичним. А ось тоді майже кожен із колишніх в’язнів фашизму тільки й мріяв про той день, коли знову ступить на рідну землю. Побачить рідне небо, рідні дерева, вулиці, будинки...

Один за одним відходили на батьківщину ешелони з колишніми в’язнями фашизму – остарбайтерами. А нам ще не дозволяли...

Ландсберг був красивим, типово німецьким містом. Тут було багато тінистих парків, квіткових оранжерей. Яскраво-червоні тюльпани, широка у блискітках станіолу річка з піщаними пляжами, викинуті на берег пароплави у пробоїнах уздовж ватерлінії, сірі кірхи зі стрільчатими вікнами, – ось що назавжди вкарбувалось у дитячу пам’ять. Місто майже не постраждало у війну; збереглися мости через річку, багатоповерхові будинки, штучні стави з вимощеними бетонними плитами бортами, кар’єри з вагонетками. І навіть тюрма, де 1932-го року перебував Гітлер. Багато хлопців – колишніх остарбайтерів – гасали по порожніх будинках і квартирах (німці давно все покинули), збирали речі. Брали в основному килими, одягу, взуття, годинники швейцарські.

Ганси вивезли нашого добра набагато більше, – говорили ми один одному.

Декілька разів нас обстріляли польські жовніри у конфедератках: нічого не можна брати!

Уже було відомо, що місто Ландсберг незабаром відійде до Польщі, і поляки мало-помалу прибирали все до рук. Практичні були.

Якось в один із погожих і теплих днів серпня 1945-го року я марно намагався запустити паперовий човник на одному із численних штучних ставків Ландсберга. Вітру не було, і човник не плив. Схилившись над бетонною плитою, я ще раз підштовхнув човник правою рукою і, не втримавшись, втративши рівновагу, шубовснув у воду. Плавати я тоді зовсім не вмів – коли було вчитися і де?

Ставок був глибокий, а бортові плити розміщувалися під кутом градусів у шістдесят. Учепитися було ні за що. Я гарячково шльопав руками, шалено двигав ногами. Глитав каламутно-зелену німецьку воду і відчував, що вибиваюсь із сил, відчував, що задихаюсь, тону.

– Допоможі-і-іть! – закричав я.

Кроках в двадцяти, – справа біля будинку – стояв старий німець і хмуρο дивився на мене.

– Допоможіть, дідусю! Тону-у-у! – знову вигукнув я, з мольбою дивлячись на старого німця.

Проте той і з місця не зрушив – наче й не чув.

“Боже, допоможи. Врятуй мене, Боже”, - прошепотів я, схлипуючи..., і зразу відчув, що правиця намацала у воді залізну скобу на бетонній плиті. Чіпко обхопивши скобу затерплим пальцями, я перевів дух. Однак самостійно вибратися на берег усе ще не міг – не вистачало силовки.

– Допоможі-іть!

Мене витягнув з води наш солдат, який проходив мимо. Миттєво зняв пасок з лискучою пряжкою, на якій була зірка, і кинув мені один кінець.

– Давай, синку! Тримай міцніше... Як же це ти, га?

На батьківщину нам дозволили виїхати лише в самому кінці серпня.

У Києві ми були 4-го вересня 1945-го ранку. Довоєнна квартира наша у Святошині була зайнята, та й слухати маму ніхто не хотів. Дали 24 години на те, щоб ми залишили столицю України і відбули на “сто перший кілометр”, у Миронівку – другий фільтраційний пункт для тих, хто побував у фашистській неволі.

Опісля довгих перевірок і допитів у Миронівці нам заборонили жити не тільки в Києві, але і в інших великих містах.

Тут же у Миронівці, до нас приєднався батько. Радощам нашим не було меж: адже ми так давно не бачилися!

Батько наш – Микола Федорович – воював у складі військ Південно-Західного фронту. У серпні 1941-го року він потрапив в оточення під селом Борщі (Київська область). Контузія, важке поранення. Потім – полон, німецькі концентраційні і трудові табори. Натерпівся він, набідкався – побільше нас. Однак ті, хто побував у полоні в німців, вважалися тоді зрадниками; з боку влади до них були тільки відчуженість і презирство. “У нас немає військовополонених, у нас є тільки зрадники”, – виголосив якимось Сталін.

Батько помер від отриманих поранень у 1948-му році – з трьома осколками в легенях. Ховали ми його втрьох – мама, сестра і я...

У Миронівку ми привезли не тільки німецькі речі, але й німецьку красуню-вівчарку на прізвисько Рената. Вівчарка була ласкавою собакою і великою розумницею; вона не раз виручала нас у складних ситуаціях – і в Ландсберзі, і на шляху до батьківщини. Ренату подарував нам у Ландсберзі один наш офіцер за те, що ми з сестрою повернули йому його іменний годинник, забутий ним на пляжі. По приїзді в Миронівку Ренату у нас зразу ж забрали в міліцію і того ж дня застрелили у нас на очах.

– Фашистам усім туди дорога, – сказав спохмурнівши один із міліціонерів.

Ми з сестрою поховали собаку у балці – вночі, – і довго потім плакали. Ми не розуміли жорстокості радянських міліціонерів: чим же завинила ця симпатична тварина перед людьми?

Ну а німецькі речі виявилися у пригоді – ми їх потихеньку продавали і на це жили. Особливо голодним і важким був 1946-й рік. Два рази на день ми їли устриці з річки Рассавки, більше нічого не було. Від устриць цих у мене сильно болів живіт.

Після смерті Сталіна по відношенню до колишніх оstarбайтерів з'явилися деякі послаблення: не так часто стали викликати до Миронівського райвідділу держбезпеки, не треба було кожні шість місяців “відмічатися” в міліції. Більш того, один за одним оstarбайтери почали покидати і Миронівку, і Рассаву...

І все ж таки, враховуючи тодішнє ставлення до тих, хто побував у полоні чи то у фашистській неволі, доводилося багато що приховувати, замовчувати. Щоб уникнути неприємностей, люди старалися змінювати прізвища і ніде не говорити про те, що в період Великої Вітчизняної війни були в Німеччині, значилися оstarбайтерами...

Йшли роки, їх змінювали десятиріччя. І лише опісля 1989-го року кардинально стало змінюватися ставлення і до тих, хто побував у німецькому полоні, і до колишніх оstarбайтерів...

Працюючи над спогадами, я зараз, начебто, заново пережив усі ці події.

Закінчивши оповідь, поставив крапку і замислився: не дай Боже, якщо подібне коли-небудь повториться! Люди не повинні вбивати один одного. Не повинні завдавати біль один одному. Людина створена для творення. Для любові, для добра.

Рукотис. 2005 р.

САВЧЕНКО МАЙЯ ГАВРИЛІВНА

Майя Савченко. 1941 р.

1923 р.н., с. Косівка Олександрійський р-н, Кіровоградська обл. Проживає м. Київ. Освіта – вища.

1941 – 1943 рр. – учасниця радянського підпільно-партизанського руху в Кіровоградській обл.

1943 – 1945 рр. – примусово працювала в Голландії на фабриці з переробки овочів.

Родилась я 26 июля 1923 года в селе Косовка, Александрийского района, Кировоградской области в семье служащих. Село расположено вблизи г. Чигирина, на территории бывшей Запорожской Сечи и окружено многочисленными казачьими курганами-могилами, достопримечательностью Сечи.

В период освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. усилилось переселение вольнолюбивого народа от жестокого польского и католического угнетения с запада на восток, на малозаселенные земли Сечи и название селу Косовка дали переселенцы. В селе, в конце 18 – первой половине 19 веков располагались гусарские и пехотные полки, участвовавшие в Отечественной войне 1812 года. Со временем, аракчеевщина пополнила эти полки участниками заговоров и восстаний против российского царизма, в том числе и участниками польского освободительного движения 1830-1831 гг.. Одним из организаторов и активных участников этого восстания был Петр-Павел Ярошевский, служивший ранее в армии Княжества Варшавского, а во

время восстания – капитан батальона Народной гвардии варшавской, командир 2-й роты, 1-го батальона. Это был прадед моей матери Ярошевской Анны Тимофеевны, уроженки села Косовка. Отец – Савченко Гавриил Минович имел корни запорожских казаков, в 1923 году был директором школы с Косовки, затем по призыву «Комсомолец, на коня!» стал комиссаром 4-го эскадрона, старшим учителем 19-го кавалерийского полка (призывники этих лет были либо малограмотными, либо вовсе безграмотными), 3-й Бессарабской дивизии под командованием легендарного Григория Котовского.

Мать в гражданскую войну, в 16-летнем возрасте участвовала в красном партизанском движении, в Чрезвычайной комиссии (ЧК), затем работала переводчицей в Александрийской районной газете „Известия Александрийщины”.

Дед мой – Ярошевский Тимофей Иванович, внук варшавского повстанца, бывший волосной писарь Косовской волости, погиб в 1919 году от рук петлюровцев. Он расплачивался за своего сына Антона – участника взятия Зимнего Дворца в 1917 году, служившего до этого в Преображенском полку, перешедшем на сторону Октябрьской революции; затем Антон воевал в рядах дивизии под командованием Василия Ивановича Чапаева. Расплатился дед мой и за зятя, Илью Даниловича Диброву, командира красного партизанского отряда, бывшего грозой беляков и белых банд на Кировоградщине в гражданскую войну. После войны семья нашла в тайнике газеты деда – «Правду», почти с первого ее номера.

Волостное село Косовка во все века славилось прочными корнями трудолюбия, высокой культуры и лучших традиций вольнолюбивого народа непокорившихся. Так что и в октябрьской буре 1917 года село выдвинуло новому времени многих, в том числе и указанных выше революционно настроенных односельчан.

Мне и сверстникам моим посчастливилось родиться вскоре после того, как Великая Октябрьская социалистическая революция расколола мир на две системы – систему социализма и систему капитализма. Над нашим молодым отечеством еще раскатывалось эхо десяти дней, которые потрясли мир. В этой обстановке мое поколение росло верными последователями своих отцов и дедов, доказав это тем, что выстояли и победили в доставшихся на нашу долю, и тоже потрясших мир своей значимостью тысяче четыреста восемнадцати днях. И выстояли потому, что со дня рождения нас оведали самые высокие идеалы

человечества – свобода, равенство, братство, интернационализм, бескорыстие, радость созидания, самопожертвование во имя своих идеалов.

Выросла я на руках молодых энтузиастов этой исторической эпохи, друзей и товарищей отца – первого комсомольца села, и матери, в 19 лет возглавившей первую коммунистическую ячейку волости, со временем персональной пенсионерки союзного значения. Шла активная борьба с косностью религиозных убеждений, с попами и церквами, ставшими нередко убежищами и местом хранения оружия для врагов советского государства, священнослужители были не простонародьем, а элитой, и именно к ним обращались наши враги за помощью. Следует подчеркнуть, что страдали священнослужители именно по причине вышесказанного, а не за свои религиозные убеждения, это точно знаю от очевидцев. Например, ЧК Александрии стало известно о посещениях белогвардейцами александрийского батюшки. Обыск, сделанный в его доме, ничего не дал. Тогда с обыском чекисты пошли в церковь, на колокольню. И вот на колокольне, под полом обнаружили склад оружия. Задание это выполняли молодые чекисты, в том числе и моя мать, от которой мне в подробностях известен этот факт. Батюшка Косовской церкви не был замешан в связях с белогвардейцами, его не только никто не тронул, но даже на его дочери Марфе был женат один из первых, активнейших комсомольцев села, Лелека Михаил, который был лучшим другом моего отца. И, конечно же, ее, как дочь священнослужителя, никто не преследовал, а их дети окончили институты.

Молодежь внедряла свои советские обряды, сама создавала их. Так, в Користовской комсомольской организации было принято решение вместо крестин устраивать звездыны новорожденных. Пример этому подала моя мать. На торжественном первомайском собрании секретарь райкома комсомола Яша Шахунянц, держа меня на руках, торжественно дал обещание, что отныне комсомол берет шефство над озвезденной Маей (имя здесь же дали в честь Первого мая) и воспитает ее в духе любви и преданности своему Отечеству и верности марксистско-ленинским идеалам. В протоколе собрания было записано, что «учитывая заслуги родителей в деле организации Коммунистического Союза молодежи, дать имя их дочери Мая, принять ее на этом торжественном собрании в комсомол, а по исполнении 16 лет выдать ей комсомольский билет с шестнадцатилетним стажем». Родителям был вручен протокол собрания, хранившийся в семье до Великой Отечественной войны, которая лишила нашу семью крова и всего имущества.

Это было время высокой творческой активности молодежи, которая ломала старые стереотипы, создавая свои, народные законы, училась самостоятельно принимать ответственные решения, бороться с врагами молодой республики, стоять за нее не на жизнь, а на смерть, ликвидировать неграмотность и многое, многое другое. К слову, мать моя в стычке с бандитскими группировками получила тяжелое сквозное пулевое ранение в области сердца, и ее шрамы были для меня в детстве первым уроком о классовой борьбе, о героической молодости мамы.

С раннего детства, вращаясь в этой среде, училась я у комсомольцев оптимизму, активности, бескомпромиссности, я пела их песни времен революции и гражданской войны: «Смело, товарищи, в ногу», «Интернационал», старинные народные песни о Кармелюке и т.п. Моеими сказками были рассказы очевидцев, односельчан, друзей, сподвижников героев гражданской войны. Свою принадлежность к комсомолу я воспринимала серьезно и с детской ответственностью – носила значок КСМ до поступления в школу, с пренебрежением относилась к шуткам непосвященных взрослых.

Как только стала на ноги, сама находила дорогу в РК ВЛКСМ и бабушка знала, где меня искать. Писать и читать меня научили в четыре года, и я стала, не сознавая того, участницей ликвидации неграмотности, помогая одолевать грамоту тете и ее соседкам, которые меня часто звали: «Майя, как пишется та буква?». С раннего детства я любила слушать рассказы дяди Антона о переходе Преображенского полка на сторону революции, их марш-броске из Царского села в Петербург, участии взятия Зимнего Дворца, о том, что именно юнкера дольше всех сопротивлялись, а не так, как сейчас их рисуют молодыми и безответственными, сразу разбежавшимися. Рассказывал дядя и о жестокости, свирепости женского батальона, теперь часто любят говорить о том, что они с визгом тоже разбежались, как и юнкера. Кому-то очень хочется доказать то, что царское самодержавие вовсе и не защищалось и оставило все на произвол судьбы, делая этим медвежью услугу как царю, так и армии России; по сути отстаивая точку зрения, что власть передали из рук в руки без сопротивления, чему противоречат рассказы очевидцев и участников революции. Это так же противоречит простой логике: если отдали власть большевикам без сопротивления, то тогда кто же воевал в гражданскую войну? Эта война по сути дела, была продолжением революции, борьбы за власть.

Дядя Антон охотно отвечал на бесконечные расспросы о Василии Ивановиче Чапаеве и Фурманове, о боях и, в частности, о подробностях боя, где погиб Василий Иванович, оторвавшийся далеко вперед с передовым отрядом от дивизии. Заслушивалась я рассказами дяди Ильи Дибровы, бывшего с ранних лет каторжанином за революционную деятельность, о его побеге из-под расстрела, о вооруженном сопротивлении конвою, в казематах и побегах; о его боях совместно с К.Е.Ворошиловым, Примаковым в годы командования красным партизанским отрядом, о совместной с ними ликвидации семеновцев. Слушала рассказы отца и его сослуживцев о Григории Котовском. Из первых уст знаю подробности его жизни, богатой легендарными и почти неправдоподобными его действиями, знаю и подробности его трагической смерти, ставшей тяжелым ударом для всех, беззаветно любивших его, однополчан отца. Именно Г.И.Котовский подарил К.Е.Ворошилову лошадь во время всесоюзных маневров в Бердичевском районе, на которой Климент Ефремович появлялся в торжественные дни на Красной площади, и которую мое поколение знает с детства. Подробности об этой умной и красивой лошади заняли бы много страниц, т.к. в дивизии эта лошадь славилась своей сообразительностью, находчивостью и даже хитрыми своими выходками. Много я слышала от отца о М.И.Буденном, с которым отец много раз встречался на маневрах, совещаниях, съездах. От отца я впервые узнала о лидере германской компартии Вильгельме Пике, члене Исполкома Коминтерна, с которым отец неоднократно встречался, и о многих партийных и политических деятелях Украины, с которыми отцу приходилось встречаться по службе, на конференциях, съездах.

Все эти рассказы настраивали на героические действия и подвиги. С детства во мне был мальчишеский задор, который проявлялся совсем неожиданно, т.к. я была стеснительной и немногословной. Так, в пионерском лагере, когда наш «отряд» козаков-разбойников оказался в безвыходном положении, я взяла командование на себя и повела «отряд» через глубокую балку, заросшую густой крапивой выше нашего роста. И это при том, что были мы голые до пояса, в одних трусах. Все, увидев, что я бросилась в крапиву, сразу последовали за мной. «Враги» козаков сразу опешили, такого не ожидали, и мы победили. Обожженные крапивой, мы почти не спали три ночи, но никто меня не обвинял в этом, все чувствовали себя героями.

Свое стремление, наследовать героические примеры взрослых, дети могли также проявить в спортивных кружках военно-прикладного направления. Так, уже в шестом классе Алма-Атинской школы № 14, я с большим интересом и удовольствием окончила курсы санитаров и получила свой первый оборонный значок «ГСО» (Готов к санитарной обороне). Очень гордилась тем, что одной из первых освоила бинтование головы, т.н. «шапку Гиппократата». Пользуясь высоким ростом, скрывала свой возраст и поступила в Клуб «Осоавиахим» (ДОСААФ), окончила курсы по противохимической обороне и получила второй значок – «ПВХО» – готов к противовоздушной и противохимической обороне. Одновременно сдавала нормы на значок «Готов к труду и обороне» – «ГТО». В это же время, до лета 1938 года окончила при «Осоавиахиме» курсы снайперов, получила навык стрельбы из всех видов ручного оружия, в том числе ручного пулемета и пулемета «Максим», получила значок мастера спорта «Ворошиловский стрелок». Таким образом, будучи школьницей, одолевала курсы со сложной программой, рисовала в детской художественной студии при Дворце пионеров, успевала, как все дети, играть в казаков-разбойников, ездить на велосипеде, лыжах, коньках, фехтовать деревянной «саблей»...

В годы войны мне это очень помогло в подпольной и партизанской борьбе, давало уверенность в себе, смелость в выполнении заданий и гордость за порученное мне дело. Причем, чем сложнее и опаснее было задание – тем большая гордость одолевала меня, да и всех моих друзей, товарищей по борьбе с фашизмом. Даже моя учеба в художественном кружке Дома пионеров дала свои плоды – мои карикатуры на фашистов веселили друзей по борьбе, заставляли улыбаться командира, людей старшего возраста. Отдельные из карикатур сохранились и находятся в Национальном музее Великой Отечественной войны.

Много в нашем развитии давали пионерские лагеря, находившиеся в горах, на высоте до 4 тыс. метров, где нередко облака шли по территории лагеря, накрывая густой белой пеленой все вокруг, как молоком заливая окрестность. Здесь мы впервые учились охране лагеря, дозорам, разведке подступов к лагерю – ведь на сотню километров вокруг не было населенных пунктов, а каждый, случайно появившийся человек, оказывался под нашим «прицелом».

Нам, детям, отдавалось все лучшее в стране. Обстановка учила нас быть хозяевами там, где жили, учились, развлекались. Уже в те го-

ды мы не чувствовали себя иждивенцами, нам не приходило в голову упрекать старших в каких-то недостатках или словами (как теперь нередко приходится слышать) – «Что вы нам оставили?». Мы с детства были уверены (так нас учили) в том, что будущее зависит лично от каждого из нас. Мы пытались всего добиваться своими руками, были счастливы, изобретательны, активные, не упускали возможности все постичь, испробовать, сделать, научиться.

В школе нас обучали слесарному и столярному делу, работе на токарном и слесарном станках. Росли мы не белоручками и недотепами, а настоящими людьми. Например, я сама с пятого класса ремонтировала велосипед, клеила покрышки, камеры, галоши и др. резиновые изделия, точила простые металлические детали и т.п.

Довольствовались мы малым, доступным для того времени, радовались белым парусиновым спортсменкам, поддерживали их вид зубным порошком, а белая блузка с красным галстуком была вершиной моды. Мы никогда не боялись в любом коллективе говорить то, о чем думали, говорить правду, так как нашей правдой была наша действительность и наша Родина. Да, мы были по-настоящему счастливы. И дело было не в том, кто из нас находится в избранном обществе, а кто в простой семье тружеников, т.к. школа, кружки детские, пионерлагеря были доступны одинаково всем и среди нас не было деления на касты. Авторитет каждого зависел от его знаний, умения, расторопности, аккуратности.

Нас вырастили не просто благодарными потомками, а сознательными последователями социалистического строя, родившегося на одной шестой части земного шара, последователями политических убеждений своих отцов и вырастившей нас страны.

И было само собой разумеющимся то, что в первые дни начала Великой Отечественной войны, видя нависшую опасность над нашей страной, мы остро почувствовали и свою ответственность за судьбу Отечества. Мы не могли представить себя вне рядов его защитников. И не удивительно, что именно из выпускников школы 1940-1941 годов, моих ровесников, возвратилось живыми с войны только трое из каждой сотни. И вспоминаются при этом слова моей одногодки писательницы Ольги Либединской: «Сверстники мои! Счастливое и трагическое поколение» («Зеленая лампа»). Для отдельных из нас трагедия начиналась еще в 1937 году.

Так, мой отец, пример преданности своему народу, пример трудолюбия был назван врагом народа, а для матери и для меня были готовы документы в ГУЛАГ. Спас случай, а точнее – боевой друг отца, служивший в Алма-Атинском КГБ, ночью, перед арестом мы тайно выехали. Из самой общительной и вечно веселой, в свои 14 лет я стала намного старше, сама чуждалась однолеток (чтобы меня не оттолкнули). Потускнели глаза, замкнулась в своих мыслях о том, как помочь отцу, как доказать его правоту. Писала в «Правду», писала И.В.Сталину о том, какой преданной Родине воспитывал меня отец, каким был он сам, коммунистом и патриотом, поэтому не может он быть врагом народа.

В 1939 году прочла в журнале «Огонек» о первой женщине-капитане дальнего плавания Анне Щетининой и удрала из дому в Херсонское мореходное училище им.Нахимова. Правда, меня опередила телеграмма матери к директору мореходки с просьбой не принимать меня. Мне было не уютно среди намного старших меня абитуриентов, но я упорно сдавала экзамены. Окончилось тем, что директор, вызвав меня, долго доказывал, что мне надо окончить десятилетку и потом меня обязательно примут. Обнадеженная я возвратилась домой, но война помешала мне осуществить мою мечту.

Поступок мой с мореходкой оценили в школе, я снова стала в ряд лидеров, как и до 1937 года. Поступила в комсомол, и меня приняли, не взирая на то, что отец был репрессирован. Стала пионервожатой, причем, седьмой класс настоял, чтобы именно я была у них пионервожатой. Была старостой группы, по-прежнему отлично училась. Помогали этому сведения о том, что вскоре может возвратиться реабилитированный отец. Но несмотря на это, жизнь показала, что наша действительность дала нам широкую возможность чувствовать и видеть прекрасное, иначе мы не имели бы своей целью – прекрасное будущее.

Настоящим торжеством в доме нашем стало возвращение отца в декабре 1940 года. Приехал он неузнаваемо постаревшим и... инвалидом в свои 38 лет. Тем не менее, это не помешало ему одному из первых 22 июня 1941 года подать заявление с просьбой отправить добровольцем в действующую армию для защиты Отечества. Услышали мы его заявление по радио из Москвы, где отец находился в командировке. И вот снова четыре года, где бы я ни была, думала об отце, а зная его характер – быть всегда там, где опасность, зная, что он комиссар, мало оставалось надежд на то, что он останется жив – в бою впереди

полка, в затишье – в окопах с солдатами, по пояс в воде (Ленинградский фронт), свой офицерский поек делил с адъютантом, дневальным или оказавшимися рядом солдатами.

Воевал заместителем начальника политотдела 5-го кавалерийского корпуса, возглавлял который будущий министр Обороны СССР Андрей Антонович Гречко. Корпус выходил в глубокие тылы немецкой группировки на Барвенково-Лозовском направлении и громил ее в районе Александровки, Славянска, Красноармейска. По личному поручению А.А.Гречко отец выводил из окружения 60-ю кавдивизию в предельно сложных условиях форсирования реки Северский Донец, под непрерывной бомбежкой и артобстрелом. Участвовал комиссаром 1156-го стрелкового полка во взятии г.Мемеля (один из последних оплотов фашистов, за который они стояли насмерть), за что награжден очередным орденом – Боевого Красного знамени. Был трижды ранен, тяжело контужен и снова рвался на фронт. Участвовал в жесточайших боях по ликвидации Курляндской группировки противника, причем, это уже будучи инвалидом ВОВ I группы, т.к. получив эту инвалидность, категорически отказался от выезда в глубокий тыл страны и добился через Верховное Главнокомандование отправки снова на передовую. Пишу это потому, что все годы жизни отец был для меня примером честности, трудолюбия, беззаветного служения Отечеству. О военной дороге отца я узнала только в декабре 1945 года.

Но возвращаюсь в июль 1941 года. Первые недели войны отрезвили нас, романтиков, знавших уже о финской войне, о войне на Халхин-Голе, но смутно т.к. были они далеки от нас и уму школьника еще не подвластны. А здесь, теперь, мы были более взрослыми, а вокруг не единицы – а все шли на фронт. В военкоматы мы ринулись вполне сознательно, хотя нас еще не принимали всерьез и требовали не путаться под ногами, особенно нас, девочек. Мои банты в косах, в лучшем случае вызывали грустную улыбку: – «Иди подрасти, и на твою долю ещё хватит».

Эвакуируясь с семьей И.Д.Дибровы, я с двоюродной сестрой Людой Дибровой не пропускала ни одного военкомата. Пытались мы присоединиться к отступающим или к идущим на фронт воинским частям, но у каждой из них находился обоснованный отказ в приеме нас. Но я не унывала, в кармане у меня лежал важный документ – последняя фронтовая открытка отца маме: – «Если Майя по-прежнему рвется на фронт, то не удерживай ее».

Военкоматы уходили в тыл быстрее, чем мы настигали очередной населенный пункт. Тогда мы с Людмилой увязались за одним из отступающих стрелковых полков. Но за селом Великая Писаревка Сумской области, в проливной дождь, глядя, как мы увязаем в грязи, подошел к нам комиссар полка: «Дочки, мы сейчас уже в кольце врага и будем с тяжелыми, смертельными боями прорываться к своим. Не имеем мы права брать вас на верную гибель». И добавил: «Не отчаивайтесь, Родину можно защищать и в тылу врага».

Поняв все окончательно, мы пересмотрели свои планы и решили возвращаться на Кировоградщину где (из разговора наших матерей мы знали) И.Д.Диброва остался для организации партизанского движения.

Постоянно голодные, в проливные дожди, а затем в мороз и снег, не по сезону одетые, мы шли около месяца по дорогам войны. Все лучшее из одежды променяли на еду. Дорога, которую мы прошли пешком по Сумской, Харьковской, Полтавской, Кировоградской областям только укрепили в нас волю, ненависть к врагу. Сожженные, опустошенные села, встречи с полицаями и немецкими карателями, сопровождавшими пойманных и найденных окруженцев в лесах, советских воинов, как правило, раненых, в разорванной, окровавленной одежде, поддерживавших друг друга. Расправы фашистов над местным населением, пытавшимся спрятать, спасти наших воинов. От бессилия помочь чем-то разрывалось сердце, мы ждали своего часа мести за все это. Впервые в жизни мы столкнулись с реальными последствиями жестокой войны. Мы шли как будто вымершими селами, в центре и на окраинах которых, а так же на проселочных дорогах, на виселицах качались от ветра заледеневшие советские люди, патриоты нашего Отечества, с доской на груди «Партизан», а часто – «Бандит», т.к. немцы не считали партизан одним из родов войск. Случалось видеть неглубокие ямы, которые, по рассказам местных жителей, копали сами приговоренные к смерти, а фашисты расстреливали во время копания ямы. Немецкие власти, запрещали хоронить этих наших людей под страхом расстрела, и эти ямы с трупами так и стояли не закопанными.

Люди прятались в домах, боясь выйти во двор даже днем, но нас, блуждавших по дорогам войны, они принимали на ночлег, обогревали, кормили, как говорили «Чем Бог послал», деля с нами кусок хлеба, соленый огурец, миску похлебки. И всегда мы чувствовали, что в нашем лице они кормили и согревали своих сыновей, находившихся на

фронте, дочерей, потерявшихся в водовороте войны. Но встречались и предатели – полицайи, старосты сел, сыщики и другой сброд, которых мы учились избегать, обойти, а порой, в зависимости от ситуации, дать отпор.

Так начиналась наша большая, серьезная учеба борьбы в подполье, в окружении врага, встречая его лицом к лицу. Усилилась наша наблюдательность, способность быстро сориентироваться, принять решение, по взгляду, не сговариваясь найти выход из положения, принять в конкретном случае самую удачную легенду. Именно поэтому мы с Людмилой в дальнейшем выполняли сложные задания без единого провала. И именно поэтому командование подполья, а затем и партизанского соединения посылало на задание нас вдвоем, не разъединяя, не подменяя кем-то другим.

К концу декабря 1941 года мы добрались до Александрии. Первые встречи с бывшими соучениками, товарищами по школе определили все дальнейшее. Алеша Абоян и Шурик Уколов доверили нам тайну о существовании в Александрии действующей подпольной партийно-комсомольской организации, возглавляемой опытными большевиками и офицерами из окруженцев. В эту организацию мы были приняты безоговорочно и с радостью. Руководил Александрийским подпольем в это время окруженец, генерал Чичканов Александр Семенович. Надо сказать, что надежда наша на встречу с Дибровой И.Д. не оправдалась. В это время и до конца 1942 года он обучался в диверсионной школе. Но об этом мы узнали гораздо позже.

Одной из основных задач в это время было создание советского подполья по селам, районам, прилегающим к Черному лесу, так как конечной целью ставилась вооруженная борьба в составе партизанского отряда. Мы занялись организацией групп из числа окруженцев и освобожденных из лагерей военнопленных для переправы их в партизанские отряды. Главное место в этом занимала устная и письменная агитация, пропаганда населения на срыв мероприятий и указов оккупантов, разведка дислокации немецких войск и боевой техники, оказание помощи в укрытии лиц еврейской национальности и мн.др.

Я была направлена в село Косовку, где родилась я, мои родители, деды, прадеды, где были ближние и дальние родственники, но никто не знал меня, т.к. там я не проживала ранее. В Косовке я встретила с моими родственниками Андреем и Михаилом Варавами, и стала одной из организаторов подпольно-диверсионной организации села. В

декабре 1941 года состоялась первая в селе официальная встреча патриотов – подпольное собрание, где присутствовали Андрей Варава, Михаил Варава, я, Ольга Шульга и Нина Сеницкая. Следует отметить, что устраивали эти встречи мать Андрея Варавы – Василиса Никитична и сестра Дора Федосеевна. Они прекрасно понимали ту ответственность, которая ложилась на них и на всю их семью и опасность подобного мероприятия. А у Доры было двое малолетних детей – Володя и Тамара. (Тамара ныне проживает в Киеве). Василиса Никитична всегда была нам как мать, принимала у себя и скрывала подпольщиков и партизан, помогала одеждой, продуктами, поддерживала добрым словом и мудрым советом и всегда называла нас «мои детки», подсовывая вкусный кусочек за столом. Чудом она осталась жива, потеряв на войне двух сыновей и пятерых зятьев-офицеров. И еще многие годы, со слезами на глазах вспоминала погибших членов подполья, ее деток и их друзей, оставшихся в живых: «Как они друг друга берегли, как они друг другом дорожили. Не все родные братья и сестры так преданы были друг другу!». Нам, оставшимся в живых, были эти слова дорогим откровением. Часто, глядя смерти в лицо, мы свои поступки и действия считали само собой разумеющимся, естественным и только после войны осознали, как это выглядело со стороны, в глазах мудрых, старших, близких людей. Следует отметить, что с годами я все чаще вспоминаю те бурные и трагические годы нашей юности. И, следует сказать, что с удовлетворением взвешиваю поступки свои и своих друзей по борьбе, ни в чем не находя темных пятен, сомнений, стенаний в своих судьбах. Мы перед жизнью выдержали свой экзамен в честности, преданности Родине, в чистоте своих помыслов. В мирные годы может звучать даже высокопарно то, что многие из нас никогда не задумывались над тем, что дело наше опасно, мы даже были по-своему уверены, что придется погибнуть, не дожить до окончания войны, где мы видели только Победу! Это как раз то, что называют «стояли не на жизнь, а на смерть». И это не громкие слова! С другими мыслями в подполье не выдерживали, партизаны не были бы настолько смелыми и решительными, боясь смерти, а точнее – всегда помня о ней. Борьба в тылу врага была не игра с принятием присяги в верности, со словами «Пусть покарает меня рука товарищей», с протоколами... Мы все были добровольцами, знали, на что мы идем, и было не до бравирования словами. Война есть война, и все остальное из нее вытекает независимо ни от чего другого, кроме самого главного – защиты Отечества. Да, мы шли на смерть, и

пусть теперь пустословят о том, что война выиграна большой кровью. Это была наша кровь, а кто еще вправе ею распоряжаться если мы сами искали Победу, говоря, что «мы за ценой не постоим». Пусть кому-то эти слова из песни – обычная лирика. Нет, это не лирика, это драма нашего поколения, драма, правдивая в каждом слове.

Возвращаюсь к первому заседанию Косовского подполья. Мне было поручено осуществлять связь между селами Косовка, Новоалександровкой и городом Александрией. При этом, я оставалась членом и Александрийского подполья, осуществляя связь между селами, выполняя другие задания. Это наряду со всеми главными задачами подполья:

Разведка безопасных подходов к Черному лесу в районе Знамянки, сел Плоское, Пятихатки, Дмитриевка;

Решение вопросов безопасного прохода людей – групп товарищей и отдельных лиц на случай ухода в лес; Проводники;

Подбор людей из окруженцев, бежавших из лагерей военнопленных, местных жителей окружающих сел;

Агитация и пропаганда населения на срыв указов и мероприятий немецкой властей;

Спасение населения от угона в Германию и многое другое, связанное с борьбой в тылу врага.

Перечисленные задачи в одинаковой мере стояли перед всем подпольем, а результатами мы постоянно обменивались.

Предлогом для моих походов в Александрию было посещение сестры Людмилы, которая по заданию подполья тоже ходила в Косовку, если я долго отсутствовала.

Приходил опыт, мы крепили духовно и политически. В Александрии появился поэт – капитан медслужбы Троянker Ефим Михайлович, окруженец, член подполья г.Александрии, сатирические стихи и поэмы которого разоблачали оккупантов, их жестокость и мародерство, беспощадно осмеивали Гитлера и Геббельса, их методы пропагандистской работы. Все это использовалось в наших листовках, вселяя веру населению в непобедимость советского оружия, советского народа, поднимая боевой дух, привлекая новые силы в подполье.

Были у меня две общие тетради с этой «лирикой», наиболее удачными текстами для листовок. При очередном уходе для разведки перехода линии фронта, эти тетради я передавала Марии Микизиль (она погибла во время войны). После войны ее мать рассказывала, что когда перекрывали соломенную кровлю дома, обнаружили тетради из-

ъеденные мышами. К сожалению, эти остатки тетрадей не сохранили. Не поняли их цены.

Листовки писались вручную, приходилось писать по 100-150 листовок за один присест, немедленно распространять, т.к. хранение их стоило жизни. При распространении листовок и выходах для связи, как само собой разумеющееся, осуществлялась разведка дорог и населенных пунктов, выявлялось наличие немецких контрольных пунктов, полицейских участков, немецких комендатур, располагающихся по нашему пути следования родов войск, их количество и т.п. Естественно, все держалось в памяти, для чего всю дорогу повторялось, чтобы не забыть.

Лучшими местами для распространения листовок были базар, вокзал, церковь и другие многолюдные места. При этом никогда не позволялись несогласованные, не продуманные, а тем более, легкомысленные действия и такие действия расценивались руководством подполья как разоблачающие подполье.

В начальный период Александрийское подполье, возглавлявшееся генералом Чичкановым, окруженцем, активно готовило (в период наступательной операции 1942 г. на Харьковском направлении) при приближении линии фронта к Днепру, восстание Александрийского и примыкающих к нему подполий для отвлечения на себя сил противника при форсировании советскими войсками Днепра. Планировалось это на высоком профессиональном уровне, с учетом обеспечения подполья оружием.

Но после неудач Советской Армии на Харьковском направлении восстание было отложено, а генерал Чичканов ушел через линию фронта на Большую землю. Подполье возглавили Сидоренко Леонид Михайлович, Яковенко Яков Кириллович.

Зная, что рано или поздно нам придется переходить в лес, к открытым действиям, в 1942 году из Александрии была направлена в Черный лес группа товарищей (Алексей Абоян, Скринник Владимир, Козинец Шура и др.) для попытки обнаружения уже действующих партизанских отрядов и соединения с ними. Для привлечения внимания партизан, они взорвали несколько гранат, вели стрельбу в Черном лесу. Попытка успехом не увенчалась, а немного позже повторили это снова. Из Косовки, в состав группы входили Мария Микизиль, я, Нина Синицкая, Александра Ярошевская, Михаил Варава. Снова неудачно. На этот раз ходили без оружия, якобы искали потерявшихся из стада ко-

ров, кричали в лесу имена коров и шли вглубь Черного леса. Так было намного безопаснее.

Работа подполья усложнилась из-за частых облав немецких властей с целью поимки и угона советских людей на принудительные работы в Германию. Тогда мы сумели установить связи с людьми, которые предупреждали подполье о предстоящих облавах. Одним из них был Задериенко Даниил, бывший бригадир колхоза им.Щорса. Таким образом, мы сумели спасти от угона в Германию сотни, а возможно и тысячи наших граждан, т.к. сообщения об опасности очень быстро по цепочке распространялись в соседние села. Хочу отметить то, что гитлеровцы оценили удобство оставления колхозов, т.к. председатель и бригадиры были поставлены в положение безвыходное: – «Работал на советы – работай и на нас или к стенке». Многие оставались работать, т.к. в заложниках была вся семья. Но такие люди зачастую оставались нашими, советскими и очень много сделали как для населения, колхозников, так и для работы подполья. Например, разрешали брать овощи, зерновые культуры, конечно соблюдая максимальную осторожность, не требовали работать на совесть.

После ареста товарищей из Александрийской подпольной организации зимой 1942 г. и расстрела многих из них, оставшиеся члены ее перешли на нелегальное положение. В числе расстрелянных оказался и муж моей сестры Людмилы Дибровы – Владимир Скринник. С этого времени связь моя с Александрийской организацией прекратилась, но увеличилась нагрузка в Косовской организации, ставшей многочисленнее и активнее в своей работе и диверсиях. Продолжался сбор оружия. Людмила полностью перешла на нелегальное положение, прятывалась в селах Косовка, Ново-Александровка. Все подполье жило одной мечтой, и всю работу вели с расчетом на активную подготовку к переходу в лес, создание партизанского отряда.

В начале 1943 года исполнилась заветная мечта всего подполья. Было так, в начале февраля 1943 года встретился со мной руководитель Косовской подпольно-диверсионной организации Гужеля Харлампий Григорьевич, обязал явиться в условленное место. Гужеля Х.Г. повел меня в село Ново-Александровку, в дом на окраине села. Усадьба примыкала к начинавшемуся просторному лугу, заросшему кустарником, ивами. С другой стороны – выход в поле. Одним словом, место для явок отличное. Усадьба принадлежала руководителю Ново-Александровского подполья Василию Ивановичу Бобошко, с которым

я уже не раз здесь встречалась. Но в этот раз, по особо тщательно рассставленным постам, которые только мы, подпольщики могли заметить, встреча предстояла с особо важным лицом или лицами: у калитки на лавочке сидел сын Бобошко, Михаил с девушкой Татьяной, их я уже знала, как постовых. Во дворе отчищал снег мужчина, в спину я его тоже узнала, Свирид Руденко – муж Татьяниной сестры. Этого было достаточно, чтоб понять все, тем более, что были явно посты еще и секретные, конспирация была на уровне. После сильного мороза, в теплой комнате, чистой, убранной яркими ткаными дорожками, казалось что попала я в другой мир. Долго сидели молча, вопросы были неуместны. Я ждала с нетерпением причины, которая привела нас сюда. Томительно тянулось время, наконец, в сопровождении Бобошко, в дом вошел, как мне показалось, человек высокий, в полувоенной форме – полупальто на хорошей цигейке («Московка»), хороших яловых сапогах (в оккупационной нищете это сразу бросилось в глаза), в шапке-ушанке. Черная борода опускалась между полами накинутаго сверху длинного тулупа. Все это я схватила взглядом в одно мгновение и поняла, что человек с Большой земли, остановилась взглядом на бороде, лице, слегка прищуренных глазах, в которых угадывалась легкая улыбка. Не веря своим глазам я бросилась к нему, нервы не выдержали и на глазах появились слезы. – «Так это я с такими партизанами буду бить фашистов?» – рассмеялся Илья Данилович Диброва и обнял меня. Да, это был мой дядя Илюша, заменивший мне отца в печальном 1937 году. Уже более двух лет я не испытывала объятий родного человека. Здесь было два чувства – личное и общее, ответственность перед долгом защиты Родины и теперь возможность иметь рядом человека родного, надежную защиту от непродуманных поступков, иметь человека, на которого можно во всем положиться, на что я уже давно не могла рассчитывать.

До встречи со мной, Илья Данилович попросил руководителя Косовского подполья дать ему для связи и разведки двух-трех опытных подпольщиков и был очень поражен, когда Гужеля назвал ему меня и его дочь Людмилу. Он же сам, лично проводил нас в эвакуацию, надеясь развязать себе руки, оставаясь в подполье и избавляясь от заложников, какими будут члены его семьи. Но судьба распорядилась иначе.

От дяди Илюши шел дух крепкого мороза и надежности. В это время подошла и Людмила, еще накануне, тоже со слезами узнавшая

отца. В этот день мы получили первое боевое задание командира десантной группы, прибывшей с Большой земли для организации партизанского движения на Кировоградщине и координации действий разрозненных отрядов, увязки их действий с действующим подпольем¹.

С этого времени нашей задачей было установление постоянной связи с тяжело болевшим (неудачное приземление) И.Д. Дибровой, находящимся все время на новом месте, и членами десантной группы, оставшимися для работы в Знамянском районе – села Заломы, Плоское, Пятихатки, на расстоянии 40-45 км от с. Косовки.

Несколько слов о подробностях выполнения заданий – выход на связь для передачи и получения сведений, для разведки определенных сел, районов, дорог... До того, как немецкие власти заподозрили о существовании подполья, ходили днем, прикрываясь тем, что идем к тетке, к родственникам, идем выменять где-то соль и.п. Это было намного легче, чем ходить ночью. Мы встречали полицаев и улыбаясь осыпали их девичьими вопросами, шутили с ними, сердитым предлагали бутылку самогона, закуску, которую нам собирало подполье, друзья. И неприятных опасных стычек с ними просто не было в моей практике.

Ночевали в дороге летом, предпочтительно в скирде на поле, а в холодные времена заходили в село и ночевали у селян, которые редко в этом отказывали. Но когда начались диверсии, то насторожились и немцы и по полиция. И здесь приходилось ходить предпочтительно ночью, чтобы не давать повода на вопросы полиции и местных жителей: «Что? Зачем? Куда?». В 1942 году на Кировоградщине летом была очень хорошая погода, но в поле появились волки, ночью идти не всегда и не везде было безопасно. Даже ночевки в скирдах требовали большой осторожности. Мы вылезали наверх скирды, не оставив при этом возможности волку воспользоваться нашей лазейкой, брали с собой махорку и посыпали след за собой. Сейчас даже трудно себе представить, как это мы 18-19 летние девчонки ходили ночами по незнакомым местам, как находили выход из ситуации, когда попадаешь на заранее предвзятого, обозленного полицая или немца, или целую их группу. Летом ходили босиком, в холод надевали обувь – клееные из автокамер т.н. чуни (глубокие галоши). В дальних походах (20-25 км) но-

¹ Судя по документу, который хранится у меня дома, Диброва И.Д. – командир группы организаторов партизанского движения, был десантирован Центральным штабом партизанского движения 17 января 1943 года. Комиссар Дзюрак С.З., пом. по разведке Коцаренко И.Г.

ги как правило растирались до крови из-за того, что обувь чаще всего была не по ноге. А портянки из старых тряпок, с рубцами, рваные. Нередко, при переходе ручьев, оврагов с водой набирали воды в обувь и шли в мокрых портянках, отчего ноги еще сильнее растирались.

А как-то я нашла нечто пушистое в виде ватина и пошила из этого и брезента, себе невысокие бурки для чуней. После двух суток перехода и после ночного отдыха я не могла стать на ноги. До сих пор помню это адское мучение. Мне казалось, что я стаю на густую щетку острых тонких иголок. А идти то надо! И только при моем нечеловеческом терпении, после нескольких километров ходьбы, боль немного утихала. Это просто ноги немели от боли. Теряли чувствительность. Люда не могла понять, почему у меня так болели ноги. Наконец она требует: «А ну покажи ноги!». И выяснилось, что мои ступни и ноги до колена покрыты густой щеткой стеклянных иголочек. Оказывается, я пошила себе бурки из стекловаты, которой раньше никогда не видела. Люда буквально сутки вынимала эти иголки и поражалась, как я могла идти! С такими ногами – только в госпитале лежать. Пришлось выпороть подкладку со стекловатой и выбросить, а идти дальше только в брезентовых тонких «сапожках» и чунях.

Как-то нас шло по заданию четверо. Идти надо было более 300 км и мы договорились с машинистом, нашим украинцем, что он нас подвезет поездом. Шли мы в сторону линии фронта – самое опасное направление. Сам машинист дал своему напарнику-немцу самогон, сало, яички (до сих пор за него молюсь у нас то не было и куска хлеба) и сказал, чтобы тот шел в вагон отдыхать, мол сам поведу поезд. А в это время он пустил нас в тендер и присыпал углем. Теперь тяжело даже себе представить, насколько этот машинист рисковал. Он знал, где мы должны сойти. Не доезжая до конечного пункта (на вокзале в таком виде не покажешься!) он подал знак, мы сползли с углем вместе к машинисту и повыпрыгивали на ходу. Но немцы (а это был состав с солдатами) заметив замедление хода поезда, начали выглядывать в окна, смеяться и показывать на нас друг другу. Когда мы переглянулись, тогда все поняли – мы были черные как негры. Нам, конечно, было не до смеха, все ждали, что немцы начнут стрелять. Но, слава Богу, наш вид их только веселил.

После этого, мы вспомнили случай, произошедший с нами еще до того, как оказались на оккупированной территории. Два партизана, перешедших линию фронта, рассказали, что по дороге к линии фронта

их подвозили и немцы, которые двигались обозом. Я и Люда потом называли их лгунами: «Вот уж выдумывайте, но вмеру!» А потом, оказавшись в немецком тылу, нам самим приходилось попадать в самые невероятные истории и использовать для достижения своих целей тех же немцев. Конечно, не всегда было гладко, иногда хотелось что-то «отколоть», просто слегка похулиганить. Возраст 18-20 лет! Как-то по дороге нас с Людой обогнала открытая грузовая машины, «упакованная» немецкими солдатами, сидящими на лавках с автоматами. Вдоль дороги тянулся обширный сад. А я заложила пальцы в рот и раскатисто свистнула (это я умела неплохо). Немцы мгновенно вскочили на ноги и направили автоматы на сад (он боялись рощ, посадок). И только потом я поняла, что им ничего не стоило дать очередь и по нас. Но, слава Богу, они о нас девчонках не подумали. Номер прошел, но больше я так не баловалась.

Однажды летом я шла вместе с Мишей Бобошко куда-то по поручению командира. Шли ночью. Хотя и светила луна, но под ногами было плохо видно. Шли лугом и вдруг я, шедшая впереди, провалилась с головой в глубокую копанку. Тропа была мокрая, скользкая по самому краю копанки. Миша меня вытянул, но пришлось всю одежду снять, выкрутить и идти в мокром дальше. Тогда это было все нормально. А через десяток лет спустя, во время встречи бывших партизан 9 мая в Александрии, я Мише сказала: «Как ты мог! Не сам шел впереди, а за мной пристроился?» «Да у тебя такая фигура была, что я любовался всю дорогу!». Вот такие мы были временами непосредственными.

Зима 1942-1943 года – это был тяжелый организационный период будущего партизанского соединения им.К.Е.Ворошилова. Значительно осложняла работу очень снежная и морозная погода. Но я уже прошла хорошую школу, что помогало в выполнении заданий, безошибочно угадывала, с кем можно общаться, как избежать конфликтов на немецких заставах, с кем притвориться глупой девчонкой, где отделаться шуткой или бутылкой самогона, а где вступить и в пререкания...

Одевалась я под местных жителей и хорошо освоила их манеру поведения, разговора, смеха. И нередко в те дни вспоминались стихи Джека Алтаузена, его поэмы о партизанах, которые с детства знала наизусть:

Как сюда вы пробирались, расскажите, братцы?

Где к траве, где к елкам, где овцой, где волком,

Отвечал Иван, руками управляя с толком.

Где турой, где пешкой, где орлом, где решкой,

Отвечал Степан, нагайкой играя с усмешкой.

Не детской поэзией было полно наше детство, но ставшей нам путевкой в жизнь, воспитав в нас мужество, патриотизм, силу воли:

Будьте тверже стали, чтобы не сказали,

Что вы с дрожью перед дулом сапоги снимали...

Этого автора не помню:

Раз повернувся татусь опівночі, чорний, худий і напружені очі,

Тільки у хату – за ним козаки, батька схопили, мов хижі вовки.

Тато спокійно: – синок, не тужи, жінко, не плач, я за діло помер.

“Швидше із хати!” – кричав офіцер...

Вот такая поэзия моего детства, формировавшая мою идеологию.

Получая задание от командира, одновременно мы получали подробное описание местности, если шли туда впервые, особые приметы ее, точные приметы людей, с которыми должны были встретиться; напоминания о возможных препятствиях и способах уйти от них, непредвиденных встречах и других неожиданностях. Задание излагалось предельно четко и целенаправленно, сопровождалось примерами из опыта гражданской войны, опыта лично И.Д.Дибровы. И приходилось признаться себе, что нам, с нашим опытом, еще невероятно далеко до опыта И.Д.Дибровы, и как ни странно, нас это радовало, внушало гордость за нашего командира, дядю и отца. Без расспросов все находили сами.

Следует отметить, что на Кировоградщине не только никто не удивился появлению в этих краях невоеннообязанного по возрасту И.Д.Дибровы, но наоборот, предполагались его действия как командира партизанского отряда и подполья еще с 1941 года. Диброва И.Д. был на Кировоградщине как символ борьбы и победы, как человек, который в мирное время занимался мирными делами и не стремился к власти, но в тяжелое для Родины время именно он становился лидером, командиром, умеющим повести за собой народ. Во все времена были такие люди, и таким был Илья Данилович Диброва. Доносы об этом от запроданцев поступали с первых дней оккупации немецким властям, ложились доносы от бывших обиженных революцией и советской властью. Во время моего ареста еще в январе 1942 года в Александрийской полиции, при допросах, основной акцент был направлен на действия якобы уже существующего отряда И.Д.Дибровы. Так, первый раз

меня, вместе с Людмилой и братом Владимиром Дибровой арестовали вскоре после возвращения в Александрию после неудавшейся эвакуации. Я как раз мыла волосы, длинные и густые, намылила, а здесь в дверь входят два полицаи (тогда двери днем не запирались):

– Кто здесь Диброва Людмила? А кто Мая Ярошевская (называют меня по фамилии мамы, кто-то хорошо помнил ее с гражданской войны и как коммунистку).

– Ярошевской у нас нет, отвечаю.

– А ты кто? Савченко? Идем и ты, там разберемся.

Не дали вытереть волосы, уже не говоря о том, чтобы домыть. На мокрые мыльные волосы завязала единственный мой тонкий платок. За шею текла вода, платок промок, а на дворе сильный мороз, под ногами скрипит снег. Скрип раздается на всю улицу, но нигде ни одного лица не видно ни на дворе, ни за заборами. Люди затаились и если смотрят, то через щель в заборе. Но видят из домов тоже, через щель в занавеске. Зная это, я подтянулась, вскинула голову – пусть видят, что не струсили, а считаем за честь свой арест врагами. В этом у нас еще не было своего опыта, и эту реальность еще не признавали до конца. И все же душа щемила, т.к. уже видели и знали, чем это оканчивается, да еще с нашей родословной. Из соседнего двора слышали шепот:

– «Смотри, смотри, уже комсомольцев берут!»

Ранее забрали всех жителей города еврейской национальности и водили их на тяжелые работы, в том числе, на разборку разбомбленных зданий. На одежде у них был прикреплен знак – белая шестиконечная звезда на черном фоне. Со временем самых слабых начали расстреливать. Арест комсомольцев тоже не вселял никаких иллюзий. Буквально через несколько минут мои волосы и платок смерзлись в железные панцирь, но было не до этого. В голове витала одна мысль: «Хорошо если только за то, что комсомольцы. А если мы вдруг где-то оступились, замечены на встрече с товарищами?!» Ответа не было, поэтому нельзя было заранее даже обдумать ответы. А, конечно же, предстоял допрос, и, естественно, с пристрастием.

Оказалась я в камере-одиночке. Во-первых, постаралась снять с головы платок, т.к. морозом сковало голову. Но ничего не выходило, отдирала долго, в камере не топлено, и оттаять он не мог. Отдирала кое-где с волосами, наконец одолела. Расчесать волосы было нечем, да и невозможно, от мороза и мыла они были склеены, так что еле скрутила их в узел на затылке. А на голом топчане простелила платок и ле-

гла на него, чтобы высох. Время шло мучительно долго, я забывалась в полусне, хотя холод не давал уснуть. Периодически вставала согреться. Такой долгой ночи еще не было у меня. На следующее утро туго замотала влажную, липкую от мыла голову еле просохшим платком. Но это было как-то безразлично, я начала читать на стенах чьи-то короткие последние слова, последние наказы, презрительные реплики в адрес оккупантов и продажных земляков-доносчиков и полицаев, прощальные слова... Все было как в когда-то прочитанных книгах о героях гражданской войны. И поэтому все еще было полуреальностью, в которой я как бы играла роль героя... Нельзя было поверить в реальность происходящего.

Утром старик-надзиратель принес кусок хлеба, размером с двух спичечных коробочек и кружку воды. Хлеб был, как и везде для оккупированных, яркого коричневого цвета с зеленым отливом, из прелого проса, горький на вкус, это я знала не пробуя. О еде не было и мысли. И когда на следующий день старик принес снова хлеб и воду, то только сказал: «Вот сукины сыны, мокрую в мороз привели». Одна, не говоря в ответ ни слова, только читая стены, я провела в камере трое суток. Когда выводил полицаи в туалет (в камере ничего не было) то я присматривалась к обстановке и примерялась как оторвать доски задней стенки туалета и пролезть наружу. Нет, это не был выход удрать, т.к. туалет стоял на пустом месте, ни куста, ни постройки. Просто думалось о том, что если допросы не буду выдерживать, то сделаю это для того, чтобы уйти от полицаи подальше, чтобы он не кинулся догонять, а уже стрелял. На эту мысль навели меня стены камеры, где я провела все трое суток.

Но вот, наконец, повели меня к следователю-садисту, люто ненавидевшего советскую власть и нас, советских людей. Это был Пидковыря, будущий начальник полиции, не имевший понятия о человечности. Все подпольщики его хорошо знали и опасались, потому идя на допрос в голове была одна мысль – «Хотя бы не к Пидковыре!». Было невероятным сознавать, что все эти годы среди нас жили, скрывая свое обличье, наши враги. Да, меня таки привели к Пидковыре. Вопросы пока шли общего характера, но даже по ним было видно, что ничто хорошее меня не ждет. Вскоре зашел в кабинет следователя начальник полиции Юрків, поговору которого я поняла, что он западный украинец: – «Срочно продолжай последнее дело, а ее я забираю к себе». Я не знала что хуже, будто хуже могло быть. Юрків завел меня в свой ка-

бинет оставив охрану за дверью и заперев дверь с внутри. И я поняла, что сейчас все начинается...

Слушала вопросы, сидя на противоположной стороне его огромного, красивого, резного, из мореного дуба рабочего стола. А в голову лезли совсем не к месту мысли – «стол дореволюционный, из очень богатого дома, ага, видно купеческий»... А взгляд мой следил за красивой кожаной плеткой со свинцовыми кисточками на конце, которую Юркив, играючись, вертел в руке. Заметил мой пристальный взгляд, довольный эффектом, положил плетку в сторону, начал допрос, как бы не спрашивая, а констатируя факты, отрицать которые было бесполезно и незачем. Речь шла о людях, находящихся по другую сторону фронта.

– Значит отец коммунист, один из первых... Комиссар... воюет против наших освободителей, против немецкого Рейха... так?

– Так, – отвечаю, зная, что отца им не достать.

– А мать первая коммунистка на селе..., а раньше красная партизанка, так?

– Так, – отвечаю, догадываясь, что живы здесь те, кому она в гражданскую войну «наступила на большую мозоль», а такие конечно были. Вон как, двадцать лет в себе носили стремление отомстить..., жили, прятались, притворялись, а теперь сводят счета, пишут доносы, и конечно не только на моих родителей.

– Ну а дядько – червоный партизан, не давал белякам спокойно спать. Высокого полета птица, бедовый был парень! А как же, чекист, а потом депутат в горсовет, бессменный!

И что-то не заметно в словах Юркива ненависти, злобы, будто и в самом деле одобряя этого «бедового парня».

– Так, – отвечаю, видя что в полиции все как на ладони известно, радуюсь, что никого из них здесь нет.

Как же тяжело было тем, у кого родные и близкие находились на оккупированной территории и, по сути, были заложниками, если полиции или немецким властям было это известно. Но именно полиция, предатели из нашего народа были первоисточником всех интересующих гитлеровцев сведений, именно они были здесь наиболее опасными врагами, т.к. все сведения были у них в руках. Они были местными жителями и знали о нас все, что нужно было для «новых властей».

Как связывало это руки подпольщиков и партизан! Требовалась тройная осторожность и бдительность, тройная изворотливость.

– Ну, – продолжал Юрків, – а у таких родителей дочка-комсомолка! А как же?! Так что будем делать с этой дочкой? – и снова играет плеткой, довольно улыбаясь. Допрос вел на чистом украинском языке, правда, с незнакомым для меня выговором, но красивым, литературным. Незнакомый акцент не портил его.

– А чому не розмовляєш українською мовою? Бо в Казахстані її не учать?

Ну вот, и это знал, что приехали мы из Казахстана только перед войной. Этот враг как-то не вызывал ненависти... пока не вызывал. И не был парой Пидковыре, давившему цинизмом, грубостью, злостью. Говорил Юрків спокойно, с налетом иронии. Видя что перед ним неопытная девчонка, покровительственно улыбался. Я видела, что доносчик не упустил ни одного родственника-коммуниста, чекиста, партизана гражданской войны. Отвечала на вопросы, видя, что мои ответы ему по сути дела пока еще даже не нужны. О подполье не было ни слова, но в план Юрківа, было ясно, входил выход на значительную личность подполья, не спугнув никого заранее. У меня пока был один выход – притворяться на допросах глупой, наивной девчонкой, доверчиво откровенной. Тем более, что речь шла пока о людях недосягаемых. Хотелось думать, что Юрків будет верить и тогда, когда стану говорить уже неправду. Ведь впереди еще допросы настоящие! Одно время закралась у меня мысль, что Юрків ищет связь с партизанами, с подпольем. Часто улавливалось в его поведении и разговоре что-то наводящее на эту мысль: напоминания о Вильной Украине, свободной, самостоятельной, где для годится упоминалось, что и немцы этого хотят. И тяжело было понять, славит ли он фашистов как освободителей или имеет ввиду совсем другое. Сбивало с толку выражение его лица, глаз при определенных вопросах и констатации фактов им самим. Да и почти располагающее отношение. Ну просто как теперь в детективах – первый был страшный, а второй добрый. А пока еще шли допросы, на которых (в этом я была уверена) предполагалось убить мою бдительность, дать мне расслабиться. Это я поняла сразу. Однажды на допросе спрашивает: – «То що це ти ботинки валом зашнурувала?» Незлобивая ирония сняли с меня напряжение:

– При вашей власти не продают шнурки, да и марок нет.

– О! Це ти мене возвеличуєш, власть не моя, а германська!

А на следующем допросе дает мне новые шнурки под цвет ботинок.

– Ось бачиш? Продають! Тепер все продають, – сделал акцент на «все».

Почти за месяц допросов мне все время казалось, что я чего-то не понимаю, что в репликах Юркива есть что-то недоступное мне, чего я просто не могла предположить. Потом, когда я уже встретила с И.Д.Дибровой и по его просьбе подробно рассказала о допросах, Илья Данилович задумчиво произнес: – «Похоже, что искал он не просто подполье, патриотов, а искал с ними связь. Есть подполье в западных областях, украинское националистическое, это известно давно. Бывает, что ищут они связи с нами, чтобы действовать вместе с нами против фашистов. Но это для сведения, а конспирация – во главе всего! Да и не националисты хотят вместе с нами действовать против фашистов».

Уже после войны я узнала, что Юркив в какой-то ситуации был убит на встрече, на которую выезжал на запад. Кем убит? Немецкими властями или (это все догадки) украинскими националистами, которые были против совместных действий с советским подпольем? Это так и остается тайной. Но то, что именно Юркив отвел от нас смерть (Пидковья живыми не выпустил бы!) – это факт.

Затем, забегаю вперед, когда полицаи Александрийщины допекали, то я не раз давала наглый отпор: – «А ты знаешь кто такой Юркив? Ага, знаешь, ну смотри чтобы он тебя не научил как с населением надо разговаривать и вести себя». Если угрожали, то прямо говорила: – «Вот как раз иду в Александрию, все расскажу Юркиву, как вы настраиваете население против немецких властей и против полиции. Он научит!». Как правило, – отставали! Допросы длились около месяца, не спеша, затем Юркив сказал, что отпускает меня с условием, что буду ежедневно отмечаться в полиции. Люда и Володя были уже дома. Стало ясно, что отпустили нас, чтобы притупить нашу бдительность, установить за нами слежку и выйти на самого И.Д.Диброву или личность в подполье значительную. Следует сказать, что уже с 1941 года по Кировоградщине шли слухи о том, что здесь уже действует отряд под командованием Дибровы, которого хорошо помнили еще с гражданской войны как грозу белых банд. И.Д.Диброва вынудил в те годы даже командира карательного отряда Штыля давать сведения партизанам, ему, Диброве, сообщения о предстоящих карательных операциях против красных партизан!

В связи с нашим арестом подполье запретило встречи в нашем доме, были прекращены контакты с нами. А вскоре, когда я была уже

вроде вне подозрения у полиции, я была направлена на жительство и работу в с.Косовка. Вот здесь и началось мое перевоплощение в сельскую жительницу – носила бабушкину юбку, фартук и обязательно платочки на голове, латаную кофту, косы туго прятала под платок. Когда впервые меня увидела Люда, то даже руками всплеснула: – «Ой, на кого ты только похожа!». Ну, конечно, до войны мама одевала нас элегантно, красиво, по возрасту и по нашим броским стройным фигурам. У мамы был врожденный изысканный вкус ко всему, именно она нас одевала. Костюмчики летние и платья всегда были украшены букетиком «анютиных глазок» или фиалок, по сезону лета. Это был наш стиль. На стадион мы ходили в одежде спортивного покроя, с модными тогда галстуками из той же ткани, что и блуза. Но время нас изменило. Во вражеском тылу чем хуже и неопрятнее одежда – тем лучше; ни полиция, ни немцы не будут замечать, приставать. Много внимания нашей одежде уделял Андрюша Варава: – «Платок натяни пониже на глаза, спрячь брови». Андрей Варава взял сразу надо мной шефство, зная, что я хорошо владею оружием. Был случай, когда поручил мне ликвидацию старосты села, мужчины должны были остаться вне подозрения, т.е. быть в это время на глазах у полиции. Но план изменился, решили обойтись без стрельбы и я, по своей инициативе, занялась освоением холодного оружия, с кинжалом специально изготовленным. Научилась делать сильный удар в нужную точку. Теперь это звучит так, как очередное мое занятие в пионерской секции, но тогда гордость за полученное задание затмевала разум. Старшие товарищи, узнав об этом, запретили мне и думать о покушении на старосту, сказав, что я еще продолжаю опасную, но... игру! Объяснили, чем это чревато для близлежащего населения, а не только для меня. Конечно, это было время, когда мы еще учились конспирации и разумным в том положении действиям, борьбе в подполье, учились политике.

Продолжали изучать дороги к лесу и расположение немецких комендатур, полиции, немецких постов и т.п. С этой целью как-то шли Ольга Шульга, Мария Микизиль и я в Чигирин и для увеличения маршрута шли туда и обратно разными дорогами. Бабушке, у которой я жила в Косовке я сказала, что иду с подругами за солью. Бабушка переспросила с недоверием: – «В Чигирин? За солью?» Явно не поверила, но больше ни о чем не спрашивала, а дала мне ворочок из сырого домотканого полотна «для соли». Был февраль 1942 года, и хотя время было не очень снежное и морозное, но ветер в поле просто сбивал с

ног, одяжку продувало насквозь, тонкий платок мой на голове не спасал. И я под платок одела на голову бабушкин ворочок .

В каком-то селе нас пустили ночевать. В годы оккупации жители как сел, так и городов бесконечно ходили по областям, в село – менять одежду на сельхозпродукты, из села в город за обувью и одеждой, тоже в обмен на продукты. Оседлое население привыкло к этому, и путникам почти никогда не отказывали в ночлеге, не требуя никакой платы, наоборот, считали своим долгом дать горячей пищи, накормить путника. В хате топилась печь, разливая благодатное тепло. Разделись, и хозяйка на большой, белый скобленный стол вывалила из чугуна печеную тыкву, горячую, ароматную до головокружения. Все взгляды на стол! И только некоторое время спустя, обогревшись и наевшись тыквы, мы осмотрелись вокруг. Глядя на меня, девчонки начали заразительно смеяться: – «Мая, посмотри в зеркало!». Я глянула, а на голове у меня «шляпка» из ворочка, платок сняла, а о нем и не вспомнила. Хозяйка говорит: – «Та я бачила, а думаю, мож так треба».

Вообще наша молодость даже в опасных ситуациях давала себя знать. В 18-19 лет смеялись без видимой причины, иногда смех нельзя было остановить. Думаю, что это бывало и на нервной почве. Случалось и так, что ситуация нарушала все наши расчеты. Например, возвращаемся я и Люда с задания, прошли в одну сторону 40 км, но за домом связного уже была слежка. Об этом нам сказал дежуривший в огороде хозяин явочной квартиры Василий Канарев. Мы были вынуждены возвращаться сразу же обратно. Невероятно уставшие и промерзшие, ноги уже не несут. В скирде на поле долго не отдохнешь, холод сильный. Летом мы могли в скирде и поспать и отдохнуть, а сейчас пришлось через силу добираться до села. Тщательно выбираем хату на окраине села Макариха: усадьба примыкает к лесополосе, удобно быстро скрыться. Старуха пустила, постелила на доливке солому и мы легли не раздеваясь, просто упали без сил. Уснуть не успели, в хату ввалился пьяный сын хозяйки – полицей!

– «Кого ты пустила? Поведу в полицию для проверки!».

Мы притворились спящими. Женщина хватает его за руки и со слезами причитает: – «Сынок, не бери греха на душу». Быстро соображаем, что делать, а хозяйка дома чуть не на коленях умоляет сына не трогать нас, но где там, он ершится, рвется к нам. Но пьяного полицейя в добротном полушубке быстро развезло от тепла в доме, упал уже на кровать, подталкиваемый матерью: – «Поведу! Мы им покажем...

как... ходить... лазить ночами...». И затих, уснув. Старуха трясет нас за плечи и шепотом просит: – «Мои детки, скорее уходите, пока изверг мой не проснулся». И мы быстро вышли из хаты, адская боль в ногах, растертых до крови, ведь пройдено более 55 км да еще снегом, полем. И мучительно досадно, злит, что такие среди нас есть нелюды, полицаи, здоровые мужики, помогающие немцам. Во имя чего? Но делают нашему народу невыносимой жизнь на своей земле. Эти типы, немецкие прислужники были зачастую страшнее немцев, так как им нельзя было с улыбкой подсунуть любую справку с печатью, как оправдательный документ, они придирались даже к нормальному паспорту, а если прописка где-то из дальнего края, то жди беды. Их нельзя было обмануть о месте жительства, в направлении маршрута, сказать, что вот здесь живет моя бабушка и пр. Они были местными, знали соседние села, их население, и задерживали нас, подпольщиков и партизан, чаще всего именно наши продажные соотечественники, даже перо не хочет писать слово «соотечественники». И слава Всевышнему, что было таких не очень много, но были! И столько погубили наших людей!

В то же время была у меня подруга Галя Камышан, которую мы пока не привлекали к работе в подполье, оставляя в резерве. Не раз она, жившая по соседству, была свидетелем того, что в сумерки, еле передвигая ноги, осунувшаяся, я огородами возвращаюсь домой. И однажды она просто, без эмоций, спокойно, между делом сказала мне: – «Если надо тебе помочь или подменить, то рассчитывай на меня в любое время. Ночью вот так постучи в это окошко». И переключилась на другой разговор, ничего не спрашивая, не давая повода что-то отрицать. Эти ее слова доказали, что подруг выбираю правильно.

Как-то Андрюша Варава сказал И.Д. Диброве, что очередное задание очень рискованное, опасное для девушек (имел ввиду Люду и меня), на что получил ответ: – «Я имею больше права рисковать своими детьми, чем чужими». И добавил с доброй улыбкой: – «Тебя же, сынок, немцы и полицаи задержат точно, а девочкам менее опасно». И когда надо было впервые разведать возможность переправы через р.Днепр, которую немцы считали второй линией фронта, а затем разведки перехода самой линии фронта, то поручено это было снова Людмиле и мне, так как мы уже лично были знакомы с председателем Крюковской подпольной организации Киценко Александром и знали явки по пути следования. Задания эти мы выполнили, правда, с большими непредвиденными трудностями. Каждый выход на задание по-

дбрасывал, как правило, все новые и новые ситуации, обогащая опытом, требуя находчивости, холодного рассудка. Вместе с Людмилой пришлось мне ранней весной сопровождать командира Диброву и заместителя командира по разведке Ивана Коцаренко в Полтавскую область. Решили сократить время перехода и тайно забрались на платформу немецкого эшелона, легли под борт, но обходчики-немцы нас заметили, и очень грубо пиная ногами, избивая прикладами, сбросили нас. Увидя, как избивают командира (по легенде он был нашим дедушкой), на вид полного старика, меня просто захлестнуло возмущение и ненависть к этим фашистам, желание дать отпор. Ведь мы в своей жизни никогда не испытывали насилия над собой. Но пришлось сжать зубы, на глазах моих заметил дядя Илья смятение, обиду. А когда посмотрела на Илью Даниловича, то увидела, что глаза его, все лицо были без следа эмоций. Отойдя от патрулей подальше, он по-доброму улыбнулся: – «Разве можно обижаться или злиться на бычка, который тебя боднул? Это же скотина. Фашисты для нас тоже не люди, скотина. Мы ведь на своей земле, мы здесь хозяева, он тебя выбросил, а ты лезь на другой вагон, он бьет, а ты думай, что это бычок привязался и делай свое святое дело». Эта мысль для меня в дальнейшем была очень важной, она засела в мой разум раз и навсегда и спасала в подобных ситуациях, не давая эмоциям ни на минутку отвлечь от основного дела. Выработалось чувство большой ответственности, а в тылу врага – это шанс не только выполнить задание, но и выжить для дальнейшей борьбы. Не было больше у меня возмущений, обид, болей. Они уже никогда не мешали, не отвлекали от дела личные эмоции, зло.

Хочется остановиться только на двух случаях перехода Днепра. Впервые пришлось переходить по льду, который местами уже трескался, образовывались трещины. По поверхности льда пошла вода. У нас полностью были мокрые ноги да и почти вся одежда, так как при пере-скакивании трещин мы падали. Была опасность попасть в промоину. А время шло, приближался рассвет, увеличивалась опасность встретиться на берегу с немецким патрулем. Мимо воли беспокоила мысль – как быть в этой ситуации. И не исключался вариант, что придется «спасаться» пригнув в полынью, под лед. К этому времени мы уже хорошо знали, как опасно попадаться живыми в руки врага, фашиста. И слышали слова командования с болью в голосе – «только не попадайтесь живыми в руки извергов, только не попадайтесь!». Напряжение всего тела и мысли достигало предела. И только ступив на берег и убедив-

шись, что не видно патруля, почувствовали почти счастье! Гора с плеч! Хотя все еще не верилось, что все окончилось благополучно. Выполнили задание, высушили одежду и портянки, согрели до крови растертые ноги. А распухшими, примороженными ногами предстояло одолеть обратный путь. Описанию это неподвластно, такое надо испытать, чтобы понять.

Не менее тяжелой и опасной была переправа на лодке. Был указ немецких властей сдать все лодки под угрозой расстрела, но население конечно пыталось как-то прятать их. Прибавилась проблема найти лодку. Это взял на себя Киценко А.Г. Я и Людмила переправляли через Днепр и сопровождали в Козельщину командира Диброву И.Д. и заместителя командира по разведке Коцаренко И.Г., которые для переправы выбрали хмурую дождливую ночь. Помогала нам Мария Киценко, жена руководителя Крюковского подполья, с подружкой. Нас, шесть человек, несли восьмиместную лодку около километра к берегу, низко пригнувшись, чтобы не попасть под луч прожектора, шарившего по Днепру в сторону Кременчуга. Дойдя до воды мы не могли распрямитесь, разжать пальцы, мертвой хваткой державшие борт перевернутой лодки. Когда спустили лодку на воду, нам показалось, что всплеск пронесся сильно над всей рекой. Плыли, осторожно загребая веслами, прислушиваясь к периодическим пулеметным очередям с острова, прочесывающих Днепр, ложась в это время на дно лодки, волнуясь, что в это время лодку сносит от намеченного курса, т.к. прекращали грести. Вода мне казалась тяжелой, вязкой как расплавленный свинец и своей чернотой давила на психику. Когда достигли противоположного берега уже рассветало. Мы быстро нарезали хвороста в лодку, т.к. нужно было оправдание плавания на другой берег если в Крюкове Марию Киценко встретят немецкие патрули. Затем нарезали хвороста снопы себе на плечи – ходили к берегу за хворостом. И пошли быстро в сторону села Ивки около 4-х км неся лозу. На берегу Днепра со стороны Кременчуга, это запомнилось на все годы, – в лучах восходящего уже солнца, радуя взор, золотом сияли бесчисленные орудийные гильзы, усеявшие весь берег. Сожалея, что идем не домой и не можем взять гильзы, которые использовались жителями как посуда, светильники, емкость, мы возвратились мыслями к заданию и старались, как можно быстрее, уйти подальше от Днепра в сторону села Ивки.

Случалось ходить через сожженные фашистами села. Запомнилось село под Полтавой, названия не помню. Поразили меня тогда ру-

ины, не проходивший едкий запах гари, и среди руин уцелевшие дымоходы, кирпичные трубы, по которым прослеживались улицы. От нас шарахались одичавшие кошки, потерявшие доверие к людям. В таких местах горло сжимала тоска, знобило даже в жаркий день. И, выходя в чистое поле или лес, чувствовали облегчение, как после глотка свежей воды. А только сердце никогда не переставало ныть и никогда не покидала собранность, не лопалась натянутая струна ответственности и обязанности перед Родиной. Только это было нашей честью и совестью. И теперь не всем дано понять слова «Їх кликала совість», так была названа книга о нас, партизанах И.Д.Дибровы, Максимом Пушкарем, ее автором.

Был случай, когда шли мы втроем с задания – я, Люда и Ольга Шульга, ночь была темная, мрачная. Мы зашли, придерживаясь своего направления, в непроходимую чашу сухого кустарника выше нашего роста. Исцарапанное лицо, руки уже даже не болели. Чаще не было конца, казалось, что мы из нее не выпутаемся. И продолжали идти, ориентируясь на лай собаки, именно одной собаки, доносившимся из долгожданного села. Этот лай и привел нас в село. Только теперь мы почувствовали, что ноги больше не в состоянии идти. На ногах у меня были всегда чужие обноски, у Люды же крепкие отцовские хромовые сапоги. Это еще в подполье, до встречи с десантом, под командованием И.Д.Дибровы. По пути в разведку или по заданию нередко встречались канавы с водой, протоки. Люда переходила вброд и бросала мне сапоги. Как-то в холодную пору, когда корки льда покрывали протоку, Люда не добросила до меня один сапог, он упал в воду, на середине протоки. Пришлось в одном сапоге доставать второй, потом весь день идти с мокрыми ногами, т.к. Люда стояла на мокрой земле, бросая мне сапоги. Конечно, это не единичный случай. Следует сказать, что только в партизанском отряде мы одевались более тепло и надежно. И все равно, выходя из расположения соединения на задание, мы не могли одевать немецкую трофейную одежду и обувь, снова выискивая что-то гражданское, неприметное. И если с одеждой было мало хлопот, то обувь была просто бичом, т.к. снашивалась быстро. Летом было легче – босиком. О чулках или теплых рейтузах нечего было даже мечтать.

Вот еще один рядовой случай выполнения задания по связи. К селу Заломы, на хутор Пятихатки прошли мы с Людой 40 км, т.е. шли с раннего утра до второй половины дня. Это было в сухую, теплую осеннюю погоду. Зашли к хозяину явки Канареву Василию Аполлоно-

вичу, как всегда, со стороны поля, огорода, осторожно осматриваясь, чтобы не попасть кому на глаза. Но Василий Аполлонович ожидал нас за сараем со стороны огорода. Оказывается, он ждет нас со вчерашнего дня, т.к. за домом начался негласный надзор: – «Говорите все быстро и – назад! За домом слежка, предупредите всех».

Думаю не надо объяснять то, как мы себя чувствовали после 40-ка километрового броска. Как всегда мы надеялись на ночной отдых, т.к. идти полем можно и днем, главное – затемно назад возвратиться. Жена Канарева давала нам напар трав попарить избитые ноги, кормила ужином и клала на роскошную мягкую постель. А тут такая незадача – немедленно возвращаться. Выбора не было, пришлось на втором дыхании одолевать еще 40 км. О голоде в такие часы никто не думал. Об отдыхе пришлось тоже забыть, но усталость давала себя знать, и мы периодически отдыхали, как это делается в таких случаях – опирались о колени руками и стояли так наклонившись некоторое время, т.к. если сесть или лечь, то тогда вообще можно не справиться с усталостью, невозможно встать на ноги. Последние километры были почти невыносимы, да еще попали снова в какие-то заросли высохшего бурьяна, бьющего по лицу. От обиды на свою судьбу мы даже поплакали немного. Когда я подходила к месту, то ноги уже не несли, но нельзя было и подумать чтобы сесть. Тут уж точно не встала бы. И какой походкой я добиралась до нужного дома – это даже представить нельзя, т.к. цеплялась руками за все кустики. И только думала: – «А как же Люда? Ей еще два километра идти». Потом, после войны, мне не хотели верить, что без отдыха 80 км шла. Правда, после войны, те, кто не бывал в таких переплетах, частенько не хотели верить в быль. Я уже не говорю о том, что многие не представляли себе, что в морозные зимы мы не имели чулок, теплых панталон. Удивлялись тому, что по трое-четверо суток приходилось не есть. Это не система, но бывали такие случаи. Это сейчас мы грамотные в вопросе голодания в лечебных целях, а в те годы говорили даже, что «такого быть не может, за три дня голода человек может умереть». Но в те годы, люди, с которыми мы общались, т.е. подпольщики и партизаны, знали, чем можно нас накормить, как ограничить пищу. Знали, что только легкая и постная пища пригодна в малых дозах для долго голодавшего товарища. Особенно тяжело было с пищей при разведке перехода линии фронта, а нам с Людмилой дважды приходилось выполнять такое задание в то время, когда линия фронта от нас была на расстоянии 400-500 км. Это около двух месяцев

полуголодного режима. Когда я впервые возвратилась после выполнения этого задания, то мне дней пять не давали мясного, жирного, острого и только потом по немножко можно было есть это. Так же было и после пребывания в лагере в Германии. Пришлось лечиться в госпитале от дистрофии, привыкать нормально питаться.

И еще несколько запомнившихся случаев из тех времен. Как-то весной нас четверых партизан чуть не схватили (не впервые) при облаве на станции, куда мы прибыли поздним вечером немецким эшеленом на ступеньках вагона и на буфере. Мне досталось место на буфере, и всю дорогу ребята тормозили меня, чтобы не уснула и не свалилась под колеса. На станцию прибыли под стрельянину и ералаш, творившиеся там. Пьяные фашисты горланили песни, хохотали, стреляли. Оказалось – день рождения Гитлера. Но о нас, «зайцах» не забыли, вдоль состава двигалась цепь облавы. Увидев это, мы бросились к ближайшей изгороди, и не чувствуя под собой земли, проломали ее собой, кинулись в примыкавший сад. Через время почувствовав, что опасность миновала, все же спрятались в садовой постройке, чтобы привести в порядок разорванную одежду, стереть кровь с лица. Так, ушли и на этот раз, отделавшись только синяками, но это не в счет, не впервой.

Очень наблюдательными были двенадцати-четырнадцатилетние мальчишки. Как-то у одного из них мы спросили, как проще дойти до нужного села. Глядя на нас он серьезно ответил:

– Этим путем короче, но вы идите не через сахарный завод, а вон туда.

– А почему не этим коротким путем?

Потому что вы похожи на партизан, там опаснее, могут схватить. Вот так. А нам казалась наша маскировка надежной.

Это характерный пример настроения нашего народа, наших школьников, которые часто удирали на фронт воевать.

Чтобы описать хотя бы малую часть выполнения нами боевых заданий, потребовалось бы много десятков страниц. Ограничусь отдельными цифрами и фактами о действиях всего нашего партизанского соединения. Партизаны соединения взяли под контроль всю Кировоградскую область, а к концу 1943 года освободили и удерживали до подхода советских войск 14 населенных пунктов, взяли в кольцо узловую станцию Знамянка, отрезав таким образом, отступление немецкой армии. Только в бою за Знамянку партизанским соединением им. К.Е.Ворошилова уничтожено более 800 немецких солдат и офицеров, а

за весь период действия пущено под откос 16 воинских эшелонов, выведено из строя 87 паровозов, 236 вагонов и цистерн с горючим, взорвано 11 мостов, взято 605 автомашин и мн. др.

В одном из боев, при взятии вражеского обоза, я была тяжело контужена в голову (черепно-мозговая травма), при этом была вывихнута правая рука. Но после лечения снова стала в строй, впоследствии имела осколочные ранения.

Осенью 1943 года, при выполнении очередного боевого задания, я была схвачена немецкими властями. Спасло от расправы то, что перед этим был разбомблен эшелон с насильно вывозимыми в Германию на принудительные работы. Меня приняли за одну из бежавших с этого эшелона. Злые солдаты, собирая разбежавшихся, избили меня и бросили в вагон, где я больше недели не двигалась, т.к. страшно болела нога. Позже я узнала, что это был перелом и я его перенесла без гипса, без лечения. Было сломано два или три ребра и это доставляло мучительную боль. Но тем не менее она была не сравнима с болью душевной. Эта боль и тоска затмевали все вокруг, я ничего не видела, не слышала, не отвечала на вопросы. И со временем ко мне перестали обращаться. Я была рада этому, т.к. не могла перебороть чувство антипатии, даже тупого презрения к ним: – Как можно говорить, что-то есть из своих мешков, сундучков, пытаться петь... Как можно жить будто ничего не случилось? Я еще не понимала в те годы, что каждый по-своему переносит беду и не каждый до конца понимает, что это конец нашей прежней жизни. И начинается что-то бесприсветно-непонятное, непредвиденное, полное унижений, физических и духовных мук... Мне было намного тяжелей, я понимала, все это с первых минут своей несвободы, т.к., еще не побывав в руках у немцев, готова была на все, только не на это. Вспоминалось то, как я попала в облаву под Харьковом. Тогда поезд шел через какие-то руины, безлюдные разрушенные улицы города... и не города... Нет людей, нет животных, ничего живого. И вдруг вырвался поезд на свет, на воздух как будто из пещеры. Я глянула и поняла: мы ехали через город Киев, т.к. был виден впереди мост через Днепр. Я села на краю выхода и свесила ноги вниз, а там внизу далеко-далеко вода. И первое, что пришло в голову – сделать легкое движение вперед и я полечу туда вниз в воду. Как жаль, что я совсем не умею плавать! Но тогда меня действительно спас представившийся мне в дальнейшем случай, я смогла бежать из эшелона. Теплилась надежда и сейчас, не верилось, что не смогу уйти из этого почти

безвыходного положения. Но пока мешала нога. И я вынуждена была смириться с этим положением, хотя ни на минуту не оставляла надежда, что будет бомбежка эшелона, что партизаны освободят нас, и мы уйдем в лес с ними, что... Но, к сожалению, этого так и не случилось, эшелон шел и шел... А я наблюдала за тем, что все лесопосадки вдоль железной дороги были вырублены немцами, они панически боялись партизан. И не беспочвенно, т.к. ни днем, ни ночью они не знали покоя от нас. И это радовало, давало надежду.

Не знаю сколько нас затолкнули в товарный вагон, теперь подчеркивают часто – «телятник», будто в другой стране или при другой власти арестованных возят в спальных вагонах. Товарный вагон не удивлял, не шокировал, т.к. и до этого в товарняках приходилось «зайцем» проезжать несколько пролетов при выполнении заданий на дальние расстояния. Мысли теперь были не о комфорте, а о круто повернувшейся судьбе. В вагоне было столько нас, что лежали ночью как плотно уложенные селедки. Мало трогало и то, что если кто-то поворачивался на другой бок, то и весь ряд должен был поворачиваться. Раз в сутки состав останавливался для всяких нужд и для еды – давали остро неприятно пахнущую жижу.

О хлебе не было и речи. Все бежали с посудой за этой похлебкой, а я не могла понять – о какой еде может идти речь?! Нас везут в страшную, чужую страну, в рабство, а они едят, разговаривают, пробуют петь тоскливые песни, от которых щемило еще больше сердце. Не ела я дней 5-6. Охрана оказывается заметила это, т.к. я сидела (здесь мне досталось место) у самой двери, рядом с охраной. Это были солдаты, уезжающие в Германию либо по ранению, либо на короткую передышку, полученную в виде награды. И кто-то из них оказался более человечным. Пожилой солдат с уставшим, изможденным лицом от боев с нашей армией, видимо не очень стремившийся на фронт, так как по нему было видно, что это простой рабочий, которому война была не нужна. Я это поняла по тому, как он несколько раз пытался вытолкнуть меня из вагона за похлебкой, говоря «все равно надо кушать». А потом сам начал носить мне еду. Смотрел на меня без презрения, даже по-человечески и не спрашивал, почему я вся в синих подтеках, один глаз вообще заплыл кровью, ногу я перекладывала руками.

Так мы доехали до г.Перемышля (Пшемысль), где была первая проверка нас, впервые мы имели возможность помыться. Но то, как это было обставлено, заставляет и сейчас содрогнуться. Гнали нас из стан-

ции как скотину в какое-то здание, где заставили полностью раздеться. И это при охранявших солдатах. И затем, голых, не более чем по 15-20 человек заталкивали под душ, где мы должны были тщательно мыть голову, купаться каким-то жидким едким дезинфицирующим мылом. Затем всех стригли. Опустошенными глазами я смотрела на это, и сама стояла в длинной очереди голых девушек к мужчине, который стриг под машинку. Мне было все равно, не в волосах теперь дело... Но меня отстранили в сторону, не постригли. И мне снова было все равно. Я еще не знала, что мои густые волосы, опускающиеся намного ниже талии, для чего-то сохранили. Затем была процедура медосмотра, унизи- тельнее которой девушке нельзя было представить. Ряд врачей (?) си- дели вдоль помещения и каждый смотрел определенный участок тела, а я в те годы смущалась даже женщин. Здесь же, мы, обнаженные, бы- ли как загнанные зайчата – нам заглядывали в рот, щупали горло; дру- гой проверял уши, нос; третий ощупывал груди... Это было невыноси- мо. Затем, дальше, надо было нагнуться, чтобы проверили наличие ге- морроя... и т.д. и т.п. Одевались все без разговоров, тихо. Все были пришиблены происшедшим. Все волосистые части тела остро жгло от какой-то санобработки. Думала, что волосы на голове все равно пропа- ли от этой жидкости с острым запахом. За помещением, где мы одева- лись, начиналась баня мужская. Мужчины мылись за перегородкой, впереди которой периодически проходили девушки-полячки. Впервые за войну увидела таких красивых девушек. Еще бы! Одеты в прекрас- ные платья, с замысловатыми прическами на немецкий манер (это я узнала потом), с буклями, высоко взбитыми волосами. И с прекрасным макияжем. Нежно очерченные губы, приятная, не яркая губная помада, сухой блеск губ, удлиненные ресницы...

Почти первый вопрос за всю дорогу сорвался у меня к девчонка: – Что они там делают? Это же мужская баня за перегородкой? – Да это банщицы мужской бани. Я оторопела, не могла сказать слова. Девуш- ки? В мужской бане банщицами?

На территории Германии начались следующие унижения. На остановках нас выстраивали в шеренгу вдоль состава и мимо нас про- ходили с оценивающим взглядом элегантные женщины, толстяки, му- жчины с деловым лицом и цепким взглядом... Шли, шли и из шеренги извлекали одну, другую девушку. Ага! Выбирают более ухоженных, стройных, красивых. Таких берут дамы. Куда? В офицерские дома?... Кого-то горничной, с теми же последствиями. Кого-то покрепче, здо-

ровее – для домашней работы... Мне не грозило ни то, ни это. С моим опухшим, синим, переходящим в темножелтые разводы лицом, я никому не была нужна. Как говорят, нет худа без добра. При моей стройности и привлекательности в юности, на которую всегда оборачивались парни, я имела счастье выглядеть сейчас, при этих смотрах, настоящей уродиной. И одежда была на мне соответствующая – все совершенно измятое, местами разорвано, давно не стирание – шла ведь с задания, куда одевалась нарочно бедно и по-сельски просто. Мало того, одежду в бане дезинфицировали и она была измята температурной обработкой так, что не поддавалась никакому разглаживанию руками. Другие девушки после этой бани переоделись в чистую приличную одежду, а у меня ее не было.

Так везли меня с такими как я, никому не приглянувшимися рабынями, почти до самой Голландской границы. И отправили без осмотра, и уже без выбора, в рабочий лагерь. Там было все равно, лишь бы работали. Здесь я впервые сняла с головы платок, теперь уж что будет – то будет.

Барак с цементным полом и бетонными стенами показался пределом уюта. Видимо мы были здесь первыми поселенцами. Трехэтажные нары. Нам раздали чехлы и мы сами набивали матрасы соломой, запах которой пьянил и успокаивал. Спать более полумесяца на грязном полу в вагоне, в тесноте и духоте – и вот матрас, причем чистый, свежий! Измученная пятнадцатью сутками существования на полу грязного товарного вагона, в неопишуемой тесноте, впервые уснула всепоглотившим сном. А утром подъем и новое напоминание о неволе. На грудь вешали деревянную таблицу с номером, фотографировали в фас и в профиль. После этого процедура, напомнившая мне рассказы о политкаторжанах, – брали отпечатки всех пальцев обеих рук. Все было каким-то нереальным, как будто я продолжала читать книгу о революционерах, отправлявшихся на каторгу. Ах, вот оно как отпечатываются пальцы! И все время хотелось проснуться. Вспоминался рассказ дяди Ильи о том, что в февральскую революцию, во время пребывания на каторге, все они, каторжане, первым делом бросились разыскать тюремные архивы, чтобы сжечь документы свои, личные карточки вот с этими отпечатками, с обвинительными документами. Я тогда еще очень огорчилась: «Как сожгли? Это же были бы самые дорогие экспонаты для музеев!» Но дядя снисходительно улыбнулся: «Нам тогда очень нужна была свобода и недостижимость». Но вот и я все пробую

наяву, хотя и революция и гражданская война были без меня, и я всегда была уверена, что что-то подобное никогда не возвратится. Эти мысли меня не только успокоили, но даже дали возможность чувствовать себя человеком, помня всенародное уважение к бывшим политкаторжанам. Ведь нас, по сути дела, забрали в рабство тоже по политическим мотивам, т.к. знали, что мы люди советские и сами работать на фашистов не пойдем. Я воспрянула духом от этих мыслей и поняла, что вся жизнь еще впереди! Надо только все с честью перенести, пережить. После отпечатков пальцев нам выдали лагерную одежду – штаны и куртки цвета хаки, уже ношенную-переношенную, но стираную. И на грудь пристегнули синий знак «OST». Одежда была тонкая, хлопчатобумажная. И все. Под нее мы имели право поддеть что-то свое теплое. Но у меня теплого ничего не было, одела все, что было. На ноги дали деревянные колодки, выстроганные в форме галоши из цельного куска дерева. На подъеме ноги при ходьбе сразу появились водянки, которые за ночь не успевали затянуться и, впоследствии, всегда была заполнены не «водой», а кровью. Со временем на подъеме ступни образовались костные наросты, которые не сходили более десяти послевоенных лет. К слову, дерево, при хождении по цементу, асфальту, брусчатке быстро стиралось на пятках, так что в дождь и в снег ходили мы голыми пятками по земле и снегу. Ноги естественно были без чулок, без носков только со временем нашла какие-то тряпки и заматывала ими как портянками ноги. А через время, когда на фабрику стали приезжать по своим делам польские пленные, один из них отдал мне свои теплые носки. И некоторое время было и теплее и не так больно на подъеме.

Дни изнурительного труда тянулись медленно, и мы не могли дождаться вечера, отбоя. Выгоняли нас из барака в 6 часов утра, зимой, в холод, в ненастные дни, в любую погоду, ни на минуту позже. Вспомнились дни предвоенного года, когда меня будила тетя в школу, не в 6 часов, а в 7.30 и мне тогда казалось это очень тяжелым моментом. А было в доме тепло, уютно, а из кухни доносился запах вкусного завтрака... И одежда мягкая, теплая... Какой же это был рай! Как же я не понимала, что лучше ничего придумать нельзя. И я, одевая здесь не успевшую просушиться, влажную, холодную одежду, обувала деревянные кломпы и, щелкая ими по цементу, шла на выход, где во дворе уже шел запах, неопиcуемый по своей отвратительности, от нашей баланды. Нередко в прелую и съеденную червями крупу добавляли шпи-

нат, запах которого я всю свою жизнь совершенно не переношу, т.к. это самая черная полоса мой жизни.

Всю зиму в лагере ничего кроме холода и голода мы не ощущали. Тепло было для нас недостижимой мечтой. Но как-то на фабрику завезли красную свеклу для маринования, печеную на пару. Нам вываливали ее на огромные, длинные столы, и мы чистили ее. Вот здесь мы ощутили рай. Во-первых ее можно было есть неограниченно, во вторых – горячая свекла в руках – это тепло! Захотелось погреть ноги, и незаметно для мастера, я разрежала самую большую свеклу и ставила на нее ноги, вынув из клоптов. О таком блаженстве можно было только мечтать. Но, не дай Бог заметит мастер – побоев не избежать. Да еще и вытолкает на погрузку на улицу. И все же рисковала и периодически грела ноги. Правда, эта работа вскоре окончилась. Сейчас, когда мы уже знаем полезность свеклы, я поняла, что это был хороший цикл лечения для меня.

За время обработки свеклы для маринования на фабрику приезжали несколько раз грузовые машины из концлагерей и лагерей для военнопленных. Когда на фабрике обнаруживался чан с испорченной капустой, полугнилой, то владелец ее не выбрасывал, а продавал в лагерь для военнопленных. Для своего населения шла только хорошая капуста! Для загрузки этих бочек с испорченной капустой приезжали сами военнопленные (или узники). По виду их было понятно, что живут еще хуже, чем мы – оборванные, тощие. И вот, когда грузили бочки на машину – мы следили за мастером. Как только мастер отворачивался, мы умудрялись подать в машину небольшой бочонок с вареной свеклой. Бочонок был меньше капустных и за ними был не виден. Грузчики в дороге могли наесться и в карманы набрать товарищам. Обменивались мы с нашими парнями только сочувственными взглядами, но старались подбодрить друг друга.

Как-то пришлось нам работать на разборке руин после бомбежки. Уже не помню как и зачем там оказались политзаключенные немецкие женщины. Одеты они были довольно пристойно – в серых просторных длинных платьях с рукавами, подпоясанные. Причем в мелкую полосочку, слегка оживляющую их платья. Очень чистые, не мятые не рваные. Нам показалось это просто роскошью. Эти женщины, политзаключенные, почти не смотрели на нас, тем более не отзывались на наши вопросы. Я так поняла, что их строго предупредили с нами не общаться. Не может быть, чтобы они это делали по своей инициативе.

Как-то, со временем, я снова вспомнила, что это уже было, об этом я где-то уже читала, это тоже было не из нашей жизни, а из дореволюционной. Не помню автора книги и ее название, но действие происходило в камере-одиночке. Политзаключенный подкармливал мышку крошками хлеба, и она стала делить его одиночество, выбегая из норки и смело глядя на него. А вспоминалось это потому, что машина, перевозящая нас на работу, на полном ходу перевернулась и многие были ранены. Я была настолько побита, что самостоятельно не могла передвигаться. Весь день лежала одна в бараке. И вдруг появилась мышка. Всегда панически боявшаяся мышей – я даже не испугалась ее. Похоже, что прочитанное раньше сработало. Я вспомнила того политзаключенного и начала подкармливать драгоценными крохами хлеба. И мышка, как подружка моя, появлялась тогда, когда барак пустел и я оставалась одна.

Когда уже могла вставать, то вспомнила, что как-то нашла в сарае кусок толи, чистый, черный и взяла на всякий случай. Вот случай и подвернулся. Нашла отколовшийся кусок извести или мела, начала рисовать им по толи. Очень отвлекает. У кого-то оказалась открытка в романтическом исполнении «Тамара и Демон», я начала ее копировать и мне казалось, что получалось очень неплохо. Во всяком случае, во Дворце пионеров, в художественной секции, преподаватель мне как-то сказал, что на работах моих – штрихи юного художника. На толи уже отчетливо отражалась романтичность открытки. Но в барак заскочил начальник лагеря, о котором я знала одно, что он до войны был архитектором города Кемпен. И превращение его в жестокого хозяина лагеря у меня не укладывалось в сознании. «Почему снова не на работе?» – закричал резким голосом. Затем глянул на рисунок мой, на мое лицо, черное от кровоподтеков, покрытое желтыми разводами, на левую не рабочую руку: – «Хорошо, выходи завтра, найду тебе сидячую работу» – снисходительно сказал мне. И уже завтра, еле двигаясь, я начала что-то чистить, скоблить, подавать, но вскоре снова была послана на погрузочно-разгрузочные работы. Разгружали зачастую из вагонов на вокзале химические удобрения, одно из них, помню название, калькштикштоф. Это калийное удобрение, серого цвета, как тонкая пудра, тяжелое как цемент, проникающее в одежду, в нос, в уши, слезящее глаза. И так ежедневно. Грузили бочки полные, бочки пустые, мешки с чем-то... Трескались до крови руки, ступни ног, остававшиеся летом и зимой голыми. Единственное доступное нам «лекарство» было урина, ею

промывали глаза, уши, делали примочки на ноги и руки. А там начался снег. Немцы смотрели на нас как на виновников такой перемены погоды (снег там был чрезвычайной редкостью). Нам вдогонку неслись проклены: «Это вы сибирского снегу принесли!». Мы же для них все были россиянами, а Россия – это Сибирь и ничто другое. А нам на душе становилось чуть легче от их сложностей с погодными условиями и думалось – ну так вам и надо! Хотя сами мы приходили в барак онемевшими от холода ногами, т.к. внутри наших деревянных колодок (так называемые «кломпы») весь день было полно снега, который сначала таял от тепла ног, которое быстро уходило и таяние прекращалось. В бараке, если оставались силы, растирали ноги, пытаюсь согреть. Нас, полураздетых, согревала только работа. Всю зиму, почти все мы спали по двое, чтобы вместо одного одеяла можно было укрыться двумя. Помыться после работы мы имели возможность в цехе, где стены бетонные, под ногами – бетон, входные двери-ворота открыты настежь (да и что проку в закрывании их!). Зимой холод невыносимый, вода конечно только холодная. Даже голову приходилось мыть этой ледяной водой и кальцинированной содой, которая употреблялась для мытья цеха. Выдерживали мы все это только благодаря запасу здоровья и молодости.

Лагерь находился между двумя ветками железной дороги, сходящихся у фабрики. И когда союзники бомбили фабрику и железную дорогу, то, как правило, доставалось и лагерю. В рабочее время мы прятались во время налета в кюветах. Ночью же мы были заперты снаружи, самолеты на бреющем полете обстреливали фабрику, бараки, покрытые толью, и толь превращалась в решето. Во время дождя негде было спрятаться, т.к. ремонтировать крышу никто не спешил, и мы прятались под третьим ярусом нар, оставляемым пустым. В прорванную толь видны были огни прожекторов, преследовавших эскадрильи наших союзников, самолеты, вспышки орудийных залпов. Как-то ночью, в прорванную крышу на меня упала крыса и своим криком я разбудила весь барак. С детства абсолютно не выношу ничего мерзкого – крыс, гадюк – самопроизвольно вырывается крик, вопль.

Во время перелета бомбардировщиков днем небо становилось серым от неисчислимого множества самолетов, становилось темнее, чем в пасмурный день. Все гудело, дрожало, рвались снаряды зенитной артиллерии и на нашу большую радость за союзников почти не попадали в самолеты, потерь союзников почти не было. Нередко мы на-

блюдали в окна часть неба, закрытого огромным количеством самолетов, освещающихся перекрестными огнями прожекторов. Лучи прожекторов скрещивались на одном, на другом, третьем самолете. Иногда самолет тянул за собой шлейф дыма и тогда мы страдали за экипажи таких самолетов, как за свои. А фантастическое небо ревло, гремело, вспыхивало, и было совершенно нереальным, фантастическим, грозным. Любопытно было то, что из нашего лагеря ночью было видно зарево Рура, но оно никогда не исчезало, работа военных заводов не прекращалась, т.е. их не бомбили?! Бомбежка как будто их не касалась. Только после войны я узнала, что так оно и было.

Днем при налетах земля буквально дрожала от гула сотен и тысяч самолетов английской авиации, закрывавшей собой все небо. Это были дни нашей радости, так как именно через нашу территорию летели самолеты на бомбежки, обстрел не прекращался, на нашу радость гремевшие зенитки почти не попадали в цель. Немцы в это время бежали в убежище, только для них предназначенное. А мы тешили себя тем, что бомба как раз туда и попадет. И действительно был случай, когда бомба попала в убежище для немцев. Но быть на открытой местности при бомбежке очень неприятно. Наблюдая за полетом бомбы, мы старались угадать в какую сторону надо бежать, и стоит ли вообще бежать. И когда падаешь на землю, закрываешь руками голову, то кажется, что эта бомба летит именно на тебя. От все нарастающего рева свиста зажмуриваешься и ждешь удара, взрыва. И легко вздыхаешь, когда все проходит мимо.

Как-то нас, человек пятнадцать, вывезли из лагеря на полевые работы, для нас это было счастьем, какое-то разнообразие и там бауэры, хозяева сельхозимений, кормили лучше, чем в лагере. А лагерное начальство, за выполненную нами работу, запасались овощами и другими сельхозпродуктами. Мы попали на работу на поле, где буквально рядом пару дней назад упал сбитый груженный английский бомбардировщик. И мы имели возможность убедиться воочию, что после этого остается. На поле, в незначительном углублении лежали моторы. И все. При дальнейшем обследовании мы наталкивались на куски унтов, меховых перчаток (не пустых), обрывков кожи, размером с ладонь, не более. Находили английские монеты, пуговицы. Все это было разбросано по радиусу метров сто-сто пятьдесят. Кто-то нашел золотое кольцо-печатку, с инициалами на нем. Здесь до нас, оказалось, еще никого не было, а куски меха и кожи были еще в крови. После этого я дол-

го, да и сейчас иногда вспомню о том, а отослал ли нашедший кольцо в Англию? Ведь кому-то, чьей-то матери, это была бы бесценная память. Видимо остались у летчика и родители, и возможно, жена, дети... Вот такая наша натура, пережив рабство, страшную войну, чудом избежав смерти, мы, славяне, остались людьми, не стали бесчувственными, беда не лишила нас доброты. Мы ходили по полю среди обрывков кожи, меха, осколков дюралья, кусков унтов с телами и думали о своих солдатах, своих летчиках. И болела душа о том, что мы здесь далеко от своих и не участвуем в освобождении Родины от врага, и не приносим пользы своей стране, и не можем поддержать своих близких радостью, что мы живы...

Кормили нас в лагере трижды тем, что по-лагерному называется баландой. Сварена она была из неизвестной крупы, полностью съеденной мелкими червями. Поэтому в миске была жижа, покрытая сверху слоем червей, почему-то не тонущих, видимо высохших. Первое время мы старались их ложкой сдвинуть в сторону, выбросить, но они всплывали и всплывали. Со временем мы привыкли к этому и ели уже все подряд. Голод брал свое. Хлеба давали утром где-то по 150 грамм, ломтик черного, и ломтик из немолотых зерен, как бутерброд, смоченный внутри черным мясом. А съесть таких «бутербродов» мы могли бы и килограмм, и два. Поэтому были вечно голодными, казалось, что не доживем до того дня, когда хоть раз наедемся. Спасло нас то, что всех девушек осенью поставили на засолку капусты, в чанах диаметром метра 3,5-4 и глубиной до 5 метров. Находясь в этом чане для разравнивания и соления поступающей резаной капусты, я могла есть ее целый день. А зимой нас же взяли штамповать эту капусту в бочки, и здесь мы уже объедались квашеной капустой. Но все равно страшно хотелось хлеба, ничего больше, а именно хлеба. Так что еще тогда стало ясно, что хлеб всему голова.

Часто меня ставили на перевозку заполненных капустой пятьдесят-двухсоткилограммовых бочек. Бочку надо перекачивать на специальную тачку и везти к бондарю для закупорки ее, а от него – выкатить бочку на машину. И вот толкаю я тачку с бочкой капусты к рабочему голландцу, который не только догадывается о нашем настроении, но и сам его поддерживает. Он курит. Глядит мне в глаза и озорно улыбается. Вынимает изо рта окурочку, втыкает его в капусту, сверху плюет и сморкается, и запечатавая говорит – «пусть немцы едят». Вот такой

примитивный способ борьбы, мести фашистам и поддержания моих политических взглядов, поднятия настроения.

Этот голландец однажды получил разрешение «шефа» взять домой двух девушек для уборки и т.п., так как был одиноким. Выбрал он мою подругу Тамару и меня, привез домой в Голландию, и мы приготовились к работе. Его дом-особняк оказался идеально чистым, уютным, хорошо обставленным. Вначале он пригласил нас покушать с дороги, и мы топтались у стола, не смея сесть на вышитые обивки сидений. Он решительно посадил нас и кормил блюдами, о которых мы забыли, что такое бывает. Пили чай не спеша (он останавливал спешку), спокойно. Расспрашивал нас о родителях, доме, о нас. Но мы рвались работать, чтобы успеть сделать дело. Оказалось, что работы у него нет, он взял нас накормить и дать отдохнуть. С лагеря у меня осталось о голландцах доброе мнение.

Однажды брал меня из лагеря на день, в числе еще троих девушек, пожилой рабочий немец, слесарь. Случилось это после того, как на обед нам привезли котел похлебки в которую, случайно(?), попал порошок химических чернил. Похлебка была чернильного цвета. Мы отказались ее есть. При всем нашем голоде, мы решили показать, что мы люди. Этот рабочий как раз был свидетелем того, что нам привезли, и по его лицу мелькнула тень возмущения. Он тоже нас только покормил и никакой работы дома не дал. Вот и все светлые воспоминания из лагеря. Нам очень важно было знать, что кто-то и здесь нас считает людьми, достойными уважения и сочувствия. Дело было вовсе не в том, что нас покормили, верх брало духовное.

Был еще в лагере шофер, который в 1914 году был в России в плену и довольно сносно владел русским языком. Шофер этот жил на территории лагеря и замещал «шефа», когда тот уходил домой. Со временем мы узнали, что у шофера этого есть дочь – студентка, т.к. в его гараже стояла красивая двухместная спортивная машина красного цвета. Мы таких еще никогда не видели. Все наши «эмки» были черные – это был элегантный красный кабриолет! В тайне от надзора он давал иногда иголку с нитками, ножницы, которыми мы порезали одно одеяло на портянки и жилеты. И вдвоем спали уже под одним одеялом, зная, что несдобровать, если об этом узнает надзор. Из него мы сшили теплые жилеты под свои тонкие куртки. Мы не были приучены просить что-то, нам в голову не приходило это, даже голландцы не со-

образили нам дать что-то теплое поддеть, хотя со временем уже не скрывали своей ненависти к немцам.

Как-то взяли нас несколько человек в поле, для срезания головок капусты, чтобы не было простоя на фабрике с капустой. Мы видели в процессе работы, что в головке капусты попадаются камушки, щебень, которыми полна земля. Тогда «летит», т.е. ломается режущая часть машины и для ремонта, замены ножей, уходит много времени. Говорю Тамаре, стоящей со мной рядом: «делай ножом удар в головку и втыкай туда камушек». Тамара заулыбалась, поняв мое намерение. Больше мы и словом не обмолвились. Но лишнее движение на каждую головку капусты нас выбивало из сил. Нельзя было выпрямиться, смахнуть пот со лба. Камушки искать не приходилось, почва была ими заполнена. Вот там, глядя на рыжую, песчаную, каменистую почву, я поняла, почему фашисты платформами везли наш чернозем к себе в Германию. Несмотря на крайнюю усталость, в лагерь мы возвратились удовлетворенными, особенно было приятно услышать: «Девочки, как жаль, что вас не было, здесь такой удачный день был – почти не работали. Все время ножи «летели».

Мастер наш, которого мы должны были называть «шеф» в этот день был зол невероятно. Но мы к этому уже привыкли, т.к. был он картежником и в дни, когда много проигрывал, то возвращался в любое время вечера, ночи в лагерь и давал волю рукам. Являлся, как правило, со штырем стальным (задвижка от ворот) диаметром 1-1,2 см и бил им по чем попало всех, кто подвергался под руку. Летом, помню, попал мне штырем по голой руке и я была потрясена не только острой болью, но и появившейся на руке черной змее! После штыря не только мгновенно свернулась кровь, но и по размеру штыря поднялась черным шнуром, змеей, выпуклой полосой в диаметр штыря. От боли темнело в глазах, на миг исчезали мысли, одна боль! В такой момент совершенно непроизвольно происходит мочеиспускание. Рука моя упала как плеть, пришлось поднять другой рукой и качать ее как ребенка. Но к боли физической присоединяется человеческий протест против насилия, которого мы до этого никогда не испытывали. И если это было на работе, то хотелось размахнуться лопатой или киркой, что было в руках, и просто ударить этого садиста, не глядя куда, не сдерживая силу. Но разум брал верх, брала верх вера в то, что рано или поздно наша родная страна победит, и мы еще увидим свободу. Мне было очень тяжело переносить издевательства и унижение, так как выросла в семье, где не

было грубости, и я на себе не ощутила даже легкого шлепка. Правда, в лагере меня почти обходили побои стороной. Возможно то, что в подполье я научилась внешне быть всегда невозмутимой, спокойной, а эмоции проявляла только продуманные, соответствующие ситуации, не показывая истинных чувств и мыслей, часто спасало меня. «Шеф» мог пинать ногой рядом стоящих, толкать, бить штырем своим любимым, а меня будто случайно, не заметив, обходил не тронув.

Вид у нас в лагере был у всех шарлатанский, вид оборванцев. У меня, например, брюки впереди были изорваны настолько, что ноги светились в дырки, которые я пыталась скреплять где-то найденными проволочками. Но т.к. проволока была дефицитом, то зимой и летом приходилось сверкать телом. В снег и в дождь в одежде ходили сквозняки.

Вот таких оборванных водили нас на работу через город, и мы замечали в глазах некоторых жителей явное неодобрение того, как с нами обращались не только в одежде, но и в питании, так как мы никогда не пропускали случайно замеченного огрызка яблока или огурца. Прямо с земли все шло в рот. Отдать должное немецкой аккуратности, «благодаря» которой нам редко удавалось что-то найти на дороге. Зато за городом, по пути в лагерь, была свалка, где часто были выброшены полностью сгнившие яблоки и овощи. Мы их, конечно, все съедали в сыром, естественно, виде. Нас часто гоняли на разбор завалов после бомбежки и в подвалах иногда попадались какие-то остатки овощей, а иногда банки с консервацией, но их трогать было категорически запрещено. Кража жестоко наказывалась, и при повторении был шанс попасть в концлагерь и еще хуже – казнь.

В воскресенье (если не было состава для срочной разгрузки) нам иногда разрешалось выходить за пределы лагеря без «сопровождения», гулять по обочине красиво обсаженной деревьями асфальтной магистрали. Но нигде более. Мы приглядывались как можно уйти, убежать в это время из лагеря. Но куда? Первый встречный донес бы на нас, ведь без знака «ОСТ» мы не имели права ходить, иначе – концлагерь. А сам знак «ОСТ» ограничивал наше хождение до предела. Выходили мы за пределы лагеря в том единственном платье, которое нам дали в лагере осенью 1944 года, из грубой ткани, сшитом по шаблону. И мы сразу бросались в глаза населению, даже без «ОСТ»ов на груди. Но как-то я с подружкой Юлькой решила сесть в электричку, чтобы доехать в расположенную недалеко Бельгию, где по слухам действовали бельгийские партизаны. Это была наша мечта попасть туда! Но

в электричке к нам вскоре подошел человек в штатском не контролер, и потребовал чтобы мы сошли на первой же остановке, возвращались в лагерь, иначе – арестует. Мы покорно возвратились, здесь разговоры были излишни. Еще раз я попыталась пробраться в Бельгию, когда нас уже освободили американцы.

* * *

Но, несмотря на невыносимую жизнь в неволе, как в физическом, так и моральном, духовном плане, в характере моем не пропали черты наблюдательности и простой любознательности. Так, поучительно было видеть как ранним утром, когда нас вели на работу, мылись дороги и тротуары города. Это был небольшой город с частными домами в 2–3 этажа. Хозяйка нашего дома, молодая женщина или девушка, мыла из тонкого шланга парадные ступеньки дома, тротуар вдоль своего дома и улицу до ее середины. С другой стороны и с боков, другие хозяйки делали точно так же. Все мылось тщательно, аккуратно. И больше всего бросалось в глаза то, что эти женщины умели это делать, оставаясь чистыми и сухими. Их светлые, пестренькие, с пышной юбкой платья, накрахмаленные и выутюженные, колокольчиком развевались вокруг колен. Туфельки на деревянном ходу были чистые и сухие. В своей работе женщины оставались по-утреннему свежими, ухоженными, даже элегантными. На всю жизнь я переняла этот стиль работы оставаться во всем женщиной, заботящейся о своем внешнем виде. Примеров для этого было много. Вот едут женщины на полевые работы (Как и у нас, молодые мужчины были на фронте). Все на велосипедах, в кокетливых платьицах, в веселых косыночках. И если бы не отдельные детали, то можно было бы подумать, что едут на увеселительную прогулку, а не на полевые работы.

Во время войны в нашей стране было воровство, были случаи вырывания сумки из рук. На рынке старались деньги держать крепко в руке. Поставить без надзора корзинку с продуктами было совсем невозможно. А здесь, в Германии первое, что нас удивило – это отсутствие воровства. Рано утром, когда нас вели на работу, на ступеньках парадного входа, или просто на тротуаре под дверью стоит бутылка молока, сверху лежит пакетик маргарина. Нигде никого нет. И никто не берет, даже не обращают на это внимание.

Когда нас вывозили в поле, то мы видели там, на перекрестках дорог, в 2-5 км от усадьбы бауэра стояли баки с молоком. Их вывез хозяин и оставил. А приедет молоковоз, выльет молоко из баков, пустые

баки потом бауэр заберет обратно. Неимоверно! У нас это молоко забрали бы еще до проезда молоковоза, а здесь и не подумают. И это притом, что горожане жили не карточной системе, на скудном пайке.

Вспоминались детские годы мои в селе, у дедушки и бабушки. Молодежь села еще держалась своих корней, земли. На колхозные поля ехали с песнями, смехом, остротами и шутками. И девушки, и парни, и молодые мужчины, женщины, чисто одеты, полны здоровья и надежды на светлое будущее. Сейчас не верится, что молодежь так безрассудно оставляла село, землю, уезжала на непривычную, полную невзгод, недостатков жизнь в городе. Понятно, что стране требовалось развитие тяжелой и легкой промышленности, а городских жителей не хватало. Но и сама молодежь села стремилась в город, и работать, и учиться. А следовало бы развивать село, например, строить в селе консервные фабрики, чтобы не перевозить в города сырье из сел; строить в селе сельхозинституты, возле земли, где все постигали бы на практике; в селе и сельхозакадемия могла быть, со своими угожьями, фермами, садами, причем, она сама себя содержала бы; все маслозаводы были бы в селе, возле товарно-молочных ферм и села расцвели бы кинотеатрами, дворцами культуры, централизованным отоплением. Но кажется, что никому это в голову не пришло, ни в прошлые годы, ни теперь, когда село вовсе развалено. Украина куда-то идет как с завязанными глазами, стремясь стать сырьевым придатком для кого-то, не думая об усовершенствовании своего хозяйства.

Но возвращаюсь мысленно к черновой работе. Убедилась в том, что на любую работу можно ехать в чистой выходной одежде, а там переодеться в спецодежду, не демонстрируя среди города или села свою рабочую одежду.

Бросалось в глаза то, что в городе дверные ручки парадного входа сияли золотом (медные ручки у всех), и начищались каждое утро. Видимо мер города строго следил за такими деталями, да и сами жители уже не допускали неаккуратности, нарушения традиций.

В городе Кемпене не было ограничений в воде, все мылось очень тщательно. Даже нас в лагере не ограничивали водой, и мы мыли цехи очень тщательно, как говорится, долго и нудно.

Бросалась в глаза чистота дворов Бауэров (хозяев сельхозимений), ухоженность построек, продуманность в их планировании. И вспоминался славившийся своею чистотою и ухоженностью двор дедушки. Дело в том, что дедушка Мина с 7 летнего возраста работал у

помещика-немца по фамилии Шорт. Сначала мальчиком на побегушках, затем на доступных работах и, наконец, на ответственных работах. Господин Шорт выучил дедушку грамоте, математике в объеме сельхозработ. Когда дедушка женился и построил жене, бабушке Устье, дом, купил корову, то уехал снова к Шорту, чтобы заработать на тягловую силу. Хозяйство свое дедушка вел на довольно грамотном уровне, усадьбу построил удобную (советуясь с Шортом), все имело свои строго предназначенные места, все учитывало удобство в работе. Так что сельхозимения я осматривала в Германии с точки зрения уже знакомых мне правил. А Шорт, из уважения к трудолюбивому, очень аккуратному и со спокойным нравом дедушке, ничего не утаивал и обучал хозяйствованию дедушку, который всегда добрым словом вспоминал "своего пана", рассказывая о постигших премудростях дела. Дедушка никогда не ошибался, *когда* и что сеять, на *каких* участках поля, *когда* обрабатывать поле, когда начать уборку урожая и т.п. Своим спокойным трудолюбием дедушка сам славился в селе, и такими же воспитал троих сыновей и троих дочерей. Не даром же отец мой писал, что от своего труда он получал высочайшее моральное удовлетворение, как и дедушка. Дедушка очень любил домашних животных, жалел их, никогда не бил, а под гору или с горы всегда вставал с воза, чтобы облегчить своим волам их труд. Все это я вспоминал, видя хозяйничание немцев, где меня ничто не удивляло.

В своей Германии немцы умели трудиться, жить, пристойно себя вести, соблюдать правила приличия. На Украине же, на захваченной территории они вели себя разнуздано, цинично, грубо. Как бы демонстрируя свою вседозволенность, они могли при женщинах, детях, стариках справлять не только малую, но и большую нужду, нагло ухмыляясь при этом. В первую очередь учили по-украински непристойности, употребляли непристойные жест... Для нас они были настоящими дикарями со скотскими привычками. Хотя именно нас они считали таковыми, забывая или не зная, что мы были самой читающей страной, а все население, даже в селах, намного интеллигентнее немецких солдат, намного скромнее и воспитание их. Именно это их погубило. Они просчитались в том, что культура держится не на зажиточности, не на богатстве материальном, а на богатстве интеллектуальном. Ведя себя по-скотски, они восстали против себя даже тех, кто не собирався сопротивляться им, но потом пошли в подполье и в партизаны. Да и не могло быть иначе. Наша страна, наша литература и искусство пропо-

ведовали гуманизм, честность, братство, интернационализм, бескорыстие, человечность. А это совершенно не вписывалось в модель и политику фашизма, Гитлера. Пресса фашистов на оккупированной территории своей беспардонностью вызывала, в лучшем случае, наше недоумение, презрение к грубым методам лжи, обмана, к нецензурности излагаемой в прессе и листовках "политики". Было похоже, что к этому прилагали руку "сливки" белогвардейцев, ушедших за границу в гражданскую войну. Они, видимо, считали, что унижали нас такой писаниной, а оказывались сами в грязи.

В газетах помещались фотографии – явные подделки, на которые мы смотрели, пожимая плечами: "Это победители выдают за факт?" Например, Сталин держит на руках еврейского мальчика с тонкими голыми ножками. Это немцы подделали известный плакат, где Сталин держит на руках девочку Мамлакан. Или, на листовке изображен серп и молот, внизу подпись "Хоть жни, хоть куй, все равно получишь ...". Возникал вопрос: «Страна с таким интеллектом хочет и надеется нас победить? Нас?»

Немецкие солдаты стреляли кошек и собак, просто так, ради забавы. Не было заметно элементарной гигиены. Например, на завтрак получали мясной фарш и употребляли его сырым, просто намазывали на хлеб. Летом, оставляли фарш не накрытым и хозяйка-крестьянка, у которой они жили, не успевала накрывать фарш марлей. Мухи вьются! Но снова видела, что ели и бросили открытым, вызывая у нашей крестьянки отвращение и к ним и к их фаршу.

Вскоре после вступления, немцами были съедены все куры, поросята, взялись за телят и коров. Но ходили по дворам и требовали "Матка, яйка!" "Мамка, млеко!" И в тоже время не забывали именно нас, наших крестьян называть "швайн", "швайнегунд", "швайнерай"... – это любимые выражения немцев, вершина арийской культуры!

То есть, с первых дней оккупации было видно, что наше мнение о них их вообще не интересует, их приучили к мысли, что мы их рабы, что земля уже не наша, а ими завоевана, и народ Украины должен быть уничтожен. Теперь всем известны приказы Гитлера об этом. И поразительно слышать слова "если бы Гитлер остался на Украине, то мы пили бы сейчас баварское пиво и ели сосиски". Циничная шутка или полнейшее отсутствие здравого мышления? Многие из молодежи не понимают элементарного: – если бы выполнили приказы Гитлера по уничтожению Украины, как таковой, и полного уничтожения его народа,

то не только не родилась бы нынешняя молодежь, но и их родители не родились бы. Обидно, что в нашей Украине, так пострадавшей от фашизма, выросли внуки и правнуки ветеранов войны (ведь не было почти ни одной семьи, где не воевал хотя бы один человек из нее) не представляющих себе, что такое фашизм и какие *свои* порядки он устанавливал на *нашей* земле. То есть, видимо, деды, и прадеды нашей молодежи абсолютно не занимаются воспитанием правдой даже своей семьи! Многие из сыновей и дочерей ветеранов, а тем более внуки, будто и не слышали никогда, что ждало наших патриотов, боровшихся, например, в тылу у фашистов, т.е. на оккупированной территории, с оккупантами! Многие как будто и не слышали о том, что у нас не было другого пути, а только бороться за свободу своей Родины. Были, конечно, такие, которые, чтобы выжить, сотрудничали с фашистами. Но надо отдать должное оккупантам, если нас, патриотов они люто преследовали, зверски расправлялись с нами, то сотрудничавших с ними предателей нашей Родины они откровенно презирали, зная, что предавший единожды – предаст снова, и не раз. А жить, презираемым даже теми, на кого работаешь, не большая честь и не большая ли цена за рюмку баварского пива и сосиску?

В Германии, я уже говорила, не было воровства. А на Украине немцы брали все как свое, т.е. воровали все, что им нравилось. Нет, часто брали они вещи не как оккупанты – откровенно, на глазах населения, а именно тайком воровали вещи, когда хозяин не видит. Доходило до смешного, садясь за стол – гладили руками под крышкой стола, узнав, что часто хозяева там прячут, подвязывая веревкой снизу крышки стола, самые ценные вещи, например, новые сапоги, ушедшего на фронт мужа или сына. Ходили сами почти босиком, но берегли их для тех, кто возвратится с войны. Немцы знали этот "тайник" и всегда незаметно для хозяев, его грабили. Я уже не говорю о том, что воровали нужные им вещи просто с веревки, где они сушились. Нет, не зашли никогда в дом, хотя могли прийти и заставить эту вещь погладить утюгом. Нет, забирали и уходили. Когда они начали замерзать от наших морозов, то забирали теплые вещи запросто, даже когда надо было украинца оставить раздетого или босого на снегу. Были и такие, почти сатирические случаи. Заходит со двора тетя и показывает со смехом в окно, на веревку, где висели вещи после стирки, в том числе черные шелковые панталоны, от которых... было аккуратно вырезаны "науш-

ники", которые немцы прикрепляли к своим пилоткам. Чтобы не отмораживать уши, оккупанты нашили выход – все носили наушники.

Как-то сидела я в доме у тети, в это время тетя увидела идущих во двор немецких солдат, бросала мне попавшую под руки шелковую косыночку: "Одень, надвинь на лоб, чтобы не прицепились". Один из солдат, увидев яркую цветную косынку, снял ее с моей головы, весело смеясь, завязал себя на шею и ушел. Так что "маскироваться" надо было во что-то незаметное, старенькое.

То, что в других армиях называлось мародерством – у фашистов было узаконенным. Мародерство у них рассматривалось как обычное действие военного времени, как нечто вполне законное. Зато воевавшие против фашистов партизаны считались незаконными войнами, незаконными формированиями и назывались бандитами. Называть бандитом означало расправу, как с бандитом, в их понимании – повесить. Но перед повешением наши патриоты подвергались таким изощренным пыткам, что описать их невозможно. Поэтому мы, подпольщики и партизаны, при наличии изобличающих вещей, документов, оружия, пытались живыми в руки фашистов не попадать.

Немецкие офицеры и солдаты любили оккупированному населению доказывать, какими незаконными действиями ведет войну Красная Армия! Они даже не понимали, что у нас даже школьник понимает абсурдность их пропаганды, ибо на наших глазах именно фашизм напал на нас, и действует средневековыми методами, втаптывая в грязь достижения цивилизации 1941–1945 гг.!

Как-то на фабрике был случай, который и сейчас вспоминаю с содроганием. К станку мастер поставил меня. Станок проводился в рабочее движение ременным приводом. Шел этот привод почти от пола и верх, выше моей головы метра на 1,5–2. Скорость вращения ремня была настолько высока, что не улавливалась зрением. И вот ремень срывается внизу с вала (а он без всякого ограждения) и продолжает вращаться только на верхнем валу, но уже не по прямой, а змеей идя вокруг меня, вот-вот захватит за шею и поднимет вверх. Я замерла, а ремень продолжает ходить вокруг головы и туловища. В эти минуты было жутко, но я переборола себя и не шевельнулась. Это и спасло от неминуемой гибели. О технике безопасности не было даже разговора. Но зато чистоту от нас требовали идеальную. Мыли мы все из шлангов, и часто сами были мокрыми, и зимой тоже.

Я писала о том, что иногда разрешалось выходить за пределы лагеря, погулять по траве, в ограде водонапорной башни. Но прогулки эти сопровождалось улюлюканьем, криками, камнями мальчишек, возраста гитлер-югендов. На нас сыпались нецензурные ругательства, наглый хохот, так что мы прекратили эти прогулки. Следует сказать, что взрослое населения просто "не видело" нас в упор, ни взгляда, ни поворота головы в нашу сторону. Но мальчишки были всегда агрессивными, злыми, циничными и добавляли к нашему рабскому существованию огромную ложку дегтя. Такие, с возрастом, возрождали в ФРГ фашизм и естественно остались фашистами по убеждению. Так и осталось у меня на всю жизнь чувство отвращения к этому юному "цвету германии". И когда вижу случайно где-то на снимке гитлер-югендов, то хотелось стать под душ и отмыться от их липких выкриков, комьев грязи и камней, летевших в нас, отмыться от самой памяти о них.

Отдохнуть в рабочее время можно было только во время бомбежки, когда немцы удирали в бомбоубежища. Зная, что в воронку от бомбы уже вторая бомба не попадет (это почти невероятно), мы спускались в воронку и сидели там до отбоя. В дождь по мокрому суглинку из глубокой воронки вылезать было почти невозможно. Каждый раз сползаешь по мокрому скользкому уклону на самое дно. Юмор не пропал, смеялись даже при этом. Бомбежка – неприятное явление, упав на землю, закрываешь голову руками, а вой бомб настолько сильный, что кажется, каждая из них летит именно на тебя. И только при отбое можно было расслабиться, легко вздохнуть. Тяжелая работа, голод, бомбежки очень изнурили. Но на себе испытала, что со временем привыкаешь к этому как к норме. И возвращался даже смех, шутки. Молодость брала свое. Часть девушек, судя по всему сельские, начали даже петь песни, которых я не знала еще. Чисто народные или «городские» романсы. Но и когда узнала, то не могла петь, сжималось горло спазмом. И после войны, когда уже был позади лагерь, очень долго не могла петь, т.к. сердце сжималось от боли, особенно когда пели наши советские солдаты, офицеры. Для нас, побывавших в немецком тылу, в немецком лагере, все песни были неизвестными, и хотелось рыдать от «Землянки», «Ой, Днепро, Днепро», «Соловьи, соловьи», настолько трогало меня это свое, родное и упущенное, совсем незнакомое. Обидно и больно!

Война забрала прекрасные годы юности, прямо со школы пришлось быть солдатом, прекратился беспричинный смех, песни, игры и

все, присущее тем легкомысленным молодым, годам. Мы все стали взрослыми с 22 июня 1941 года, просто с детства шагнули через юность, о которой всю жизнь, до наших дней с болью в сердце горюем, и которую уже в зрелые годы пытались наверстать то шалостью, то не по возрасту проказничали и без причины веселились. Но факт есть факт, – фашисты украли четыре года юности нашей. После войны пошла учеба, не детей, юношей, а уже серьезных, опытных людей. Одновременно восстановление разрушенной страны, недостатки в еде, одежде. Была радость свободы, победы, возвратившейся привычной жизни на Родине, радость от встреч с родными, близкими, друзьями. А только из друзей, моих одноклассников, осталось в живых всего трое и те не единожды раненые, инвалиды войны, как и я. Мы снова танцевали вальсы, танго под чудесные мелодии, снова пели любимые романсы – «Я помню вальса звук прелестный», «Калитка», «Очи черные», любимые арии из оперет, которых мы не пропускали до войны, ходили на них всем классом на верхний ярус. А пока...

Пока шла война, а мы были узниками. Иногда приходилось работать с узниками других лагерей, и мужских тоже. Слышала не раз их песни. Почему-то в неволе отдельные парни озорничали, пели «тюремные», блатные песни. Я этого не люблю, и удивлялась этому. Но, видимо, каждый по-своему переживает беду, проявляет отчаяние.

Была у нас в лагере как-то встреча с власовцами. Конечно, в лагерь их пустили не по нашей просьбе. Захотели увидиться, пообщаться с девушками, своими землячками. Видимо, так они это объясняли. Во второй половине воскресенья в бараке девушек были все на месте. И вот входят к нам в неизвестной для нас форме солдаты. Но мы уже знали о предателях-власовцах и сразу поняли, кто они, когда надзиратель сказал, что это наши земляки из РОА. Некоторые девушки радостно говорили с ними, но большинство, в том числе и я, сделали вид, что приход их не на радость. Наше большинство сидело молча, я вообще отвернулась спиной к ним. Но потом стало интересно посмотреть им в лица, и я это сделала демонстративно, почти не скрывая чувства презрения. Многие из них, общаясь с девушками, не заметили этого. Но те, что сидели молча, явно поняли, что я о них думала. Особенно у одного, даже тень прошла по лицу, и глаза стали мрачнее и даже тоскливее прежнего. Это меня слегка отрезвило, хотелось думать, что его служба в РОА – во имя надежды на возврат к своим. И после войны, когда было уже известно, что кое-кто, таким образом, решил просто

спастись, чтобы потом бороться против фашистов, я иногда вспоминала эти глаза. А пока мы позволяли себе поиздеваться над ними:

– Что, до самой Голландии наши вас гнали?

– И много наших вы уничтожили?

– А что это вы подались в РОА? Форма понравилась?

Разговор был вроде бы в шутку, но какая там шутка. Мы улыбались, кто с издевкой, кто с открытым презрением:

– Что, ребята, пришли нас выручать из рабства?

Ушли они, поняв, что с нами общего языка не найдут. Правда, через день принес кто-то из них в наш барак хорошие платья, раздавали девушкам. Я наотрез отказалась от платья, тогда солдат сказал: «Да возьми, это мой товарищ тебе лично его передал». И я поняла, что это тот с тоскливым взглядом. Они, естественно, сразу увидели, во что мы одеты, и решили хоть чем-то улучшить наше мнение о них.

В лагере мы узнали с огромной радостью о разгроме немцев и пленении армии под командованием Паулюса по трехдневному трауру, отмечавшемуся всей Германией. Мы воспрянули духом и ждали новых известий о победах Советской Армии. А в феврале-марте 1945 года стали свидетелями того, как взводы, роты солдат уходили на запад, навстречу «врагу» американской и английской армий, шли сдаваться им. В это время наш знакомый шофер-немец, который был в плену в России в 1914 году, я писала об этом, сказал мне и моей подруге Тамаре, что лагерь будут перебрасывать куда-то, возможно даже уничтожат нас. И мы рискнули с ней бежать из лагеря. Сообщили об этом и другим, но с нами никто не согласился бежать. Лагерь охранялся плохо, и мы через узкое окно из туалета выпрыгнули в глубокий ров, окружавший фабрику и лагерь. По рву прошли до железной дороги, и вышли на автодорогу, которая, к нашему удивлению, была полностью забита устремившимися на запад гражданским населением и военными. Я и Тамара переоделись в платья (лагерную одежду оставили в канаве) и продвигались с бесконечно растянутой толпой до первой лесополосы, куда и зашли, якобы по нужде. Но из этой движущейся толпы никто на нас не обращал внимания, они стремились на запад, воображая, что у них по пятам уже идет Советская Армия. Выходит, что они таки ожидали, что наши пойдут через всю Германию! Уходило на территорию Голландии гражданское население, уходило навстречу американским и английским войскам военные. Шли сдаваться нашим союзникам, чтобы, не дай Бог, не попасть в руки нашим.

Я и Тамара прошли по роще – защитной полосе в обратном направлении, нам нечего было делать на западе. Ранний весенний день (это был март) был очень холодным, и мы почувствовали, что так долго не выдержим, надо искать подход к какому-нибудь хутору, где обязательно есть на работах наши земляки, без них не обходились нигде. Но надо было переждать до темноты, холод же пробирал нас уже насквозь. И тут мы услышали грохот подводы по замерзшему грунту и русский мат на все поле. Мы выскочили из зарослей, двое парней, сидевших на подводе, остановили лошадей, узнав в нас своих. Быстро прикрыли нас сеном и возвратились в «свое» имение, к бауэру, где работали. Заехали просто в сарай, вывели нас на чердак, заполненный сеном, и принесли теплую одежду. Около месяца они кормили нас, приносили воду, молоко, которого там были центнеры. У бауэра было около 20 коров. Ребята эти оказались нашими летчиками, бежавшими из лагеря военнопленных. По всей округе у них уже были друзья, товарищи, с которыми они ходили по ночам встречать идущие группы военных-фашистов, разоружали их и уничтожали. Таким образом, все т.н. восточные рабочие, а по сути, наши земляки, начали вносить и свою лепту в дело разгрома врага. Громили не только отступающих армейцев, но и свирепое лагерное начальство, надзирателей, громили и бесчеловечных бауэров. Шла ночная партизанская война. Все ребята наши были вооружены от автоматов до гранат. По нашей просьбе мне и Тамаре ребята подарили маленькие браунинги для самообороны.

И вот в солнечное апрельское утро к нам на чердак приходят ребята: «Посмотрите в оконце». Мы выглянули, издали виднелись здания бауэра-соседа, на котором развевались белые флаги о сдаче. Верный признак конца войны, по крайней мере, на этой территории. «Хозяин сказал, чтобы девочки с чердака уже слазили!». Мы недоуменно открыли рты. Как? Он знал? Ничего не оставалось, мы спустились вниз, где нас встретил хозяин и приказал своим дочерям забрать нас в свои комнаты, помыть в ванне и одеть все новое. Девушки после ванны раскрыли огромные гардеробы со своей одеждой и предложили выбрать себе наряды. Мы, естественно, отказались, тогда они сами подобрали нам всю одежду и обувь. Нас позвали за общий стол. Оказалось, что Николай и Петр очень дружны с хозяином и его дочерьми, питаются с ними за одним столом. Вон как, оказывается, не все немцы такие, как наше лагерное начальство! Нам показалось, что хазяин не прочь

принять ребят своими зятьями, т.к. они нравились дочерям. Это было заметно. А молодых парней-немцев на хуторах вообще не было.

Через неделю-две американские солдаты объезжали всю занятую территорию и собрали нас, русских (так они всех советских называли) в огромный лагерь, устроенный для нас. Охрана была, но мы беспрепятственно могли из лагеря выходить, ходили по городу, страшно разрушенному авиацией союзников. Ездить можно было только на велосипеде, т.к. не было ни улиц, ни дорог, не загроможденных руинами. Один американский солдат-негр, увидев, что мы идем пешком, остановил первых встречных немцев и их велосипеды отдал нам. Отказ взять на него не произвел впечатления. Пришлось садиться и ехать. До первого поворота. Затем мы оставили велосипеды, и пошли обратно в лагерь. Были случаи, когда американские солдаты наших девушек заводили в немецкий дом, открывали шкафы, приглашая выбирать одежду, показывая на то, что одеты они плохо.

После лагерной голодовки мы у бауэра уже отъелись, и нам не вредила пища лагеря американского, где все готовилось на очень жирной свиной тушенке.

Скажу еще о том, как вошли английские войска, а затем американские (возможно наоборот, выпало из памяти), с какими «боями», как теперь они описывают свои героические подвиги. Дело в том, что в то время, когда союзники открыли т.н. второй фронт, то немецкая армия, солдаты давали уже себе отчет об исходе их войны. И, зная, что в Росси, Украине, Белоруссии они оставили неприкрытый след своей жестокости, варварства, мародерства – ожидать снисхождения от советского солдата, нередко потерявшего от их рук родных и близких на оккупированной территории, невозможно. И естественно, счастьем было для тех, кто попадал на Западный фронт, т.е. в бои с английскими, американскими войсками. Началось дезертирство, ночами шли по 5-15 человек немецких солдат в сторону этого фронта. Так что сопротивление со стороны армии вермахта видимо было только при высадке войск союзников. Но когда советские войска уже били по Берлину, то англичане и американцы шли по Германии триумфальным маршем. Как шли войска Гитлера по Европе, до самой Советской границы. Бывшие герои вермахта шли навстречу союзникам с поднятыми руками. И те их принимали с давно задуманной целью. Немцы-военнопленные ходили у союзников с сомнительной охраной, в чистой форме, даже не помятой, не то чтобы испачканной, сытно питались и от души весели-

лись – война для них окончилась! Мы, остарбайтеры, были в условиях намного худших.

Еще в 1945 году, до Дня Победы, мы видели, что союзники ведут себя так, как будто они были больше наши, чем немецкие, если не враги, то недоброжелатели. Конечно, это не касалось простых американских солдат. Приехав на Родину, мы даже не могли говорить обо всем этом, т.к. Советский Союз предельно честно выполнял свои обязательства и не мог допустить даже разговора, бросающего тень на союзников. Поэтому не распространяли слухов о том, как долго нас, остарбайтеров, склоняли союзники к выезду в Америку (мы были, вернее я была, в американском лагере). Не стесняюсь, американское командование, а иногда гражданские лица, говорили о том, что нас ждет Сибирь, ГУЛАГ, и это на всю оставшуюся жизнь. А кроме того – всенародное презрение и несправедливость, т.е. мы никогда уже не станем полноценными, равноправными гражданами в своей стране. Нас регулярно собирали в огромных актовых залах и по 2-3 часа рассказывали о прелестях жизни в Америке. Но добровольцев для выезда было крайне мало.

Когда вошли американцы, то я попробовала еще раз попасть в Бельгию. Первоначальный лагерь для бывших остарбайтеров находился в г. Кемпен, в старинном дворце-крепости, который окружал глубокий ров. Вход на территорию крепости был через мост, который когда-то, видимо, поднимался. Само здание было как из старинного романа. Залы и малые комнаты, мраморные парадные лестницы и винтовые лестницы с черного хода и на крышу, где тоже был для нас новый мир: обзорные площадки, люки, солярий... Я была в числе любопытных, в первые дни не оставила ни одного не разведанного уголка. Кормили американцы, после лагерной нашей жизни, что называется до отвала. Как-то на крыше разговор зашел о Бельгии. Меня он естественно, снова заинтересовал. Ребята собрались уходить туда: «Чего здесь зря сидеть? Война ведь идет!» И я уже не могла остаться в стороне. Их было трое, приняли меня в свою компанию, для надежности отвели на хутор, чтобы самим заняться подготовкой к выходу – одежда, продукты, оружие. Но со всем этим их задержали американцы. А я прождав намного больше условленного срока, вернулась в наш лагерь-дворец. Еще и пришлось ходить к американцам с просьбой отпустить их из-под ареста. Ребят отпустили, но лагерь начали перевозить в более крупный город, в огромный бывший военный городок, забыла его название.

Вообще, нас неоднократно перебрасывали с одного места на другое, приучив к этим переездам. Наши союзники брали оstarбайтеров (среди нас были ведь и военнопленные) и насильно вывозили, не сообщая, куда везут. А мы никак не могли понять, что нас прячут от советского пердства. Вот так, под видом очередного переезда, грузили в самолеты и отправляли в Америку. Я тоже попала в транспорт союзников, хотя долго избегала вывоза. Со своей подругой следила, откуда грузят, и уходили в бараки на противоположную сторону лагеря. Когда грузили с другой стороны – мы шли куда-то в центральные бараки. Таким образом, мы все же избежали вывоза в Америку, так что попали в транспорт американский (возили к аэропорту грузовыми машинами) уже тогда, когда лагерь был обнаружен советским пердством, и нас вывезли в расположение советских войск, уже выдав в дорогу шоколад и апельсины. При въезде к своим, на территорию, занятую советскими войсками, нам с Тамарой пришлось сдать те браунинги, подаренные ребятами-военнопленными. С большим сожалением.

Здесь, впервые мы увидели своих солдат и офицеров в погонах! Офицеры были с прекрасной выправкой, блестели звезды на погонах, отливали золотом погоны, одним словом, это были блестящие офицеры. Наши ребята, наши одноклассники. Но... Никто из них не глянул в нашу сторону, а они знали, кто едет, кто разгружается. И мы почувствовали себя униженными, незаслуженно униженными, а они нам казались недоступными. Да и с другой стороны, не бросаться же им к нам с радостью в объятия! А только надолго я запомнила это, как будто попала из огня да полымя! Это стало причиной тому, что уже освоившись на Родине начав учиться, обретя вид привлекательной девушки, я всегда отвергала ухаживания офицеров, не могла перешагнуть впечатление той первой встречи. Хотя было это с моей стороны, наверное, не только глупо, но и несправедливо.

После прохождения фильтрации служила в одной из воинских частей Северной группы войск. Здесь я получила трагические вести о гибели Ильи Даниловича Дибровы, а так же многих моих близких друзей партизан и подпольщиков.

Побывав в глубоком немецком тылу, участвуя там в борьбе против фашистских оккупантов, пройдя через аресты и побывав в фашистских застенках, прошла через испытания, которые отразились на состоянии здоровья и о которых не всегда просто вспоминать.

Военные годы укрепили во мне качества, которыми руководствуюсь всю оставшуюся жизнь: любовь к Родине, патриотизм, интернационализм; готовность к самопожертвованию, взаимовыручке; честность и дисциплинированность, нетерпение к фальши, лицемерию, лжи, цинизму; презрение, нетерпение предательства в любой форме; любовь к труду.

Все годы я помню слова отца – «труд всегда доставлял мне высокое моральное удовлетворение». Они стали и моими.

В декабре 1945 года я возвратилась из воинской части, начала подготовку к дальнейшей учебе. В 1946 году сбылась моя мечта – поступила в Днепропетровский горный институт им. Артема, где преподавали известные в те годы академики, доктора наук. И не удивительно, что в дальнейшем не только выпускников, но и студентов нашего института принимали на работу в первую очередь, с удовольствием.

Даже учеба в высших учебных заведениях у моего поколения имела свою неповторимую особенность. Первые два курса мы ходили в военной форме, так как еще не имели ничего другого. Еще было правило носить все фронтовые награды. Это было учебное заведение мужское, на парады и демонстрации мы выходили как полк с разными родами войск, и шли в одном строю от рядовых до подполковников. Сверкали награды и еще более ярко сверкали наши счастливые улыбки. Долгожданный мир, возвращение живыми, учеба! Как долго мы к этому шли. Какими трудными и длинными дорогами. И какие потери несли ежедневно все 1418 дней!

На учебу уходило все время, нельзя было позволить себе низкую успеваемость, ведь рядом иногда сидели пришедшие со школьной скамьи, со свежей памятью. Учеба удавалась большой настойчивостью, бессонными ночами, т.к. свободное от учебы время работали на восстановлении разрушенного войной известного завода им. Петровского. А каждый весь сентябрь помогали колхозам, причем, не отставая в работе от колхозников. Гордость и здесь не позволяла быть в хвосте. Тяжело было с питанием, при карточной послевоенной системе учились мы впроголодь, мечтали хотя бы раз в месяц наестся хлеба. Но мы чувствовали перед страной ответственность за ее будущее, знали, что оно именно на наших плечах, что мы, прошедшие сквозь грозу войны, – главная движущая сила прогресса нашей страны. И поэтому, начиная с первых лет учебы, я приобретала всю литературу, справочники, энциклопедии по своей специальности, создав к кон-

цу учебы горную библиотеку, удовлетворявшую решение всех производственных процессов.

Считаю своим долгом отметить, что директор института Нестеренко Петр Григорьевич был Человеком с большой буквы. Зная, что набор 1946 года потерял четыре года в своем культурном развитии, еженедельно приглашал в институт симфонический оркестр консерватории, мы слушали лучшие образцы музыкальной мировой классики. Приглашались известные поэты, писатели Украины, Советского Союза на поэтические вечера и диспуты. Да и сами мы выступали с самодеятельностью в госпиталях инвалидов ВОВ. Пели еще песню, не потерявшую своей актуальности: «По Берлинской мостовой», «Эх, дороги», «Танцевать я совсем разучился...» и поэтому не упускали случая обучаться на курсах балетных танцев, красоту которых тяжело переоценить. Таким образом, мы готовились быть достойными представителями своего народа как в труде, так и в культурной жизни страны. Окончила в институте курсы мотоциклистов и автолюбителей, что требовалось для дальнейшей работы.

Нам, партизанам, было особенно тяжело, т.к. находясь в глубоком тылу врага были по два-три года оторваны от происходящих на Большой земле событий во многих областях науки и культуры, не читали новинок в литературе, не знали многих новых законов, не знали песен военных лет и многого другого. Тяжело описать то, что на Родине мы еще чувствовали себя полными профанами в отдельных вопросах. Было стыдно признаваться в этом, и мы прилагали все силы, не считаясь со временем и отдыхом, чтобы наверстать упущенное. А ведь свободного времени было слишком мало!

По окончании горного института работала инженером в системе треста «Укрособуглемонтаж», на комплектации чертежей поступающего из Германии горного оборудования. Потом главным гидрогеологом Байдаковского углеразреза и дренажно-осушительной шахты, обеспечивая безаварийную работу уникального сооружения – транспортно-отвального моста и системы экскаваторов, работавших на него и обеспечивая безопасность работы на всех вскрышных и добычных уступах и подъездных железнодорожных путях. Работала по совместительству в Днепропетровском горном институте, проводя обширный цикл инженерно-геологических и гидрогеологических наблюдений, ставших основой для внедрения в производство определенной системы осушения, вскрытия и выемки угольного пласта. Частично эти матери-

алы вошли в учебник «Инженерная геология, гидрогеология и осушение месторождений» И.А.Скабаллановича, М.В.Седенко.

В 1956 году, для укрепления кадров строящегося Львовско-Волынского угольного бассейна, была переведена министерством на должность главного геолога комбината «Укрзападшахтострой».

Возглавляемая мной служба способствовала безаварийному строительству, а затем эксплуатации двадцати шахт бассейна в сложных горногеологических, гидрогеологических и сверхкатегорных условиях по газу. Руководила проектированием и строительством технических и питьевых водозаборных сооружений городов Червоноград, Нововолыньск, Сокаль, всех рабочих поселков и шахт бассейна. Геологическая служба, руководимая мной, принимала решения оптимальных способов крепления и управления кровлей, максимальной выемки полезного ископаемого и мн. др. При этом использовала сотрудничество с Львовским филиалом института геологии Академии наук УССР. Никогда не прекращала обучать свои кадры и учиться самой. Так, в 1952-1955 годах окончила Кировоградский Университет Марксизма-Ленинизма, в 1966-1968 годах в Ленинградском горном институте окончила обучение по программе для руководящих работников и специалистов высшей квалификации, читала лекции по горному делу в учебных заведениях г.Червонограда.

В 1970 году меня пригласили по переводу в отдел подземного хранения нефтепродуктов и сжиженных газов. Я работала на должностях руководителя группы, начальником сектора подземного хранения, главным специалистом Института «Южгипротрубопровод», реорганизованном в «Союзгазпроект». Приняла участие в изысканиях и проектировании трасс газопровода Оренбург-Западная государственная граница, нефтепровода Уренгой-Сургут-Тобольск, в выборе оптимального направления Байкало-Амурской магистрали (БАМ), в проектировании нефтепровода во Вьетнаме и в период военных действий посещала Вьетнам.

По сути, все годы своей сознательной жизни была активной участницей общественной работы. Это 1936-1941 годы – курсы школы «Осоавиахим» (ДОСАФ), участие в спортивных соревнованиях, редактор школьных стенгазет. После окончания института – это и оборонно-массовая работа, связанная с проживанием в пограничной зоне, участие по списку №1 в учениях ракетных войск; бессменный председатель женсовета на углеразрезе; нештатный член идеологического отдела

Сокальського Горкома КПСС 1956 по 1961 год; член Червоноградського горкома КПУ с 1961 года по 1970 год. Как член Советско-Вьетнамского общества «Дружба» Украины в 1974 году в составе специализированной группы от Советского Союза (в числе десяти членов ее) посетила Вьетнам в период военных действий, участвовала в проектировании нефтепровода во Вьетнаме для военных нужд. В 1962-1965 годах – парторг треста «Червоноградуголь»; заместитель председателя Червоноградского городского Народного контроля, за эту работу не единожды была представлена на республиканской доске почета Народного контроля Украины.

Все годы, находясь на пенсии, вела и веду работу по патриотическому воспитанию учащейся молодежи (школы, пограничные заставы Львовской области, военные училища и училища Червонограда, Львова, школы г.Киева).

Народный заседатель Шевченковского районного суда г. Киева (1971-1978 гг.). Председатель культмассовой комиссии Шевченковского Совета ветеранов г.Киева; член Комитета женщин-ветеранов г.Киева и др.

Неоднократно выступала по Львовскому и Киевскому телевидению и радио по совершенствованию производственных процессов, о боевых действиях в период ВОВ, о работе студии живописи г.Червонограда. Участвовала в ряде художественных выставок, посвященных шахтерскому труду и партизанскому движению. Ниже небольшая часть выступлений в прессе:

«Геолог в шахте» («Львовская правда», 29.12.1965 г.)

«З лекціями виступають слухачі» («Ленінська правда», м.Сокаль)

«Боевое братство» (Коммунист», Армянская ССР, 4.05.1980 г.)

«С любовью говорят «Лиен Со» («Правда Украины», 25.05.1975 г.)

«Як мама» (Журнал «Радянська жінка», № 4, 1982 р.)

«Про своїх друзів-товаришів» («Трибуна шахтаря», м.Олександрія, 6.12.1979 р.)

Имею награды: Ордена «Отечественная война» II ст. (1944 и 1985 гг.), Ордена «За мужність» (2001 и 2002 г.), «Шахтерская слава» III, II и I степеней, 20 военных и трудовых медалей, около 30 грамот, четыре благодарности мэра г. Киева Омельченко А.А. за активную работу в деле патриотического воспитания учащейся молодежи и за большую ветеранскую работу.

* * *

После войны было очень престижно и материально выгодно поехать на работу в Германию, другие европейские страны. Несколько лет многие ждали очереди на такие выезды. Но, когда в 1951 году военкомат отобрал из нашего факультета несколько человек для работы в Германии, в том числе меня, то мама сказала: "Не надо тебе тех денег, тех благ, ты и поныне ночами кричишь во сне из-за фашистов". Я, конечно, не поехала, мне действительно хватило на всю жизнь общения с фашистами, и с немцами вообще, и с их отпрысками.

Но были они и другими. Помню, во время работы недалеко от городского кладбища, произошел очередной налет авиации союзников. Немцы убежали в убежище, а мы побежали на кладбище, прятаться в склепах. До отбоя мы успели еще побродить по кладбищу и наткнулись на ряд одинаковых могил (не помню точно, 5–7 могил) с красного гранита полированными плитами и надписями, по которым стало ясно, что это могилы русских и украинских пленных первой мировой войны. Могилы ухожены, в цветах. Прошло с тех пор каких-то десятка три лет, а в 1944 году было вообще всего 11 лет правления Гитлера. И за эти 11 лет Гитлер превратил свой народ в алчных, злых, идущих по головам всех европейских стран к своей наживе. И если бы победили не мы, не Советский Союз, то из гитлер-югендов выросли бы новые Гитлеры.

Правда вспышки возрождения фашизма как раз и подтверждают это, ибо национализм, нацизм фашизм – по своей сути преследуют почти одно и то же.

Я как-то слышала воспоминания бывшего остарбайтера о том, как хорошо хозяин к нему относился и даже кормил хорошо. Вспоминал с удовольствием, даже не вспомнив, что работал по принуждению от зари до зари, что взяли его как затравленного волка в облаве, насильно увезли с родной земли, не считают, точнее, считая не равным себе, а недостойным сидеть рядом с теми, кто принадлежит к арийской расе. И возник вопрос, каким же надо быть в действительности недостойным звания украинца, советского человека, чтобы в рабстве своем рассмотреть нечто достойное добрых воспоминаний, не упомнив своего психологического состояния. Вот такие, видимо, стали диссидентами и ныне учат нас жить, восхваляя все, кроме своей Родины. А по сути дела, они вообще не имеют права на Украину, т.к. бросили ее в ее тяжелые времена, спасая не Родину, а собственную шкуру.

Рукотис, 2004 – 2005 рр. Фонди НМІВВВ, додаток до довідкової картки.

СИНЯЄВА (АНДРЕЄВА) ОЛЕКСАНДРА ІВАНІВНА

**Олександра Андрєєва (ліворуч)
з подругою Лідією Шерстюковою.
Німеччина, 1943 р.**

*1925 р.н., с. Дубовець, Долгоруківський р-н, Липецька обл. (Росія)
Проживає м. Луганськ. Освіта –
середня спеціальна.*

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині на невеликій приватній фабриці, де виготовляли електролампочки.

Родилась я 16 апреля 1925 г. в селе Дубовец Долгоруковского р-на, Липецкой области. В 1928 году с родителями переехала в г. Луганск. В 1941 году окончила 8-й класс средней школы. 22 июня началась война. Будучи комсомолкой, естественно, по комсомольской путевке пошла на завод № 60 (теперь завод Ленина или станкостроительный завод). Работала до начала учебного года, т.е. до сентября 1941 года. В сентябре начала учиться в железнодорожном техникуме. Окончила первый курс. Летом 1942 г. в числе студентов

была мобилизована на оборонительные работы. Копала противотанковые рвы вокруг Луганска.

В течение месяца шли проливные дожди. На подступах к городу были грунтовые дороги. Немецкие моторизированные части не могли продвигаться по раскисшим грунтовым дорогам, вынуждены были стоять длительное время. Но контролировали город и подступы к Луганску с самолетов. Мы копали вручную кайлами и лопатами. На руках были кровавые мозоли. Ведь грунт на Донбассе нелегкий.

Немцы с самолетов цинично насмехались над нами, спускались как можно ниже, обстреливали нас из пулемета. Мы, естественно, па-

дали в лужи, т.к. наши рвы были полны воды, а летчиков это забавляло, и они хохотали над нами. А то сбрасывали листовки:

"Милые дамочки, не копайте ямочки,
Наши таночки перепрыгнут ваши ямочки".

За несколько дней до окончания дождей нас распустили по домам. Части нашей армии отступили. Крупные предприятия в основном были эвакуированы, а здания и сооружения при отступлении взорвали. Население города оставалось на "произвол судьбы". Люди под огнем выхватывали керосин из горящих нефтехранилищ, из разрушенного и пылающего мелькомбината – муку, крупу... Кто смог, у кого в семье были взрослые сильные люди. А вообще население осталось голодным, холодным, совершенно не защищенным.

Наш отец был на фронте. Мы остались с мамой: мне было 17 лет, а братьям 10 и 7 лет. Гремела война, бомбежки. Мы прятались в окопах, вырытых в своих дворах.

15 июля 1942 г. мы сидели в своем окопе, к нам прибежала соседка и сказала, что немцы в городе. По нашим улицам пронеслись с грохотом мотоциклы. Затем пошли и другие части. В город вошли фашисты. Командующие были немцы, а основные части были румыны и итальянцы. Хозяйничали немцы оперативно и быстро. В течение короткого времени организовали жандармерию, которая расположилась в административном здании обкома партии, полицейские участки – в райотделах милиции. Расклеили объявления по городу: "Жида, коммунисты и комсомольцы должны немедленно явиться на регистрацию". Народ не торопился выполнять эти требования. Тогда в ход пошли предатели из числа "обиженных советской властью" – бывшие раскулаченные, из семей репрессированных, уголовники. Теперь они представляли "власть". Это местные жители, они хорошо знали и семьи военных, и коммунистов, и комсомольцев, и, конечно же, евреев. В городе начались погромы.

В полях созрел урожай, его нужно было собирать. Многих из нас погнали на сельхозработы. А по окончании страды начались массовые отправки в Германию.

Первый раз я попала в число отправленных 15 ноября 1942 года. На подступах к Луганску все железнодорожные пути были взорваны. Нас согнали к облвоенкомату, а оттуда пешком на Петровку за 25 км от города. Родители бежали рыдая за нами, а полицаи отгоняли их ударами прикладов автомата.

Железнодорожные составы из товарных вагонов стояли на станции. В них перевозили поочередно: то скот, то людей, то хоз-пром грузы. Вагоны "набили", как только смогли. В них была только солома на полу. Закрыли, как положено закрывать товарные вагоны и с наступлением темноты, поехали. Двигались мы только ночью. Днем стояли в тупиках. Но вдруг (на третью ночь пути), ночь, а мы стоим. Мы не поняли, в чем дело. А на следующую ночь мы двинулись назад, обратно домой. Оказалось, наши разбомбили станцию Лихая, и двигаться было некуда

В Луганске нас продержали до 8 декабря.

И "я помню, в этот день была прекрасная погода,

Наш город покрывал седой, сырой туман.

8 декабря 42 года мы распрощались. О, какой кошмар!".

Снова тем же путем и в таком же порядке, с той только разницей, что стояли сильные морозы. Мы были одеты кто как. Некоторые совсем легко. В вагонах после транспортировки скота, намерзли кучи навоза. Соломы совсем мало. В вагонах строго размещались – в одних только женщины, в других – мужчины. Но ведь мальчишки есть мальчишки. Они сумели раздобыть металлические бочки и смастерили себе "буржуйки". Тяга поездов осуществлялась паровозом, отапливаемым углем. Там они умудрялись добывать топливо для своих "буржоек". У девчонок в вагонах температура равна наружной, т.е. – 25-30°C. Через 2-3 суток пути появились обмороживания, было даже несколько смертных случаев. Конвой принял решение объединить пассажиров мужских и женских вагонов. Мы перешли в вагон к мальчишкам. Однако к печке нас не пускают. Разрешают греться при условии обеспечения топливом. Среди нас была молодая женщина, у которой дома остался грудной ребенок. У нее из груди течет молоко, вся одежда промокла насквозь. Мы упросили ребят пустить ее к печке и пообещали, что вместе с ними будем добывать уголь.

Через 3-4 часа поезд останавливался, нас выпускали в туалет под дулом автомата. Мы успевали по 2-3 человека влезать на крышу вагона, затем по крышам бежали к тендеру паровоза, хватали уголь кто сколько сможет, и бегом обратно. Так мы обеспечивали себе относительное тепло.

Нас довезли до Гродно – это граница с Польшей. Далее новая колея ж/д путей, нужно менять вагоны. Нас выгрузили, привели в длинный барак на санобработку и "медкомиссию". Раздели до гола,

вещи связали в узлы, отправили в обработку. Нас завели в пустую комнату с бетонным полом, якобы в баню. Пришел поляк, включил пожарный кран и ледяной водой из пожарного шланга окатил нас. Это в декабре. Дали по 0,5 м вафельному полотенцу и при выходе, каждой на шею повесили бирку с номером. Я старалась как-то прикрыться этим полотенчиком и тупо крутила веревку с биркой. За такое преступление была награждена несколькими ударами по рукам и "мягкому месту".

Вдоль длинной комнаты барака стоял огромный длинный стол, за которым сидели мужики в форме немецких офицеров различных чинов – комиссия! Мы проходили мимо них, не знаю, по какому приказу, отдельных девчонок отбирали и уводили в сторону. Больше мы их не видели. Если замечали какую-то сечь на теле, на лоб ставили огромный штамп, который долго не стирался. У выхода из барака с другой стороны нам вернули наши вещи, мы оделись и нас погнали в другой состав.

Далее климат был помягче, ехали и днем и ночью быстро. Если в пути по территории СССР и Польши физиологическую нужду мы справляли прямо на рельсах, то на территории Германии это не допускалось. Поэтому нас вывели последний раз у Польско-Германской границы и не открывали до конечного пункта, г. Эрфурт, Германия.

В Эрфурте был огромный пересыльно-распределительный международный лагерь, где были узники не только из СССР, но и из всей покоренной Европы. Сюда мы прибыли 18 декабря 1942 г. Нас разместили в бараках с трехъярусными нарами, начиненными клопами.

В пути нас кормили 2 раза в сутки. Давали по куску черного солдатского хлеба и какую-то непонятную похлебку. Не помню, откуда у нас появились консервные банки вместо тарелок. У многих из нас были кружки, в общем, как-то приспособились. Такой же порядок обслуживания сохранялся и в этом лагере. Сюда приезжали покупатели, кому нужны были рабочие руки. По мере появления "покупателей" в барак входил работник лагеря и выгонял людей на плац. Выстраивали в ряд. Покупатель и продавец проходили мимо, рассматривали людей, и будущий хозяин по одному выдергивал из строя подходящий "товар". Расплачивались наличными тут же, в нашем присутствии. Унизительно, ужас!!!

Нас 15 луганчанок купили 23 декабря 1942 г. На прицепе трактора хозяин привез нас в Гроссбрайтенах. Это небольшой городок в Тюрингии. Барака еще не было. Хозяин арендовал один этаж промыш-

ленною здання, недалеко от своих предприятий. На первом этаже было какое-то ниточное предприятие, на втором табачное, а третий занимали мы. Здесь уже находились 24 девушки из Сумской области. Они здесь были с сентября. Т.к. мы прибыли в канун Рождества, хозяева подготовили нам торжественный прием: на длинных столах были расставлены бумажные тарелки, на которых лежали сувениры: деревянные броши, бусы и т.п.

На второй день нас повели на работу. У хозяев в Гроссбрайтенабах было 2 фабрики: стеклянная, где изготавливали электролампочки, и металлическая, производившая цоколи к лампочкам и какие-то капсулы? Ведь была война и у них, как и у нас, все предприятия обязаны были выпускать, по возможности оборудования, что-либо военное.

Я попала на стеклянную фабрику и на протяжении всего времени с декабря 1942 г. по апрель 1945 г. работала на одной и той же технологической операции – сборка клемм со спиралью. Работа не сложная и не тяжелая, но требует напряженного зрения и внимания. Ведь короткое замыкание в лампочке – результат моей ошибки.

Организацию работы, административное руководство, наладку оборудования и механической, и электрической части, технический контроль продукции осуществляет единственный мастер. Технологический процесс партии продукции сопровождается маршрутным листком, в котором содержатся сведения об исполнителях каждой операции. Поэтому легко, при обнаружении брака, найти виновника. Например: партия 250 штук лампочек прошла весь технологический маршрут, в течение которого были на той или иной операции испорчены несколько единиц. На контроль пришли 230 штук. По маршрутному листу видно, где они потерялись, допустим, на 3-й операции они были, а на 5-й уже нет. Значит, испорчены на 4-й операции, следовательно, с исполнителя 4-й операции будет удержано: стоимость материала, затраченной энергии, газа и зарплата трех предыдущих исполнителей. Легко и просто. Учетчики промежуточных переходов не нужны. Для контроля мастер берет несколько лампочек из ящика, проверяет. Если хоть одна спираль лопнула, т.е. короткое замыкание, дальше он не проверяет. Он приносит ящик мне, иногда высыпает мне на голову, если лампочки мелкие, они не побьются, и с криком: "проклятая лентяйка, русская свинья" уходит. Я собираю все в ящик, иду к клеммам, сама проверяю до конца. Если есть еще мой брак, я их откладываю, в маршрутном листе делаю отметку против своего номера, сдаю. А бракован-

ные лампочки осторожно разбиваю, цоколь очищаю от гипса и олова, выбрасываю испорченную спираль. Стекло, цоколь я отношу на те операции, где они используются, клеммы использую сама. Сколько на это уходит времени никого не волнует, это мои потери. Кроме того, с меня будут удержаны затраты по всему технологическому маршруту. (Между прочим, нам остается только позавидовать такой четкой организации производства. Немцы имели ее 60 лет назад, а мы не смогли такого достичь и по сей день).

Видимо немцы нас все же побаивались, не допускали размещать нас группами, а сажали через одного: немка – русская, немка... и т.д. На работу и с работы нас сопровождали. По прибытию в лагерь дверь замыкали снаружи. В столовой был портрет Гитлера и радио. С 6 вечера до 7 утра, находясь под замком, мы могли заниматься чем хотели. Свет выключался в 22 часа.

Сопровождал нас на фабрику и обратно один человек – Оскар. Это был добродушный человек, к нам относился хорошо, старались и мы его не подводить. Однажды хозяин табачной фабрики, что располагалась на втором этаже, под нами, захотел поправить свои экономические дела, путем получения страховки. Он поджог свою продукцию и сырье, а свернуть пытался на нас. Мы, задыхаясь от табачного дыма, не знали, как выбраться из-под замка. Мы связали свои одеяла, на них в разбитое окно спустили одну девушку. Она ночью добралась до дома хозяйки, сообщила о беде. Хозяйка с полицией прибежала, открыла нас, вывела на улицу, так мы спаслись. Нашей хозяйке пришлось отстаивать нас в суде, доказав, что мы находились под замком. В цеха ниже расположенных предприятий мы попасть не могли.

После этого случая наш Оскар научила нас открывать двери с помощью топора, чтобы нам, в подобном случае, не приходилось спускаться на одеялах. Хозяйка, естественно, об этом не знала. Но зато этот случай подтолкнул нашего шефа купить сборный барак и переселить нас в собственное жилье.

Кормили нас, как во всех лагерях: основная масса сушеного турнепса, немного картофеля. Таковую зловонную баланду давали 2 раза в сутки: в 12 часов дня и в 18 часов. Готовили женщины из нашего коллектива. Нас приводили на обед, на столах уже стояли миски с баландой. За столом у каждой свое постоянное место. Прибегаем, выпиваем через край жидкость, в оставшуюся (2 ложки) гущу добавляем соль, съедаем. Тогда весь день хочется пить и не так ощущается голод. Так

же и в 18 часов. Хлеб нам давали раз в 4 дня из расчета 1 кг на двоих на 4 дня. Мы его измеряли ниткой, сгибали ее пополам. Разрезали хлеба на 2 половины. В столовой к столу прикреплена хлеборезка, на которой имелся регулятор толщины скибки. Разрезаем каждая свою пайку на 4 скибки "товстих" на обед, 4 скибки "тонесеньких" на завтра, 4 скибки "тонісісеньких" на ужин. Укладываем их в шкафчик. А потом начинаем всяческие отступления: допустим сегодня можно съесть завтрашнюю "тоненьку", немного погодя – "тонісіньку"... и т.д.

Шла война. 1943 год. Уже был открыт второй фронт. Наш городок был небольшой, стратегического значения не имел, но находился на пути к большим городам – Галле, Эссен и др. Воздушная трасса бомбардировщиков английской и американской авиации проходила через нас. Самолеты тяжелые, летели большими группами. И хотя летели они очень высоко, но от гула их моторов барак наш качался, как лодка на воде. Только заслышим тот гул, все как по команде вскакиваем с нар, и к своим шкафам, не смотря на кромешную темноту, все находят свой хлеб, судорожно его съедаем, боимся, вдруг нас разбомбят, а хлеб останется!!! А потом снова 4 дня ждем такого момента.

Каждую субботу нам приносили в цех зарплату и расчетный листок по всем правилам бухгалтерии. В барак после работы приносят паек: по 1 ст. ложке сахарного песка или по 1 ложке варенья, чаще давали смородиновое желе и 100 гр. маргарина. Зарплата наша за неделю составляла от 1 марки до 3,5 марок. Из продуктов мы могли купить только лук и чеснок. Зато мы покупали мыло, стиральный порошок, зубной порошок или пасту, зубную щетку. С санитарно-гигиеническим вопросом проблем не было. Хотя клопов в нарах было видимо-невидимо и с ними ничего не могли поделать ни немцы, ни мы. На деревянных нарах лежали матрацы, набитые стружками, сотканые из бумажного шпагата, да два грубых солдатских одеяла: одно под низ, вторым укрываться. В бараке соблюдалась чистота, постели должны были быть аккуратно сложены. Если после нашего ухода хозяйка зайдет и увидит постель не сложенной, на нее выливается ведро воды, и тогда не известно, сколько будут сохнуть эти одеяла и стружки в матраце. Отопление барака осуществлялось "буржуйкой". В основном топливо – это торфяной брикет. Сгорает он очень быстро. Барак сборный, между секциями щели, через которые мы смотрели на часы на городской башне. Следовательно, тепло улетучивалось быстро. Благо зима там не такая суровая, как наша.

Дополнительно продукты питания можно было только украсть. Что мы и делали. Иногда удавалось кому-нибудь украсть хлеб в магазине, летом пробирались в огороды и воровали картофель или колоски пшеницы с поля, что за нашим баракком. В период уборки урожая хозяйка на субботу и воскресенье отдавала нас работникам наших фабрик или помещикам близ лежащих районов. Тогда в лагере баланду не готовили, а кормили нас те хозяева, где мы работали.

В Германии издавалась газета на русском языке, кажется, она называлась "Русское слово". Ее распространяли по лагерям. Особой информации там не было, но зато там печатались сведения о месте нахождения и розыске друзей, родных, с указанием адреса. Мы имели возможность переписываться с земляками и новыми знакомыми из разных городов и лагерей. Много было сложено стихов и песен на мелодию из местных песен. Мы ими обменивались.

А вот при любой провинности, как-то: недостойное поведение кого-либо на работе, опоздание, замечание мастера по работе и др. – наказывались все. Приходит хозяйка в лагерь, орет и объявляет, что за то-то на 3 дня все лишаются еды, почты и (зимой) топлива ("keine trezen, keine role, keine Post!"). Ну, расстраивались мы по этому поводу только на первых порах. А позже мы приспособились с этим бороться. Пробирались в ее подвал за картошкой, в ее сарай за углем. Как-то научились влезать в окна при закрытых снаружи ставнях. На то мы и русские. (Помните? "Ну ты же советский человек!").

Ребята смогли переделать свой репродуктор и стали по ночам принимать Москву, а утром пересказывали нам сводки. (Так в 1943 г. мы узнали, что армия вместо петлиц надела погоны, и заменен гимн). У нас в цехе висела карта Европы и Азии. Один фашист ежедневно переставлял флажки движения фронта. Они были уверены, что мы неграмотные и в этом не разбираемся. После потери Сталинграда они с глубокой скорбью провели в цехе что-то типа митинга, а мы не могли удержаться от восторга. И как мы не прятались, они поняли, что мы разбираемся в этом. На второй день карту убрали.

Тюрингия – гористый северный район Германии. В первое время некоторые пытались бежать, но некуда. Их тут же на второй-третий день задерживали и возвращали на место, а некоторых отправили в штрафлагерь в Ваймер.

Спецодежды нам никакой не давали. В 1944 году выдали по комплекту: панталоны и типа ночной сорочки из грубой фланели. А

вот обувь – колодки с парусиновым верхом дали сразу, а летом выдали лапти из тростниковой соломы, которые мы не могли носить.

Русский, украинский народ привык отражать свою жизнь в песнях. Среди нас особых талантов поэтических не наблюдалось, а композиторов не было вообще, поэтому все песни мы слагали, используя рифмы знакомых поэтов, и пели их на мелодии известных песен наших или немецких. На мотив немецкой песни "Лили Марлен" мы пели:

Утром на работу гонят, как овец.

Полицейский с палкой будит, как отец.

В ухо влепит, кто больной,

А пожалеет лишь порой

"Ду гайлен, сакрамент!"

Мастер, словно сыщик, выберет момент,
подойдет и крикнет: "Ду гаркот сакрамент".

Но это сердцу – не печаль. Я отвечаю: "Мир эгаль" (мне все равно)

Ду гайлен сакрамент.

Если ты утомишься, в уборную пойдешь.

На полчаса засядешь, немного там вздремнешь,

Шеф бежит, кричит "ауфштейн"

Я отвечаю "никс ферштейн"

Ду гайлен сакрамент.

За год работы нашей обувь дали нам

Колодки с парусиною весом в килограмм

В придачу лапти нам сплели и говорят:

"Довольны ль вы?"

Ду гайлен сакрамент.

В Германии готовят нам вкусные блюда,

Которых мы в России не ели никогда:

Дают кольраби и салат и трижды проклятый шпинат

Ду гайлен сакрамент.

Стою я за машиною и думаю о том,

Где мои родные, где мой родимый дом?

Где мать, отец, где брат родной?

Ты жди меня – вернусь домой –

Ду гайлен сакрамент.

Постоянно все вспоминали дом родной. И ничего, что не всегда там было легко и просто, но это был дом, где мы чувствовали себя сво-

бодно и легко, мы были желанны. И вот в такие минуты родилась вот эта песня:

Тихий вечер на улице темной,
В Брайтенбахе погасли огни.
Лишь девчонке одной подневольной,
Все мерещатся прежние дни.
Ее сердце томится в разлуке,
Ей не мила чужа сторона.
Со слезами в мучительной скуке
Она тихо заплачет одна.

Где мой дом, где поля золотые,
Где любимая мама моя.
Что так скучно года молодые
Безвозвратно идут от меня.

И с печалью опять замкнется
На ресницах слеза за слезой,
Почему я не вольная птица?
Улетела бы в край свой родной.

Она тихо от окон отходит,
Спать ложится печальна, грустна.
Но и ночь ей глаза не закроет –
По подушке катится слеза.

При всей тяжести положения, самоубийств в лагерях не было. Все боролись за выживание и надеялись вернуться домой. Однако один случай у нас все же имел место.

Вблизи от нас был лагерь, где основная масса была из ребят из Курской области Поноровского района и прилегающих к нему. Мальчишки были разного возраста – от 12 до 25 лет. Много было односельчан. Работали они в основном на стеклянной фабрике по изготовлению аптечной посуды. За дисциплиной в лагере следил немец из "СС". Они называли его "палач". Но вскоре его функции стал исполнять 20-летний парень, Василий его звали, односельчанин многих ребят. Он издевался над своими земляками еще более жестоко, чем немец. В благодарность за службу немцы выдали ему пропуск, по которому он мог в любое время ходить в любой лагерь Гроссбрайтенбаха. Он стал ходить и к нам. Ведь у нас были одни девушки. Ему понравилась Шура Матюхина из Сумской области. Он добился обмена, и ее перевели к ним в лагерь, а к нам пришла Нина – белоруска. Там ему дали в бараке

отдельную комнату, и они стали с Шурой жить как муж и жена вдвоем. Вскоре он стал закрывать ее в бараке, а сам уходил гулять. Если по возвращении Шура его спрашивала, где он был и почему он ее закрывает, он стал ее избивать. А когда она сказала, что ждет ребенка, он озверел еще больше. Тогда 24 августа 1944 года в очередное его отсутствие она выбила окно и ставню и утопилась в пруду, который был прямо за проволочным ограждением их лагеря. Тело ее всплыло 31 августа.

Вот существование подобных Василей породило стихотворение:

На батьківщині ми всі жили в умовах різних
Та не минули всі ми лиха одного.
Ми змушені були покинуть своїх рідних
І їхать працювати на ворога свого.
 І тут, у Німеччині, в гористій цій країні,
 Умови для всіх нас однакові дані.
 Всі ми знаходились під гнітом, на чужині
 І всі еднаємось до одної сім'ї.
Усі ми тут знайомі, всі ми рідні,
Жаліємо ми один одного.
Але і серед нас є вороги негідні,
Які вже продались і служать лиш для ворога свого.
 Крім того, що над усіми нами
 Є так звані, німецькі палачі.
 Так нам і земляки, оці продажні шкури,
 Ви вибачте мені, звичайно, за цей вираз, читачі,
 Допомагають їм, щоб наші горді голови понурить.
Ми всі знуцання над собою переносим,
І переносить будемо до часу, до пори.
Знущайтесь, кровопивці, ми співчувань у вас не просимо
Про це ми не бажаємо навіть говорити.
 Але ж запам'ятайте, ви, зрадники негідні,
 Що прийде і на вас така пора.
 Коли вже вас за зраду батьківщині
 Не захистять ні мур, ні кам'яна стіна.

Тяжко было нам в гражданских лагерях, но в лагерях военнопленных было еще хуже. Они ни с кем не общались. Лишь когда им удавалось передать какую-нибудь записку сквозь ограждение из колючей проволоки, они видели, проходящих мимо русских девушек, ко-

торые работали в домах или отелях. Они были аккуратно одеты, не то, что мы, лагерные. И у мужчин складывалось впечатление, что эти девушки находятся в какой-то связи с немцами. Народные поэты из числа военнопленных передали нам такую песню из г. Эссен:

"Письмо девушкам"

Молодые девушки немцам улыбаются
Позабыли девушки о своих парнях.
Только одни матери горем убиваются
Плачут они бедные о своих сынах.

Молодые девушки, скоро ж позабыли вы,
Что за вашу Родину длится жаркий бой.
Что за вас же, девушки, в первых же сражениях
Пролил кровь горячую парень молодой.

Там на берегу крутом, за широкой Волгою
Там погиб за родину парень молодой.
Только ветер волосы развивает черные,
Будто их любимая тербит рукой.

Будет лить со временем дождь на кости белые
И засыплет медленно мать – сыра земля.
Так погибли юноши, так погибли смелые
Что дрались за Родину, жизни не щадя.

Лейтенантам-летчикам девушки любимые,
Со слезами верности вы в любви клялись.
Но в пору тяжелую соколов забыли вы
И за корку хлеба немцам продались.

Но вернутся соколы, прилетят далекие,
С чем тогда вы выйдете соколов встречать?
С чувствами торговыми, с ласками продажными
Не возможно девушек будет оправдать.

Под немецких куколок вы прически делали,
Красками окрасились, вертитесь юлой.
Но не нужны соколам краски, букли, локоны
И пройдет с презрением парень молодой.

Обидно было девушкам, терпевшим гнет и унижения от немцев, читать эти строки и они не остались в догу.

"Ответ девушек".

Лейтенанты-летчики, сталинские соколы,

Вы ли упрекаете девушек своих.
Вы ль пройдете гордые, гляните с презрением?
Нет! Вы не осудите девушек своих.
 Разве не у девушек жизнь уже разбитая,
 И не ваши девушки слезы часто льют,
 И не эти ль девушки, всеми позабытые
 Жизнь свою невольную горькой чашей пьют?

Выросшие в юности птицею свободною,
Полной грудью чувствуя радостную жизнь.
А теперь, о соколы, жизнь их подневольная,
Их рабами делает, проклятый фашизм.
 Всюду под угрозой, бледные, избитые,
 Голодом изморены, непосильный труд.
 Девушки измучены, плетками истерзаны.
 Братьев своих соколов, как спасенья ждут.

Мы ли виноватые, о соколы, соколы?!
Что у нас на Родине затаен был враг
Что продал нас девушек, так как продал тысячи,
Что погибли юные на своих полях?
 Но фашизм не сломит нас, нет, не переделает!
 Ведь и здесь в неволе мы с гордою душой.
 Из советских девушек он рабов не сделает
 Даже под тяжелою фашистскою стопой.

Голодом изморены, плетками истерзаны,
Песни мы советские с гордостью поем.
В песнях призываем вас, о милые соколы,
Вас отцов и братьев наших, как спасенья ждем.
 Соколы отважные, разве вы не знаете,
 Сколько горя девушкам принесла война,
 Плачут они бедные, горем убиваются,
 Проклинают девушки свои лагеря.

Не смогли вы, соколы, постоять за Родину
И упорным натиском разгромить врага
 С матерями старыми и детками малыми
Оставляли немцам вы наши города.
 Лейтенанты-летчики, соколы отважные,
 Сколько раз вы в верности Родине клялись?
 Но в пору тяжелую клятву позабыли вы

И в первых же сражениях немцам в плен сдались.
В лагерях с решетками девушки любимые
Целый день работают, жизнь свою кляня,
Нам не нужны немецкие краски, букли, локоны,
Не дождутся девушки с Родины письма!
Но вернутся девушки на свою же Родину,
Что тогда вы девушкам сможете сказать.
Не смогли вы, соколы, не смогли, отважные.
От врагов страну свою грудью отстоять!

Вот такая перебранка велась часто, жизнь и обстоятельства порождали иногда такие взаимные обвинения. Но это иногда. А в основном все мы более дружелюбно относились друг к другу. В основном лагеря были многонациональные. У нас лагерь был не большой: с Украины 40 человек и 12 бельгийцев. На фабрике работали еще и француженки, но жили они не с нами. К ним отношение было другое. Они получали гуманитарную помощь от международного Красного креста. На советских людей это не распространялось, т.к. Сталин считал нас всех просто предателями, и быть членом этой международной организации для СССР не считал нужным.

Мы родились и выросли при советской власти. Патриотическое воспитание у нас было на высочайшем уровне. И, следует отдать должное, это нам помогло выжить. При всех унижениях и угнетениях мы держались (по возможности конечно) достойно. Отношение к нам и начальства, и сотрудников фабрики, и местного населения было не одинаковое. Люди есть люди. У каждого своя жизнь, свои обстоятельства. Мастер наш относился к нам грубо, даже зло. А вот был старичок, вначале он был в подручных мастера, тот совсем наоборот. У немцев в 8.45 был 15-ти минутный перерыв на короткий завтрак. Они приносили с собой термос с эрзац-кофе и бутерброды. Так вот этот старик никогда этот свой бутерброд не съедал. Он подойдет к нам (мы в это время сидели кучкой) пересчитает, разрежет хлеб на столько же кусочков, и раздаст нам. Этим мы не были сыты, конечно, а себя он лишал завтрака. Но это чистосердечное, добродушное явление нас трогало. Я сидела между двумя немками: Элизабет Краузе (мы ее звали Чухмара, между собой, конечно) – это злая, коварная. А с другой стороны Гертруда Камель – спокойная, милая, добрая. Эта относилась к нам с полным сочувствием.

Мы понимали, что ни мы не виновны в их беде, ни они в нашей. Это ведь все в "верхах" творилось, а мы, народ, пожинали плоды их безумства. Все страдания были от существовавших систем, хотя не мало зависело и от характеров людей. Например, нас привезли в Эрфурт 18 декабря. А 17, днем раньше, там был кошмарный инцидент. У какого-то генерала погиб на русском фронте сын. Так он привел в лагерь собак, приказал вывести "русских" во двор и натравил на них собак. Много людей пострадали. Ну, это же ни генералу сына не вернуло, ни пострадавшие, ни в чем не виноватые люди, не извлекли нужного урока. Наоборот. Все, даже немцы, с сожалением отнеслись к пострадавшим и с презрением к генералу.

По началу, во время воздушной тревоги, немцы уходили в убежища, а русских оставляли на рабочих местах. Потом (так это, или не так, но) появились случаи в крупных городах, подвергавшихся бомбардировкам, в ночное время "остарбайтеры" фонариками сигнализировали самолетам, и в результате бомбардировки проходили удачно. Это было оценено. Потом стали всех нас сгонять в убежища.

Подходила к концу война. Мы предполагали, что нас должны освободить американцы или англичане. Наша хозяйка была этим довольна, говорила: они капиталисты и мы капиталисты – мы друг друга поймем. Хозяин, который нас покупал, умер. Остались его жена, дочь 27 лет и сын – эсэсовец, офицер, который воевал на русском фронте. Почти каждое воскресенье он на собственной машине приезжал домой. Вот он к нам относился враждебно. А в конце войны он приехал и остался дома, дезертировал, он тоже надеялся на американцев-капиталистов. О его судьбе мы не знаем.

Американцы вошли к нам 11 апреля 1945 г. Мы перед этим, последние дни относились к окружающим осторожно. Ведь были случаи, когда целые лагеря уничтожали. Ну мы, слава Богу, уцелели. Навстречу танкам и вездеходам мы бежали как оглашенные. Американские солдаты, в большинстве чернокожие, въезжали в наш городок спокойно, торжественно. Победители же! Начальство быстро освоилось. Установили комендантский час, на улицах скоро все успокоилось. В лесах еще долго оставались немецкие разрозненные части, которые вносили дискомфорт в жизнь населенных пунктов.

К нам солдаты относились хорошо. Негры хорошо понимали наше положение. Хозяева нас уже не кормили, оставалось самим обеспечивать свое существование. Что мы и делали. Мы врывались к нем-

цам в подвалы и кладовки, брали там продукты и тащили в барак. Негры ежедневно нам что-нибудь "подкидывали": ящик масла, шоколад или еще что. До конца войны оставался месяц, а мы уже были предоставлены сами себе, свободны. Представители советской власти к нам прибыли уже после окончания войны, т.е. в середине мая. На советскую зону оккупации нас перевезли 6 июня. До г. Хемниц нас везли на американских машинах. Подвезли нас к мосту через реку рано утром. На том конце стояли советские солдаты, на плечах погоны... А ведь мы в 1943 г. своим ребятам не поверили и решили, что они слушали не Москву.

Нас не пускали на мост, пока не появилось начальство. Обидно было!.. Перевели нас через мост. Город был разрушен, сплошные руины. Нас довели до станции. Вокзал разрушен. Здесь мы пробыли весь день, ночевали на земле между рельсами. На следующее утро появилось начальство, распорядились: женщин и детей погрузили на грузовики, а мужчины построились в колонны и пошли пешком. Доставили нас в фильтрационный лагерь. Он располагался в г. Ошатц, в бараках бывшего лагеря. Здесь мы подверглись всяческому допросам и расспросам, прошли поверхностное медицинское освидетельствование. Здесь нас кормили также два раза в день, но перловым супом и перловой кашей. Через неделю нас готовили к отправке на Родину. Стариков, инвалидов, женщин с детьми – усадили в кузова грузовиков и повезли куда-то, где действовало железнодорожное сообщение. Оттуда их отправляли в тех же "телячьих" вагонах домой. А нас, молодых и здоровых разбили на роты по 200 женщин (ребят всех призвали в армию), во главе поставили ребят из числа бывших военнопленных. Собрали 5000-ю колонну. Главным назначили какого-то маленького лейтенанта, вооружив его винтовкой (не знаю, были ли в ней патроны) и картой. Нам выдали сухой паек, в наборе: 2 буханочки солдатского, черного хлеба из запасов 1938 г. и 5 кусочков сахара. И с тем мы отправились пешком на Родину.

Шли мы под палящим солнцем и проливным дождем. Привалы делали днем коротенькие, а ночевали в поле или вдоль дорог. Так шли долго, пока не дошли до Силезии. За этот период прошла Потсдамская конференция, на которой было принято решение: демонтировать уцелевшие предприятия Германии и отправлять в СССР в счет репарации, т.е. в возмещение нанесенного войной ущерба. Для выполнения этих работ нужны были рабочие руки. Немцев привлекать к этим работам

не этично, да и платить им нужно... И было принято решение привлечь к выполнению этих работ нас. Мы на месте, нас не нужно везти из Союза, да и сила мы дармовая, нам ведь можно ничего не платить. И вот 10-12 июля 1945 г. нас остановили, теперь уже усадили на грузовики и повезли назад в Германию.

Я попала на объекты "Особцветметмонтаж № 1". Мы занимались демонтажем предприятий цветной металлургии. Первый мой объект № 3963 в г.Никельверк. Там мы снимали никелевый комбинат. Затем в Эренфридерсдорфе – оловянную обогатительную фабрику, а в 1946 г. в Магдебурге – магниевый комбинат.

В июле 1945 г. я вышла замуж. 25 октября 1946 г. у меня родилась дочь, и это дало нам возможность вернуться домой.

Вернулась я не в Луганск, а в Бокситогорск Ленинградской обл. по месту жительства мужа. По возвращении в Союз начались наши новые мытарства. Снова расспросы и допросы, циничные издевательства. Паспорта нам не давали, а выдали взамен паспорта листик бумаги. На работу никуда не брали. Тем более, что там всего 2 завода и бокситовый рудник. Предприятия разрушенные, рабочих мест было еще мало. Муж устроился, а я долго искала работу. Наконец в феврале 1950 г. мы решили переехать в Луганск. Здесь снова пришлось пройти все мытарства КГБ, милицию. Наконец-то выдали настоящий паспорт. При поступлении на работу в отделе кадров нужно заполнить анкету, одним из ее разделов предусмотрены сведения "где был во время войны". Я заполняю, честно пишу свою судьбу и в ответ – "приходите завтра". И так 4 месяца. Однажды нам участковый инспектор пришел к маме по делу (она была председателем уличного комитета) и спросил, устроилась ли я на работу. Мама ответила – нет. Тогда он позвал меня и спрашивает, что я пишу в этом злосчастном разделе. Я ответила, что пишу честно, как было. Тогда он мне сказал, чтобы я навсегда забыла об этом сама и нигде об этом не писала. Это нужно было в органах и совсем ни к чему отдела кадров. Спасибо ему. Я на следующий день устроилась на работу. Профессии у меня не было, но 8 классов это было не мало. Устроилась кладовщиком склада готовой продукции на завод. В 1952 г. пошла в 9 класс вечерней школы. В 1954 г. окончила 10 класс. К этому времени с мужем развелась, дочь окончила 1-й класс. Братья были в Армии, мама больна.

В Луганске было всего 2 института – сельхоз- и педагогический. Был вечерний филиал Донецкого машиностроительного. В пединсти-

туте стипендия была 220 руб, а в сельхоз – 330. Я пошла туда. Сдала вступительные экзамены $4 \times 4 = 16$ баллов, аттестат у меня "5", но он тогда не учитывался. Проходной бал 16,5 и я не прошла. На собеседовании ректор меня спросил: "Я член партии?". Нет – ответила. – Жаль, в вашем возрасте (мне 29) можно было быть членом партии". И мы распрощались. Вот так я не попала в институт. Затем я окончила финансово-плановый техникум по специальности "плановик". С 1956 по 1988 год проработала ст. инженером по организации труда и зарплаты – нормировщиком. Работой была довольна, а на работе были довольны мною. Вела активную общественную работу. На пенсию вышла в апреле 1980 г., но продолжала работать до октября 1988 г. Ушла по семейным обстоятельствам – парализовало мужа, нужен был постоянный уход.

Дочь, родившаяся в Германии, умерла в результате тяжелой болезни. Оставила мне внука. Ему теперь 32 года, женат, двое детей. Живет в С.-Петербурге. У дочери (41 год, филолог) от второго брака трое детей. Старшая внучка на 4 курсе англо-русского факультета Луганского педагогического университета. Меньшие – школьники.

Теперь я живу одна. Муж умер. Снова переживаю трудности, т.к. на пенсию жить нелегко. Но мы – народ, испытанный трудностями, легко нам не было никогда, так видимо, и доживем. Не зря ведь говорили на вопрос "что в Советском Союзе настоящее?". Отвечали: "временные трудности". Но это перешло по наследству и в "самостійній Україні" видно нам от этого никуда не деться.

Рукотис. 2002 р.

ФІЛІМОНЕНКО (МАЛАЄВА) ЄЛИЗАВЕТА МАКСИМІВНА

Є.М. Філімоненко. 1970-ті роки

1933 р.н., м. Макіївка, Донецької обл. Проживає м. Фастів, Київська обл.

1941 – 1943 рр. – перебувала у таборі для цивільних осіб у Новгород-Сіверському Чернігівській обл.

Я родилась в 1933 году в городе Макеевка Донецкой области. Перед войной мои родители переехали и жили в п.г.т. Свесса Сумской области, Ямпольского района. С первых дней войны отец ушел на фронт.

Мама с тремя детьми оставалась в поселке Свесса до февраля 1942 года, на оккупированной территории. В феврале месяце нас забрал к себе дедушка Малаев В.Г. в село Рудня Зноб-Новгородского района Сумской области.

Немцы быстро продвигались в глубь Украины. Наши войска отступали, попадали в окружение, в плен. На оккупированной территории зверствовали фашисты, расправлялись с активистами села, подозреваемыми лицами, забирали продукты питания, угоняли скот. Люди стали оказывать сопротивление фашистам. Организовывались подпольные и партизанские группировки, партизанские отряды. Взрывали мосты, железные дороги, сжигали жилье фашистов, взрывали комендатуры и т.д. Мой отец, Малаев Максим вышел из окружения, связался с подпольной группой и увел с собой группу 10 человек в партизанский отряд «За Родину», где командиром отряда был Гнибида С.М. и комиссар Красняк Д.Д. Отряд организован был в Ямпольском районе Сумской области. Партизаны действовали активно и смело, поддерживали связи с мирными жителями. Озверевшие фашисты жестоко расправля-

лись с подозреваемыми лицами мирного населения. Вешали, стреляли, забирали в Германию, отправляли в концлагерь.

В сентябре 1942 года районная полиция забрала и этапом гнала нашу семью и других женщин, детей и глубоких стариков в Новгород-Северский концлагерь. Некоторые не дошли до Новгород-Северского. Хотелось есть. Люди с дороги сворачивали на поле за картошкой или морковкой, буряком. Хотя бы что-то съесть. Стреляли на месте. В Новгород-Северске концлагерь для подозрительных гражданских лиц находился на скотном дворе колхоза им. Шевченко. Здесь жизнь каждого узника висела на волоске: нары с соломой, холод, голод (сырые овощи гнилые и зловонная похлебка). Умирала в основном дети и слабые старики. Часть расстреливали, отправляли в Германию, Белоруссию. Умерла здесь моя младшая сестра.

В сентябре 1943 года Советская Армия и партизаны освободили нас от захватчиков. Люди, оставшиеся в живых добирались до прежнего места жительства, кто как мог. Нас 5 человек из села Рудня шли домой пешком. Некоторые сельсоветы давали лошадь доехать до соседнего села. Сил не было. В пути следования добрые люди кормили, чем могли, оставляли на ночлег. Ближе к дому, мы узнали, что наше село фашисты сожгли до единого двора, люди жили в землянках, погребах. Узнали так же, что отец мой был тяжело ранен в голову и после госпиталя и освобождения Ямпольского района, работал в райкоме партии начальником отдела кадров. Был награжден медалями и орденом Боевого Красного Знамени и орденом Ленина. Пришли к отцу. А в документах районной полиции мы числились погибшими. Нас сразу отправили на лечение. А потом стали учиться в школе, а мама с отцом восстанавливали Родину, разграбленную и разрушенную фашистами.

Мое пожелание будущим поколениям беречь мир, чтобы человечество никогда не знало такого унижения, уничтожения, издевательства.

Будьте милосердны к оставшимся в живых ветеранам Великой Отечественной войны, бывшим узникам фашизма.

Рукотис. 2002 р.

ЧАБАНОВА (СТРЕЛЬЦОВА) ЕВГЕНІЯ АРСЕНТІЇВНА

1926 р.н., м. Херсон. Проживає у Канаді. Освіта – середня.

1944 – 1945 рр. – примусово працювала на фабриці з виготовлення годинників у Німеччині.

Прошло много лет, но не забывается пережитое в юности, когда хотелось радоваться жизни, но вопреки природе на долю молодежи 40-х годов достались слезы и горе. Все годы войны помню, вспоминаю ужасы и страхи прошлого, и не забыть их никогда.

Лето 1941 года. День был пасмурный, похоже на дождь. Тучи, небольшой ветерок и настроение было подстать. Может предчувствие все же. Сидели у дома на крылечке с подружками о чем-то беседовали. Вдруг выбежала соседка вся в слезах и сказала, что по радио сообщили: Немцы Киев бомбили! Война!!! Как? Почему? Повскакивали все, разбежались по домам в тревоге. Что же будет? И с этого дня, можно сказать, кончилась наша юность. Началась жизнь полная ожиданий чего-то страшного, непонятного. Наш дом стоял у дороги, по которой в эти дни потянулись подводы с беженцами. Везде было такое движение. Люди, с перепуганными лицами не здороваясь, куда-то спешили – в разные стороны. Потом пошли наши солдаты. Сначала строем, организовано, затем вразброд, потом единицами. Все шли в сторону Антоновского моста на переправу. Мы уже знали, что это отступление. Через несколько дней, мы (нас несколько девушек) собрались с утра и тоже пошли в Антоновку посмотреть на переправу. Но там было такое скопление народа, скота, транспорта и в основном – военных (их в первую очередь переправляли). Вечером ушли домой. А дома тишина. Тревожно так, все молчат, кто-то тихонько плачет. Почти в каждой семье были ребята 18-19 лет, они ушли в военкомат, в том числе мой брат Петя и двоюродный брат Гриша. Наши ушли. Что же дальше? И вот однажды со стороны Цюрюпинска с утра полетели снаряды. Первые попали в наши любимые сарайчики, где иногда под коптилку вечерами собирались, сидя на полу, что-то читали, кто-нибудь что-то рассказывал. Мы называли их кролятниками. Разнесло их. Мы были дома, когда разорвался первый снаряд. Страшно было – ужас! Со всех квартир со шмотками, с детьми, побежали в укрытия, в погреба и сидели пока не прекратили стрелять, потом потихоньку стали выглядыва-

вать, и видим, по нашей дороге идут и едут на мотоциклах немцы. Все в касках, от жары распаренные, между собой что-то говорят, смеются. Мы все повыходили из убежища, стоим наблюдая. Но они нас не трогали, просто, что-то выкрикивали со смехом и шли себе уверенные "победители". Весь их вид был и стремление – вперед. Потом пошли обозы с чем-то. Лошади громадные, я таких никогда не видела даже на картинке, а немцы все в сапогах коротких, на подковках, рукава закатанные, автоматы наперевес. Страх охватил всех, боялись, конечно. Разошлись по домам, разговаривали шепотом. Так прошел первый день оккупации. А потом в последующие дни – началось. С утра слышны были какие-то крики во дворе и по квартирам, уже без улыбок орал: „Юда! Юда!“ Что такое? Они, оказывается, ищут евреев, спрашивают, не прячет ли кто евреев. Пожаловали и к нам "гости". Зашли пять человек, бесцеремонно заглядывали под кровать. К маме обратились: „Яйко, млеко?“ Мама разводит руками. Они из-под кровати забрали банки с закатанным компотом, салатом. На столе стояли коржи спеченные, они их тут же рвали и ели, расхваливали – "корошо, корошо". Ушли похохатывая. Потом все последующие дни группами и в одиночку лазили по сараям. Забирали у кого была какая живность там – куры, козы, кролики. У некоторых были коровы, их тоже уводили. Появились полицаи из наших, но уже в черной форме и с повязкой на рукаве, написано на ней "полиция". Каждый день выгоняли нас на работу на консервный завод перебирать яблоки, овощи, сбивать ящики. Завод в скором времени, как вошли немцы, сразу же начал работать. Иногда работали на винрассаднике. Первые дни была просто тревожная тишина. Потом появились расклеенные по домам, столбам и везде, где можно было расклеить, разные объявления, приказы про комендантский час, запреты, призывы на биржу труда. Угроза за невыполнение везде в конце каждого объявления – расстрел. Евреям носить шестигранные желтые звезды на груди и спине. Приглашение добровольно ехать в Германию на работу. Потом везде начались облавы – на улицах, на рынке. Так в облаву попал мой младший брат. Потом началась организованная вербовка по годам. И когда объявляли повестками (мой 1926 год) мы с подругой (по чьему-то совету) делали крепкую настойку из махорки и пили перед комиссией. И это помогало. Давали отсрочку на 10 дней. Но потом опять повестка. Что же делать? Упросили соседку фельдшера Сабинину, и она нам сделала укол с бензином. Мне в ногу, подруге в плечо. Получалась флегмона. Это была не-

выносимая боль! Мучения были нетерпимые, кричали от боли. Но результат был – опять на 10 дней отсрочки. Освобождения всегда давали только на 10 дней. Но организм молодой и быстро заживало после вскрытия. А вскрывал нам хирург Трубач. Мы от него не таились. Он знал, что мы сами себя травмировали. Он нам помогал и давал справки, что мы у него лечимся. Есть брошюра такая "Зверство фашистов на Херсонщине". Там на первых страницах написано и о нас тоже, в частности обо мне: "Дівчина із Склотари Стрільцова Женя травмувала собі ногу". Кто об этом написал, я не знаю, но думаю, что Трубач, ведь только он знал об этом. Но, несмотря на, так называемое лечение, рана все равно быстро заживала и опять надо было идти на комиссию. Надо что-то придумать. Разводили известь в ведре, ставила туда ногу, раздирали ногтями кожу, получались ранки, на них накладывали медь (соскребали из пятака), но это получалось мало, с этим бы забрали. Что же делать? Взяла негашеную известь, накладывала на ранки, обвязывала, а сверху капала водой. Боже мой, какие муки! Долго не выдерживаю, срываю повязку и ... ура! Ожоги страшные, волдыри. И опять к Трубачу, он срезает сожженную кожицу, что-то желтое накладывает, опять дает справку. Иду в назначенный день на комиссию, которая проводилась в школе № 20 на Суворовской улице. Во дворе играет музыка. Какая-то непонятная мелодия, чтобы подбодрить что ли? Двор полон народа, там сопровождающие и призывники, конечно, все в слезах. Те, которые уже прошли комиссию и не освобождены, рыдали вместе с родителями. Крик, как на похоронах. Атмосфера была ужасная. Вызывали по 10 человек. Те, кто зашел, стояли в коридоре молча, поглядывая друг на друга. У некоторых воспаленные глаза (что-то, наверное, сделали), у других тоже что-то, то рука на перевязи через плечо, кто с палочкой, с ногой что-то, и я с палочкой. Валя Егорова капала кислотой все ноги от пальцев и выше, получились язвочки. Помогало все же на какое-то время, все таки давали желтый билет на 10 дней. Это также давало право на освобождение от принудительного труда на бирже, куда нужно было ходить один раз в неделю отмечаться. А в городе облава. Мы вышли со двора школы и нас погнала полиция к кинотеатру "Спутник" чтобы мы посмотрели повешенных накануне подпольщиков. Согнанным не дают расходиться, пока не выслушают речь коменданта города, полную угроз и предупреждений. В облаву попала и Люба Шафран – знакомая по школе. Я увидела на ней желтые звезды на груди и спине. Я знала, что приказано всем евреям

нашивать эти звезды, но на ней увидеть было жутко. Мы обнялись и пошли домой потихоньку. Зашли к ней (это было по пути), я увидела в квартире узлы, все было собрано, как будто уезжают. Мать в слезах, младшая сестра тоже, братишка просто сидит молча. Я спросила, в чем дело. Люба говорит, что им надо к 7 часам вечера явиться без вещей на улицу Маяковского. А вещи собрали в узлы, надеясь, что скоро вернутся. Им объяснили, что повезут куда-то не далеко, поработать на сельхозработах. Но мать сомневается, что ненадолго, потому и плачет. Этой же ночью их вывезли под Зеленовку, там были противотанковые рвы и там их всех расстреляли. Последующие ночи тоже была слышна трескотня автоматов. Мы сначала и не знали, что это расстреливают евреев. Потом уже кто-то из Зеленовки рассказывал, какой ужас им пришлось видеть, ведь среди расстрелянных попадались и живые. Страшно подумать даже, что эту Любу я, можно сказать, проводила в последний путь, сама того даже не подозревая. Как же так? Казалось, вообще жизнь была окончена.

И вот однажды, через какое-то время, вдруг всех без предупреждения выгоняют из Херсона. Всех абсолютно, не дали взять ничего, даже документов, кто в чем стоял. И выгнали из Херсона всех до единого, остались только кошки и собаки. Ближние села были забиты до отказа. Спали покотом в избах, сараях, на чердаке. Люди-сельчане не злились, только плакали и, по-возможности, кого-то, чем-то подкармливали. Временно, конечно. Потом люди шли в дальние деревни. Так и мы пошли дальше, в наше родное село Березниговатое. Жили там у родственников моей мамы.

Шел уже 1944 год. Мы знали, что немцы отступают, что скоро нас освободят, и мы вернемся домой. Но не тут то было. Со 2-го марта облавой прошли по всем селам и забрали всех, кто хоть как-то мог ходить. Папа мой примкнул к каким-то мужикам, у них была подвода, и выехал в поле. Там стояли большие скирды соломы, в них они прятались. А я, конечно же, попала в этап. В селе стояла синагога, огромное помещение с куполом. На полу солома и людей полно. Расположились, кто как мог, до обеда. Потом строем по четыре человека погнали нас под конвоем в село Явкино. Это было 2 марта 1944 года. В селе чернозем, грязь была жуткая. Сверху чуть приморозило. А ноги вязли очень. Пока одну ногу вытянешь, другая увязнет. По бокам, на лошадях – немцы и полицаи. Где-то среди дороги дали передышку. Все кинулись на лужи, покрытые корочкой льда, чтобы хоть капельку водички в рот,

язык помочить. Так пить хотелось, что и голод не чувствовали. В поле стояла неубранная кукуруза, многие, в том числе и я, побрели туда по надобности, зашли мы, четыре девушки, дальше других и когда стали собирать всех в колонну, мы притаились. Никто не считал собравшихся, и мы остались незамеченными. А когда этап скрылся с поля зрения, мы побрели назад. Трудно, в грязи, голодные, уставшие. Скоро совсем стемнело. Шли на лай собак. Где-то близко должно быть село. Наконец добрались. Пустили нас в первую избу, накормили. С печи бабка вынула казан с горячей водой отмыться бы от грязи. Но, что это? Я с ног не смогла снять ботинок. Моя травмированная нога распухла так, что пришлось впереди разрезать ботинок. Помыла ноги, а у меня вдруг раны, пухири и только теперь я почувствовала такую боль, что о сне и речи не могло быть. Хозяйка этого дома (очень жалею, что не спросила ее имя, и село не знаю, какое) провозилась со мной до утра. Что-то прикладывала, чем-то мазала и оставила нас до вечера, а когда стемнело, пошли полем неубранной кукурузы и подсолнухов по направлению нашего села. Ночью тихо. Подошли к селу Новофедоровка, где жила одна из нас. У нее дом, вернее хата – крайняя. Во дворе стог соломы. Мы притаились в нем и видим, что село забито немцами. Во всех дворах подводы с лошадьми, машины. Долго сидели в соломе, пока не наступила тишина. Село спало. Зашли в хату, дверь, конечно, не закрыта, всюду покотом спали немцы. Мама нашей девушки застонала, когда увидела нас. Что делать? Свою дочь спрятала под печь и еще одну куда-то, а мне места нет. Третья спряталась тоже где-то в кизяках. Иду сама, темно, страшно. Решила добираться до Березниговатого, там где-то три километра не больше. А уже рассветает. Побрела, еле, еле волоча свою больную ногу. А тут опять облава и опять в ту же синагогу. Я села под муром и сказала, что не могу идти. Подъехали на лошадях два полицаи. Один из них спешился, подхватил меня, усадил на лошадь, а сам шел рядом. Синагога не далеко, и слышно было плач и причитания, окрики немцев. Бредут унылые люди всех возрастов. У ворот стояли немцы и полицаи. Переводчик узнал меня, что я была здесь. Спросил, как я оказалась опять в облаве. Я отрицала. Немец спросил у него, в чем дело, тот видно сказал об этом немцу. Немец подошел ко мне вплотную. Что-то орал, потом со всего размаха ударил в правое ухо, я и упала. А стояла я у забора из грубого камня. Я ударилась головой об забор, и лицо залилось кровью. Он еще несколько раз ударил меня ногой. После этого я не могла подняться. Поволокли меня в здание, бро-

силы на солому, и вот только здесь вырвалось все мое страдание. Я плакала навзрыд очень долго. Не знаю, как уснула. Разбудили меня толчком ноги. Оказалось, что строят всех в колонну и опять этап. Идти я не могла. Опять посадили на лошадь к одному из полицаев, и уже теперь я не смогла убежать.

Привели нас в Явкино, загнали в огромный сарай-коровник. Там даже навоз не убрали, и соломы не было, примостились, кто как мог, до утра. А утром чуть свет, погрузили в товарные вагоны и увезли в Николаев, а оттуда в Одессу. Наши были близко, слышны были взрывы снарядов, паника у немцев. Все злые, что-то орут, всех толкают. Некоторым все же удалось убежать. Обидно до слез, я не могла бежать из-за своей ноги. Помочь было некому, тем более, что знакомых никого не было, каждый думал только о себе. Из Одессы в товарняках повезли в Перемышль. А уж там усадили нас в пассажирские вагоны и повезли в Германию.

Привезли в город Эрфурт ночью. Выгрузили из вагонов прямо на линию. Темень кошмарная и тишина. Только слышно окрики конвоиров. И вдруг вижу, надвигается что-то черное, тихо так, без шума и сигнала. Что-то трещит, плющит, потом крики страшные. Мы стояли по четыре человека. Справа от меня Женя Солодовник, слева ее сестра Дуня, а крайняя незнакомая женщина с девочкой 4-5 лет. Оказалось – это электровоз прошел по людям. Давили, резали, кто на пути попадался. Крайнюю женщину – наискось. Голова и левая рука под одну сторону линии, туловище по другую. Дуня лежит без сознания, ее просто сшибло. Перелом левой руки, ноги тоже и челюсти. Стоит ребенок с кувшином в руках зовет: "Мама! Мама!", но мама уже не слышала ничего. Боже мой, что это было! Просто передать, рассказать это не возможно! Такой кошмар, такой ужас видеть и не сойти с ума – это невероятно! Стали собирать всех, кто мог передвигаться. Вдруг на столбах включили свет. И что же? Трупы, вой, крик! Сидит мужчина без ног, держит одну ногу в руках, качается из стороны в сторону и приговаривает: "Ноженьки мои, ноженьки!!!". Я тогда не думала, что переживу этот кошмар. Просто твердила про себя: "Ведь будет же день, когда это будем только вспоминать, что это в прошлом, ведь освободят же нас когда-нибудь?".

А что же дальше? Очень близко у вокзала бараки. Много, не знаю сколько. Очень много, ограждены высокой колючей проволокой. В бараках свет слабый, но видно. Стоят двухэтажные нары впритык друг

к другу, без ничего. Умостились кое-как и тихо, так жутко было после увиденного, только кто-то стонал, а плакали все. Разговоров не было, все молчали. Раненую Дуню увезли куда-то, как и других раненых. Мы с Женей держались вместе.

Утром всех привезенных выстроили вдоль барака и пришли "покупатели". Немки выбирали себе горничных, красивых, помоложе. Пожилые мужчины-бауеры, подбирали здоровых, крепких для работы по хозяйству. А слабенькие, серенькие девчата, среди которых была и я, стояли в ожидании. Кто же нас выберет? И вот появился худощавый щеголь в очках, средних лет и без выбора с края отсчитал 15 человек. С ним была переводчица (потом уже знали ее имя – Филиппина).

На вокзале опять погрузили в товарный вагон. Ехали не долго, несколько часов. Приехали ночью. Пока шли от вокзала к лагерю, переводчица нам рассказывала, как у них хорошо в лагере под названием "Лангевизе". Что у них 250 девушек и все довольные и веселые, что работают на часовой фабрике. Работа чистая и делают там часы. Фабрика называется "Тиль". Прибыли на место. Городишка небольшой под названием Рула. Это Тюрингия. Он в одну улицу между двух гор тянется на километр, а может и больше. Ночью, конечно, ничего не видно было. Шли по асфальту, с двух сторон горы, лес, деревья шумели. Темно, сыро, жутко как-то. Открыли нам ворота, потом один из барачков и наконец комнату. Зашли. Там светло, тепло, чисто. С двух сторон стояли деревянные нары, аккуратно застелены. Как положено, матрацы, подушки, посредине длинный стол, по бокам его длинные скамьи, тоже чистые. Комната где-то около 20 кв.м, рассчитана на 20 мест. Стали располагаться, кто где хотел. И когда "щеголь" с переводчицей ушли, барак замкнули. Сразу же сбежались девушки из других комнат. Всем хотелось до нас дотронуться, ведь мы только недавно были дома. Обнимали нас, плакали. Рассказывали о жизни в лагере, о фюрере лагеря гер Брауне, о переводчице Филлиппине, о фабрике "Тиль" и директоре фабрики докторе Шмидте. О жестком мастере Бакаузе, о том, что на фабрике работают русские, есть много французов, итальянцев, поляков. Какие жесткие порядки. За все, что мастеру не понравится он бьет без жалости, будь это девушка или мужчина, немец или иностранец, получают все одинаково. Немцы в основном калеки или старики, а иностранцы все молодые. Мы поняли, в какой "рай" попали.

Утром в 5 часов подъем, всех угнали под конвоем на фабрику. Нас, вновь прибывших в баню. В предбаннике всех раздели, все вещи

тут же заложили в дезкамеру, а нас в рядом открытую "парилку". Там холодно так, что на полу лужицы покрыты льдом. Мы сбились, жмем-ся друг к другу, и вдруг сверху хлынула вода-кипяток. Шарахнулись в сторону, друг друга сбивая. Моментально помещение наполнилось паром, дышать нечем. И как полилась горячая вода внезапно, так через несколько минут прекратилась. Не успели помыться, как следует, зашел верзила со связкой ключей и просто так, от нечего делать с улыбкой этими ключами стал бить по чем попало. Мы мокрые, дрожим, как овцы, сбившись в кучу. Наконец отдали наши вещи из дезинфекции. Разобрали где чье, оделись и повели нас в барак. Дали нам по 0,5 литра какой-то баланды, вроде бы из капусты, но в ней прожилки деревянные и кое-где плавали крупинки. Это был обед. После обеда повели на фабрику. Там устроили что-то в виде экзамена, кто на сколько образован. На доске написали несколько примеров, нужно было их решить. Для меня это было трудно, но помогла мне Женя. Она закончила 10 классов и быстро справилась с этой задачей. Собрали наши листочки, тут же их проверили. Кто решил, того на чистую работу, кто не решил, того в горячий цех. Разобрали нас мастера, повели в цех, показали каждому место работы и отпустили. У входа на фабрику нас поджидала Филиппина. Повела в барак, где нас ждал фюрер лагеря гер Браун. Он проинструктировал, как вести себя, чтобы не быть наказанным. Филиппина выдала нам напечатанные на ленте знаки "OST", чтобы мы их вырезали и нашили на рукав и грудь. Выдала платья зеленые, все одинаковые и деревянные шуги. По утрам, когда строят идти на фабрику, обязательно чтобы были нашиты знаки "OST". У ворот стоит фюрер Браун и нужно всем ему почтительно сказать: "Гутен морген, гер фюрер". И предупредила, что лучше выполнять все безукоризненно. Мы молча выслушали и ушли в свою комнату. Вскоре привели девушек с фабрики. Многие сразу же к нам. Мы рассказали, где были, что видели. Они говорили, что пока не плохо, смотря, к какому мастеру попадешь.

И так, мы с Женей попали к Бакаусу. Молодой, красивый, здоровенный лоб, ехидная улыбка и бесконечные подталкивания в спину, приговаривая: "Нун зо геле, нун зо геле!" – что это обозначало, мы не знали, но боялись и ненавидели его заранее. Привел нас на четвертый этаж. Цех длинный, длинный весь, как под колпаком в стекле. Даже крыша стеклянная. Чистота. Столы длинные в четыре ряда, по середине которого конвейер узенький, двойной. Наверху тянутся аккуратные ящички с отработанными деталями. В каждой ячейке (а их 24) малень-

кая дюралевая деталь, похожая на карманные часы, на нижней плавуют ящички, в которых эти же детали, которые нужно обрабатывать. Указали мое место, между двух немок. С одной стороны женщина постарше, лет сорока, а может и больше, с другой – молодая, массивная, большого роста, глаза выпуклые, неприятная особа. Ей и поручили мне объяснять, что нужно делать. У каждого ободок с лупой для одного глаза. Такой же вручили и мне. Оказывается, с самого начала идет сборка этой детали. К нам подходит собранная. Надо снять ящичек с нижнего конвейера, взять деталь и проверить люфт какой-то маленькой черной, как жучек, детальки и пинцетом проверить, если сидит туго, нужно вынуть и просверлить гнездо чуть больше. Тут же и станочек со сверлом. Если слабо, то подобрать другую (их много в коробочке около меня). Я сразу же поняла, что от меня требуется, но делаю вид, что тупая. Эльза с выпученными глазами, нижняя челюсть вперед, слюной брызжет, не орет, а шипит, щипает меня, что-то непонятное шепчет себе под нос. Ей так хотелось угодить мастеру. Я что-то ковырялась пинцетом, но мои детальки возвращались обратно. И ей и Каролине, которая постарше возрастом, сидящей слева, приходилось переделывать мою работу. Сначала мастер на них орал, потом меня в спину тумачил, не очень больно, но видно надоело, и однажды в ухо так стукнул, что я слетела со стула. Я вышла из цеха, стою в туалете и плачу. Подходит ко мне Женя. Я ей рассказала, в чем дело. Она тихонько говорит, что я поступила не умно. Показала мне в горсти какие-то маленькие медные пропелерчики и сказала, что свою работу она делает безупречно, а пинцетом со серединки выдирает эти пропелерчики и к ней нет никаких претензий. Она понаблюдала за операцией впереди сидящих, и видела, как вставлял эти пропелерчики противный немец без ноги. Он всех наших называл "русишь швайне райне". В дальнейшем, я в какой-то степени осторожничала и если никто не видел, просто пропускала ящички не проверенные. Вижу, что Эльза спит, а она постоянно дремала. Там все голодали и немцы тоже. Она все жевала что-то, потом дремала. Пинцетом шевелит, вроде работает, а сама спит. Бывало и всхрапнет, испуганно оглянется и опять спит. Однажды и ей досталось по голове. Бакаус увидел, что она спит, и дал ей в ухо так, что со стула слетела. Она вскочила, орала на него так, что слышно было на весь цех. Но ее все ненавидели и были довольны. Почти все с улыбкой отвернулись, будто и не видели, как мастер дал оплеуху. Потом меня с этого места убрали, посадили к старику Густаву. Там нужно

было эти же детальки внутри смазывать. Они маленькие, где-то диаметром 3 см, по бокам щелочки, доступные для досмотра внутри через лупу. Проволочка с ручкой расплющена на конце лопаточкой. Нужно ее макать в масло с розетки и через щелочку смазывать. Я, конечно, мазала для отвода глаз так, что Густав даже подхвалявал, что я быстро работаю. А я в каждом ящичке смажу штук 8-10 и отправляю дальше.

Я, конечно, понимала, что это не часы, хоть и называлась фабрика – часовой. Но, что же это за детальки такие? Пока однажды в конце цеха, где уже проверяли готовые изделия на пенделях, вдруг взорвалась эта деталь, и одной девушке оторвало пальцы. А значит это что-то связано со взрывателями.

И все же меня поймали на этой операции. Вызвали в кабинет к доктору Шмидту. Тот так, без крика со мной побеседовал. Сказал, что я глупая русская девочка и потому мне наказание не очень строгое, просто буду работать на тяжелой работе, где нужно таскать тяжелые ящики. Повели в склад, где стояли они горой в рост человека. Оставили меня там одну. Вижу, стоит станок, на нем какое-то устройство как будильник. Там стрелки две, красная и черная. Впереди этого "будильника" ручка, за которую надо потянуть, после того, как вставить в гнездо этого "будильника" готовую деталь, но не дюралевую, а металлическую и стрелка показывает, если черная, то исправная, если красная – брак, и ложить ее отдельно. Я несколько раз попробовала поднять ящик, даже перетянула в сторону и сказала, что уже проверенные. Потом вижу, ко мне никто не заходит, выходила на лестничную площадку, в туалет и никто меня не трогает. Понемногу привыкла и осмелилась выходить в цех. А там поют все хором про Стеньку Разина. Все, и даже немцы. Мотив то один, а песню, оказывается, знали все, каждый пел на своем языке. И так радостно стало на душе.

А как-то на весь цех раздался звонок, и всех выпроводили, вернее, выгнали во двор, остались только немцы. Мы с удовольствием вышли, и он (немец) не говорил, а орал. Зря нас убрали, все равно было слышно, как кричал, как кулаком по столу бил, как воду в стакан наливал и пил ... Потом звонок, все по местам. Заходим, сидят все с опущенной головой, как на похоронах. Но не все немцы были убиты горем, некоторые нам подмаргивали и улыбались, тихонько говорили, что Гитлеру скоро капут, что скоро поедем домой. Потом исчез куда-то Бакаус и в цехе вроде бы безвластие. Никто не кричит, никто не бьет никого, все вроде бы повеселели и даже всем цехом пели: "Страна моя,

Москва моя, ты самая любимая!". Одна немка, хорошенькая такая, Гильда, просила научить ее петь эту песню. Я тихонько напевала: "Утро красит нежным светом, стены древнего Кремля..." и т.д., подхватили другие девушки и уже громко запели припев: "Страна моя, Москва моя" и т.д. Кому-то из немцев это не понравилось и стали орать: "Руиг, менш! Руиг менш!" Мы замолкали, а в конце цеха опять слышно: "Страна моя, Москва моя...". Моя Гильда смеется и продолжает напевать "Штрана моя, Москва моя". И так радостно было слушать родную песню.

Это о фабрике. А в лагере утром подъем как всегда в 5 часов утра. Одна из девушек, дежурная, идет на кухню с пятилитровым кофейником, получает на всех, так называемый кофе, разливает в кружки, стоящие на столе. Это на завтрак. Пьют его кто с солью, кто просто так, лишь бы горячий, потому что ни у кого ничего не остается от пайка, который ми получаем каждую пятницу. Это 1 кг хлеба, 75 грамм маргарина, 75 грамм сахара, столовая ложка молотого мяса. Это до следующей пятницы. Получим паек, и так хочется съесть его сразу. Кое-как до воскресенья его дотянем. А в выходной целый день в бараке и надо страдать от того, что где-то под матрацем в торбочке с солью лежит кусочек хлеба, который тянет магнитом и конечно же, съедаем все, хотя до пятницы не будет ничего только утром – кружка с кофе. Про обед тоже песню пели, что настало двенадцать и пустились все бежать, только шуги деревянные громко по камню стучат. Прибегаем в барак, на столе стоят наши меченые, у каждой своя, миска с баландой. Иногда плавают кусочки из брюквы или кольраби, иногда бывают и крупинки какой-то засыпки, а иногда из зеленой капусты, в которой прожилки деревянные, то просто мутная подсоленная вода. В один из таких обедов устроили забастовку, и все как один перевернули свои миски кверху дном и стучали по столу ложками. На шум прибежал Браун, схватил больше всех выступающую Зину из Ростова за косы, у нее были длинные белые косы, и поволок к себе в кабинет. Бил долго. Сначала она кричала, а потом утихла. Позвала Филиппина девушек, и ее увели в комнату. После она рассказывала, что бил он ее шлангом по чем попало и по голове тоже.

Вечером почти всегда по пять штук вареных картошек. Среди них попадались обязательно гнилые. Хорошо если одна, а то и три даже. Ну и пол-литра утреннего кофе или чая, даже не знаю, как назвать. По воскресеньям на обед давали черпак какой-то жижи из тушеных овощей, а каких-то непонятно. Какая же это гадость! Жуть! Но, стараясь не глядеть на нее, глотала, потому что надо было что-то в желудок бросить.

В выходной день нам разрешали выходить из лагеря свободно, и мы почти все направлялись в близлежащие села по-ихнему назывались – дорф. Там у бауэров нанимались на день поработать за обед. Так и мы с Женей ходили, работали на огороде. Интересная у них земля, нам это не понять. Там после вспашки собирали камни как картошку. Дают корзину и вперед! Наложить ее полную, отнесешь на обочину и опять собираешь. Хозяйка принесет на поле по кусочку пирога с повидлом (называется у них кухон) и чашечку настоящего кофе. И так до вечера. А в шесть часов нужно уже быть в лагере. По уходу, уже в доме, накрыт стол, там отваренная картошка, чищенная и салат. Листья крупнорваные, не резанные, политы сметаной. Было вкусно очень. Некоторые и с собой давали немного картошки, морковки, фасоли. Это была удача, если кому повезло найти работу у хорошего бауэра, а больше приходили девушки с пустыми руками, только там обедали.

Трудно было, и все ж праздники отмечали. Молодость брала свое и мы под язык плясали и пели разные песни. На день Великого октября свою любимую песню "Страна моя, Москва моя...". Другие песни, у кого какие приходили на ум: "Эх, Андрюша!", "Катюша", а потом кто-нибудь запевал грустную украинскую и начинались слезы. На этом праздники заканчивались. Зато на Новый 1945 год мы устроили настоящий карнавал. Принесли из лесу елочку, игрушки делали из открыток, цветной бумаги. Наряжались, кто во что горазд. Гадали, дуррачились и не спали до утра.

В один из выходных дней меня пригласили с собой девушки из Харькова в городишко Вута. Я, конечно, не знала, что это за город. Оказалось, что это просто большой лагерь для туберкулезников. Баракы так не ограждены, как наши, но там их никто не охраняет, свободно вход и выход. Медперсонала и обслуживающих нет. Лежачие долго не задерживаются, скоро умирают, а ходячие ухаживают друг за другом. Оказывается, в этот лагерь отправлены две девушки из Харькова или из Харьковской области с Богодухова. Нюся была уже лежачая, а Надя ходячая. От Рулы близко, может 6-7 километров. Приходим в Вуту и сразу же охватывает предчувствие чего-то ужасного. Такая тишина вокруг, никакого абсолютно движения и людей не видно, ни какой живности. Заходим в ворота, видим, сидят под бараками дистрофики. Такие апатичные, смотрят невидящими глазами молча. Прошли в один барак, где лежала Нюся. Она обрадовалась, поговорили немного. Потом девушки попросили ее спеть. Она была певунья и на гитаре играла,

прекрасно танцевала (так о ней говорили ее подруги). Гитара была с ней, и она нам спела песню, которую сама сочинила:

"Заболел, прощайся с мамой,
прощайся с Родиной своей.
Отправят в Вуту там полечат,
чтобы на кладбище скорей".

Это один куплет из ее песни и дальше в том же духе. Печальное и страшное угасание молодых девушек. Тихонько спела, мы около нее вместе с ней поплакали и стали прощаться. Нюся достала пакет с фотографиями и прощальное письмо своей маме в Богодухов. Все это отдала Наташе Чернобай – своей землячке с хутора Коробов. Попросила, чтобы ее похоронили не в общей могиле, а отдельно, и чтобы одели ее во все новое и сделали бы тюлевое покрывало. Наташа пообещала ей, хотя уверена была, что это невыполнимо. Так и получилось. За неделю подобрали для нее все, что она просила, и даже тюль новую выпросили у какой-то немки. В следующее воскресенье понесли все это ей, но она никого уже не узнавала и не разговаривала. Весь узелок оставили ходолячим. Попросили их обрядить ее. А в четверг она умерла. В воскресенье мы пришли, а на ее месте лежала уже другая девушка, а Надя, другая харьковская девушка, была уже лежачей и сказала, что Нюсю одели во все новое, но похоронили в общей яме. Поплакали, пожелали ей царства небесного и ушли.

В понедельник в лагере ЧП. Одна из девушек Домна из Ворошиловграда утром не сказала Брауну доброе утро, и он натравил на нее своего огромного пса по кличке Руланд. Тот ее рвал, пока Браун не крикнул: „Руланд, цюрюк!“ Долго лежала девчонка покусанная. Поражаюсь такому тихому беззлобному зверству. Он даже улыбался, когда Домна отбивалась от собаки.

Шел март 1945 года. На фабрике полное безвластие. Почти никто не ходил на работу, и мы тоже оставались в лагере. Браун исчез, Филиппина тоже. Никто нас не охранял. Кухня не работала, и мы должны были сами искать себе питание. Разбрелись по селам в поисках работы. Кто у бауэра, кто на стройку. Там одну девушку Улю Беззубую привалило деревом насмерть. Там же хозяин и похоронил ее. Мы видели, что немцы что-то тащат на себе и в колясках. Девки были бедовые из Ростова, расспросили у них, что и где они берут. Оказалось за 12 километров город Айзенах и там большой склад с тканью, из которой шили военным обмундирование. И вот мы пошли туда и действительно, ткани было очень

много, причем в прекрасном состоянии, в рулонах тонкое серое сукно, очевидно для формы летчиков и белый и серый атлас. Мы понаблюдали, сколько кто мог унести. Потом ходили по селам отрезки меняли на картошку, муку и кто что давал из продуктов.

Так было почти месяц, а в апреле нас освободили американцы. По дороге едут в машинах веселые солдаты, бросают нам в упаковках конфеты, печенье. Мы видим между ними и негров, много их, и удивляемся, как же так – вместе. Рядом сидят и черные, и белые, а ведь в Америке на общение с черными – табу. Ведь там их бьют и линчуют, а тут они смеющиеся вместе с белыми сидят и даже, похоже, – друзья. А что мы знали об Америке, только по книге "Хижина дяди Тома". С этого дня у нас продуктов было очень много. Привезли в лагерь сгущенку, манку, сахар, шоколад, какао и много не только хлеба, а даже печенье и булки. Пришли как-то человек восемь с переводчиком и агитировали ехать не домой, а в другие страны, кто куда хочет, т.е. в Америку, Италию, Францию, говорили, что дома нас будут преследовать. А мы все боялись, как же с одной кабалы в другую. Нет, только домой, на Родину, на Украину, в Россию. Ну, что ж пообещали отправить. Но прошло не мало времени, а домой не отправляют. Война окончилась, а мы чего-то ждем. Хоть пешком идти согласны. Пошли девушки из Ростова Таня Крючкова и Аля Михайлина к коменданту и через некоторое время опять пришли американцы, предлагали уехать к ним. Сказали, что дома считают нас предателями, и будут преследовать, а может и судить. Мы не поверили, и все требовали нас отправить домой. Но ждали долго, почти два месяца.

И вот в один день подъехала колонна машин, и мы погрузились. Машины без скамеек и открытые. Ехали сидя на дне кузова. Сначала было весело, пели, шутили и наконец остановка. Передохнули, наверное, часа два и поехали дальше. Под вечер привезли в какой-то город, сдали нас нашим русским. Как радостно было слушать русскую речь, и странно было видеть погоны на военных. Правда, встретили нас они не очень приветливо и даже, можно сказать, со злобой. Но мы были настолько взволнованы тем, что видим наших родных русских, что едем домой, и не обижались. Ночевали в каком-то здании, кто как примостился сидя на полу, а утром выдали нам по несколько брикетов горохового супа и по четвертушке хлеба и в путь. Привезли на вокзал в машинах, погрузили в пассажирские вагоны, отъехали от города и стали. Дороги были загружены военными. Стояли долго – больше недели.

И наконец тронулись дальше. Привезли в город Бунцлау. Этот город был полностью забит репатрированными, и жили в домах подомашнему. Питались в столовой. Работали, устраивали концерты. Объявили сразу, что будем здесь долго. По возможности постепенно отправят всех, а пока подбирали, сортировали, кого в Россию, кого в Белоруссию, на Украину и т.д.

В этом городе у меня была радостная встреча с отцом. О нем я ничего не знала, думала, что ему удалось избежать этапа. Идем в столовую на обед, глянула в сторону и увидела его, настоящего, живого, это невероятно! Стоит, рука за спиной, на рукаве повязка красного креста. Стоит себе и меня не видит. Я подбежала, повисла у него на шее со слезами и кричала: „Папочка, папочка!” Обцеловали друг друга и ничего не можем сказать, только я – „Папочка!”, а он – „Доця, доця”. Он тоже обо мне ничего не знал, думал, что я где-то перепряталась от облавы. Нас окружили подруги мои и посторонние и почти все плакали, настолько была потрясающая встреча. Теперь мы жили вместе. Он работал санитаром, ну там это просто было, следил за порядком, где что-то не убрано, в смысле мусора, заставлял убирать охотников, т.к. рабочих рук не хватало. Я работала в мастерской, где шили фуражки и трусы мужские. Материала было много и мастеров тоже, а мы помогали. Нас там было шесть девчонок. Жили в Бунцлау два месяца.

Потом увезли нас в Рава-Русскую и оттуда на Украину. Ехали долго, очень долго. Стоянки бесконечные. Вагоны с репатриантами загоняли в тупик. В первую очередь военные. Целые эшелоны солдат и вагоны с красным крестом. И наконец-то 5 октября 1945 года приехали в Херсон. Утром рано, часов в пять сидели на своих узлах, нечем было добраться домой. А тут идет паровоз с платформой на завод стеклотары, мы попросили машиниста, и он нас подхватил по пути. Выгрузились у подъезда. Папа остался с вещами, а я побежала домой, не могла идти медленно. Бежала напрямик, спотыкалась на огородах, нацеплялись на меня репьяхи, я их обрывала и целовала приговаривая: "Мои родненькие, мои стеклотарские, какое счастье, я дома!". Без передышки добежали к своему дому, а мама спит и дверь открыта. Я закричала: «Мама, мамочка!» Она вскочила, от радости сил не было подойти, только руки ко мне протянула, и плакали обе. Потом пришел папа, походились соседи. Рассказывать было что, и нам и им тоже. И так, я дома! Радости не было границ. Но потом были и слезы горечи. Стало известно, что погибли многие друзья и родственники, а некоторые

пропали без вести. Некоторые были искалеченные. Потом вечерами под моим окном собирались оставшиеся дома и вернувшиеся из Германии, вспоминали тех, кто уже не вернется никогда. Такие славные ребята – Петя Саенко, Алеша и Павлик Кашубы. Их нет в живых. До слез жалко и обидно, что юность нашу исковеркала война. Что же сулит нам молодость? Конечно же, еще на что-то надежда была, хоть и голодно, и холодно было, но казалось еще наладится, кто-нибудь еще вернется. Мы получили от Ванички (брат) письмо. Он, слава Богу, жив, здоров и скоро должен приехать. Он уже работал в Днепродзержинске. С Германии их отправили на металлургический завод восстанавливать его от разрухи, а Ваня, так же как и я, стремился домой. Потом из армии вернулся старший брат, израненный, контуженный, но счастливый, что остался в живых. Дальше нет смысла писать, война окончена, надо жить. Что же сулит нам будущее? Посмотрим...

Рукопис. 1990-pp.

* * *

После войны, по приезду из Германии в октябре 1945 г. вышла замуж за Чабанова Александра Васильевича. Он только демобилизовался. С первого дня войны и до конца воевал. Был контужен, ранен трижды. Возвратился с пулей у позвоночника. Так и прожил свою жизнь с ней, инвалид 2 гр. Умер 1-го августа 1999 года.

Я по возвращении из Германии закончила ЦСУ УПК (центральное статистическое управление) и работала в больнице медиком статистом. Ничего в моей жизни особенного не было. Просто жила как все. Дом, семья, работа, рынок, кухня и т.д. В настоящее время я у детей в Канаде, приехала после смерти мужа. А дети попали сюда 5 лет назад, когда можно было без трудов получить визу.

После войны многие скрывали о том, что были в Германии. Меня тоже года два, если не больше, вызывали в КГБ и на работе в спецчасть. Что-то им нужно было от меня, спрашивали, не имею ли я связь с кем-либо оттуда, и что нам говорили американцы, когда освободили в 1945 году. И еще что-то уже не помню. С девочками, с которыми жила в лагере в Германии, не общаюсь. В первые годы по возвращении домой мы еще как-то переписывались не долго, потом растерялись по белу свету. Но в 1961 году я даже ездила в Ростов, встречалась с Алей Михайлиной, Таней Крючковой.

Лист 2003 р.

ШУСТЬ (ГУЛІВЕЦЬ) ГАЛИНА ТЕРЕНТІВНА

1941 р. н., с. Євминка, Остерський р-н., Чернігівська обл. Проживає в м. Бровари Київська обл. Освіта – середня.

1943 – 1945 рр. – перебувала разом з батьками на примусових роботах у Німеччині.

Мешканці трудового табору паровозоремонтного заводу поблизу Мюнхена. У другому ряду, крайня праворуч на руках у мами Галина Гулівець. 1943 р.

Народилася 20 квітня 1941 р.н. в селі Євминка, Остерського району Чернігівської області

Сама я про перебування моєї родини в Німеччині нічого не пам'ятаю. Переказую ці факти з розповідей батьків та старшої сестри.

9 липня 1943 року моя родина – батько, Гулівець Терентій Трифонович, мати, Меланія Кіндратівна та сестра Параска, 1923 р.н. – були примусово вивезені до Німеччини. Нас вигнали все село, тільки хто міг втекти чи не був вдома, то лишився. Людей пішки гнали від Євми-

нки аж до Броварів. Біля пам'ятника, де зараз церква Петра і Павла по вулиці Київській, там був якийсь сарай, і там нас трохи тримали. Потім відправили на Броварський вокзал, посадили в товарняк й відправили до Німеччини. В Німеччині людей з нашого села розкидали – кого куди. Наша родина залишилась у таборі Егартен 54, це 8 кілометрів від Мюнхена. Батько працював на паровозоремонтному заводі Фрайман чорноробочим, сестра Параска на цьому ж заводі – кранівницею, мама допомагала на кухні при таборі, в якому жили. А я і такі ж малі діти були у так званому садочку, яких гляділи старші жінки.

Дітей у таборі було дуже багато, хто мав 11-12 років, уже працював на заводі. Дуже бідували робітники табору, голодували, але мені розповідали, що діти ходили міняти варену картоплю на дерев'яні свищики до огорожі табору радянських військовополонених, який знаходився поряд.

У рідне село моя родина повернулась у жовтні 1945 року. Після закінчення школи, мене нікуди не приймали вчитися, тому що була в Німеччині – значить зрадник батьківщини. Я після школи пішла працювати. У 1960 році приїхала до Києва, працювала на овочевій базі, згодом перейшла робити на плодоовочеву базу від Ленінського р-ну м. Києва, яка розташовувалася в с. Калиївка, Броварського р-ну Київської обл. З 1966 року працювала на заводі Порошкової металургії м. Бровари. Спочатку робила телефоністкою, інспектором по діловодству, потім зав. канцелярією, потім знову перейшла телефоністкою, щоб був час їздити до старих батьків, допомагати. І так на заводі працювала 30 років, до 1996 року.

Коли на початку 90-х років у Броварах створювалося місцеве відділення Української організації в'язнів-жертв нацизму, мене обрали секретарем Броварського відділення УСВЖН, громадські обов'язки якого я виконую й понині. Безкоштовно працювала в Українському Національному Фонді "Взаєморозуміння і примирення" консультантом.

Рукопис. 2004 р.

БОЙКО ЛЕОНІД ПИЛИПОВИЧ

**Леонід Бойко (праворуч)
із братом Анатолієм. 1943 р.**

1936 р.н., с. Фастівець, Фастівський р-н, Київська обл. Проживав у м. Фастів. Освіта – середня технічна.

1942 – 1945 рр. – разом з маттю та братами й сестрами перебував у Німеччині, де мати працювала на промисловому підприємстві.

Автобіографія

Народився я 5 вересня 1936 року в селі Фастівець, Фастівського району, Київської області в сім'ї залізничника Пилипа Омеляновича та Євдокії Іванівни. У родині, окрім мене, напередодні війни були ще син Анатолій (1935 р.н.) та менші дочки – Людмила (1939 р.н.) і Таїсія (1941 р.н.). Під час оборонних боїв у серпні 1941 року наше

село опинилося в центрі бойових дій і було наполовину зруйноване, наша хата згоріла і ми жили у землянці.

5 листопада 1942 року німці провели по руїнах села облогу і всіх, у кого не було хати погнали в Білу Церкву, обіцяючи, що там дадуть житло. Та замість кімнати нас погрузили в товарні вагони і повезли на Захід. Мама в той час була на 8 місяці вагітності, а батько якраз був у рейсі (він працював машиністом паровоза). Повернувшись додому і, не заставши в землянці свою родину, мало не збожеволів з горя. Покинув роботу і пішов у партизанський загін.

Дорогою на зупинках нас відчиняли і давали по кусочку хліба, стакану кип'ятку з паровоза і по стакану насіння соняшника. І так ми їхали до Перемишля, а в Перемишлі нас чомусь вигрузили і поселили в казарми колишньої військової частини. 2 січня 1943 року мама родила нашого братика. А 5 січня нас знову у вагони і в Германію в місто Розенбург, де вистроїли на площі, а німки вибирали собі робочих. Ті, в кого було багато дітей, або старі люди – залишилися.

Нас знову у вагони, і в місто Ельс у величезний табір, де були люди з усієї Європи. Поселили в бараки, але строго за національністю. У кімнатах були полиці в три ряди по обидві сторони, а посередині вузький прохід. Постелею були солом'яні мати, а вкрівлі ніякої. Годували баландою з лушпайок і продуктовими відходами, які збирали у міського населення, а замість картоплі – бруква. На новонародженого нашого братика, якого назвали Ігорем, давали по три стакани молока і два рази приводив німець матір нагодувати його. Мати працювала на заводі по 12 годин, з 8 ранку до 8 вечора. Працювала в першу зміну, бо було 5 малих дітей, і то часто не встигала нас обслужити, оскільки в 10 годин відбій і коридорний часовий вимикав світло. А тих, хто наважувався його знову увімкнути, він дуже бив. І матір нашу часто бив так, що аж шкіра лопаляся. Коли мама була на роботі, нас гляділи старі люди.

Через кожні 10 днів нас водили в баню, де ми милися, а наша одежа вішалася на залізні візки і її прожарювали так, що всі воші звариювалися. Після бані дня три воші нас не турбували, потім все починалося знову. А клопи, так ті ночами не давали спокою, і з ними ніхто не боровся.

Так ми жили до звільнення, яке почалося виттям сирен і нальотом авіації, яка засипала завод бомбами. Німці з вишок поховалися, а ми попід проволокою вирвалися на городи, і хто що вирвав, те й тягнув у барак. А мені не повезло, бо біля мене впала бомба, і мене контузило й присипало землею. Це бачила колишня наша сусідка по селу. Вона витягла мене з-під землі і принесла в барак. Через деякий час нас звільнили, і мені надали медичну допомогу, але після контузії я практично не міг говорити, так сильно заїкався і вилікувався тільки через 10 років.

Коли нас звільнили, то зразу погрузили на машини і везли за фронтом до міста Гессен, де нас розмістили теж у казарми і тиждень тримали на дієті, а потім дали волю. Мати доїла корови, які половили на полях, і з нею працювала одна немолода німка. У цієї жінки у війну

загинув і чоловік і син, рідних не було. Вона просила матір залишитися в неї жити, не їхати в Україну, обіцяла переписати на неї два свої будинки і все майно. Та мати їй слухати не хотіла – там вдома залишилися батьки, чоловік. Пізніше, після повернення додому вона гірко оплакувала цю свою відмову і жаліла до останнього дня свого життя про таке рішення (померла у 2002 році.).

Наприкінці 1945 року нас машинами вивезли з Германії на фільтраційний центр у місто Рава-Руська, де ми були днів 20, жили в довгих землянках. Потім підійшли ешелони, і тих, у кого були діти, погрузили в один ешелон і відправляли додому, а одиноких – у другий ешелон і, як потім вияснилося, відправили в Сибір, на лісоповал.

31 грудня 1945 року ми приїхали в рідне село Фастівець. Там були одні згарища, землянки і де-не-де хатинка. І на наше щастя, така хатинка була у матеріної сестри (6x4 метри). Тітка жила там зі своїми двома дітьми, але їй нас шестеро душ прийняла. Так ми перезимували, а весною зробили землянку на своєму дворіщі.

У вересні 1946 року мені потрібно було йти з братом і сестрою в школу. Оскільки я дуже заїкався, то в райвно хотіли відправити мене в спецшколу в Черкаси. Але мати сказала: “Якщо я по Європі не розгубила своїх дітей, то дома я їх теж не розгублю. Хай буде, що буде.” І я став ходити до школи в один клас із старшим братом. Усні предмети здавав письмово за столом вчителя. Я звільнявся від екзаменів, які були з 4-го класу і від фізкультури, бо під час вибуху мене не лише контузило, але й перебило три ребра, і вони неправильно зрослися.

Після повернення додому життя наше було не набагато легшим, ніж у Німеччині, бо, окрім рідної землі, у нас нічого не було. Батько повернувся з фронту тяжко пораненим і в 1947 році помер. Житла не було, п'ятеро малих дітей і одна мама. Коли ж вона пішла до голови сільради просити допомоги, то він їй відмовив і сказав: “Якщо ще раз прийдеш, то будеш на Соловках жити зі своїми фашистами”.

Над нами змилювався голова колгоспу і дав кімнату у корівнику, а мати мусила тяжко працювати задарма дояркою. Це був голодний страшний 1947 рік. Мама якось викручувалась, брала вихідні і на дахах вагонів (інакше тоді не було можливості поїхати), прихопивши одяг, що залишився з Німеччини, їхала в Західну Україну міняти на картоплю чи зерно. У цей час ми їли ті запаси, що були, а також різні бур'яни: свиріпу, калачики, листя вишні, цвіт і листя акації, а лепеха – була просто розкішшю. І дуже просили Бога, щоб мати живою повер-

нулася додому зі своєї небезпечної подорожі, бо перевірка міліції чи залізничної охорони – це була не головна небезпека. Часто траплялися на мостах через залізничні колії злодії, які на повному ході поїзда довгими гаками вихоплювали у людей збіжжя, що вони везли на дахах вагонів. Траплялося, що і людину скидали чи тяжко ранили.

І таким страшним, голодним, із зневагою та утисками життям ми жили, доки не повиростали, до того часу, поки ми, діти, почали працювати, і в 1955 році збудували свою хату. Закінчивши 7 класів (це була норма для селян – неповне середнє навчання), ми, як миші, почали розбігатися, хто куди зможе, бо це була проблема така, що селян рахували як тварин, і їм паспортів не видавали. А щоб піти працювати в місто, потрібно було купити паспорт і прописку. Але ми по черзі заробляли гроші, купували паспорти, і всі повтікали із села, бо задарма ніхто не хотів працювати.

Я після звільнення з армії пішов працювати спочатку на завод “Арсенал”, але коли там довідалися, що я був у Німеччині, то мене звільнили, написавши у трудовій книжці “за приховування інформації”. Я пішов працювати на меблеву фабрику у м. Фастів. Потім 15 років працював в урядовому зв’язку (офіцер зв’язку, спецкур’єр). У травні 1982 року мене вдарив інсульт. З того часу – я на інвалідності. Але, щоб не скучати, мене в 1996 році обрано головою Фастівського відділення Спілки в’язнів-жертв фашизму. Цією важливою і почесною роботою я займаюсь до цього часу.

Одружений, маю сина й невістку. Ми всі в чотирьох живемо у двокімнатній кооперативній квартирі в мирі і злагоді.

Рукотис. 2004 р.

Запис інтерв’ю* 16 травня 2004 р., м. Київ.

Розкажіть спочатку про ваших батьків, будь-ласка.

Батько був Бойко Пилип Омелянович, до війни він працював на залізниці машиністом, потім був механіком у паровозному депо. А як почалася війна, та як німці зайшли, то був партизанський загін під командуванням професора Буйка, то він пішов у той загін.

Це в 1943 –му?

Ні в 1942-му. А потім був у регулярній армії.

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв’ю зазнав редакторських виправлень.

А під час окупації виходить він працював механіком і був у партизанському загоні?

Да. Трохи був, а потім почалися... арешти над партизанами.

То він уже додому не приходив?

Так і не прийшов.

То виходить мама ваша всю окупацію була сама з малими дітьми?

Да. В армію батька не мобілізували, бо залізничників же не брали. То він так тут і залишився. Так і при німцях було, і при наших. Батько був у партизанах, а потім пішов у Червону армію і був поранений під Шауляєм.

Коли почалася війна вам скільки років було?

Мені було шість років, старшому брату сім.

А як ви жили під час окупації, як мама викручувалася, ви цього не пам'ятаєте?

Ми жили в селі, город був. Але я детально не пам'ятаю, я ж малий був.

Але ж як їхали у вагоні пам'ятаєте?

Трохи пам'ятаю, та що у вагоні? Полки, по обидві сторони. І там нас напхано.

Коли це вас забрали?

В 1942-му.

А як це так вийшло?

Нас забрали ніби в Білу Церкву. Обіцяли: „Житло там вам буде. Вам у погребях погано жити, малі діти”. А із житла нам дали вагон.

А, то ваше село розгромили, коли наступали німці?

Да. Там німці використовували якісь нові види озброєння, і якраз танковий бій був на території нашого села. Десь до 55-го року ще різали танкову броню і вивозили цей металолом. Тоді батько прийшов з роботи, нас немає і він подався в партизанський загін. У депо на роботу більше не вийшов. А мати була вагітна і в Перемишлі 2 січня народила нашого братика. А десь 5 січня нас погрузили у вагон і вивезли в Германію в город Розенберг. Там вигрузили, построїли на такій великій площі. Прийшли німці, давай вибирати собі робочу силу. Так у кого діти дорослі, то тих порозбирали. А мати стоїть – п'ятеро дітей: двоє пошти на руках, одна теж мала, а найменшому тільки декілька днів. Коли кінчився розпродаж, залишилися тільки старі люде та ті, в кого багато дітей. Нас знову у вагони, та в город Ельс. І там у страшний табір, здоровий: бара-

ки по обидві сторони і рядом завод. Там були табори строго по національностям. Говориш по-руськи, уже до українців не попадеш.

То вас у барак українців поселили?

Нас було три бараки. Бараки були метрів сто у довжину по обидві сторони кімнати і в кімнаті маленький прохід. З цієї сторони три полки і з цієї сторони три полки.

То у вас була своя окрема полка?

У нас ряд був для нашої сім'ї. А постелею служили мати солом'яні, ото може бачили плетуть, накривають буряки – ото в нас така постеля була, а вкрівлі ніякої.

Що одна солома лежить? А одіяло?

Нічого.

А мама з собою нічого не встигла взяти? Яку одягу?

Хата ж згоріла у 1941 році. Ми жили в погребі. У чому були, в тому й поїхали. Мама працювала на заводі, підносила залізо до станка, прибирала в цеху, стружку збирала. Ми були в бараках, дивилися за нами старі люди. І за немовлятком також. І для Ігоря давали три рази в день по стакану молока. І два рази на день приводили матір годувати. Мати робила, так як в неї малі діти, з 8 ранку до 8 вечора. Всі інші робили в другу зміну. У нас був строгий режим, в 10 годин вітбій. „Шлафен!” – німець виключає світло, а виключатель у коридорі. Виключив світло – все. Ну а мати не встигала обслужити нас, вийде на коридор, включить, так він шмагав її. Часто бив так, що шкура на тілі лопалась. Отакі порядки. Як виключив світло, по коридору ходить, а в руках така резинова нагайка. Попробуй пробігти бігом, так б'є. Забороняв бігати. Табір був обгороджений двома рядами колючого дроту, між якими бігали собаки, вишки стояли.

А пісочок був у вас в таборі якийсь, щоб дітям було де гратися. У вас же багато було дітей у таборі?

Ніякого піску. По обидва боки бараки, а посередині проїзд, так щоб машина могла проїхати. І ото нам розрішали до половини цієї дороги виходить. А ми ж іще бігали до французів. Французам дозволяли посилки висилать, то ми бігали до них просить. А ще як побачить цей, німець, що відав бараками! Стоїть і чатує. Дітям не раз попадало. Дожене і дає нагайки. І мене разів два бив теж.

Скільки вас дітей було у вашому бараці. Не пам'ятаєте?

Не пам'ятаю. З нашого саме села були Семененки, у них четверо дітей. Ті були з батьком, бо батько працював на залізниці, то одірвало

руку. Ні німцям, ні нашим. Але німці підібрали його. Цей наш барак в основному був заселений жителями Фастівця й навколишніх сіл.

От ви мені розказували, що, коли їхали у вагоні, у вашій сім'ї було п'ятеро чоловік, а були ще сім'ї по вісім чоловік.

Так, Тхорівські, їх було восьмеро. Вони назад не повернулися, Солов'єнки там теж їхали. Нас, як оце везли до Перемишля, на станції відкривають вагон, принесуть з паровоза кип'ятку і по куску хліба, і на кожного по стакану соняшнику – оце була така норма. Давали на станціях суп, але рідко. Переважно чай давали, кусок хліба. Ото відкрив, дав, і зразу закриває, щоб не повтікали.

[...] Оцей німець, що був по коридору, дак підбирав таких старших дітей і в кінці коридору, там наче сходи, так він на ці сходи садив нас і вчив німецької мови. Показує там малюнок, що там намальована коза чи що інше, й говорив німецькою „коза”, повторюйте. І так учив. Німці нас вчили не грамоти, а готували, щоб були раби. Читать, писать умів, а говорити... Коли вже звільнили нас, так я уже більш менш говорив німецькою. Отож, цей німець учив нас. Зранку години дві, і в обід години дві він займався з нами. Кожний день учили нас такої грамоти. Розказували, що в других бараках була така сама команда. Тому, коли нас звільнили, і німці вже повернулися, запрацювали магазини, так ми вже ходили вільно по місту, могли зайти в магазин і сказати, що нам треба.

А випускали вас за межі табору, мама могла, наприклад, вийти?

За межі табору ні. Ні. Тобто на роботу, з роботи. Ото барак, завод і ніде більше. Це вважався виправно-трудоий табір. Наче тюрма.

То вас ще й не в простий такий табір відправили.

Бо хто був у концентраційному таборі, отримали по сім тисяч шістсот [компенсаційних виплат]. А в нас трудовий табір, то німці матері нарахували чотири з половиною тисячі марок плюс стаж...

Так мама Ваша, вже давно померла?

Першого січня 2002 року. ... Я говорив і там написав, що вона до останнього дня свого життя шкодувала, що повернулася. Може вона сподівалася, що в нас буде батько. По-перше, вона сумувала за родичами. А як приїхали, то й родичі допомогти не можуть. Голова сільради так казав: “Ще раз прийдеш – будеш на Соловках зі своїми фашистами”... Ну тоді ж був такий закон, Сталін сказав, що ми „ізмєнніки Родіни”.

А в сільраді виходить не односельчанин був?

Односельчанин. Така тварюка. Йому одірвало ногу на фронті. Дак навіть його рідна мати на зборах говорила: “Синочок, щоб тобі лучче голову було одірвало”. Мати рідна казала...

Після війни я хотів в Київське мореходне училище поступити, так там вимагали довідку, про те, де ти перебував під час війни. Як мати не ходила його не просила, так дав. І написав: „під час війни працював на німців”. Я приїхав з цією довідкою вступати, дак кажуть тікай з цією довідкою подалі. ... Нікуди не приймали. На Арсенал поступав теж. Прийняли документи. Провірили – і мене вигнали. І в трудовій написали: „за невірне оформлення документів”.

А коли ви повернулися?

Ми 31 грудня 1945 року повернулися.

Землянка ваша була?

Нічого не було. Ми повернулися серед зими. Ніде нічого. Материна сестра зліпила хату. Шість на чотири хатинку. Вона там жила і двоє дітей, чоловік загинув на фронті. Ну де дінешся, прийняла і нас шестеро. Лягали на землі на соломі. Дні чотири спали, а тоді тією соломною топили піч. Тиждень спали покотом. Ну так жили ми трохи, а тоді голова колгоспу змилювався, дав нам... Німці полонені побудували корівник і біля корівника була кімнатка. Так він дав нам ту кімнатку. Десь теж отака, менша, чим ця. Ми там у тому корівнику жили, а вже мати працювала дояркою. І ото ще нас спасало те, що мати могла молока принести. А в сорок сьомому, коли була голодовка... Дак там ще підмінна доярка була, мати просила підмінити, бо їсти не було нічого... не вродило. А ми трохи набрали звідти речей... Казали солдати: “Беріть, хто що може! З одежі, тряпок”. І ото ж звідти привезли. Дак, мати те добро в торби і на дахах вагонів у західні області. І ото туди поїде... наміняє якоїсь картоплі чи зерна. Було дуже небезпечно їхати. В дорозі траплялося багато трагічних випадків. Мати було каже: “От як до моста доїжджаємо, то душа в п’ятки”.

Щоб не зачепило?

Не то. Там стоять мужики з крюками як у криниці. І ото підходить вагон, кидає тим крючком – чи людину, чи мішка. Крали так. І казала, багато випадків було, коли так людину стягували з поїзда. А що ж людина з вагону впала...

І оце вона за скільки днів управлялась? За тиждень?

Так, десь за тиждень.

Я знаходила документи, що в той час, арештовували тільки за те, що їхав у поїзді без документів, і притягали до кримінальної відповідальності.

Да. То вона ризикувала... Да вона прожила життя... Привезе ото нам... Каже: “Оце по три картоплини на день, по дві ложки крупи. І щоб не більше, і не менше, щоб хватило. А то не хватить...”. А ми ото, позеленіло, пішли пастися, що було те і їли...

Лепеха? Ні, лепеха це кращий варіант, верба?

Верба, на вишнях листя пооб’їдали, хрущам не оставляли, цвіт акації, тоді ще шпорики були, свіріпу... Короче все, що було. А лепеха це розкіш. Виривали все підряд.

А хазяйства у вас ніякого не було?

... Не, уже пізніше матері дали на премію теля, то вже розжилися на корову, а пізніше вже в році 55-му розкрутилися, ми трохи вже почали зі старшим братом працювати, хату побудували. В той час глинобитну робили. Намісили соломі, глину, толока і за день зліпили ту хату...

І зараз стоїть та хата?

Не.

На тій батьківщині, хто? Брат ваш живе?

Да. Самий менший, це вже десь в семидесятих роках построїли цегляну хату. Вже трохи порозбігалися як миші. Ото ж я писав, що за радянських часів, все населення вважалось як тварини. Ми ж не паспорта не мали, нічого. А щоб влаштуватися на роботу, потрібно паспорт, прописка. І ото вже мати робила, я і старший брат і в першу чергу старалися дівчат десь... В першу чергу старшій купили паспорт, прописку. Було чимало у Фастові людей, у кого жилплоща дозволяла, а тоді спитали, скільки буде коштувати, і прописували. А раз прописали, значить можна було отримати паспорт. І отак по черзі... виривались із села. За те у матері половину городу забрали. Тоді був такий закон, якщо діти порозбігалися, то забирали землю. Мати казала так: “Лучче з дітей ярмо скину, забирай город”.

[...] Під час війни, коли вже наступали, почали бомбити, земля дрижить, німці повтікали, собак позабирали. А ми по двоє тікаємо з табору. По двоє, щоб один піддержував дрiт огорожі, а другий попід дротом лізе. І під завод – там німецькі городи були – і хто що вирве: гурка, капуста, це був шоколад. Кормовий буряк... Бомби летять, а ми біжимо на городи, бо їсти хочемо. Я ж кажу, кормовий буряк – це такий... делікатес. Чи капустину ото принеси, з’їли як... І одного разу коло мене

бухнула бомба, мене присипало. Контузило. До табору... сусідка донесла. Десь недалеко була, побачила... каже, що тільки ноги з під землі виглядали. Врятувала благо. То мене ще й тупим осколком вдарило, застрягло в ребрах. То там баба одна витягла... Витягла, притягла у барак. Бандаж наложили... Ну я заїкався так, що не міг говорити.

Скільки років?

А тут уже приїхали додому, так мати по лікарях мене водила. Там один лікував, обливав мене холодною водою. Помогло. Я років у десять уже не заїкався. Але ж коли ми приїхали, треба в школу йти..., а я заїкаюся. То райвно хотіли в Черкаси у спецшколу. Мати сказала: "Не. Я півєвропи їх обвозила не розгубила, а тут..." І не віддала. То я в школі усні уроки відповідав учительці за столом, писав відповідь письмово.

Ви ще мені розповідали цікаву історію з німецьким робітником, який вашій сім'ї допомагав.

Да, було таке. Мати йому підносила залізяччя до станка. Спілкувалися... Дак він приносив свій обід і, щоб ніхто не бачив, оддавав матері. Ну мати тайком приносила нам. І одежу... В нього теж були діти, в нього п'ятеро було дітей. І він приносив... На фотографії ми з братом в штанцях і сорочечці, подарованій цим німцем. І хтось, як то кажуть, в сім'ї не без уroda. І в їх там були теж... Доложили, кому треба. Його забрали на фронт, а матір побили.

Коли це в сорок четвертому було?

Да, в сорок четвертому...

А потім Вам уже ніхто не помагав?

Ну, там була така дисципліна, що кожний боявся.

... Коли нас звільнили, нас перевезли зразу ж (там якась військова частина, мабуть була) в казарми. Ну і зразу давали їсти потрошку, бо були випадки, що вирвався, взяв капустину, з'їв – і заворот кишок, і готовий. А потім уже німці повернулися, позбирали корів на полях. І мати стала працювати – доїла ці корови. З нею разом працювала й одна німкеня. І в цієї жінки було два будинки: їхній і сина поряд. Вони там залишилися цілі. Так вона хотіла, щоб мати не їхала на батьківщину, осталася в неї жити. Вона одна, чоловік помер, син загинув на фронті. Вона сама не з цієї місцевості, ніяких родичів у неї не було. Ми часто в неї бували. Вона просила матір залишитися: „Я перепису тобі все, куди ж ти поїдеш, там вас будуть припірати"... Ні і все. І я ж кажу, мати за це, проплакала все останнє своє життя. Жаліла. Одне діло вона, а так діти влаштували б краще своє життя.

ПОДРУЖЖЯ БУРЕНКО АНДРІЙ ІВАНОВИЧ ТА ГАЛИНА КОСТЯНТИНІВНА

Автобіографія А.І. Буренка, написана для Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.

Андрій Буренко. Урал. 1953 р.

*Великий світ, а в нім життя моє
Краплиною, що ловить ясний промінь.
То загаса, то знову виграє
Палахкотить малий, жагучий племінь.
І скільки там написано мені...*

Буренко Андрій Іванович народився 31 серпня 1925 року в селі Чернявщені Павлоградського району Дніпропетровської обл. Після колективізації, яка зруйнувала господарство, сім'я покинула село. Тато згуртував плотницьку бригаду і працював на будівлях аж трьох склозаводів. Останній – у м. Херсоні. Перед війною 14 червня 1941 року після закінчення семи класів Херсонської середньої школи № 26, я на канікули поїхав у шахтарське містечко Свердловськ, Луганської області, до старшої сестри

в гості. Там і застала мене війна. На початку війни посилали працювати в колгосп до самої зими та весною наступного року. Наближався фронт, мій рік зареєстрували у військкоматі, а згодом відправили "на окопи". Поки ми їх копали в кількох кілометрах від міста, німці захопили його, минувши протитанкові рови. Повернувся додому і що перше побачив, це повішеного німого пастушка з написом "партизан". А далі... голодували, переховувались із друзями-сусідами, бо почали відправляти в Німеччину. Не дуже поспішали люди в неволю, і тому з'явилися накази, які погрожували розстрілом "винувників", та відправленням сім'ї в Німеччину. Над сестрою і двома її хлопчиками чотирьох і півтора року, нависла небезпека. Тут з'явився поліцай, який

добре нас знав і пригрозив, що поблажок не буде. 30 вересня 1942 року двох хлопців і двох дівчат з нашого кутка в телячих вагонах у супроводі німецьких солдат повезли в далекий чужий край. Одна з цих дівчат Галина Костянтинівна Угрюмова родом з міста Єнісейська Красноярського краю 26 грудня 1925 року народження залишила хвору на той час матір, а батько офіцер загинув у перші місяці війни. Нас з нею пов'язувала юнацька дружба. В жовтні 1942 р. в м. Бранденбург на пересильці, розпродали нас по різних таборах. Я потрапив у місто Фінов (Марк), на металообробний завод, а Галина в м. Ратгенов, на завод оптики Буша.

Майже два перших роки було нестерпно трудно. В 1944 році трошки призвичаїлись. Було деяке пом'якшення. Дозволили на роботу і з роботи ходити без конвою, а у вихідний – і в місто. Багатьох, незважаючи на заборону, підгодовували і одягали німці, тим самим рятуючи від виснаження, а то й від смерті.

В кінці квітня 1945 року, з наближенням наших військ, табір було евакуйовано на північ. На третій день маршруту, на світанку біля озера Вербелінзее, ми, троє хлопців, непомічені конвоем, опинилися на волі. Переховувались у лісі, до приходу наших військ. Через два дні польовий військкомат в м. Бад-Фраєнвальде зробив нас солдатами. Ще йшли бої за Берлін. На марші, біля якогось невеличкого селища, в 15-20 км від столиці нас 2 травня 1945 р. раптово обстріляли, тоді і закінчилась для мене війна. День перемоги відмічали в госпіталі. Ще й сьогодні два невеликих осколки сидять у моєму бедрі. Далі була служба в армії.

Галину звільнили 5 травня 1945р. Четверо дівчат, в чому були одягнені, з торбинами, в яких, крім кількох одежин була мука, як продовольство в далеку дорогу додому, пішки йшли до Одера. В Рава-Руській пройшли фільтрацію, а потім... стільки поневірянь і сліз. Не маючи паспорта (його навмисне не видавали), не маючи спеціальності, не маючи за що жити, доходили до відчаю. А все ж зберегла пронесені через Європу кілька листів, які одержала від мене, коли ми там листувалися. Після повернення додому мала вибирати: у шахту або колгосп. Вирішила – в колгосп до холодів. Потім з'явився ще один вихід, на якому так наполягала слізною мати – шлюб.

В червні 1945 року наш окремий 73-ій батальйон 25 УВПС з Німеччини було переведено в Польщу, в місто Лодзь. Там до листопада в парку Понятовського будували пам'ятник та кладовище загиблим нашим і польським солдатам та офіцерам. На мою долю, оскільки я умів малювати, випала честь разом з майстром-гравером паном Самчинським

викреслювати на мармурових плитах імена загиблих для гравіювання, яке здійснювали кілька наших хлопців. Був збудований чотирнадцяти-метрової висоти пам'ятник, поки що без статуй з червоного і чорного мармуру, з водяним басейном спереду. В нішах пам'ятника поховані Герої Радянського Союзу та офіцери, які загинули в боях за місто.

В листопаді було урочисте відкриття. А в кінці місяця, коли ми вже повернулись до Німеччини, у Берлін на Вайсензее, наші зв'язківці привезли фотографії вандалізму. Пам'ятник було зірвано.

У вересні 1946 року наш, уже 121 окремих Лунинецький Орден Червоного Прапора батальйон 28-ї армії прибув у місто Гродно для відбудови міста. Там я став писарем стройової частини батальйону, а потім звільненим секретарем комсомольської організації

10 березня 1947 р. раптом був заарештований і засуджений воєнним трибуналом армії по ст. 58-10 до 10 років виправних таборів та 5 років поразки в політичних правах. Як сказано у вироку: "Наклеп на радянську дійсність, схвалення німецького строю та контрреволюційні випадки проти вождя народів". У червні того ж року Білоруський етап зупинився в місті Свердловську на Уралі, а напрям мав у Тайшет. Але продовольства вистачило лише до цього міста і було змінено маршрут у місто Кізел Пермської обл. Три дні не було не лише їжі, а й води. Мабуть, боялись відчиняти вагони.

Новий лагпункт "Лісна" ОЛПЗ мав лише "Вахту" та одну сторожову вежу. Величезна палатка вмістила шістьсот п'ятдесят виморених дорогою та голодом людей. Ті, кому не було місця на нарах, заповнили тісно прохід і чередувалися, щоб присісти на краю нар. А за палаткою лежав сніг і шуміла тайга безкрая й непривітна.

1949 р. – я у найвіддаленішому лагпункті "49 квартал". Там половина зеків злочинці-рецидивісти з 25-річними строками і половина політичних. Лісоповал – 1951 рік. Комендантській ОЛП 9 в місті Кізел – будівництво житла в місті. 1952 рік – ОЛП 8 і 13 селище Створ – Лісобіржа, сплав. Того ж року отримав перепустку – безконвойна робота на конпарку ветфельдшером під началом чудової людини – ветлікаря капітана Кошенкова Федора Васильовича.

Після смерті "вождя народу" умови зеків значно покращали. А 5 листопада 1954 року мені відчинили ворота на волю.

На час мого звільнення тата вже не було в живих, не дочекався. Мама і дві сестри жили в Прилуках. Третя сестра – у Свердловську Луганської обл. Два брати – учасники війни. Один, офіцер, ще служив,

другий працював у м.Кам'янську. Мій шлях проліг у незнайомі Прилуки. Не легко було зекові влаштуватися на роботу, та світ не без добрих людей. А перед цим у мене був місяць на відпочинок, і я, як і тринадцять років тому, поїхав на Луганщину у м.Свердловськ до сестри в гості. Там зустрілись із Галиною. Ця зустріч стала нашою долею. В травні 1955 р. Галину з матір'ю і п'ятилітнім сином зустрічали в Прилуках. Я працював на заводі "Будмаш" електромонтером та художником-оформлювачем, з початку шестидесятих аж до пенсії у 1985 р. – електромеханіком по лічильній та друкарській техніці.

Галина – працювала начальником поштового відділення до виходу на пенсію 1980 р. Виростили трьох дітей. Син Віктор, доньки Наташа та Оленка. Зараз п'ятеро чудових онуків. Обидві доньки закінчили Одеський політехнічний інститут і по направленню старша працює і живе із сім'єю у Тирасполі, молодша працює і живе з сім'єю в Воркуті. Син з сім'єю в Прилуках.

У вільний час займаюся живописом, графікою, поезією. Учасник міських та обласних виставок. На початку 1997 року була персональна виставка, яка мала успіх. Завдяки нашим дівчаткам, маю невеличкі збірочки моїх поезій. Гадаю життя вдалось. Прийшла реабілітація. У 1995 році вручили медаль "50 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні". Це для нас нагорода вища, від "Золотої Зірки", бо її давали за ратний подвиг, а нам медаль, як спокута уряду за п'ятдесят років приниження і зневаги до безвинних людей. Але все минає. Приходять і йдуть володарі – вічне залишається.

Був страшний суд. Котли, смола
Небесна хлябь і вічна мла.
Пройшов потоп і землетрус,
Воскрес замучений Ісус.
І сарана й не урожай,
і мор косив за краєм край.
Був Калігула, був Нерон
Іван, Вільгельм, Наполеон
І Гітлер був, і Сталін був,
І Мао теж у слід загув!
Була холера і чума,
Та людство є, а їх нема!

Рукопис. 1998 р. Фонди НМІВВВ, додаток до довідкової картки.

БУРЕНКО (УГРЮМОВА) ГАЛИНА КОСТЯНТИНІВНА

**Галина Угрюмова.
Німеччина, 1943 р.**

1925 р.н., м. Єнісейськ, Красноярський край (Росія). Проживає в м. Прилуки Чернігівської обл. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині на підприємстві з виготовлення оптичних приладів.

Зачис інтерв'ю 4 листопада
2004 р, м. Прилуки.*

Мы познакомились с Андреем в сорок первом году. Это вот видно действительно судьба... В это время мы приехали в поселок Свердловка Ворошиловградской области, потому что моего отчима послали на 27-ю шахту работать маркшейдером. Жили мы на квартире. Отчим был офицером запаса, и когда началась война, ему сразу на... второй или на третий день

уже прислали повестку... И все. Мы с мамой остались вдвоем. Без денег (смеется), без ничего и на квартире. А потом освободилась комнатка в небольшом домике вот на таком поселочке, как мы здесь живем. И мы переехали. А в соседнем домике жила сестра Андрея, Маруся. И когда Андрей приехал к Марусе после школы на каникулы, мы там и познакомились. Возле каждого домика там были такие летние кухни, и помню, что мы просиживали там все ночи. Нас было в компании четверо: трое хлопцев и я с ними. Андрей даже такую шуточную эмблему нарисовал «Галинин МАК». МАК – это сокращение от Минаев, Андрей, Коля. А мы не просто так сидели, гуляли, нас заставляли. Мы сто-

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень

рожили таким образом поселок от бомбежки. И вот просиживали мы так все летние ночи... Андрей с гитарой. Тогда это такая редкость была, чтоб у хлопца была гитара. Хлопцы это были хлопцы... А он с гитарой, да еще так много песен знал «Ночь светла», цыганские, «Дорога длинная».. Ну куда ж там. Андрей – это была знаменитость у нас в поселке. Там за ним прямо все девочки бегали... Такой симпатичный был этот Андрей... (все смеются). Да...

А потом что ж? Лето кончилось, война... Голод такой... Магазинов нет, все разграблено, все разрушено... мы подростки стали главными добытчиками для наших семей. Где-то взорвали элеватор – мы идем с Андреем, собираем подгоревшую муку, зерно. Потом обследовали окрестные поля, собирали колоски, которые перемалывали на самодельных жерновах. А у Маруси было двое детей: Володя и Толя. Маленькие совсем. Вовочку мы на руках еще держали, в распашеночке. А Толя был постарше. Голодные тоже ребята. Вот мы накрутим этой муки, затирку какую-то Маруся сделает, накормит детей. А потом выйдет с гитарой на улицу, поет песни и плачет. От безысходности плачет. А мы ж думаем, ну какая ж она старая... Это ж ей было двадцать пять лет всего, а нам было по пятнадцать. «Какая же она старая, эта Маруся, как ей тяжело с этими детками»...

Помню, садили где-то капусту, ходили поливали: раз им, раз нам капусту польем. Потом еще в Карпокрепинку ходили – это село 12 километров от Свердловки. Там где-то остался на полях подсолнечник, все ж неубранное было. Вот мы ходили туда за подсолнечником. Но сколько там мы могли взять... ну может килограмм по десять, может, больше возьмем и тащим домой. Одетье плохо. Я помню, у меня была сатиновая юбочка и футболочка какая-то. Потом ходила моя мама и сестра Андрея, Маруся, на терриконы в Свердловке. Они выбирали уголь с породы, а мы на возочке возили этот уголь домой. Им привезем одну тачечку, нам привезем одну тачечку. Вот это такая была наша юность.

Потом вдруг Андрея забрали на окопы, как раз фронт близко подошел. А мы все время в колхозе... Это не смотря на то, что говорили, будто бы в школе. Мы в школе, можно сказать, уже и не учились... Убирали картофель, кукурузу – на полях работали, помогали. Мы работали, не покладая рук. Двенадцать километров ходили... Вот на неделю нас туда заберут: двенадцать километров пешком туда – двена-

дцать обратно. Это ж кто туда возил кого, транспорта ж не было. Магазинов не было. Так вот промышляли, чем придется.

А потом Андрей вернулся с окопов. Немцы уже совсем близко были. И вдруг... сидим и едут по улице разодетые немцы на мотоцикле... В белых рубашках. Такие... галантные, у кого гармошка в зубах. Все – оккупировали наш город. Ну и тогда начали вывешивать кругом эти объявления, которые заканчивались словами, что за «неповиновение – смерть». И вот еще страшный приказ. Потому что он касался и нас: «Всем немедленно зарегистрироваться на бирже...». Появились полицаи. Ну наши одноклассники... может на год, на два старше нас. Они учились с нами в одной же школе и вроде бы хорошо знали друг друга. И вдруг они стали полицаями. Притом такими жестокими полицаями. Немцам служили верно.

Немцы зарегистрировали на бирже всю молодежь нашего возраста и стали отправлять эшелонами в Германию. Но мы отправки в первом эшелоне избежали, просто не пошли и все. Но потом стали ходить полицаи по домам и забирать всех, кто подходил по возрасту. А если убежишь, то пострадают родители. Кругом висели объявления: «за неповиновение – будут казнены родители». И так нас забрали 30 сентября 1942 года. Нам сказали, что 30 сентября вы должны быть на станции со всеми необходимыми вещами. Нас всех погрузили в эти телячьи вагоны, там затолкали нас, наверное, человек пятьдесят, а может и больше... Там стояли все, притиснувшись друг к другу, сидеть даже негде было. Крики, стоны, плач, овчарки кругом, все прощаются... Так нас с Андреем отправили эшелонами в Германию.

Ну а потом уже был город Люблин, потом Бранденбург – там проходили санобработку. В Бранденбурге у нас уже не было фамилии, не было имен, только номер. Нам на шею повесили такие таблички с номерами, мой был 1270. Мы там уже были разделены проволокой – ребят в одну сторону, нас в другую.

Нам повесили номерочки, выстроили всех в ряд и пришли покупатели – фабриканты, всякие хозяева, фермеры... Пришли покупатели: «Вот этот, этот, этот, этот...» – каждый себе отбирал, и отводил в сторону... Я попала на завод. С Андреем уже мы только через проволочку поразговаривали, поплакали и все, и больше мы уже не встречались... Он попал в один город, я попала совсем в другой город. А Германия – это Германия. Как там был, знает, как нам сложно пришлось жить. Теперь, наверное, уже все знают.

А потом мы нашли друг друга и стали переписываться. Там переписка такая была! Главное, что цензуры не было. Вот не было цензуры. Если бы немцы прочитали, все, что мы писали, – нас бы половину перевешали. Мы по неопытности такое писали! Все, что думали, что хотелось писать, то мы и писали. Мы не думали о том, какие будут последствия.

А как вы адрес друг друга узнали? Через родителей?

Нет. Мы не переписывались с родителями. Вот из Свердловска много попало людей и к Андрею на завод и ко мне на фабрику. Там кто-то узнал заранее, куда будут отправлять, дал адрес. А потом в письме и пишут, что в нашем лагере есть с того-то города вот тот, тот, тот... Целые списки вывешивали. И вот так вот мы друг друга и нашли. Кто кого хотел найти, тот нашел.

А сколько девочек из Свердловска с вами попало?

На фабрику Буша? Вот со Свердловска была, я помню была Голубева Нина, мои подружки Катя и Лена. А то были из сел из нашего района. Ну мы так с ними общались, но как-то близки не были. А вот из города... сколько? Ну человек шесть-семь попало. Ну вот Катя, мы с ней до последнего времени переписывались, умерла в этом году... Она работала на той же фабрике Буша... Еще Зина Вьюненко. Лена – она живет сейчас в Крыничках, она была на два года нас моложе. Вот мы спали вместе... В бараке были двухэтажные нары, мы спали внизу, а кто-то вверху. Мы до сих пор переписываемся. Даже мы сейчас уже не переписываемся... Она не может писать, я не могу писать, Андрей писал иногда, теперь тоже не может... Так дочка Лены иногда звонит по междугородке и рассказывает, как у них дела, спрашивает как мы живем, как здоровье наше. Сейчас у нас такая связь. А больше связи уже ни с кем нету... Все уходят...

Лагерь был большой?

Большой. Сначала мы жили в лагере, в лесу, за четыре километра от фабрики. Нам выдали шуги – это такая обувь на деревянной подошве с парусиновым верхом. В четыре часа полицаи нас поднимали, давали затирку (вода и мука), и мы шли на работу через лес... Это нужно было к шести часам быть на фабрике. Там всегда была такая осенняя погода, морозящая... У нас своей подходящей одежды не было... Ничего из дома мы взять не могли, там нам ничего не дали – так мерзли только и все. И с шести часов утра до шести вечера мы работали. И обратно пешком четыре километра... до лагеря еле доползали. А

потом уже построили лагерь прямо возле самой фабрики, в центре города. Тогда мы уже поднимались немножко позже, где-то в пять часов. Мы уже успевали эту затирку выпить. На фабрику нас водили строем. Идем... (смеется) вот этими шугами стучим, как цепями.

Я работала на оптической фабрике Буша. Там изготовляли линзы для военных орудий... разных размеров были линзы – начиная от миниатюрных, которые только пинцетом можно взять, и заканчивая громадными, не знаю, для чего. Для телескопов наверное... На фабрике работали и немцы, они в основном сидели в кабинетах, учет там вели... Еще там были и бельгийцы, и итальянцы, и французы, и чехи, и поляки – в общем все, – вся Европа там была... Они были военнопленные, а мы были тоже узники. Работали там по двенадцать часов, а кормили нас так. В воскресенье нам давали картошку в мундирах и вареную... кровь перемешанную вот с этой картошкой... Я сначала не могла такое кушать... Ну а потом, как голодная была, так ела все. От такой еды мы падали прямо возле станка... Водой отольют – обратно за станок. Ну просто мы были молодые, по-видимому, у нас еще сила оставалась, какие-то внутренние резервы... Даже сейчас не представляю, как мы выжили!...

Вот так мы работали на этой фабрике. Сначала нас водили строем, потом уже ходили на фабрику из лагеря самостоятельно. Немцы были очень пунктуальные, каждому в конвертике выдавали зарплату. Конвертик еще и ленточкой перевязан. Внутри распечатка: сколько мы должны получить, сколько высчитали и сколько нам на руки. А на руки что мы получали? Копейки. На эти деньги мы могли только брюкву купить. Брюква, кольраби, а больше нам ничего не продавали. И потом какие-то моллюски..., салат какой-то такой, но я его никогда и не брала. Мы, конечно, жили впроголодь.

А потом, уже начали приспособливаться. Сначала я работала возле станка. Но потом у меня началась экзема: по-видимому от краски, там очень едкая краска была, но и от голода и от всего у меня была такая страшная экзема, что я долго лежала в госпитале. И меня перевели мыть призмы. Нам давали такие метровые штапельные полотенца белые и голубые, и спирт. Так я мыла, можно сказать, водой (смеется), а спирт мы с Леной обменивали на хлеб. Подружка у меня там была Лена, которая сейчас живет в Крыничках, она, когда была на ночной смене, то этот спирт умудрялась проносила через проходную. А потом еще эти белые и голубые куски ткани я проносила в лагерь, а линзы

вытирала тряпками. В лагере у нас была такая хорошая портниха, Яна. Мы с ней шили кофты, юбки... Ну все, что можно было придумать, это мы все шили. Вот так мы жили... Впроголодь... Это когда нас еще водили под охраной из лагеря на завод. Мы ж не имели права выйти из лагеря. Вот привели нас в лагерь – и все, закрыли. И уже мы не имели права никуда выйти. А потом, когда под Сталинградом пленили Паулюса, тогда стало легче... Нам дали свободу. Во-первых, на работу ходили уже самостоятельно. Приходили на проходную, показывали аусвайс, нас фиксировали, и мы шли дальше. А по субботам и воскресеньям нам разрешали выходить из лагеря в город. Покупать, правда, кроме открыток, и брюквы мы ничего не могли, да и денег у нас больших не было.

А вот я читала в письме, что Андрей Иванович Вас настраивал, чтобы вы не бастовали?

Ну мы бастовали, бастовали, конечно... Нас и закрывали в кантину. Кантина – это так столовая называется, кантина. Нас там закрывали и кушать не давали, потому что мы отказались есть ту бурду, которой нас там кормили... Ну что там девчата, что они могут против... власти. Ничего не могут. А хлопцы там были, вот которые у нас спирт покупали, за бутылочку спирта кусочек хлеба они давали. А ребята эти были – сорви голова! Тоже русские, наши же. Откуда они были, мы не знаем. Но говорят, что это была группа ребят, которые вели такую подрывную работу и вредили там кругом, но факт тот, что они начали пить. Они наворовали продуктовых карточек, там же все по карточкам было, и они много карточек наворовали и потом карточками откупались. А потом они начали пить, потеряли осторожность, и их всех поймали. В общем их перестреляли, кого отправили в концентрационные лагеря. Они то были вроде как герои... Но если бы они не пили, может были настоящими героями стали, могли что-то сделать настоящее.

Ну а мы как вредили? Мы линзы эти делали, больше брака чем качественной продукции... Сделал царापину – это уже брак. И мы старались делать больше брака. А немцы уже как-то тоже, они чувствовали приближение конца войны и как-то меньше... обращали на это внимание. Сначала, конечно, было очень страшно, очень сложно решиться на такое, потому что многих отправляли в концлагеря.

Был у нас еще один случай. Там у нас соседка была, девочка одна, очень больная. И вот ей сказали: «Готовься, ты поедешь домой». А

мы так ей завидовали, что лучше б мы больные были, чтобы нас тоже отправили. Оказывается, ее отправили в лагерь смертников, где уже умирают... Писала она нам письма... Мы ей тоже писали. Даже собирали для нее хлеб. Нам дают там капельку этого хлеба, да еще и воровали. Мы сами голодные, но собирали, передавали ей эти кусочки хлеба. И эта девочка, Нина, по-моему, Голубева, она так и умерла. В общем там очень трудно было жить, очень было трудно.

А у вас в лагере, только рабочие этой фабрики были или с разных предприятий?

В нашем лагере только рабочие с нашей фабрики и жили только из Советского Союза. А были еще отдельные лагеря польские, чехословацкие, итальянские – и все работали на этой фабрике Буша. У нас у всех на груди был «ОСТ». Если кого увидят без «ОСТ»а, то били нагайками и... вообще, нечеловечески с нами обращались. В одном лагере жили у нас полячки. Они получали из дому посылки, шикарно одевались. Им платили хорошо... Это только одни русские, восточные рабочие, пользовались вот таким неуважением... Потому что не был заключен договор с Красным Крестом. Сталин сказал, что это у меня предатели. Он не подумал о том, что нас, можно сказать, детвору, бросили на произвол. На... произвол же нас бросили и все. Ну разве мы могли что-то сделать против этой власти!? Не могли мы ничего сделать. Вот загнали нас в эти вагоны, собак поставили – и все, и повезли. Там тоже кругом полицаи, сколько их было! Трудно сейчас судить о предательстве. Какие мы были предатели?! Вот предатели те, которые нас бросили. Они предатели были настоящие. Многие эвакуировались, а людей бросили на произвол...

А как вас освободили?

Ой нас освобождали... Нас опять просто бросили. Теперь уже немцы. Наш городок Рантгенов был недалеко от Берлина. Мы уже слышали канонаду, каждый вечер видели зарево на горизонте – этот Берлин так страшно бомбили... И потом прекратилась поставка газа, электричества не стало, ничего не стало. Нам сказали: фабрика закрыта – сидите в лагере. И мы сидим в лагере. Начались погромы. Там на территории лагеря под конец войны, поставили такие ларьки, где можно было купить хлеб, какие-то продукты, если у тебя есть деньги. Смотрим, уже разгромлен этот хлебный ларечек, высыпана на улицу мука. Делали, конечно, разбой наши ребята, которые еще оставались в лагере. А мы сидим себе. Уже никого нет. Полицаи, которые нами ко-

мандовали, уже уехали. Там у нас подобралась такая компания из Кривого Рога, они себя уже фольксдойчами называли. Потом ушли немцы и их переводчицы, потом те, что нам хлеб резали, картошку варили, которые нас обворовывали, а сами такие все нарядные, красивые ходили. Тоже уехали, по-видимому, сейчас кто в Америке, кто в Канаде живет... Никого не осталось. А мы такие неопытные, трусливые... сидим себе. Пошли, лагерь открытый, там мука разбросана. Мы муки набрали, вода еще была, заварили эту муку. И вот так питались некоторое время. А уже снаряды летят прямо на нас, бой совсем рядом громыкает. Потом, вот я так хорошо помню, со стороны вокзала бегут наши солдаты с винтовками и начинают проволоку эту лагерную разрывать. А мы сидим плачем, плачем... А они говорят: «Что вы тут сидите! Тут же такие бои будут. Уходите!» Как раз в этом городе сошлись американские, советские и немецкие войска. А мы говорим: «Куда ж нам уходить?». «Вот так вот идите, мы вам дырку эту сделали, и прямо вот так идите по лесу». И мы в чем были, так и пошли. У нас же ничего не было с собой, абсолютно... Я забрала письма Андрея, вот эти, которые привезла домой. А больше у меня ничего не было. У меня и одежды такой никакой не было совершенно... Мы еще взяли эту муку. Идем, у каждого по кульку муки за плечами и все. Нас было четверо. У меня сохранилась фотография, где мы все вместе: я, Лена, ее сестра и еще девушка из Белоруссии. Вот мы так четверо жили там вместе в лагере и вместе мы и пошли. А там! Только прошли военные действия – лес черный, все черное... Это «Катюши» так «поработали». И лошади убитые лежат, а мы идем и не знаем, куда идем. Вот уже ночь наступила, смотрим – вроде поселение. Посмотрели – никого нет. Мы зашли – квартира, мы там и заночевали. Вот так мы дошли до... Одера. Там столько могил, там поселений уже никаких не было, все эвакуированы были. Страшные были бои. Одни только могилы, могилы, могилы... Звездочка – могила, звездочка – могила... Вот так вот.. трудно было...

А потом по узкоколейке нас довели до Рава-Русской. Там нужно было пройти проверку через КГБ. Это такая унижительная процедура, такая неприятная, что даже не хочется об этом вспоминать. В этом лагере в Рава-Русской нам кушать тоже не давали. Ну раз в день там кусок хлеба дадут, а то и вовсе ничего не давали. А людей там собралось огромное количество. И все ничего, не возмущаются, ждут, пока их отпустят, даже смеются, ну, в общем, спокойно к этой ситуации относятся. Потому что все ходили в Рава-Русскую, небольшой такой го-

родок, меняли вещи на продукты, и так жили. А у нас то ничего нет! Вот мы четверо, прошли такой путь, а у нас за плечами ничего. Мы потом даже муку эту выбросили, потому что сил не было тащить. И больше у нас ничего не было... Ну, может быть, пару платиц каких-то и форма эта, которую нам выдали на фабрике: жакет и юбочку зеленую... Вот это и все, а больше ничего у нас не было... А там же многие, тоже оstarбайтеры, сколько много вещей везли!.. Награбленного конечно, они тоже грабили.

И тогда мы четверо сидим и думаем, ну как же нам жить. Потом Катя, сестра Ленина и та маленькая белоруска говорит : «Катя, пойдем, украдем, где-нибудь вещи и пойдем, поменяем» А мы говорим, что не пойдем, нам страшно. Мы с Леной не пошли, а они притаскали мешок какой-то. А в мешке оказалось белье. Мужское там, такое всякое белье. Ну ладно, хоть белье. На следующий день пошли по Раве-Русской менять. Выменяли хлеба, молока, сала кусочек. И вот нам этого мешка хватило менять и таким образом питаться, пока мы не прошли фильтрацию. А потом поехали домой. Это ж надо приехать во Львов – там снова фильтрация. Потом в Киеве тоже самое. Потом уже едем домой, едем с радостью. Мы ж не знаем, как и что. А тут наши солдаты едут... Может они тоже по своему правы, потому что никто не знал... Это я рассказываю о том, что я сама видела, что я сама ощутила там. Что оно хорошее или плохое? Вот солдаты кричат нам в окно вагона: вы и такие вы и сякие... Матом на нас, проститутками обозвали. Кто-то из девчат смеется, кто-то в ответ им злобно отвечает... А я сижу и плачу: «Господи, я же отмучилась, разве ж я по своей воле... Я же без ничего еду..., у меня ни пальто нету, ничего нету...» (плачет) Вот приехала я домой. А мама больная... Мама на станции Должанская работала. Станция километров 5, наверное, была от Свердловска. И вот она через день ходила на работу и оттуда уголь на себе таскала, чтобы протопить квартиру. Это уже был сорок пятый год. Осень. А у меня ни обуться, ни одеться... Там и не было много вещей дома, так мама все променяла на хлеб, на соль на что-то еще. А мне говорят, как же так, ты ж из Германии приехала. Вон с Германии как едут у них и одежды полно, у них всего, всего полно. Как же ты так приехала? Иду я на работу устраиваться, а меня нигде не принимают... Вот изгой и все. Вот преступница. А кто не был там, миллионы уложил – те не преступники, а мы преступники оказались. Нигде не принимают – посылают в колхоз, в село одно в Меловском районе, половина которого в Ростовской об-

ласти, а половина в Україні. Вот там я работала целый месяц или больше. Бывало тащим на себе мешок с зерном, ставишь его на весы, а потом снова этот мешок на плечи и тащишь на элеватор, там по ступенькам тащишь вверх, чтобы высыпать зерно. И вот так целый день... Было у меня всего два платишка и те разорвались там. Я так это на живульку их зашила и снова хожу. Хлеба тоже не давали. Нас расселили по квартирам, но у хозяев тоже ничего не было. Ну иногда молочка там дадут. Давали огурцы и мед. И вот я тогда научилась кушать мед и огурцы. Приехали мы, ничего ж нам не дали, и денег никаких не заплатили. В общем вот такие порядки кругом были... Вот такая у нас была молодость...

БУРЕНКО АНДРІЙ ІВАНОВИЧ

*1925 р.н., с.Чернявщина, Павлоградський р-н, Дніпропетровська обл.
Проживає в м. Прилуки Чернігівської обл. Освіта – середня.*

1942 – 1945 рр. – примусово працював на металообробному заводі у Німеччині.

1947 – 1954 рр. – був ув'язнений у радянських таборах.

Запис інтерв'ю* 4 листопада 2004 р., м. Прилуки.

Розкажіть будь-ласка, як ви потрапили в Фіннов (Марк)?

Я залишився в розподільчому таборі. Першу партію, вірніше групу, де була Галина, відправили, а я ще залишався. Невисокого росту, не могутній у плечах (сміється), на мене увагу не звертали. Залишилося нас чоловік п'ятнадцять... На другий день нас вивели на плац, построїли по троє і на станцію в поїзд. Вже ми їхали в пасажирському поїзді. Вагони такі були із сидіннями, як в приміських електричках. Завезли нас у місто Фіннов... Фіннов (Марк) поблизу крупного міста Еберсвальде. І там було три заводи. Нойверк – прокатний завод, Штанцерай – штамповочний завод, а третій завод називався Фінновіндустрія. Перший готував прокат, з якого на другому заводі штампували шайби, заготовку для патронів, а на Фінновіндустрія закінчувався процес виготовлення патронів: заряджали кулі, засипали порох. Такий процес був на трьох заводах. Робота з шести до шести. В табір під конвоем – туди і назад. Десять до сорок третього року нікуди не випускали. Тільки наприкінці, в останніх місяцях того року нам дозволили в неділю самостійно виходити за межі табору. Тільки не дозволялося ходити по тротуарах. Потім, через деякий час і це скасували. Стали ми виходити. І в неділю ти міг уже піти скрізь по місту. Заборонялося заходити в магазин, в ресторан, в кіно... А на роботу як завжди: з шести ранку до шести вечора. Дванадцятигодинний робочий день

А бараки такі ж, з трьох'ярусними нарами?

Бараки були з двох'ярусними ліжками. Ну в нас були не бараки, а такі невеликі дерев'яні будинки. В кімнаті жило нас двадцять чоловік. Посеред кімнати стояла буржуйка, видавали нам брикети. І так ми

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень

опалювали свою кімнату. Приходимо з роботи, розпалюємо буржуйку, посідаємо навкруги і ото... починаються всякі розмови, всякі спогади.

За роботу вам щось платили?

Перший рік нічого. А це вже в сорок третьому році почали платити. А купити за ці гроші нічого було... Ну що там... найкраще, що можна було – це маринований червоний буряк. Він продавався в банках, потім молюски якісь, такі консерви... Ну і брукву можна було ще купити... А так більше нічого. Сигарети не купиш, тому що у них сигарети були по карточках і тільки для німців. Але ми ходили там у Еберсвальде, це кілометра півтора, мабуть. Там був розквартирований батальйон казахів чи узбеків, одним словом, азіатів. І ми у них купували хліб. Буханка хліба, батон такий, я вже не пам'ятаю, скільки це коштувало, але можна було купити, як гроші є. Ото ми так частенько туди навідувалися.

Як Ви з цією німецькою родиною познайомилися, про яку Ви розповідали?

Я познайомився з ним у дуже тяжкий період, у сорок третьому ж році, зимою. Ще нічого нівідкіль не можна було дістати, ходили голодні, холодні. Я навіть не пам'ятаю, в чому ми ходи, чи були там морози чи не було... Знаю, що в мене не було зимового пальта. Куртка якась була, а з самого початку навіть був польський мундир. Нам видали польські мундири, бо нічого ж у нас зимового не було ні в кого. А потім та німецька родина мене одягла і взула.

Робота в мене була фізично дуже тяжка для мого віку. Я за зміну – 12 годин, повинен був перекидати тони шайб. От двадцять шість станків стоїть оцих от, коло кожного станка ящик металевий..., туди вміщується сто кілограмів шайб. Значить, коло кожного станка, коло кожного ящика сидить дівчина наша – українка, росіянка, і вона лопаточкою набирає з ящика ці шайби і перевертає їх так, щоб усі були гладкою стороною вниз перевернуті, а гострою – наверх. Бо, якщо буде навпаки, то машина розбиває матрицю. І ото сидять дівчата дванадцять годин, і ото перебирають ці шайби. А моє діло, засипати в оці ящики коло станків, щоб вистачило усім шайб. Бо як не вистачить комусь, то місця собі не найдеш.

І от, у цьому цеху працював один німецький робітник, Еріх Руске. Дядько. Не знаю, скільки йому тоді було років, ну я вважав, що він старий уже... І він потихеньку мені почав допомагати... Вони боялися теж, бо спілкуватися з руськими тоді у них строго заборонялося.

Як ото повантажить машина шайби у мій ящик, то він мені допоможе їх насипати у ящики коло станків. Працювали у нас у цеху ще французи. Вони були у більш вигідному становищі, до їх ставилися краще ніж до руських. І оцей німець бувало підійде до французів: „Поможіть хлопцю”. І вони... Я тільки... привезу на тачці ящика... У мене була тачка така на маленьких коліщатках – така низенька, гачком затуєш ящик і везеш. От, привезу я до станка цю тачку. А вони, здорові хлопці, ото скільки залишилося в ящику цього шайб, знімають його прямо, а тоді оцей мій повний сто кілограмовий ящик удвох піднімають, поставили коло станка – і не треба лопатою пересипати. Пізніше, ці французи потім самі часто допомагали мені, вже без прохання Еріха Рушке. Як я лопатою перегружаю, дадуть мені сигарету – постій, покури, а самі завантажать...

Так що цей німецький робітник багато для мене зробив. Помогав. А коли у неділю дозволили забирати додому остарбайтерів, щоб допомагали в німецьких сім'ях, то він став регулярно мене забирати до себе додому. От він приїжджав до мене на велосипеді, в лагерь, забирав мене, і ми їхали до нього додому у містечко Ліхтерфельде. Вдома звичайно, ставилися до мене дуже добре. До мене і зараз пишуть його дочки Гізела і Гертруда, одній сімдесят шість, другій сімдесят, по-моєму. Менша тоді в школу ходила, мала була. Я пам'ятаю, як мати їй зачіску робить, в школу отправляє... А старша вже працювала на Нойверку, на новому заводі, в бюро. Вони в неділю всі дома. Достануть фарби, олівці, альбоми – на стіл... Ще хлопчик був менший, Евальд. Викладуть все на стіл, почіпляються кругом мене всі – я малюю, а вони дивляться (сміється). Мені, звичайно, роботи такої серйозної не загадували. Ну там дрова перекласти.

А як ви наважилися втекти?

А це вже було, коли наші войска Одер перейшли. Наш табір евакуювали і відправили етапом далі на північ. І там було таке місто Іохімшталя, ото нас туди повинні були доставити. Потім, після війни, стало відомо, що в урочищах Іохімшталя – там такі провалля, кручі були – там скільки людей перестріляли. Не тільки росіян, там навіть і поляки пропали і французи загинули теж... І от під час цього пішого переходу ми вирішили тікати. Перша втеча була біля озера... Біля озера зупинилася наша колона переночувати... Нас було троє: я, Сашко Жученко з Харкова і Тимофій Грибов родом із села, що біля містечка Свердловська Луганської області. От ми втрьох ... Ну хтось із хлопців, я

вже не пам'ятаю хто, здійснив розвідку, що там... на озері човен стоїть. І ми тоді в 5 годин ранку, тільки начало світати, це квітень місяць, по комишу туди пробралися до води і там уже побачили, де той човен стоїть. Витягли кілок, а він прив'язаний був до кілка, витягли кілок, у човен кинули, самі посідали... Не знаю, чи з ящиків з-під снарядів, дощечки у нас були такі... Ми ото тими дощечками гребли й попливли. Ми до середини озера допливли, і нас помітили. І німець на човні, лається..., а по озеру так добре чути..., (сміється) і за нами слідом пливе. І тут нас виручив радянський винищувач... чи штурмовик. Над озером низько, прямо до води так пролетів, чергу дав, завернув на друге коло. Другий раз заліта – німець у воду стрибнув. А ми десь метрів двадцять від нього, може й більше. Ми зраділи, що погоня наша зупинилася. А літак залітає і на третє коло, над нами пролетів і чергу дав... (сміється) – і ми у воду пострибали. І тоді вже... Вода холодна ще була, квітень місяць тільки. Тоді вже пливли до берега, а човен поперед себе штовхали. Німець вернувся на один берег, а ми на другий. Мокрі всі, розпалили вогнище там, добре, що запальничка була... Розпалили вогнище, пороздягалися догола, палки повтикали в землю, одержу повішали і гріємося там. І тут група німецьких фольксштурме... Народні штурмовики – це цивільна поліція. Нас оточили. Мабуть їх чоловік п'ятнадцять було... Кудись вони йшли, а потім уже побачили, що гріються „русалки” (сміється). І до нас: „Одягайтесь”. Одяглися. Привели нас у комендатуру, в селище Альтенгоф. Вийшов до нас комендант – офіцер німецький, на мундирі значки про поранення. Почав розпитувати, чого ми тут, хто ми такі. Но видно дядько такий фронтовик, хороший. Ми сказали йому, що ми кілька днів ідем голодні, думали сюди в село прийти, що-небудь дістать поїсти. Він вийшов, а ті фольксштурме стоять, ну стережуть нас. Прийшов комендант, дав нам по бутерброду і сигареті. І каже, що ідіть на Іохімшталь, нікуди з дороги не звертайте, тому що як попадете на жандармерію, вас у лісі і подушать. Так щоб нікуди з дороги не сходили.

І ми так понад озером пішли, тільки в протилежну сторону від Іохімшталя. Ну пройшли може годину, а може й менше, я знаю... І дивимось, а назустріч нам іде наша команда... Та колона, з якою ми вже йшли. Нас там вже окрикнули, і загнали назад сюди, в цю табірну команду, з ними ми пішли тоді далі на Іохімшталь. І дощ... Такий ушпарив дощ. Всі розбігаться, хто куди, під кущі... Там асфальтова дорога, з одного боку озера з комишом, а з іншого ліс... І от ми вдруге тікаємо,

уходимо, і так далеко зайшли в ліс і там залишилися ночувати. Зробили там собі окоп – це вже на другий день, викопали таку штуку. Там неподалік був якийсь сарай чи клуня якась, розібрали, зняли декілька дощок, накрили и замаскували... Дня два чи три ми там пробули... Ну ще там різні пригоди були, ну все ж таки, ми дождалися наших. І тоді зустрілися з нашими солдатами.

Виходить, ви ніякої фільтрації не проходили, а зразу були мобілізовані в армію?

Мене тільки в контррозвідку направили, і там капітан наді мною трошки познущався... А потім уже більше мене ніхто не чіпав. У військовій частині я служив, і вже перевірки такої не було. А в контррозвідці звичайно...

А кому ви оцей.. проговорилися, після чого вас засудили?

Шустову. Співробітники, мої, друзі, з якими я служив разом. Оце ми збиралися... Я ж був комсомольським вожаком. Завжди... ленкімната була в моєму розпорядженні... До мене завжди туди сходилися всі. Хлопці, друзі мої і, як з'ясувалося, недруги. Але Шустов, цей головний... Він талановитий дядько був... Ми займалися з ним художньою самодіяльністю. Я ж займав таку посаду – це ж все на мені було... Ну і бібліотека в мене – це все було в моєму розпорядженні. А Шустов – драматург хороший. Ми переробляли п'єси такі... Чехова, наприклад, ми переробляли так, щоб ми, солдати, могли його поставити. От. І ми весь час були разом. Я, звичайно, не міг на його, навіть, подумати... Що він може написати... Ну потом інші, звичайно, теж підтвердили, що дійсно, я там хвалив німців, розповідав як вони добре жили... Що в мене такі свої поняття, які не співпадають з роллю партії. От... Одним словом він гарний драматург, драму він влаштував добру...

Розмова під час огляду „Північної серії” акварелей А.І.Буренка, присвячених перебуванню у таборах ОЛП – 3 „Лесная”.

Запис інтерв’ю 4 листопада 2004 р., Прилуки.

Біля малюнка „На лісоповалі”.

Розкажіть будь-ласка, як була організована робота на лісоповалі.

Лісоповальні бригади поділені на „звенья” ланки, в кожній по п’ять лісорубів. Старший у ланці, часто, вальщик, крижовщик займається розпилом стволів, тральовщик підкочує колоди до місця вантаження, потім ще був обрубник сучків і возчик, у якого кінь. Усе „звено” працює на колектив, на виконання загального плану. Коли я в п’ятдесят другому отримав перепустку, то я працював на лісоповалі возчиком, возив ліс. Оце на малюнку й показано.

А до того, в бригаді, ким ви працювали?

В бригаді я переважно працював тральовщиком.

Тральовщик що робить?

Підкочує колоди... Крижовщик і тральовщик – підкочують колоди ближче до дороги по якій прокладені поката.

А чим підкочувати, палицями?

Палицями. Кілок такий був...

То це ж можна надірватися...

А хто там дивився (сміється). У нас був, один капітан, ветлікар, доброї душі людина... Там трапилася така біда. Коняка зламала ногу. А він замість того, щоб мені додати строк, забрав мене до себе.

А... а я думаю, при чому там ветлікар на лісоповалі, а там же все на конях було.

На конях.

А... то ви на конях отак теж підтягували?

Да. Так працює тральовщик. Вантажать колоди на вагонетки, потім їх там уже по колодках, якщо це літом або на санях, якщо це зимою, везуть на лісобіржу, і до селища Створ, тут жила вся обслуга табору.

А то селище (посьолок) – це і є табір?

У селищі жили наглядачі, охорона, конвой. Оце (показує на картину)... ведуть тебе на роботу, конвой тебе супроводжує... Така колона йде через ліс..

Це вас ведуть назад, у табір?

Або в табір, або на роботу. Ну це я намалював, що на роботу.

А що над кожним „звеном” був один наглядач?

Чого один. Там зона. Зона... Ставили оцеплення навколо цієї ділянки лісосіки... ділянки великі дуже. Там і дороги проходять, прорубають дороги, щоб здавати ліс. Отак як літом, значить роблять такі рейки – жерді такі тонкі і на них ставлять спеціальні вагонетки, у яких колеса круглі такі з жолобом, щоб не злітало з рейки...

Ага зрозуміла...

Такими вагонетками вивозять ліс. Це зона... просіка зроблена. Просіка, а тільки по чотирьох кінцях цієї зони вишки, а огорожі ніякої немає. Там є такі пости усередині зони, по кутах стоять „попки”, їх називають, вишки такі. Одному охоронцю з вишки видно другого... кожен з охоронців один одного бачить. Якщо хтось вийшов на просіку, по ньому будуть стрілять. А крім того там є іще посередині... пости.

Біля малюнка „Втеча”

Ну от ви „звеном” працюєте, що ви не можете піти в ліс? Можете ж.

Так я, як тільки попаду на просіку, мене ж уб'ють. Там у мене є малюнок один такий. Зараз я покажу. „Втеча”. Я був свідком цього випадку. Оце от вишка, а в лісі там де лісосіка, там огорожі немає, а просто стоїть ще одна вишка, і є просіка. І от цим хлопцям-втікачам вдалося перескочили через просіку, їх не вбили. Стріляли, але не вбили. І вони втекли у тайгу, за межі цієї зони. Але їх все одно впіймали тільки на другий день.

В населеному пункті там впіймали?

Ну ще там в лісі, тут немає близько населеного пункту. „Сорок дев'ятий квартал” – це приблизно 25-30 кілометрів від населеного пункту. Так що там немає близько житла... І вони в тайзі, мабуть, вибилися із сил, не знаю як. От догнали їх. Конвой, значить, із собаками...

А собаки знайшли...

І їх так били... І притягли їх і положили біля воріт табору. Один ото покалічений, чорний увесь був, так він не міг стояти., а другого на коліна ото поставили... Вже сніжок падав от. Він в одній нижній сорочці порваній. Собаки порвали. І коло воріт їх покладали. А ранком із зони виходять в'язні на роботу, і щоб бачили, що їх чекає, якщо вони втечуть.

Чим не Німеччина?

Хе... (гірко посміхається) Оце таке...

Біла малюнка „Нижня Дергачка”**Це населений пункт Дергачка, чи просто табір Дергачка...**

Держачка це там селище невелике. Їх там два Верхня і Нижня Дергачка – два табори такі... страшні. Туди потрапити – смерть. Для простої людини вижити там неможливо.

Біля малюнка „Кезіл”**„Кезіл” – це ви були там теж?**

Комендантський ОЛП-9, місто Кезіл. Це комендантський пункт самого Кезіллага. Там управління Кизиллага і табір сам – там у місті жили місцеві жителі, цивільні. Там за містом був табір. На роботу ходили в місто і там будували будинки для начальства.

У вас друзі з'явилися там, було з ким поговорити? Тобто близькі по духу люди були там?

Були. Звичайно були друзі близькі по духу. Після звільнення ми довго листувалися. Микола Плавінський – білорус, історик і поет. Федір Федоров родом із Смоленської області, художник і поет. Вадим Басов, москвич, художник і теж пише вірші. Семен Мовчан, теж із Москви, філософ. Микола Ваняткін – лєнінградець, чудова людина, Андрій Ярошенко, українець, – композитор і музикант. Зараз уже залишилося їх тільки двоє: з Білорусії Микола Федорович Плавінський та Семен Самуїлович Мовчан з Москви, там у мене є його листи. Там є його вірші.

Так вони теж оце по такій дурниці попали в табори, як і Ви?

Так. Миколі Плавінському було 15 років, менший на рік од мене. От він там працював на конюшнях при німцях. Це було розцінено як злочин, він був засуджений як зрадник.

І що, село відправило його в тюрму?

Так, і десять років дали. „Пособнічєство” є така стаття Російського Кримінального кодексу 58-3 за „пособнічєство” ворогу. Ще один Федір Федоров. Ну той талант величезний, там є його вірші... у збірнику „Шаг вліво – шаг вправо”, я їх туди всі дав. Він жив під час війни у селі в Смоленській області і возив коменданта сільського, німця. Тоді ж транспорту ніякого не було. А в нього була коняка та якийсь чи фаєтон, чи що. Оце його злочин такий був, а йому 25 років дали. Уже немає в живих його, але такий талант, художник... Там у мене висять дві його картини маслом, і оце вірші його.

А ще була Вікторія. Вона якийсь час, а точніше, більше півроку, була для двох будівельних бригад і листоношею, і медсестрою, і продавщицею і просто доброю людиною. Через неї був зв'язок зі свободою

поза цензурою, поза охороною, тобто поза режимом. І хоч їй і перепало від конвою, та вона продовжувала робити людям добро. Отака Вікторія Євгенівна Власова, дівчина з міста Кізел, міста шахтарів і зеків.

А як ви з нею познайомилися?

Будували житло для якихсь великих начальників у таборі. Ну які там начальники – полковник, майор. Будували їм житло. І вони зайняли таку територію для будівлі, яка захопила город цієї Вікторії. Вона жила із сім'єю в цьому місті Кізел, і оце їх город захопили. Вона підходила до нас сюди. Огорожі не було, по кутках стояли по-одному „попки” – і все. І лаяли її, що вона близько підходе, а вона все одно підходила, розмовляла...

Молоді хлопці...

Так, ну всі ж такі були... я правда, не знаю, як сказати... такі трошки пригнічені, ну молодість, вона брала своє... Ну потім їй давали завдання, щоб вона купила, кому що там треба.

А вам гроші платили?

Платили, тільки більше платили з дому. З дому висилали, а так там стільки виплачували грошей, що за них нічого купити не можна було. В усякому разі довго. Один день, два дні можна було щось там поїсти там купити. До п'ятидесятого року не було взагалі в таборі ніяких ларьків, ніяких магазинів. В п'ятдесят першому вже поставили такі ларьки, в яких можна було купити цигарки, хліб, навіть булочки, пряники там і цукерки можна було купити... А далі Вікторія виконувала таке – ліки купувала, ходила в аптеку там, кому треба було ліки. Я надсилав сестрі... вірніше вона надсилала сестрі „Не оконченный роман” – календарики такі, які я малював.

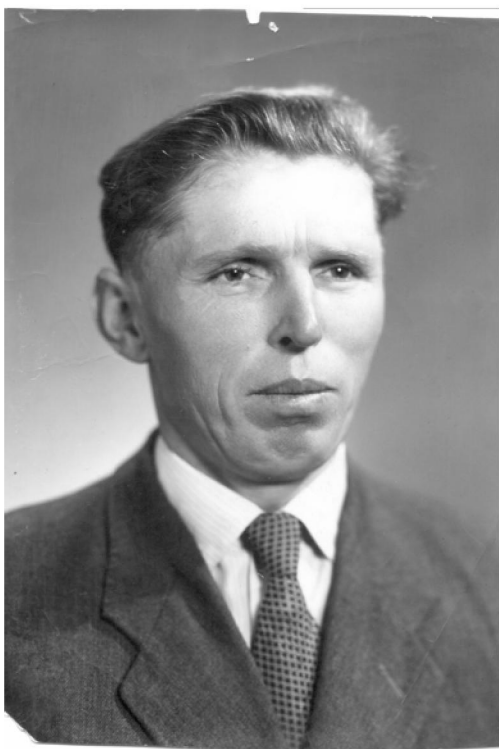
А... тут цензура була. Виходить, що не можна було відкрито написати, чи тільки на поштових картках можна було написати листа?

Були такі спеціальні бланки листів, які можна було відправляти з ОЛП. Одним словом користувалися всіма її послугами.

Вона молода була?

Так, десь їй двадцять років тоді було. Двадцять восьмого, здається, року народження. Їй там було багато неприємностей, конвой сердився, що вона тут ходила. А вона не звертала на них увагу. Її город (посміхається) мол, залізли до нас, ще й командуєте тут. Бойова була дівчина. Ми з нею до сих пір листуємося.

ГОЛОВАТЕНКО ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ

Олександр Головатенко. 70-ті роки.

1925 р.н., с. Тарасівка Покрово-Багачанський р-н., Полтавська обл. Проживає в м. Бровари Київської обл. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово вивезений до Німеччини. Працював на залізниці, азбестовому заводі в Дрездені. З вересня 1942р. до квітня 1945 р. – в'язень концтаборів Бухенвальд, Барт.

Запис інтерв'ю* 1 квітня 2003 р.,
м. Бровари

Починає знайомство, показуючи свої документи, які підтверджують перебування у концтаборі Бухенвальд.

Я декілька разів тікав у Германії... Не получилось... мене ввіймали в концлагер, у Бухенвальд завезли, після суду. У Дрездені суд був. Три місяці держали мене там у тюрмі. Народу багато...

В тюрмі Дрезденській?

В тюрмі Дрезденській, да. Там кімнатки на чотирнадцять осіб... у федеральній тюрмі, а нас було сорок чотири в одной камері. Вже пороздягалися догола і піт отак тік... поту було по кісточки.

Це літо, мабуть, було?

Вобщем, хай Бог милує, хай Бог милує!... Ой...

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

А після суду, то відправили вже Вас у Бухенвальд?

Так. А потім з Бухенвальда відправили у Равенсбрюк спершу, а потім у Барт. А концлагерь Барт – у Східній Пруссії. Там виявляється ув'язнені німці були, самі німці ув'язнені. Так вони... поставили мене до одного німця як помічником. Допомогати, він старий такий..., політичним в'язнем був.

Так, а що ви робили?

Літаки клепали.

А... ви на заводі працювали.

На заводі. Гнали нас... там недалеко завод... Короче, хай Бог милує! Хай Бог милує!

А таких молодих як ви, багато там було?

Таких не багато було, а оцих більше, що вже сорок років, сорок п'ять, п'ятдесят... Я оце згадав, у Барті вже сидимо на нарах, а я якось піднявся чи на вулицю вийти, чи що, а вони сидять, старики вже наче, старики... Ну їм років по п'ятдесят було чи що. Сидять, кричать, плачуть... (стримує сльози): „Прощай Україна! Прощай Дніпропетровщина... все таке”. Хай Бог милує! Я сам собі думаю: „Добре що я молодший, я ще не кричу, не плачу, терплю оце собі мовчки. Ну чого вони виють?”. А сам собі зарубав на носі, що звідси мені більше не виходити. Все. Життя моє закінчилося. А як я залишився живий? Двадцять сьомого квітня сорок п'ятого року повністю весь лагерь евакуйовували своїм ходом. Хотіли вже нас гнати своїм ходом до міста... забувся... Ростов. До міста Ростов. А в місті Ростов уже посадить нас... на баржу і хотіли відправити американцям чи куди, чи потопити хотіли.... Ми п'ять кілометрів не дійшли до цього ж Ростока, а німці вже звідти їдуть, уже із Ростока, на мотоциклах, на автомобілях офіцери... (телефонний дзвінок)

[...] Ото як моя доля склалася, дак то є стаття в газеті. Ото дякую, що хоч гроші мені трохи дали. То я дочці віддав, вона положила в банк і ото дає мені – п'ятьорку, десятку. Перевела мені в долари. Ну пенсію, отримується, що так вистачає, а в другому місяці трошки і не вистачає. Я ото до неї звертаюся, кажу, Люба, ти мені дай десятку чи що, щоб я дожив до пенсії.

А як вас годували там у концтаборі? Що давали?

В основном кольрабі, суп з кольрабі, така кольраба кругла, жовта. А в суботу чи неділю по п'ять картоплин у шкурці дають. Раз в тиждень. Ну хліба нам давали, але питання в тому, що хліб такий, як

тирса. Ото їси, воно в роті шамкотить. Ну одним словом, я ще не знаю, чи я ще ото так виховувався... в бідності такій, що й голодний ходив, під парканами спав...

Вийшло так: мати з батьком розійшлися, так я тільки народився. Він десь найшов, батько покійний, царство йому небесне, якусь іншу. І головне, сходу оженився! Матері моєї, а я остався в люльці у мачухи. Мені розказувала тьотка покійна: „Ми ж тебе чуть не розірвали. Мати прийшла через дві неділі, да каже: „Отдайте мого синка”. А я ні. То вона за руки його, я за ноги да, каже, чуть не розірвали”. Отакий я. З цього й почалося. Вже мені й два, й три роки і п'ять, вже і в школу навчав ходять...(плаче)

То ви і в батька і в матері жили?

Ну так. І там, і там я жив. Там такий батько був, у матері моєї, вона теж заміж вийшла. Не дай Бог! Так він мене не бив, бо я ще ж малий був, ну такий трошки підріс. А мати, оце тільки прийду, бачу мати в синяках. Кажу: „Що таке?” Каже: „Оце ж через тебе, що ти приходив вчора...” А мене не чіпає. Словом, скандал... Горе велике... Я дивуюся сам, як я оце все пережив, отаку жизнь.

А в батьковій сім'ї теж?

А там же ж мачуха. Там мачуха сказала: „Я цього і те, і інше”... Як я став ходити уже в школу, три дня ходив в школу в них, шматочка хліба не дала, не то що там їсти чи що. Я на третій день прийшов, чую, що я слабкий уже став. І замерз, це зимою було. Так я... кажу: „Ти думаєш мені їсти дати, чи не?” Розсердився, думаю, чорт, хоч убийте мене! Став їй казати, а вона: „А, так ти собака, ще й їсти хочеш!...” Ага. Ну, кажу: „Раз я собака, так ти сука”... Вона бере, ото в селі є кочерга... Та отою кочергою, ота, що хліб совають... А я сидів отак під комином, отак руки грів, так вона по руці як упорола, отак все і почорніло. Я вискакую з хати... босий і до сусідів. Там же сніг і лід іще був. Питають, що таке, а я кажу, що так і так... Ну, короче кажучи...

А батько не захищав?

Батько... пішли ж у сільраду, батько був головою сільради...

У батька така посада, не бідний був.

Пішли в сільраду, сказали так і так. Він прийшов: „Що с тобою трапилося, чого ти до сусідів прийшов?” Кажу, отак і так. Ану пішли додому, пішли. І я ото з ним босий... Хай Бог милує, с твоей жизнью! Да... Так він мачусі каже: „Що тут таке? Ти йому, каже, їсти давала? Ні. А що ж ти собі думаєш, він три дні не їв, розказує?” Откриває ком-

нату, а ну йди сюди. На неї. Вона пішла туди, закрилося, чую кричить, взяв качалку (посміхається)...

І туди прийдете б'ються через вас, і сюди прийдете, сварка.

Так. А я потім сам думаю, ну що таке – все через мене.

[...] Мені однаково було куди мене, хоч у тюрму, хоч вішайте. Мені однаково було. А як я потрапив у Германію? Староста із Тарасівки, село Тарасівка, а у нас хуторок був такий невеличкий, на хуторі ми жили. Староста приходив ввечері і каже... Я в той час жив у матері. Каже: „Олешко, якщо ти завтра ранком не відправиш синка в Германію – сама поїдеш. Вона ото шиє, розкажує все мені ото. Кажу: „ Не плачте, одвезете мене у Лубни, отправите, а я через два тижні буду дома”. І ото так вийшло. Концлагеря, пішли і пішли...

То ви до Лубнів поїздом їхали?

Мати одвезла в чотири години ночі підводою. Цей батько, нерідний наш, поїхав запрягся... Це ж наказав староста, а раз наказав староста, якщо я не поїду... Я назад уже тікав, декілька разів тікав...

А це ви вже не перший раз їхали в Лубни?

Ні. Мене вже не перший раз хотіли забрати, не перший раз, але я все тікав з дому. Все тікав з дому і ночував там, де мене ніхто не знайде. Я вже звик. Я все дитинство то в соломі ночую, ну там де тільки не ночував. Ніде мені ночувати, не в рідного батька, не в рідної матері місця немає.

А батько ваш на фронт пішов?

Ні. Він не ходив на фронт, він в Тарасівці був до останнього головою сільради. Там вже як німці пройшли, туди на Полтаву пішли, хтось доповів, що він комуніст, голова сільської ради... Поїхали, забрали і в Кременчуг. В Кременчузі там така яма, говорили, яма така, де кірпіч...

Ну табір для полонених...

Ага. Там він був. Розібралися з ним. А в Тарасівців питали, місцевих, як він себе вів. Вони сказали, що він ніколи паганого нам не робив. Випустили його. І що вийшло. Він з Кременчуга з якимсь чоловіком йшов, я цього не знаю, це вже мати розказувала. Зайшли до якоїсь тьотки, вона нагодувала його якимись чи пиріжками, чи що... Потім вони йшли вже так, на капустняк зайшли, понарізували собі з капусти качанів, понаїдалися – й заворот кишок.

Правильно, вони ж голодні були, не можна було їсти.

І заворот кишок, і там батько вмер, я даже не знаю де це село, яке село, десь в Кременчуцькому районі. А вона потім за своїх дітей да виїхала на Далекий Схід. Приморський край. І по сьогодні не знаю, чи вона жива. А брат мій один, її син, ну він мені брат по батьку вважається, в Кривому Розі живе. Я навіть з ним познайомився, приїздив до його, і по сьогоднішній день ми з ним спілкуємося. А мати його як дізналася, що він зі мною дружить – все, не стала йому писати, не пише нічого.

То ви не раз тікали, а на цей раз уже сказали, що от не поїдете, то маму заберуть. То вам уже тікати було не можна?

Я вже... мамкі сказав: “Не плачте, одвезіть мене, правда, в Лубни, завтра ранком, а я через два тижні буду вдома.” Бо я ж таки ото жив, бачте як жив... як безпритульник закончений. Я думаю, все одно вискочу, через фронт проберуся, все. А воно ні... У лісі мене в Полтаві, у польському лісі раз упіймали, то якось відпустили поляки, а вже на чехословацькому кордоні я заблудився в лісі...

То ви й з поїзда ще не раз тікали?

Да. З поїзда не вдалося мені втікти, мене ж як привезли у Дрезден, аж тоді я попросився у туалет,

Тільки привезли?

Тільки привезли... Я ото попросився, кажу: „В туалет хочу”. Ну то німець: „Бігом, бігом! Шнель! Шнель!”. Я як рвонув шнель...

А куди ж іти? Боже мій...

Ну от куди йти, так я не думав... куди? На схід буду пробиратися, і дійду якось до своїх же, до матері...

То де вас впіймали, після Дрездена?

Після Дрездена, значить, як я зміркував... оце ж хожу, хожу там, тут же вагони... сортують – ото станція така. Потім бачу, пасажирський поїзд – ага, пішов я туди. Хай ще один прийде, а сам сиджу у куцах. Думаю, ще один прийде, сяду... почеплюся на вагонах пасажирських і десь поїду, кудись поїду, а потім я... От іде ще один пасажирський поїзд, чіпляюся ззаду, зі зворотної сторони, на ходу через дах заліз у вагон. А тут... кондуктор. А вони ж усі такі, ходить народ такий...

Ну а вас же зразу видно, звідки...

Ну звичайно (сміється)... А на мене глянув, посміхнувся, підійшов – „Документ”. Нема в мене нічого, нічого нема. Пішов. Пішов,

коли з поліцаєм приходять... Забрали мене. Розпитали. Там, у них перекладач із Росії є. Я – отак, отак, із поїзда відстав. Наш поїзд прийшов у Дрезден, а потім кажу, я вийшов із туалету, а поїзда нема, поїзд пішов далі. Що я йому буду казати? Викручувався, як тільки міг. Я побув там тиждень, в поліцейській дільниці, а потім мене в “чорний ворон” і – в дрезденську тюрму. І отам почалося слідство сумашедше. Там така слідча кімната і сидять ці слідчі, і б’ють як попало! Що-небудь не так сказав, і по голові, і по плечах! Палки такі резинові!... А потім уже слідство те закінчилось, через... Три місяці слідство тривало. Мене ж виявляється, я там документи бачив, що вони звірялися, чи я з Лубнів, отут десь написано, що мати Оришка. А, думаю, звідки ж вони знали... (показує документи).

Ну, короче кажучи, із під Дрездена я потрапляю у Бухенвальд, і там ото каміння тягали. А там той камінь береш, трохи менший камінь узяв – б’ють страшно. Щоб більше ж перенесли. У них десь будівництво там було, чи що. Одним словом переніс я дуже, дуже важко. Ну я вже спокійний був, бо, думаю, звідси мені вже не вийти. Оце думаю, все – оце вже труба! А воно що, бачиш, ще й на сьогоднішній день.

І слава Богу. То це перший раз ви попали в Бухенвальд. Через півроку вас отправили обратно у Дрезден на азбестовий завод?

На азбестову фабрику. Там тоже я побув з півроку і відтіля тікав і вже забрали мене з кінцями. Вже відкривається така кватирка у дверях, де ці вахмани, і дають хлопцям, у кого там є судовий лист... Усім білий, а мені червоний. А я кажу, що ж це таке, у хлопців питаю. Це всім білі, а мені червоний. То, кажуть, тобі вручили ... раз червоний – це все. Там у документах значиться, що я втікач. Так мені оце червоний документ і до кінця війни. І стали тягати оце і в Равенсбрюк відправили мене, потім у Бухенвальд, Барт. Із Барта я вже нікуди, до кінця війни робив на заводі з тим німцем.

А як німця звали, не пам’ятаєте?

Віллі. Хороша людина... (плаче). Нехай собі... та хай Бог милує! ... Мене оце як починають питати, так я кажу: ”Не питаєте, бо воно мені, кажу, так перевертає все в душі, як я згадую все те”. Сума сойти! (схвильовано). Да хіба ж таке людина може таке пережити! А я ж оце пережив.

А звільнили вас американці чи наші?

Да, отож, докажу. Цей німець говорив значить так. Давай, Олесь... Він мене Олесь називав, давай відставати, відставати... А 170

тисяч нас гнали, жінок і чоловіків. А він каже, давай відставати, відставати будемо... і в самому кінці будемо йти. А тоді, каже, може оця підвода с кулеметами, каже, може, вона трішечки вперед вирветься... А поряд ліс – ліс такий, непрохідний. Ми в кювет попадаємо...

Коли із Ростока їдуть мотоцикли, машини і німці, військові і все. Та кричать цим, вахманам, которі ззаду з цим кулеметом їдуть же: „Куди ви їх гоните? В Ростоку Іван вже командує”. (Сміється). А я ж чую, що кричать ото „Іван, Іван”. А я в німця питаю: “Вас іст лос?” А він говорить: “В Ростоку Іван уже.” (Сміється)... А ми відставали, відставали, вже метрів на 15 відстали. Тоді німець – це ж торба в його, там нам на дорогу ж видали ковбаски потроху, хлібця ж – з цією сумкою туди впав... А я думаю, що ж я буду йти? І теж за ним. Попали у кущі, і хто зна – чи буде стрілять, чи не буде. Ми бачимо поїхали наші, поїхали...

Таки поїхали на Росток?

Таки поїхали. Вони до Ростока не дійшли все одно. Вони оце... сто сімдесят тисяч – багато народу. Вони як почули..., вони почали нападати, оці в'язні всі, нападати на вахманів. А ті – хто втік, а хто не втік. Так розказували, один там... вахман, такий був, Флік, такий німець... за вахмана був, есесовець. І так він бив! На кожному кроці, бив і прямо!.. Оце у нас монашки, ми їх називали, вони тут чередою з лісу йшли, ти йдеш, а він підбігає, і так ледь-ледь не в колії йдеш, вибиває цю і по голові як ударить! Кров так і пішла... Вони цього вахмана піймали, це ж розказують, отак налетіли! Вже, кажуть, його нема, того есесовця противного. А що ж він, де ж він? Дівчата каже, піймали його, ув'язнені, а ті вахмани порозбігалися, і оце весь народ, сто сімдесят тисяч по лісах... Ох... Дівчата піймали і нап'яли між молоденькими ялиночками, пустили і роздерли... Мені аж страшно стало, як це так... Да...

[...]Тихо. Тихо, немає нікого. Ніхто ж нічого, не стріляє, не балакає, не людей немає. Ага. Ми з німцем пішли там, знайшли будівельну будку, там будівельники щось робили. І там окупіровалися. А я йому кажу: „Ти тут будь, а я піду подивлюся що там на дорозі”. Та пішов, дивлюся – нема ніде нікого. Із Ростока, чую на коні хтось їде, бо кінь же коп, коп, коп, коп. Став придивлятися – їде якийсь офіцер, бо й пагони є. А я із села як поїхав, пагонів не було ще. Пагонів не було. Нічого, думаю сам собі, буду стоять, поки не під'їде. Думаю, американець мене не троне. Хе (сміється) в цій формі... підїжджає: “Здрасьте”, “Здрасте!”. “А хто ви?”. Кажу, руський – там українців вобще не називають...”

вали, українців не було, руські, всі руські. “А що таке?” Да я, кажу, оце ж в концлагері були, так всі пішли, а в мене напарнік німець, тоже в’язень, так, говорю, він там лежить у лісі. „Ага, ну хорошо. Значить, сейчас из Ростокa будут ити пленные немцы, и там смотри, что там у них – бинокли, ножи там все – отбирай”. Да я, кажу, вони мене не послухаються. Я ж іще такий худющий... (сміється). „Не бойся, не бойся. У нас сейчас пойдут телеги, разведка, все”. Да, почали йти німці, ну я нічого так, кажу їм, щоб здавали зброю... Я там собі за годину назбирав кучу... А сам цей офіцер поїхав. Я, каже, скоро повернуся і дам тобі тоді команду, що ще робити. Ага. Він через години півтори вертається, а я чекаю його. Вертається – „Ну що?”. Та, кажу, тут дещо тут кинули, он туди в куток. „Ага, ну хорошо. Сейчас будет телега ехать и тебя заберет. А тебе, значит так, иди в село, ты парень молодой”... Оце мені скільки... в сорок п’ятому році було..

Двадцять років.

Ще й не було, у серпні місяці двадцять... „І візьми в селі... У їх продуктів – отак! Бери собі, що на тебе дивиться. Візьми того, напарнікка свого... А звідкіля він?” Кажу, з Гамбурга. „І возьми добрий велосипед знайди, і хай велосипедом їде додому. Я йому напишу довідку російською, щоб його ніхто не чіпав. І він цю довідку буде пред’являти і велосипедом потихеньку додому й доїде”. Я йому (Віллі) розказав, він засміявся... заплакав (плаче)... Я йому привіз велосипед, костюм, він переодягнувся. „А куртку, скажи, хай не знімає, там номер. Так в ній і буде їхати. А ти отут два тижні поправляйся, їж. Тільки багато жирного, такого м’ясного не їж, бо вийде заворот кишок, і ти помреш.” Нажимайте, каже, на молочні продукти, на кефір, отаке все. Він каже, щоб ми живі осталися. Через два тижні, каже, заберем тебе в частину. Забрав він мене в частину, через два тижні. Привіз він мене у частину... А в частині мене теж відділ кадрів реєстрував, хто такий? Направили мене в табір, де перевіряються.

Фільтраційний лагерь?

Отам написано, що я проходив (показує довідку з архіву). “Держперевірку проходив по липень 1945 р.” Ага, держперевірку пройшов. Півтора місяця я проходив.

Не чіплялись до вас?

Ні, вони, помімаєте, вони чіпляються до тих, хто був поліцаєм або старостою. А там не збрешеш, там у їх отакі книжки, і оце розказуєш, ага, я сказав щось не так, або не сходиться з цією книжкою...”Ні,

ні, ви не правильно говорите”. Там ніяк не збрешеш! Ніяк (емоційно), ніяким способом не збрешеш! Він каже: “ О, от этот человек правду говорил, значит он остается в этой части”. И залишили мене при частині. І не знаю, чи рік, чи може півтора, розбирали електростанції і вантажили на платформи й відправляли в Росію. Потім у нас постачання було дуже погане, все зруйноване було. ... І потім, потім цю частину відправляють у Росію, в місто Калінін, на будівництво шовкового комбінату. Закінчилася вже війна, значить....

Да... Працювали теж не мало. ... Митя приходить до мене в палату, Митя: „ Пойдем, тут через забор дівчата...”. Погуляли ми, а хтось і сказав начальнику, що ми пішли туди і туди (сміється). Він стукає... Зима... Кажу дівчатам щоб не відкривали бо може хтось сторонній та п'яний, знаєте.

Дак Ви як? Були на казарменому становищі?

Казармене. Казарма, а поряд через паркан дівчата, такі будинки у них були свої. І от ми туди пішли.

А ви вважалися воєннозобов'язаними?

Так, так. Я вже кажу: „Мітя відкривай, бо буде скандал”. Відкрили двері дівчата, відкрили, бо кажуть, що ми вже не можемо. А стукають і стукають. І в двері, і у вікно. Приходить командир часті... Йолкі зельоніе! Це ж ми не сподівалися – а командир часті, взимку, в шинелі... Так розкричався! Та я вас! Та я вам!... Нас же тільки двоє. Що він робить? Посадив мене... Посадив на гауптвахті. Ми з Мітею сидимо ото, а посильний, це ж перед Новим роком трапилося, нам каже, що це він нас лякає. Ага, лякає! А потім з нового року подав у суд. Та був суд, так дали щось по два, чи по три роки тюрми! Після концлагерів! Отето, думаю, заробив! Йолки! Ну нічого, це можна ще й записати...

Ну дак, а чого? За що вам дали? За те, що до дівчат...?

За те що порушили дисципліну..

Так два-три роки тюрми дали?

Дак він що... Ми ще й в тюрмі були.

То ви що, й відсиділи три роки? Чи ні?

Ми ще й в тюрмі були, ще до суду, до всього... Коли отримали документ, що нас амністували.

Отаке-то моє життя!.. Не дай Бог комусь таке пережити!..

КОРОБЕНКО МИХАЙЛО МИТРОФАНОВИЧ

**Михайло Коробенко.
Німеччина, 1944 р.**

1923 р.н., с. Бурти, Кагарлицький р-н, Київська обл. Проживає в м. Бровари Київської обл. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працював в сільському господарстві Німеччини.

В неволі

Народився 10 жовтня 1923 року в с. Бурти, Кагарлицького р-ну, Київської обл. в сім'ї селянина. В 1930 році помер батько, мати, Улита Сергіївна, виховала сама двох синів. Старший, Василь Митрофанович 1919 року народження загинув на фронті у квітні 1944 року в Румунії.

На початку серпня 1941 року німецькі війська наблизились до Буртів. До цього часу значна частина чоловічого населення Буртів була призвана в армію. Було евакуйовано значну частину техніки, коней, великої рогатої худоби на схід.

В 1941 році був хороший урожай зернових. Частину врожаю, яку не вдалося зібрати до приходу в село фашистів, люди змушені були знищити, щоб не дісталось фашистам. З жалем палили колгоспники плоди власної праці, але іншого виходу не було.

2 серпня 1941 року на підступах до села зав'язалися бої. Вони тривали два дні. Під натиском переважаючих сил ворога радянські війська змушені були відходити на схід. 4 серпня 1941 р. німці увійшли в село.

Прикривати частини, що відходили з Буртів, залишилося кілька воїнів на чолі з молодшим лейтенантом, прізвище якого так і зосталося невідомим. Воїни вибрали зручну позицію і відкрили по німцях шале-

ний кулеметний вогонь, 38 фашистів знайшли собі могилу на підступах до села. Воїни загинули смертю хоробрих. Молодшого лейтенанта, що стікав кров'ю, німці закололи штиками посеред села і декілька днів він лежав у кюветі. Хоронити німці не дозволяли, і лише коли вони пішли з села, селяни похоронили героя в саду біля школи.

Після приходу фашистів, за наказом німецького коменданта з Кагарлика, був скликаний сільський сход. На нього допускалися лише чоловіки. Німецький комендант через перекладача оголосив про встановлення "нового порядку".

Німці встановили в селі жорстокий поліцейський режим. Створили сільську управу, призначивши старостою колишнього царського жандарма М.О.Коробенка, а синків, колишніх противників радянської влади, які хтозна звідки з'явилися в селі, – поліцаями.

От і почалося з цих днів життя при "новому порядку". Селяни проводили саботаж всіх міроприємств, що запроваджували німці. Спалили молотарку за селом.

Одним з таких міроприємств була агітація за добровільну поїздку на роботу до "квітучої Німеччини" (так німці писали на плакатах, які скрізь вивішували).

Але на цю уловку ніхто не попадався, вся молодь села старалася уникнути відправки. Ховалися по лісках, в скиртах соломи, утікали в інші села, де їх ніхто не знав. Деякі батьки викупували своїх дітей у поліцаїв за горілку. Так були викуплені М.Г. Коробенко та Є.Я.Рибак.

Був у селі навіть такий випадок, що батьки Василя Рибачака його замурували в запічку і пустили туди дірку, щоб він міг вилізти по потребі, а також поїсти. Але не судилося Василеві залишитися живим. Провокатор видав Василя поліцаям. Хлопця зловили й відправили у 1942 р. до Німеччини, але по дорозі ешелон був підірваний партизанами. Багато людей загинуло, в тім числі і Василь.

Навесні 1942 року фашисти почали забирати молодь на німецьку каторгу. В управі староста М.О.Коробенко, начальник поліції В.Я.Антошко і писар І.І.Іванченко склали списки до відправки. За списками викликали до управи і під конвоєм поліцаїв відправляли на збірний пункт у Кагарлик, а звідти в закритих вагонах (телятниках) відвозили у Миронівку, де формувався состав, і далі – на Київ. З Києва до Німеччини. За час окупації з села було забрано в Німеччину 288 осіб. Брали дітей 14-15 років. По дорозі до Німеччини зупинялися в Польщі у містах Тарнув і Краків.

Привезли нас у Німеччину 22 квітня 1942 року спочатку в м. Магдебург, а потім в м.Бернбург. От тут і почався торг невільниками. Представники підприємств і фірм та бауерів ходили вздовж вистроєного ряду і вибирали собі рабсилу.

В Німеччині нас не рахували за людей. Нас могли побити, відправити в табір, зовсім знищити. За працю зовсім нічого не платили 2 роки, з 1944 року почали платити по 4 марки в місяць.

Годували бруквою, шпинатом і давали кусочок ерзац-хліба.

В 1943 р. я попав у штрафтабір м.Бірштейн крейс Гельнгаузен.

Причиною було те, що я не витерпів і відніс на кухню хазяїна похльобку з брукви й вилив її у помийне відро.

На другий день хазяїн визвав поліція, той мене віддубасив гумовою палкою й відправив у штрафтабір. Там ми працювали на лісо-розробці. Заготовляли ліс на залізничні шпали.

Після визволення був призваний польовим военкоматом у Радянську армію в 1945 р. 14 квітня.

Тяжкої неволі не винесли мої земляки. Загинули в Німеччині і не повернулися додому: Михайло Антошко, Федір Матьора, Антін Савченко, Ганна Пасічна, Одарка Захарченко, Олександр Бондаренко, Микола Ткаченко, Сава Бацан, Марфа Мельник, Іван Бобровіцький, Василь Білека, Дмитро Капітоненко, Ганна Машуренко та інші.

Ще хочу звернути увагу й на таке. Нас, українців, німці ділили на дві категорії – східняки, і західняки.

Хто був з Східної України, тих клеймували знаком OST, а хто був із Західної України, то не носили ніякого знаку. Вони користувалися правами так званих „привілейованих”. Їх не обмежували правом пересуватися по Німеччині. А також вони мали право в пивнушці пити пиво разом з німцями. Нам усе це було заборонено.

Два наші хлопці із с. Бурти, Кагарлицького району, Київської обл. Бордюг Микола і Савченко Іван втекли з табору, перебралися через кордон у Чехословаччину, там вступили в партизанський загін, а потім до кінця війни воювали в складі Радянської Армії. Микола Бордюг вернувся з армії після закінчення війни інвалідом (не було правої ноги).

Спогади написав Коробенко Михайло Митрофанович, бувший остарбайтер.

Рукопис, 2003 р.

Затис інтерв'ю 29 вересня 2004 року, м. Бровари.*

У квітні місяці сорок другого року, нас забрали в Німеччину. Багато. В Миронівку привезли, там уже стояли ешелони з Донбасу та Кіровограда. Сформували состав і повезли на Київ. У Києві нас, на станції, розгрузили і на вулиці Комінтерна помістили в будинку колишнього обласного військкомату. На другий день ранком, нас знову під охороною поліції привели до залізничної станції „Київ” і повантажили у товарняки... І у кожному вагоні був поліцай, охоронець. Нас там набили у вагони дуже багато..., ну просто страшно!.. Я не знаю скільки... як оселедців. І привезли нас у Польщу у місто Тарнув. Там у Тарнуві нас... погнали в баню для санобробки. Проти вошей і різних інфекцій помазали нас чимось таким вонючим. Знову повантажили у вагони і повезли в Німеччину. Привезли нас у місто Магдебург, де розмістили нас у будівлі якоїсь школи. А на другий день вже Паска... Дзвони дзвонять, а нам здавалося це так дико... Рано-вранці нас привезли на станцію і поділили – хлопців окремо, дівчат – окремо... Хлопців привезли у місто Бернбург. І там на станції нас построїли і приїхали німці-покупці, почали забирати нас. І я попав у село... я забув як воно називається... від міста Бернбурга десь кілометрів 12, до хазяїна. Зі мною там потрапив ще один хлопець з нашого села. Я ж до війни був студентом, встигнув закінчити три курси Маслівського сільськогосподарського технікуму. І цей хлопець, мій односельчанин похвалився господарю, що я студент. Хазяїн мене не злюбив... Він вважав, що раз студент, то буде антинімецьку пропаганду проводить, і так далші, розумієте? І от одного разу... Принесли їсти нам брукви... Ви знаєте, що це таке?

Всі розказують, що їли брукву, ну я не уявляю, що це таке. Як буряк?

Ні, не як буряк. Це таке, як зимова редька. Ото якщо її зварити, то жовта така юшка виходе. І гірка, як ото редьку їси, то гірке таке. З нами там обідав ще й поляк один, також працював у нашого господаря. Цей поляк і мій односельчанин мовчали, а я не витримав, взяв та й відніс оцю їжу на кухню і вилив у помийне відро. Хазяйка похвалилася хазяїну. І на другий день той визвав поліцаю, поліцай одлупцював мене гарно і забрав у Бернбург, у тюрму.

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

Це сорок третій рік уже?

Да, це в сорок третьому році було. Це десь було у червні, чи серпні місяці. І тоді... Не тільки я один, там багато такої братії назво- зили в ту тюрму. І з цих хлопців, що проштрафилися, сформували та- кий состав і відправили у табір на лісорозробку.

А, то це не виправний табір?

Лісгосп. Це державне підприємство. Нас везли вночі, американ- ці сильно бомбили. Проїде трохи і стає ешелон, тут же й охорона, щоб не попали під бомбардування. Перебомбили ці союзники... Бо нас туди на захід до Швейцарського кордону везли, так званий Шварцвальд.

А, знаю, Шварцвальд.

Перебомбили і знов ми їдемо. Ну я запам'ятав такі міста, як станція Фульда, Кельн запам'ятав, кудюю нас провозили... Був у нас за наглядача Ніколай Шмідт, руський німець із Новгородської області. Він добровільно приїхав в Німеччину, і в нас був за наглядача, окрім поліцає. То він казав, що там недалеко від нас місто Франкфурт-на- Майні і місто Нюрнберг.

Ми там працювали у лісі. Що ми робили? Робили повалку лісу, різали ліс, обрубували гілля, розрізали стволи на такі плахи: 2,5 метри на 1,5 метри. Для чого – нам цього не пояснювали, ми тільки робили... Потім корчували пеньки... Також заготовляли чурки для газогенера- торних автомобілів. У них були такі автомобіли, що по боках такі баки, туди завантажували дерево, дерево те тліло і на тому газу ті автомобілі й робили.

Табір був розташований біля міста Генгаузена. Це місто від та- бора було так кілометрів може чотири, чи що. Така споруда, наверху грати на вікнах, і... нари трьохярусні стояли...

А скільки в лагері бараків отаких було?

Один був. Але що? Нас же як привезли ото багато, то не всіх в одне місце. Наша група потрапила оце в Генгаузен, а інших – в інше мі- сце... На ніч нас закривали... В тамбурі стояла параша для всього. І з лісу як їдемо, то кожний ніс із собою декілька полін, щоб протопить цей барак, бо там серед кімнати стояла така буржуйка... Ранком відкривали нас і командували: „Ауфстретен!”, значить, „Виходь!”. І знов, нас вели чотири німці і цей Ніколай Шмідт, у ліс... Там ми робили до вечора.

А годували де ?

А годували тут, на нижньому поверсі, де кухня та інші підсобні приміщення. А на другому поверсі був барак оцей...

Двоповерховий?

Да. Там чоловік сто було, у цьому таборі. Я не знаю скільки... Ну чимало нас було... І оцей же, з нашого села, Письменний Микола Опанасович, що про мене розповів нашому хазяїну, теж був!

То він з вами попав і в цей же лагерь?

Туди попав, теж.

А одяг який був у вас у цьому таборі? В чому приїхали, в тому й були?

Да, в чому приїхав, в тому й був. У мене, наприклад, був такий піджак, цей український, ото пошитий, чоботи ще з дому. А тоді, наприклад, я рубав оце сокирою гілля і розрубав собі чобота одного... то тоді дали нам... так звані гольцшуги. Дерев'яна колодка, а зверху із парусини набито...

А потім, в сорок четвертому році, десь в кінці квітня місяця, нас вивезли з цього лісгоспу. Тоді американці сильно бомбити там почали... Коли вони вже висадилися там у Франції, то нас в середину Німеччини почали перевозити. Було, бомблять оце де-небудь, то ми розбіжимося. Нас поліція половить і знову нас у такі групи сформує. І ми працювали на розчистці населених пунктів після бомбардувань.

Це десь в кінці сорок четвертого вас стали перевозити?

В сорок четвертому році, в кінці квітня місяця.

Просто десант американський висадили у червні, і я думала, що Вас десь влітку мали перевозити десь.

Ні, ні. Вони ж мабуть знали, що будуть висаджуватися.

То ви в цьому таборі десь рік пробули, на лісорозробках?

Ні, я в цьому таборі... виходить так :листопад, грудень, січень, лютий, березень і квітень... – півроку.

А потім до визволення ви постійно в цих групах по розчистці міст працювали?

По розчистці... А тоді, значить, хто... куди хотів, той пішов. Той пішов там у село якесь до хазяїна попросився... – брали. Я пішов до свого колишнього хазяїна, де я зразу працював, як нас привезли в Німеччину.

Він виходить, десь недалеко був?

Не дуже далеко був. Я пішов до нього, він мене прийняв назад. І тоді американські війська визволили нас. Це недалеко від Ельби було, 18 кілометрів... Зразу до нас приїхали радянські представники, офіцери, забрали нас... на територію, в зону окупації Радянської армії...

То там був і фільтраційний табір, і вас в армію забрали чи як?

Там був, так званий 388 фільтраційний табір НКВД СРСР. Де перевіряли. Провірили нас. І потім мене у цьому таборі залишили працювати. Я писарем робив. Було привезуть оце вночі ешелон дівчат, що були в Німеччині... десь із американської зони. І ми їх перевіряли. Одним словом, офіцер сидів там допитував, а моє діло було анкету заповнювати. Ну там, прізвище, ім'я, по-батькові, коли забрана, де була, де батьки і так далі.

А розкажіть, який цей табір був, де жили люди?

Оцей фільтраційний? Фільтраційний табір – це, наприклад, був такий фільтраційний табір у місті... Косвіг, це десь кілометрів шість от Ельби... І в місті Дессау – це над самою Ельбою. Розташовувався він у колишньому німецькому військовому містечку, де колись німецькі льотчики жили. Були там казарми, і ми в них жили. Було робітників цього табору фільтраційного... десь приблизно вісім чоловік.

Було всього вісім чоловік?

Да. Було вісім чоловік, офіцерів, вісім кабінетів. От. І в кожного ж був писар, такий як я. І привезли, наприклад, там тисячу осіб, за одним разом. Кожний визивав, і... швидко ця справа йшла. А потім, дивилися, деяких дівчат направляли на підсобні господарства, у військові частини, або санітарні госпіталі, деяких додому... Виписували їм посвідчення громадянина СРСР. Бо ті, що були в Германії, вони були позбавлені громадянства СРСР. Їм довідку таку ми виписували... І вони, коли приїжджали додому, йшли в органи НКВД, з цією довідкою, їм уже й паспорта тоді давали.

А де жили в цьому фільтраційному таборі. У вас окрема кімната була, чи як?

Я жив із офіцером, капітаном Зімовейським, тим, що допроси робив.

Скільки років ви там були?

Я був у цьому фільтраційному таборі... Аж у сорок шостому році, ну це десь узимку, я звідти демобілізувався.

Це вам зарахували як службу в армії?

Тут така справа... Це... називалася, організація така була в армії СМЕРШ. „Смерть шпіонам”.

Я знаю СМЕРШ. То це ви в СМЕРШі були?

Оце я в СМЕРШі був. То нас зарахували, як учасників війни, ну як учасників бойових дій нас не зарахували, тому що на передовій ми ж не були. Розумієте. Знаєте що таке СМЕРШ?

Знаю, знаю.

А в армії інакше їх називали – „особий отдел”. Вони не підлягали ніякому командирі... ні піхоти, ні артилерії... при кожній дивізії було декілька таких відділів. Оце я там робив писарем.

А потім вам розрішили додому повернутися в сорок шостому?

А в сорок шостому році мені виписали документи..., і я повернувся додому. Став на облік.

А потім ви пішли далі вчитися в той самий технікум?

Ні. Я... закінчив у Київській області Ржищівський педагогічний технікум... Мене туди прийняли відразу на третій курс, так як я до війни закінчив Маслівський сільськогосподарський технікум. Я закінчив три курси цього технікуму, але державних екзаменів не здав – війна перебила. То мене зарахували на останній курс у Ржищеві. Я його закінчив. Після того я пішов працювати в школу. На молодших класах рік попрацював. А потім... я поступив у Київський вчительський інститут, був на Татарському провулку такий двохрічний інститут. Теж закінчив. А потім на заочний відділ педінституту Київського нас прийняли таких, хто закінчив вчительський інститут, на третій курс без екзаменів. І його закінчив.

Скільки років ви в школі пропрацювали?

Я в школі пропрацював... з сорок шостого... по вісімдесят шостий рік. Сорок років.

А скільки ви директором школи були там?

Я з сорок сьомого по сорок восьмий рік у сусідньому селі, там таке невеличке село Гороховатка було... То я там рік був директором семирічної школи.

А в Буртах, ви хіба не були директором?

А в Буртах я був завучем у школі. А потім я працював рядовим вчителем.

І створили шкільний музей?

Цей музей я своїми пучками стягував, з учнями... Учні мені допомагали. А тепер, здається, я так відчуваю, що він там... вже пропав.

То ви перед війною сільгосптехнікум закінчили?

Да Маслівський сільгосп технікум.

А вас не мобілізували в армію, ви ще не підпадали під мобілізацію, це двадцять другий рік, а у вас ?

Двадцять третій. А двадцять другий... до війни робили тільки майський набір. А двадцять третій чи двадцять четвертий ні.

А у вас братів, сестер у сім'ї було скільки?

Оце я і брат. А була в мене сестра, то вмерла в голодомор 1932-1933 років, а був ще старший брат, то він помер у цей голодомор, що раніше був у 1922 році.

А ви мені колись так цікаво розказували, як німці у ваше село прийшли?

Я можу вам багато дечого розказати про Германію. Багато цікавих різних випадків траплялося.

То розкажіть мені як ви були у цій тюрмі?

Назбиралося нас там багато люду: той проштрафився, той те, той те...

Скільки вас там тримали, декілька тижнів тримали, в тюрмі?

У тюрмі? Тиждень усього. Били, їсти не давали. Спати – цементна підлога, такі стіни чорні і потьоки течуть. Страшне діло.

І на нарах спали?

Прямо на полу, хто де примостився. Оце таке. А тоді нас всю братію непокірну зібрали... і – на лісорозробки.

Як для вас почалася війна?

Я вам скажу. В сорок першому році перед державними екзаменами, нас, хто був уже на випускному курсі, направляли на активну практику по колгоспах. Я потрапив у Ржищівську МТС, тоді колишній Ржищівський район Київської області, колгосп “Ударник” село (Демівщина). І коли німці вже підходили до Білої Церкви, тут уже близько були біля села... Стави, вже до Узина підходили сюди... Поступило з райкому партії таке розпорядження... евакуювати все: скот, свиней, техніку, а зерно роздати людям, щоб німцям не досталося. А голова сільради і голова колгоспу... „змотали вудочки”, а мене оставили, щоб я оцим питанням займався... Там ще шістнадцятирічні хлопці погнали скот і через Дніпро в Гребенях плавом їх переправляли. Корови пішли і свині плавом... А техніку перевезли аж у... Канів і по мосту переправили через Дніпро і далі аж вглиб Росії. Я залишився сам. Ну що робити? То я бабам кажу: „Беріть, хто скільки подужає хліба”. Вони з комори брали. А кури були, так я поставив одного діда, щоб він їх порізав. Бо баби як будуть глядіть, щоб там яке яйце знесла, то німці прийдуть і

собі заберуть. Дід так робив, ножем горлянку перерізував і кидає, а баби беруть собі додому. Кури перерізував на курятнику, розібрали люди, щоб німцям не попали. І я тоді остався сам. Піду – в конторі діти вже рахівницю до мотузка причепили, катаються (сміється) один одного возять... Людей нікого, скотини ніде немає... Оце село од мого села... десь 15 кілометрів. То я тоді що? Ото як кажуть в кіно: „Бери шинель, иди домой”. Я (сміється) забрав свого піджака і прийшов додому. Ще не було німців.

Четвертого серпня німці підійшли під Бурти. ...В Буртах посередині стояла церква. І там наші хлопці прикривали відступ частини. Оставили загін, заградотряд, німців здержувати. І... німці, коли йшли на село, то не доходячи до села півтора кілометра, в полі... їх зустріли із церкви... з дзвіниці... кулеметним вогнем наші ті хлопці. Полягло там німців тридцять чотири, їх там тоді й похоронили. І гробки ті були... І я з Германії тоді приїхав, то гробки ті ще були, могилки... Тоді, коли робили трасу асфальтову, то бульдозер їх розрівняв.

І тепер на місці могил дорога?

Ну так оце дорогу ж робили, а треба ж насип насипати... А поряд могили були... Ну так звідси землю і насипали і звідти, де ці німецькі могили були. Чоботи їхні валялися, я навіть медальйона одного найшов.. німецьку похоронку...

І тоді німці пішли в Бурти з іншого боку... Стали переходити ставок... вірніше ставок випустили, там річка така невелика протікала. То наші як відступали, то місток підірвали, а оці береги замінували. І німці коли проходили, то їхня одна гармата підірвалася на мінах... Так вони тоді що? Вони, тоді послали полонених розміновувати ці береги. Наші полонені там шукали, шукали ці міни і там і загинули. А офіцера того, лейтенанта, я забув як його прізвище..., який керував прикриттям, німці посеред села закололи штиками, і покинули, й не дозволяли хоронить. І тоді бабки... і там один дід Лисенко Семен Андрійович, він уже покійний, цього лейтенанта забрали і похоронили. А... серед оцих убитих, що на ставку загинули, був один Лісовий Петро ...уроженець села Хоцьке Переяславського району, „в случае смерті” – в похоронці було написано – „сообщить сестрі, Лісова Дуня” така. Я вже коли робив у музеї, написав у Переяславську районув газету оце повідомлення. І сестра його, і його батько й мати приїжджали до мене в Бурти, прямо до мене на квартиру... Я їх угостив, пообідали...Тоді пішли до мене в музей, показав їм місце поховання їх сина. Я, потім, як був на

курсах підвищення кваліфікації... я до їх заїжджав, вони мене сильно запрошували. Прийняли мене добре, мене розпитували все...

Тобто полонених, солдат, які загинули, в одному місці поховали всіх?

Поховали їх оцих що загинули... От уже німці пішли, то поховали їх біля церкви. Там їх було шість могилок біля церкви...

А ще такий випадок був. Я тоді вже в музеї робив. Ще такий... Десь я їздив у Черкаси до дочки, коли жінка каже: „Тут до тебе приїжджали”. Як і що до чого. Прийшли в музей, питають де ти живеш, я сказала, що тебе немає дома, то вони поїхали в Київ, а завтра приїдуть. Виявляється що? Один німець... загинув під Буртами. І в Німеччині там отримали похоронку: „загинув село Бурти, Васильківського повіту, Київської губернії”. Так написано. І фамілія, ім'я, отчество. „Похований біля церкви”. Точно, був такий похований німець біля церкви... Я на другий день прийшов у музей, приїжджають вони. Виявляється, два хлопці з Чернігівської області в НДР служили в армії, це ще війська радянські там стояли. І вони самі шоферами в авіачастині служили. А там працював один німець-технік вільнонайманий у військській часті... І коли розговорилися., він розповів, що дід мій там і там похований. Де? Дак він зняв ксерокопію з того повідомлення німецького і дав їм. Хлопці ці із ним разом приїхали – покажіть могилу. А могили нема, бо коли дорогу робили, то згорнули. Що ж робить? Я...

І церкви тієї теж нема?

І церкви тієї теж нема, там магазин уже. Я дзвоню цьому воєнкому... як бути? Кажуть, скажи, що я уточню, приїдьте пізніше і так дальші... Вони мені оставили адресу, щоб я написав, як уточню А що уточнювати. Він хотів навіть забрати останки в Германію, щоб перезахоронити...

Довго у вас стояла ця військова частина, яка захопила Бурти?

Я розкажу, скільки. Ні стояли вони недовго. Отак річка текла, а тут я живу, вулиця так ішла до річки, і через річку такий місточок. І вони на цій вулиці обозом стояли. Вони такі... Їх можна було як горобців передусити. Я було піду до дівчат гуляти на сусідню вулицю. Іду через ті обози години у дві ночі, а ніхто мене не спиняє. Я було перейду через річку, а ніхто мене не спиняє. Так вони приблизно неділь дві постояли...

Ходили, грабували по хатах?

Да, да...”Млеко, яйки...” Ми і слова знали. Один там... (сміється). За німців же було так, як ти колеш поросю, ти повинен скільки-то м'яса здати натурою, а то решта тобі сала. А один зарізав кабана, і не здав нічого. А поліція місцева... були наші там місцеві поліцаї... А хто в поліції були? Люди, які були ображені..., сердиті на радянську владу. В того батько був куркуль, а в того був поліцай при царській владі і так далі. Хто-то доніс. Його жінки брат двоюрідний та був у Німеччині в полоні ще в першу світову війну і прийшов з полону аж у 1926 році. Так він німецькою володів вільно, бо був у приймах у немки. Він йому сказав. А той же з німцями так балакає. Що ж воно, вони ж забирають м'ясо, сало. Так німці цього ж брата їхнього гарно оддубасили, та забрали все. А він вийшов на ворота, та каже, там і поліцаї були: “Хлопці, а ви ж ще забули свинячу голову забрать”. (Сміється).

А тоді вже в Германію як почали забирать, то в нас у селі було багато військовополонених, яких відправили першими. Яким чином? Староста... Тоді ж було, що староста мав право брати на поруки з табору до себе. То у Білій Церкві був табір військовополонених. То староста нашій їздив, цей Михайло Карпович (сміється), завжди п'яний. Німці їхали старосту ставить, а він саме корови пас. Дак під копою п'яний спав. А німці дивляться, дядько такий дебелий лежить. То вони його забрали, сходку зібрали. Жінок – век. Тільки мужиків. І німець цей через перекладача повідомив: “Це ваш староста”. Отак цей Михайло Карпович став старостою. Дак він їздив у табір і багато привіз у село військовополонених. Він і односельчан і чужих – всіх брав. А тоді, в 1942 році ж, як стали давати рознарядку на село, скільки-то в Германію..., то він в першу чергу військовополонених усіх відправив. А тоді вже у сорок другому році, в квітні місяці, почали й нас.

Тоді як відправляли... „тройка” засідала. Як раніше ревтрибунал. Староста, начальник поліції і писар – оце три чоловіки і все. На другий день уранці, поліція прийшла – і з хати. Забрав ти що, чи не забрав – забрали, підвода, на підводу... Мобілізували повозки і в Кагарлик.

Скільки вас тоді забрали за раз, чоловік тридцять? За один раз?

Я вам скажу. Хлопців нас було оце з трьох сіл, бо ми всі попали в одне село 11 чоловік, а три чоловіки в сусіднє село. От. Хлопців. А дівчат... Дівчат їхали з нами... дето дівчат 15. То у Магдебурзі нас відправили сюди до Берліна у місто Бернбург, а дівчат західніше до Гамбурга. Їх туди забрали по хазяїнах. Ну дівчата такі сумирні були, то

їм нічого. Одна й зараз жива. У одного хазяїна була. Хазяїн на фронті був, немка й батько, хлопець там десь років 15 йому було. Землі там щось 4 гектари. То вони навіть оставляли її у себе, як визволили. Як вона вже дома була, то вони їй навіть листи писали, запрошували до себе. А хлопців то цих...

А ви в Німеччину попали, то вас скільки чоловік у хазяїна робило?

Зараз я скажу вам. Оце ж я був, і був оцей же, Письменний, і був ще один старичок такий, він був київський, з Києва – Кухаренко Григорій Федорович. Це нас троє було. Дальші. Було три жінки з Києва: Таїса Шевченко, Марія Нога, Надя Поліщук. Це шість. Дальші. Поляків двоє і дочка, троє – це дев'ять. Далі. Був фольксдойч от із жінкою і маленьке дитя там із півроку. Оце скільки. Дальші. Був із Західної України – Дмитро Тибінь: він, жінка, син і маленька дитина. Оце – 15 і ще два поляки були – Зенек і Янек – сімнадцять.

То у хазяїна виходить було багато землі?

У нашого хазяїна було... на моргелі їх земля числиться. Було 250 моргелів. Було в нього корів штук із 15. Чотири пари робочих коней, одні коні візні. Наші з України, такі рисаки. Був легковий автомобіль, дак він його держав у гаражі, щоб у армію не забрали. А його не забрали в армію, йому було 42 роки. Його жінка умерла, двоє діток оталосся. Карл малий і Еріка, така дівчинка старша. Я зараз думаю, мабуть, зараз цей Карл такий бауер? Бо хазяїну вже більше ста років було б, а Карл, мабуть, ще живий.

А де ж це місто, мабуть, західна зона окупації?

Бернбург? Ні. Це ГДР.

Ну тоді, землю, швидше всього в них забрали.

Хто його знає як його доля склалася... Отак, оце скільки було. Потім оце ж дівчат київських тих, кудись забрали. Оцього Григорія Федоровича, старичка, теж забрали. А поляк один, Янек, він військовополонений був, у цього хазяїна він кучером був. І от хазяїн дав йому урляуб, відпустка у них, і він поїхав. А родом він був з Ровенської області. Він як поїхав, то він і не вертався. І вже мені цей менший Зенек, хвалився, що отримав від Янека листа, що він пішов у партизани оце на Ровенщині. І так війна закінчилася, і він не вертався.

Якою була ваша конкретна робота, чи вас на всі роботи забирали? Постійна наша робота була, це значить, по черзі: ранком уставати і допомагати німцеві, найманому робітникові, який працював

разом зі своєю жінкою полячкою на фермі. Помагати гній вичистити, вивезти, скотині їсти дати. А потім уже і в поле, чи яка інша робота. Всяку роботу робили.

То ви вставали десь у 5 ранку і допізна?

Да...

А їсти хто вам готував?

Спочатку, нас як привезли, то в селі зробили лагерь для всіх, усіх, хто був. У хазяїна не був, в одному лагерьі були. На нижньому поверсі дівчата, а на верхньому поверсі хлопці. А тоді хазяїни почали розбирати. Отак. Не схоче прийти мене у п'ять годин будить. А тут, як я живу у нього в дворі, то він знає, що я встану й піду, бо він перевірить, і пльотка по спині. І вони розібрали по своїх домівках. У нас там була своя кімната така, коло стайні примурована, грубка була, то вже тут варили. А там, як в лагерьі, були самі... То ну що? Копаємо картоплю на полі... Я взяв п'ять чи три штуки картоплі, напарник мій взяв три штуки – от і зварили. Їдемо було, снопи возимо. В їх понад дорогою... не так як у нас. У них фруктові дерева. Їдемо було снопи на возі так аж попід яблунями... Завжди отак, один снопи подавав а другий вкладав. То завжди я вкладав снопи на цій площадці, бо той Письменний, той не вмів, а я як укладу, то не розвалиться. То я там нагорі й лишуся. То їду попід яблунею – я яблука шморгаю. Мак убираю... Наш хазяїн десь сів гектарів 5 маку. Убираю, то вже головки з маку. Ножик у кожного, раз одчепив, і в кишеню. Ввечері так під'їсти трошки.

А годував погано?

Погано. Хліба в їх мало. Ну, наприклад, в їх що? Картопля чи суп, борщу у них нема. А картоплю вони готували... в лущайках. В „мундирах” варили, а тоді обчищали і в суп або піджарювали. Отак. В їх бувало їсти дають картоплю міт кейзе (із сиром) – картопля з сиром. Сир з перегону. Або брюква. Або картопля і муштрік соусе.

Оце не знаю, що це таке...

Не знаєте? Оце соус – подлівка із гірчиці. Ну що ми купуємо в магазині, оце розведене. А хліба мало. Щоб ми себе не піддержували, то ми б подохли. Було удвох за день... У них же молотарка молотить дома, у них так штайні були, стодоли. Попривозимо туди і поскидаємо. А зимою вже, як роботи такої немає в полі, молотимо молотаркою. І зерно те, ми, значить, вивозили державі. Але хазяїн для себе приховував те зерно. Аж на четвертий поверх мішки, по сімдесят кілограм це ж ми таскали, оце такі пацани по 16 років. А там у його зверху стояла

отака дробілка, що виготовляла для корів комбікорм. Як? Пшеницю беруть пропускають по два рази, картопля сушена (возили на фабрику), буряк сушений, вугілля там, солі і так далі – перемішувалися, коровам давали. То ми, чим готує цей комбікорм, то було... із цим поляком, із Зенеком, перекрутимо, разів чотири перепустимо... оцю пшеницю заховану. І тоді принесемо і випікаємо з неї якісь коржі.

То у вас грубка була, де ви готували?

Грубка і плитка у цій грубці. Коли помелене було, було в нас таке ситце – пересіємо і... заколотили і такі ляпасоники, щоб себе якось піддержувати.

А був у Вас якийсь вихідний день?

У їх був такий порядок: перше, друге й третє травня празнували. Це законно. Далі. Вайнахтс (Різдво). І зелені святки.

Троїця?

Троїця.

А так от, в неділю, вас відпускали?

А в неділю не було вихідного дня. Якщо, наприклад, я в цю неділю робив оце ж на стайні, то в на наступну неділю мені давали, щоб я вихідний був.

То куди ви ходили? До дівчат?

Ми ходили до дівчат (сміється).

Не носили ви цей ОСТ?

А як же, ви що? А поліцай як устрине, якого б села він не був цей поліцай, то оддубасить тільки так. Нам же не розрішали. Наприклад, пивнушка. Оці із Західної України, вони ж користувалися правами такими, як німці. Наприклад, нам у пивнушку заборонялося зайти.

Що, навіть пива купити?

То ми як прийдемо, всі у коридорі стоїмо, бармен вийде, гроші забрав і виносить пиво туди у коридор. А ці ж, із Західної України, ідуть за столик, сідають там і п'ють. У них більше було прав, куди хоче – їде. Було так.

...А це історія, стосовно дівчат. Одного разу чуємо через річку Заале такі українські пісні "...Через річеньку, подай рученьку, моє серденько..." Ну, це значить, наші дівчата співають... А ми взнали від бургомистра, там бургомістр такий хороший дядько був, що сьогодні поліцай не буде. Тому безперешкодно переїхали ми через річку, а там лісок такий. Оказується, то болгарки співали. Вивезені на роботу з Бол-

гарії і гуляли, й співали. Їхня мова дуже схожа. Односельчанки були і в нашому селі. Були три із Білої Церкви.

А в цьому таборі, в лісгоспі, що вам давали?

Брюкву. В основному брюкву.

А гроші вам платили?

Ні.

І в сорок п'ятому не платили?

Ні... Сорок другий, сорок третій, скільки я був, не платив хазяїн, а в сорок четвертому почали платити. І в сорок п'ятому, коли я був, теж платив.

Скільки? Марок, двадцять?

Скільки?! Кожен тиждень було дає конверт, і в тому конверті дві марки і 50 пфенігів.

А пиво ж скільки коштувало?

А пиво в їх дешево. Ми було складемося гуртом, було відро наберемо... І гуляй цілий вечір. Та яка гульня, або в карт гуляємо... а що ж нікуди не піти, нічого. Дівчата вийдуть на вулицю, бо вони були в маленького хазяїна... А там хазяйка така... Хвилин десять посидимо, а вона вже "рауз, рауз..." гонить.

І ви до себе не могли запросити, до свого хазяїна?

Ну звичайно, ви що. В пивній не можна було посидіти. Хіба що як тепло, а взимку ніде й притулитись... Ну дівчата що нам помагали? Дівчата помагали. Ну що? Колись гуляли ми над тією річкою. Над Заале. А щавлю там повно... Я нарвав отакий пучок щавлю. Кажу: „Дівчата, а ну зваріть український борщ”. Так вони наварили борщу у себе там. Їх тільки двоє було у хазяїв. Це було в неділю. Хазяїн с хазяйкою десь поїхали дак вони там наварили таку каструлю борщу, ще й картоплі в них набрали. Дак ми з таким апетитом (сміється) борщ український поїли... Багато ой...

А листи ви получали з дому?

Получали. Виходив журнал такий російський "На досуге". От. Видавало власовське командування.

То на село приходило, вам видавали?

Ні. Приходило воно на пошту один екземпляр. А нам начальник почти пропонував, то ми склалися, то й купляли там.

Ви мабуть страдали, що нема чого почитати?

Я читав книжки... Я книжки отримував через пошту аж із Відня. Пам'ятаю, вони одну книжку прислали Андрія Кашенка "Зруйноване

гніздо” про Корсунь-Шевченківський. Тоді, забувсь який автор, я виписав книжку, про гетьмана Мазепу, я читав.

А це на поchtі можна було побачити, де виписати книжки?

А у цьому журналі “На досуге” було: такі-то книжки можна там-то і там по такій адресі. На поchtі платиш гроші і в село присилають.

Це вже в сорок четвертому році?

В сорок п’ятому роках.

Я не знала, що можна було купувати книжки?

Газети теж можна було купувати... „Нове українське слово”, „Краківські вісті” ми читали.

ОСАДЧУК (СЛІПЕНЧУК) АНТОНІНА ПРОКОПІВНА

Антоніна Осадчук зі своїм чоловіком Григорієм. Київ, 1947 р.

1924 р.н., с. Лобачів, Володарський р-н., Київська обл. Проживає в м. Київ. Освіта – середня.

1943 – 1945 рр. – примусово працювала на військовому заводі в Австрії.

Запис інтерв'ю* 12 березня 2005 р., м. Київ.

Я не виходжу на вулицю, бо я каліка на ногу. Спаралізувало, до я так потіхонечку... В мене ж, спасибі, є дочка і син, і онуки, дак даю їм гроші, приносять там... і хліб і все... Помер мій чоловік оце. Так було добре з ним удвох (зітхає). Він було піде принесе.. і на базар сходить... Ах... (плаче) бідненький. Я все йому говорю... Кажу: „Що ти будеш робити, як мене не буде?“. Кажу: „З голоду помреш!“ „Не беспокойся, не помру“ – відповідає. Да... Я все думала, і так і він думав, що я вперед помру. Бо я оце ледве лажу, ночі не сплю, погано мені все... Але отак тягну, та й тягну лямку. Да... Так мені Бог дає. А він, знаєте, до останнього ходив... На базар і кругом... А потім йому погано стало. Каже: „Знаєш, така задишка.“ Почав весь час задихатися... Ой Господі, Боже мой! (зітхає). Да... Визвала врача. Вона послухала, послухала... а тоді говорить: „Або в больницю, або дома уколи будете робити“ Дома, ну що дома, думаю, один укол зроблять, а там, думаю, провірять його, що у нього там таке... Хотілося ж лучче, думала, що може ж поживе... Да відправили його в лікарню. І відправили на той світ. От... Діти ходили кожний день до нього, а він все задихається, „У мене тут щось таке“ – ну в общем, дихати йому не давало. [...] Отак

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

він побув недільку, тоді йому погано стало зовсім, нічого не хотів... Хіба людина буде жити, як не їсть нічого. Та й помер. У больниці помер і всьо.

[...]

А де ви познайомились з чоловіком?

Ми... з ним з одного села. Він був од мене старшій... чи на шість років? Коротше кажучи, ми з одної місцевості, там буду розказувать і розказувать... Одним словом, вони виїхали із села, після голодовки...

Ви з якого села?

Ми із... Київської області, Володарський район, за Білу Церкву... там село Лобачів, у нас там хутір... Його спалили у війну... Я приїхала із Германії... і нікого не застала... (зітхає) всіх попалили... (дуже сумно). Я не думала в житті, що я їх не застану. В такому захолюсті... Ми там жили на хуторі. Там ліса кругом. Ми в житті не думали, щоб там попалили людей. А получилось так. У нас був староста. Це у війну. Староста був з розкуркулених, Базелюк, фамілія. І як уже війна почалася, то він приїхав. Вони жили отут в Ірпені – це недалеко от Києва, як їх розкуркулили. Вже війна почалася, то він тоді приїхав додому. Тай говорить: „О, тепер уже я буду хазяїн!”. Ну й будь хазяїн. Його поставили старостою... Ну, він так не любив оцих всіх людей... Оце, він такий дурнуватий був: „Сталінськіє бандіти, сталінська банда” – кричав на людей. Та що ми винуваті, що таке врем'я було, що тоді розкуркулювали, га?... Ну хто винен, що таке було? Ой, Господі! (зітхає) Ну, потім що? У лісі там... Як вам сказати, не справжні партизани були... Бо, якщо б справжні, то вони б до цього не допустили. А таки тоді були як... якісь банди в цю війну. Як зразу війна почалася... воно такі безпорядки були, що ці воєнні там із Росії... узбеки і хто зна, знаєте, ... так порозбігалися хто куди. Ну і там... хто де пристроївся. Там якась одна жінка, я знаю, жила, нема в неї хазяїна. Вона цього візьме, каже, будь у мене. Там помагає їй, там накосити трави, чи що... Отак. А потім почали брати в Германію, вони порозбігалися, ховалися по лісам, хто де. І вони пішли... вночі... Вночі прийшли до цього Базилюка, забрали в нього... Вони в нього взяли тоді, я так чула, одіяло... І яйця були в нього, щось там десятків п'ять чи що. Яець набрали. І він тоді як розсердився!.. Розсердився, і пішов до коменданта, це ж у Лобачів, до німця цього, коменданта пішов. І... сказав, що треба знищити всіх. Знищити всіх, сказав. Ну йому ж і повірили... Ну й що? Почали вже в нас там, вже такі розмови, що це вже будуть тут палити, таке все. Оце

ж почали у цю Германію брати. Ні, почали говорити, що будуть забирати у Германію. Ну... ми почали ховатися, молоді дівчата, там хлопці. Ну і я теж. У Лобачеві там в селі, в центрі, маминих три брати жили. Я там сиділа на горищі. Днів два чи три сиділа. А тьотя, мамина покійна сестра, вона в Києві жила до війни, а як війна почалася, то знаєте, тоді тут не було чого їсти, в Києві. Порозбігалися, хто куди. І це тьотя жила там, то в дядьків, то в одного, то в другого, то в нас, ну в нас сім'я велика була. А тьотя... вже були такі, як вам сказати, ходили і узнавали, чи беруть у Германію, чи будуть брать? То я сиділа і чекала. Ну пройшло днів скільки, і кажуть: „Та поки що не беруть. Іди додому, не беруть поки що”. Ну пройшло, я не знаю, скільки часу пройшло, хто ховається, хто не ховається, хто по родичах десь там... Коли... вранці рано на світанку... до нас зайшли німець і поліцай. Це свій був із села, лобачівський, я його ще знаю – Адам. Був такий як я, Матвієнко фамілія, Адам. У його батько був галичанин, то його забрали, арештували... не вернувся. А цей Адам пішов у поліцію. От Адам зайшов із цим, німцем. Зайшли. Ще тільки люде повставали, ще на світанку... Мамі каже: „Збирайся на Германію, збирайся!” Мама каже: „Ой, Боже! Це ж треба ж їй щось із собою взяти, ще не їли нічого...”. „Ну ладно, пішли ми далше, а ти збирайся”. Ну, вони пішли, а мама каже: „Тікай!” Я тоді отак у нас город униз, потім берег, а там за берегом уже й ліс. Я тоді бігом, та оце берегом і втекла. Йшла берегом, берегом... а тоді дійшла до Лобачева, до дядька, там мамин брат жив. Тьоті все розказала. Цій, київській тьоті, маминій сестрі розказала. Вона каже: „Вилазь отам на гору, і сиди”. У погребі там... То там, то там. То до одного дядька, то до другого. Ну два дядьки то нічого, у третього теж сім'я здорова. Коротше, ото я сиджу... А тьотя наша, наче розвідник. Каже: „Ти знаєш, дочко, що матір забрали”. Матір забрали. А мама була ще молода. А нас було ото, знаєте, скільки? П'ятеро... Це п'ятеро, а я шоста... Кажуть: „Що ж ти будеш робити?”. Їх збирали у Володарці, там школа два поверхи. Їх там збирали в школі. Це з усіх сіл їх зібрали – набор. Потім уже відправляли на Київ. І ми переночували, мами нема. Тітка каже: „Ні, не пустили матір, не пускають”. Кажуть мені: „Іди, дочко, іди та міняйся. Міняй маму, хай мати іде додому. Що ти будеш?” Самій меншій було чотири роки. Це Жені було одинадцять, Гриші було вісім, Володі було шість, Наді було чотири роки. Каже тьотя: „Ти знаєш що, давай удвох підемо у Володарку, матір треба визволяти, щоб ти матір поміняла. А то відправлять матір, а що ти будеш робити з цими

дітьми?” Каже тьотя: „Що всім – те й тобі”. Ну йдемо ми з тьотею, а це дванадцять кілометрів. Тоді ж не так було як тепер, автобуси да все, тоді пішака ходили. Ідемо ми... Йшли ми туди, пам’ятаю, навпрошки через пшеницю. Пшениця колосилася така ще... зелена була, ото колоски повипускала, так цвіла вона гарно... така рівненька була, і так тепло було, гарно. Це десь в травні місяці, мабуть, було... Ідемо ми удвох з тіткою, ідемо, коли мама навпроти так далеченько. Вона нас упізнала... Та й мама каже: „Тікайте туди, в пшеницю, швидше!” – показує рукою, ховайтеся туди в пшеницю. Мама приходить та й каже, що я втекла. А як? Мама ще була молода, тоді їй було чи сорок два роки, чи... Я пам’ятаю, що ще не сива була, волос ще був чорний. Мама, каже, говорить: „Хлопці взяли ремені, позв’язували ремінь до ременя, і почали спускатися, тікати”. І мама спустилася і втекла... по тих ременях. Мама прийшла... А ви що, записуєте?

Ну а як же, я ж не запам’ятаю все.

А то я всяку ерунду говорю...

Яку ерунду, саме те, що ніде його не прочитаєш. Це саме цінне, саме цінне, те що ви говорите.

...Ага.. Ну мама, прийшла... Мама, значить так, ми дійшли до Лобачева, мама завернула туди, на хутір, додому, а я – на Лобачів із тьотею. Тьотя говорить: „Ти ховайся, поседиш на горі, а я буду ходити, якщо прийдуть знову забирати, і матір заберуть, тоді я піду”. Ага... Я посиділа там, ну днів декілька, поки не набрали набор. Ну не прийшли за мамою, не прийшли. Не за мамою, а за мною. Ну я тоді вже, коли сказали, що вже відправили набор, я тоді вже пішла додому. Я вже пішла додому та й уже була вдома. Потім, я звичайно, не можу сказати, через скільки це було, почали брати, знову набор.

Ну літом це було?

Я знаю? Да. Завжди літом брали. І знову був набор, не пам’ятаю, чи це через зиму, чи як воно вже було? Ну знаю, що було літо. І... вже в цей раз теж, раненько прийшли і ... вже не відпускали нікого нікуди. Все. Прийшов німець, чи їх два було, не пам’ятаю, і так „Шнель, шнель”, щоб швидше одівалися. Одіваємося, одіваємося – всьо. Там взяла ще щось, не пам’ятаю, що там брати було? І вже держать. Там іще позабирали тих дівчат, і нас усіх погнали на Лобачів, а потім на Володарку.

Це пішки все?

Пішки, пішки, тоді не було... А тоді пішки на Володарку, а там уже збирали всіх у школі. Збирали... І навіть не ночували. А потім нас

уже відправили на Білу Церкву. А там на товарняки і до Києва. В Києві нас навіть не вигражали, а ми так там і сиділи, в тих товарняках. Потім, видно, ще причепили, мабуть, ще добавили вагонів. Ми сиділи в товарняках, і в кожному товарняку два німці. Поліцаїв вже видно не було, поліцаї тільки в селі були, а то вже німцям вони здали. Дак на дверях – два німці. Я пам'ятаю, десь ми їхали, а потім став товарняк. Ми вже просимося, що ми хочемо на двір, по-маленькі чи що. Він говорить, от показує мені, отут сідай. Хотілося втекти – а дудки! Заглядає, ти там сидиш отам, пісяєш чи що, хочеш обдурити там нахилишся. Ага! В товарняк, в товарняк! Думаєш, чорта лисого, не втечеш, не можна втекти! Не можна. Так нас затарабанили аж... в Австрію. В Австрію.

Одвезли нас в Австрію... Ой, я ще вам не сказала, ми ж у Польщі були! Розгрузили нас у Польщі. І там нам щось... з пальця відбитки якісь робили. Потім у нас якась баня була така сумашедша, що пекло мов дьоготь, Чим вони нас мили? Ми вже боялися. Щось все так пекло, що хто його знає! А потім уже, з тої Польщі, нас повантажили і одвезли на Австрію. А потім уже нас, сюди на завод. Коло заводу там недалеко були байраки. Я вже тоді не знаю, скільки там байраків? Нас там тисяч зо дві було, а може й більше. Дуже багато. Отак довгі такі байраки построїли. І паркан... такий... з колючого дроту і прохідна. Поліцай там стояв. Потім пропуска були в нас з фотокарточками. І... на завод нас уже призначили, воєнний завод був. Порозводили нас по цехах. Було дві перекладачки із... Білорусії: пам'ятаю одна Галочка, а друга не пам'ятаю. Вона така гарна, коси такі дві. Байрак, ну знаєте, коридор такий довгий, і з одної сторони кімнати, і з другої сторони кімнати. В нашій кімнаті було шістнадцять чоловік, по всіх кімнатах так.

Ого, то це у вас великі кімнати були.

Здорові, але не думайте, там прохід не дуже вже такий великий. І були такі двохповерхові нари, двоповерхові. З одної сторони вниз чотири чоловіки і зверху чотири. І з другої сторони так само...

А там вікно отак, да?

Там, в кінці вікно, а тут двері. І так, я ж кажу, довгий коридор, і кімнати – отак з однієї сторони і з другої. В нас були... і з Білорусії, і з Одеси. В нашій кімнаті було дві літніх жінки.

А, так ви не попали разом з односельчанами, виходить?

Ні, були. Ми всі із свого села, ми всі були в одному місці. Були в одній кімнаті. Ну я кажу, там і чужі були. Тьотя Ніна була, із... Так, забрали дочку і вона за дочкою пішла. В неї одна дочка, Валя. „Ну що

ж, – каже, – „ Її забирають, а що я одна буду залишатися?” Пішла. А друга... Як вона сказала, її покійного чоловіка сестра, вона одинока, така маленька жіночка немолода, вже такі були сивуваті, сиві уже. А та каже, я осталася одна, говорить, у мене немає нікого, ні родичів, нікого. Так вона з ними, разом уже поїхали всі. Оце так.

Всіх нас розподілили на заводі по цехах. Я попала в цех... там бляху рівняли. Там такі здорові станки, такі здорові, знаєте, вали... Вальцювали бляху. Оце я і дівчина з Вінницької області, вона не була в нашій кімнаті, вона в другому навіть байраці, але ми разом працювали... Павліна звали, Ступак фамілія, вона з Вінницької області. Нас обермайстер завів до цього станка каже: „ Арбайтен будете вместе”. Зразу ми робили із чехом. Чех з одної сторони, ну він керував цим станком, там, знаєте, там є такі прибори, чи що воно таке? Він там їх дивиться. А ми з другої сторони оце цю бляху, такі здорові листи... подаємо цьому чеху через такі вали... Господі. Ми рівняли ту бляху. Так ми ото йому туди подаємо, а він нам. Ми йому, а він нам. А потім він рукою махає – все, кладіть. Так ми кладемо. Один раз така легенька, а один раз така важка, листи такі важкі... Знаєте, хоч і молоді були, а так натіпаєшся, що... А в обід, таке, ну що... Там дуже мало було таких місцевих людей, щоб робили. Чехи, французи там... Там два табори були чеських, один французький. Ну чехів, то ще кормили краще, бо знаєте, їх якось не вважали, що вони вороги такі. А французи, вони ж воювали проти німця. Їх теж не особливо годували. Не особливо. А чехів навіть відпускали додому на вихідні. Вони їздили додому, і собі ще привозили харчів. А нас взагалі... Нас вони вважали взагалі нізачо. Ми звичайно, ми..., що ми жили при Сталіні погано, то погано, звичайно. Ми були... нуждалися в цьому барахлі... що дійсно... Ми трохи й брехали. Кажуть: „Що ви говорили, що Росія така багата, а ви такі як цигани”... Мовляв, ви такі... що, знаєте, цієї одежі ні чорта не було. Ми кажемо: ”Це нас забрали із постелі, нас забрали, ми нічого не взяли з собою”. Що то трохи правди, то правда. А те, що в нас ні чорта не було, то, їй Богу, не було і в що одітися. Ох! Да...

Ну ладно, це ми робили коло того станка.... А як ото обід... дивись там... чехи собі там якісь бутербродіки поїдять. А ми... слинку ковтаємо. Поки зміну одну одробимо.

А що, вас в обід не годували?

Та хто нас там годував? Зміну одробимо, а тоді вже йдемо в столову.

Тільки вранці і ввечері?

А то ще обід (з іронією), обід ще ого... Зміну одробили, а тоді вже йдемо на обід. Оце в столовій – шпинат да брюква. Оце рідко коли, щоб зварили якийсь гуляш. Там такий гуляш – оце трохи картоплі де-не-де, і кусочки того м'яса плавали. Там м'ясо таке червоне. З чого воно? Чи собаче, чи коняче, чи яке воно? Чи якесь воно дохле, але ми й цьому були раді. Я пам'ятаю один раз (сміється) прийшла зміна з роботи і пішли в столову. А в цей раз, щось було добре, якийсь гуляш. А дівчата прийшли зі зміни, да кажуть: „Ви знаєте, добавку давали!” Ми бігом, з постелі, бігом побігли за тою добавкою! В чергу вже стали, стоїмо. А повар говорить: „Ніхт ессен! Ніхт! Ніхт! Уходіть!” А ми стоїмо як дури, ніхто не вірить. Бо буває як скажуть „Ніхт! Ніхт!”, ми одійдемо, а вони починають давати. Стоїмо. До задниці свої тарілки поприкладали, да й очікуємо. Повар: „Нет! Нет! Уходите!”. Не слухаємо. Він тоді (сміється) оцим шлангом, шлангом з водою!.. Ех! Ми порозбігались хто куди! Порозбігалися. Всьо.

Їсти вам німці варили, не ваші?

Німці, я пам'ятаю, якийсь повар старий, мужчина. І наші там були, помагали, там картоплі начистить. Аби ж толк, а то ж нас оце так кормили – шпинат та брюква. Ну брюква, знаєте, ну її як сиру їсти, вона ще нічого. Вона така... така здорова росте... На смак як з капусти качан. Вона нічого сира. А як ото вариться, вона недобра. І шпинату туди ото... Ой Господі!

А хліб який давали?

Хліб давали, отаке я не знаю, може, грам шістсот, чи скільки вони давали, і на скільки вони нам давали його, на днів чотири чи скільки? Я вже й забула. Мабуть, на чотири дні чи на п'ять. Отакий невеличкий так. То ми як почнемо щипати його, думаю, чи це його зразу поїсти, чи це його, як його держати? Щипаєш, щипаєш, з однієї сторони, з другої. От. Хто видержить, так сховає трохи. А хто каже: „А, я зразу поїм, хоть раз, та наїмся”. Поїси, а потім на другий день облизуєшся, дивишся. А... каже, бач поїв, а тепер... Говорить, нащо я дурна поїла, сьогодні так хочеться хоча б трішечки, та нема.

То хліб нормальний був?

Ні. Не дуже нормальний. Мабуть чи з того... з ячменю, ну там щось намішано. Щось намішано. Дадуть вони нам житній хліб нормальний? Да ви що? Тоді що? Пристосувалися... до чехів. Не знаю, хто нам ту дірку під парканом... зробив. Там туалети, знаєте, отако, довгі,

такі великі приміщення. І там за туалетами хтось зробив дірку, прорізав у паркані оцей колючий дріт. Ми годин у чотири, хто хоче попасти на цю кухню їхню чеську, ...то ми раненько, чуть світочок, хоч і холодно, а жрать хочеться – то встаєш. Через ту дірку переліземо – і до чехів на кухню. А там приходить саме раніше той... істопник, чи хто, який розпалює, котли готувить, повара ще немає. Дак... приблизно треба там десять осіб на кухню... О. А ми прийдемо двадцять. Дак він тоді каже: “Дівчата, так повар сказав, що... руських девчонок треба десять, а двадцять не треба, уходіте”. Тоді вже, хто раніше встав, той уже остається, а ті вже виходять. Він ото так скаже... Е, то ті остаються, а ми йдемо? То ми бігом, десь він там одвернеться, то ми бігом з котла картоплю – сюди, туди, хоч украсти картоплин п’ять (сміється). Хоч сира, хоч варена, хоч яка... (сміється) Да. А потім він каже: “Руські дівчатка поворовали брамбори! (сміється) Поворовали брамбори!”. Каже, брамбори поворовали. Ну... Другий раз не попадеш, а другий раз, уже хочеш попасти, дак раніше встаєш. Я ж кажу, треба поспати, а мусиш бігом вставати. Та яке те спання? Одіяла в нас були тонесенькі, а там теж зима є. То було так. Я, наприклад, на першій зміні, а моя сусідка на другій. То я беру її одіяло, укріюся, то вже двома одіялами укриваюся. А як я на роботі, то вона моє бере...

А одяг який зимою вам давали?

Що нам давали (обурено)? Нічого зимового нам не давали. Отам, що самі з дому взяли, так і лазили. А там привозили тряпки, ешеленом привозили тряпки витирати ці... машини витирати тряпками. То ми там, як позалазимо в ті тряпки! Вибираємо... (з іронією) наряди собі. Вибираємо, вибираємо, потім шиємо... перемо (сміється). Шиємо блузки, шиємо спідниці... Я, пам’ятаю, знайшла шматок на хусточку. Щось таке чорне, якесь шовкове, дак бахрому поробила. А там дівчата понаходили куски – давай блузки шити, комбінувати – тут таке, тут таке. Рукава такі сякі. Потім нам там уже дали форму. Таке зелене якесь... Просте таке зелене. Юпку і піджачок. І тут написано (показує на рукаві) “остарбайтер”. Такими здоровими буквами: “остарбайтер”. І потім на ноги шуги – такі дерев’яні ботінки. Вони отут таке дерев’яне, ото знаєте, внизу, да такі важкі! Пам’ятаю, аварія була... Один раз, ви знаєте, як почали снаряди вибухати. Ну я в тому цеху не робила. Це один завод, а цехи різні були. Почали снаряди вибухати. Отако: „Тю-у-у! Гу-у-у! Го-о-х!” Ми всі збунтувалися! Хочемо вийти, обермайстер нікого не пускає! Да. А потім таки всі як рвонули, він чогось нічого

не зміг зробити, і порозбігалися, хто куди. Боже! Пам'ятаю, була погода така, сніжок. І такий м'якенький, що сніжечки ліпити, не було морозу такого. Такий м'якенький. А там такі гори! Ми давай тікати – хто куди – порозбігалися. Ми там, з однією сусідкою вдвох, з Настею. І в горах, як поналипало снігу сюди (показує на підшву), поналипало снігу, що хоч бери та качайся, не можна йти. Поналипало снігу. А кругом снаряди так: „ Гу-у-у! Ой-ой-йой! Тью-у-у-у! Гу-у-ух!” Розірвався. Ми порозбігалися!... Боже! Хто куди! За п'ять кілометрів, за... Ми зайшли, забігли в якесь приміщення, там пожежники були. Якесь приміщення для пожежників. Вони нас відразу пустили. То ми там отако перетремтіли й переночували до ранку, де ці пожежники. На другий день прийшли в свої байраки. Там уже приїхали там, потушили. А ми такі раді були. Слава, тобі, Господи! Ми ж знали, що це іде на фронт нашим. А ми такі раді, що це, що воно там случилось, що ці снаряди рвалися у тому цеху. Ой, Боже, мій! Це такий був случай.

А потім ще був випадок... А потім, другий раз... звідкись вода... Десь із гір. Як линула вода – позаливала все! А ми такі раді (сміється). А обермайстер як собака злюча. Одним словом, побігли ми всі. А ми раді, що це таке трапилось знову. Вода! Ми вже... пішли у свої байраки, позабирали своє там, якесь барахло... В гори пішли та й сидимо на вулиці. А дивимося, Боже! Вода! Море! Залила наші станки. Позаливала там же ці станки, а воно замулилося. Слава, тобі, Господи! Не будемо робить не зброї, нічого. Потім наші байраки трохи позамулювало... Да. Ми голодні, як собаки, в горах сиділи. А потім, пішли там у другий лагерь... Дак пішли, а там черга!.. За тією баландою. То були до чехів прийшли, то нас чехи трошки нагодували. А потім, що ж? Нас заставили, щоб ми чистили. Вже вода, ця вже вода зійшла. О... Ну, це я знаю, вона ж за один день не могла зійти? Я вже не пам'ятаю, за дня два-три десь воно вже, ця вода вже осунулася. Не стало тієї води. Не стало води, а як згадаю, як страшно було, ви знаєте... думаєш, Боже, що це робиться! Така вода, як то море! Таке у ній щось там плаває, якесь барахло і все. А потім воно все потихеньку, я не пам'ятаю, за скільки днів, ця вода вже осіла, вже не стало води. Нас змусили... це ж ці станки перечищати. Дак ми так, доки майстер... А чехи були хороші люди. Чехи були... вони були за нас. Чехи були за нас. Це було приїжджають із дому, то ми їх питаємо, що там чути. Бо вони ж і радіо слухають, а ми ж нічого не знаємо. Чех скаже, що, руські ідуть. Руський, говорить, фронт підходить сюди. Ми... Хто приходить із роботи: “Що чути? Хто

що чув?” Ой, кажемо, знаєте!... Кажуть, що наші підходять. Що нас звільнять руськіє. Ой, як скажуть, то ми вже такі (розчулено) раді! Ой! Невже це таке буде! Ми вже не вірили, що вернемося додому. Ми вже вважали, що будемо вічними рабами отам і все. Думаю, Боже, Боже!..

Ну, коротше кажучи, чистили ми ті станки. Станки перечищали. Ми їх там чистимо, потихеньку, не поспішаючи... Цей майстер як ходить – повісив руки, такий в шляпі, ходить, все провіряє: “Кема, кема, шнель, шнель!” То ми так, беремся, беремся. А як він десь пішов, трохи відійшов, то ми тихесенько собі стоїмо, все стоїмо і відпочиваємо (сміється), тільки спостерігаємо... Ага, думаємо, що ми будемо ці станки хоч із місяць чистити, бо ми ж знали, що це іде воно на фронт. А що ми зробимо? Як нас заставляли. Ну потім довгенько ми їх чистили. Довго ми чистили їх. Почистили вже. Потім нас знову заставили вже робить. Почали робить коло тих станків.

Один раз хлопця водили, нашого, українця... І руки, отак, в цепках скуті. По заводу водили, ніхто нічого не сказав. Говорять, що провинувся, що нам показували. Але я почула так, що він десь..., у винограді його піймали, що їв виноград. За виноград, та йому руки скрутили. Боже, Боже... думаю, Боже, Боже!..

А один раз, я пам’ятаю... поляки. Поляки нашого хлопця ножем його... закололи. В лагері, де наші хлопці. Отак дівчачий лагер, а потім руські хлопці були. Українці. Тоді говорили руські взагалі. Тоді говорили руські. Так. І за що вони його, за що вони його взяли ножем закололи. Потім наші хлопці взяли його і там десь його поховали. Закопали. Таке ще було...

Ой багато розказувати...

А випускали вас із лагеря? Можна було там піти десь, погулять?

Випускали? Зразу не випускали, а потім уже випускали. Тільки, знаєте, коли? От я не пам’ятаю, в неділю. Чи це нам вихідний був? Чи це, може..., ми по змінам робили: на нічну, на денну зміну. Ми куди? Ми нікуди не могли поїхати. Отак отам ходили... недалеко коло лагеря. Там виноградники... То ми підемо подивимось, а рвати не можна було. Бо так буде, як тому хлопцю. О... Дак походимо кругом. Ні, правда, пам’ятаю... вже під кінець нам... Вони вже видно відчували, що їм буде амба, клямка... Вони нас випускали... Випускали. Ну, звичайно, у вихідний день уже. Я пам’ятаю, що ми ходили, до баура, до хазяїна, на підробітки. То ми підемо, і там поробимо трохи. Виноград, я пам’ятаю, ми його як то підгортали... То нам дадуть поїсти що-небудь... Та... там та-

ка їжа... Оце, пам'ятаю, супчик... манний... і там шматочок чи два картопельки, трішечки. Отакий супчик. І там шматочок хліба... маленький. Погано вони кормили нас.

Ну потім ще, що я ще згадала... А... то ми ж тікали!.. Ну то... надумалися... Ну, ми тут були вічні раби. А приходять дівчата з роботи і говорять: "Знаєте що, говорили, що наші там повтікали, і вже дома". Така розмова була, знаєш так. Думаю, Боже, Боже!.. Як уже надоїло тут! Господі, надоїло! Давай будемо ризикувати, а, може, якраз куди-небудь зайдемо... Дурні голови. І що ми пішли? Втрюх ми зібралися. Ну куди ми? Ну ми од'їхали електричкою... там кілометрів... я знаю, з п'ятдесят, може. Нас піймали. Говорить не вміємо, по одьожке нас видно, хто ми, що ми... Нас піймали (сміється). Нас знову сюди, в лагерь, отгарабанили. Привели нас у лагерь. Ну що ж... Нам треба карточки на їжу. Нам по карточках там..., по талонах давали їсти, того хліба трошки. Ну що? Перекладачка веде нас до начальника лагерь. Ми пришли. Треба щось брехати. Ну ми брехали... ми сказали так, що ми... хотіли... з нашого села тут десь дівчинка живе і ми хотіли електричкою поїхати до неї, да ми заблудилися... Одним словом, брехали, брехали так. Заблудилися, то нас назад сюди привезли. Ми її не найшли... Отаке от. Цей лагерьфюрер – начальник лагерь, він тоді що? Злючий на нас такий. Він одну вдарив. Мені не попало, звичайно. Він тоді почав лаятися. Це ж перекладачці ми кажемо, перекладачка перекладає йому, що ми кажемо. Так він по морді вдарив її і так лаявся по-своєму... Почав... всякими словами поганими, почав лаяти нас. Дав нам ті карточки і сказав: "Шнель! Шнель! Арбайтен!" Щоб ми йшли, працювати на завод. Ми тоді вже пішли, думаємо: "Хай ти скажишся!" Да.

А Волька була в нас начальник! Ой, Боже, мій! Начальник... вона була... по господарству мабуть, я вже не знаю. Така була товстюча, да такі ноги товсті, отаке... як та качка перекидалася. І... от, наприклад, я прийшла зі зміни, там цим залізом накидалася, що рук не чую, а вона... Я на другому поверсі спала. А вона так, приходить, одіяло скинула і: "Арбайтен! Арбайтен!" – кричить так по-своєму. Вона ходить по байракам, кричить, збирає... Йй, наприклад, треба чоловік... – десять чи п'ять, чи скільки, щоб поприбирили у дворі, щось там поробили та щось поносити, щось позбирати, щось зробити. Так вона ото... не зважала на тебе, що ти прийшла... зі зміни, що тобі треба відпочити... Вона прийде, одіяло отак скине. Да. І що ти? Ідеш. Як почуємо в коридорі, що вона ходить і кричить там, то одіяло на голову і тікаємо бігом, в

туалет біжимо. В туалеті сховаєшся, доки вона не набере. Якщо вона візьме там, скільки їй треба чоловік, тоді уже вертаєшся і лягаєш відпочиваєш. А то вона прийде, одіяло скинула... і: “Арбайтен! Арбайтен!” – кричить. Ну що зробиш? Ідеш.

А скільки зміна була? З восьми годин і до скількох?

Одинадцять годин, по-моєму. Одинадцять годин. Дак ми що... Ой Боже, мій, Боже, мій, Боже мій! Ой Боже, Боже, Боже! Погано було, горе було, що там ще казати.

Платили вам гроші?

Хто там, що нам платили? Я знаю, в других цехах, там де дівчата набивали гільзи, гільзи набивали порохом, їм щось там платили. А що толку, що вони платили! Там же карточна система була. Вони всі на карточках жили. За гроші нічого не купиш. Нічого. Правда... кудись вони їздили... електричкою, щоб десь купити яблук. У хазяїна якогось.

А що, тут де виноградник, яблук у його не можна купити?

Тут де виноградники, тут не було садів. Тут одні виноградники, от не бачила я садів, не бачила.

А це біля вашого заводу, село якесь було чи містечко?

Воно, знаєте, як? Воно знаєте, там же села були, знаєте, будиночки красиві... паркани красиві. Там так. Це в нас Енцисвельдт – це був завод Енцисвельд. А Лібесдорф – то це місто називалось. То дівчата говорять, що наш завод звався Енцисвельд, і місто Енцисвельт. А друга говорить, що ні. Лібесдорф місцевість, а завод Енцисвельт. А Елінойштадт – це таке містечко, це кілометрів там... сорок п'ять, чи п'ятдесят до нього. То так, у кого як була яка копійка, хто там уже отримував, дак їхали електричкою купувати яблук. А бувало, що які хазяї і не хочуть продавати, кому там треба вже ті гроші, все було ж по карточках. А як добрі хазяї, то так дасть трошки тих яблук. Як хороший хазяїн. Оце вже як поїде там хто, чи купе, чи дадуть, то коли там привезе, так похрумаєш.

А вранці що вам давали пити, чи їсти?

Баланду якусь давали. Якийсь куліш таке щось там... Не така якась каша там нормальна. Якесь там, якоїсь крупи воно намішане щось.

А пили що?

Воду. Що пили.

Розказують, що каву давали?

Хто там каву нам ту давав? Таке попридумували. Ще й каву їм давати. Ще й чай будуть давати нам (сміється). Ого. Ха-ха. Каву. Оце раз пішли на французьку кухню. А французи, ну французи... вони теж, ну їх

трошки краще годували. Трошки краще. Чехів тоді добре годували. То вони нам оце дадуть якісь у їх такі, другий раз, кнедли такі. Галушки такі. Другий раз там нам і по шматочку хліба дадуть до того. І картопельки там ми трошки вкрадемо десь (сміється). Бо думаєш, рада, що потрапила туди на цю кухню. Це ж попробуй потрапити туди. Бо кожне хоче потрапити туди. Нас поліцай випустить на вулицю. Але він випускає, коли вже білий день, то вже на кухню не потрапиш. Тільки через ту дірку можна потрапити.

А милися де Ви? Була у вас...

Милися? Милися. Було де. Милися якось там. Щось навіть якось там і прали... було там і мило давали нам. Порошків не було. Порошків не було... Потім я пам'ятаю, як байрак згорів. Це його розбомбили, мабуть... Ага, біля нашого заводу... Байраки наші недалеко від заводу. А там водопровід головний... проходив. І видно хотіли розбити... Одним словом, самольоти налетіли. Один раз... "альярм" – тривога, гудки гудуть. "Алярм" – це видно самольоти вилетіли бомбити. Ну в нас були дівчатка віруючі, вони були у вірі такій – євангелісти. Єсть такі. От вони поставали... стали на коліна молитися. Моляться. І ми коло їх уже: "Господи, поможи! Господи, помилуй!" Да. І вони вже кажуть... ми не тікали, кажуть: "Що Бог дасть". То і ми там осталися. А один раз було так, що самольоти пролетіли і не бомбили наш завод. Не бомбили. Слава Богу! Другий раз, пам'ятаю, налетіли самольоти, а ми теж там осталися. Як ми там осталися, як ті самольоти почали гасити... Ми оце... Боже мій! Ми тоді як та хмара! Ми теж не одні. Нас же там багато байраків, і всім треба через прохідну перейти. А там у тій горі такий бункер був. І ото туди тікати можна. Туди розрішали тікати, як бомбить. Коли думаємо, а раз пройшов номер, другий раз пройшов номер. Самольоти так перелітали, перелітали, кудись далі летіли бомбити. А третій раз ми не втекли. Боже мій! Як налетіли самольоти, як почали бомбити! Боже! Ми як хмара, як ті мурав'ї. Прохідна ж мала. А ми... отак держишся, думаєш – все. І це туди, у цей бункер, в бункер, в бункер. Позаходили. Зайшли уже туди, у той бункер, тільки чуємо "гух!", "гух!", як ми в бункері сиділи. Коли вже перебомбили, вилізли ми. У нас байрак згорів один. А там були діти, і потім, хто хворий, старухи були там. Всі наші люди були там. Байрак згорів, валяються обгорілі качанчики – погоріли люди. Погоріли люди, погоріли всі – і старі і малі – всі погоріли.

А заводу вони нічого не зробили?

А заводу... Вони тоді трохи перелетіли, трохи побомбили, побомбили... То я й не знаю, що вони бомбили тут? Куди вони хотіли потрапити?

А тоді вже почали ці ракети, ракетами обстрілювати, збивати самольоти вже ці, що бомбили. І один раз, самольота збили нашого... Чи американського? Збили самольот, гул, дим пішов такий, і він там у виноградниках, недалеко од нашого лагерьа й упав. А ми дурні туди біжимо.

Дивиться.

А ми туди біжимо, бо це ж наш. Біжимо, коли тут... ці німці, з машинами і нас прогнали. А ми туди ще не добігли, а вони почали нас лаяти. Ми тоді вернулися. Що ми там хотіли? Щоб нас на самольот забрали і нас додому завезли (іронічно).

А то пам'ятаю, вночі один раз на заводі щось не стало світла. Не знаю, чого це не стало світла. І така була ніч... Ну ще не літо було... Це весна була, посаджено все було, але ще не зійшло. І так тепло було, гарно. Така ніч була тепла... і такий місяць світив гарно. А ми с Павліною вийшли на вулицю коло заводу. Кажемо: "Оце ж цей місяць він світить усім. І нашим світить. А вони ще не знають, а ми отут на заводі... отут робимо на цьому заводі, дивимося на цей місяць... чи вони знають, як нам тут погано, яке нам горе тут." От. Да (зітхає). Так говоримо собі, так говорили, говорили. Так тепло, гарно... І так і задрімали трохи. Одна на другу посхилялися... Коли вже тут чуємо... Обермайстер нас уже шукає (підвищеним тоном). Злиться як собака, бігає тут по цьому! А ми перший рік робили з французом, а другий – із чехом... Ні, перший рік з чехом, потім із французом... Да. Тільки ми заходимо на завод, а той чех... чи француз чекає... Станок уже тарабанить, треба робить, а нас нема. Ну ми недовго там задрімнули..., не довго. А цей же, обермайстер, бігає як собака, злий. Ідем... Кажу: "Павліна, іди вперед". А чого я її... знаєте, що. Вона забрана була в Германію, на рік раніше. І вона попала в місто, до військового, офіцера. Вона там дитя мале гляділа. Каже, як мені було погано. Їй дуже погано було там. Вони теж жили по карточках. Я каже, як собака, голодна. Пелюшки стірай, виварюй. Чистота там теж. Знаєте, як ото в городі. Я, каже, так замучилася, що я рішила втекти од них. І вона втекла. Як вона втекла, то її піймали. І вона сиділа в тому, як вона казала. Місяців три сиділа вона. Її так оті, покусали ті... клопи, клопи. Клопи покусали. Місяців три сиділа. Каже, мене все допитували, допитували. Потім її відправили на завод сюди. Вона збрехала, вона каже, я не знаю, як звали хазяїна, де живе. Вона збрехала теж, що до своїх дівчат їхала. Вобщем, вона збрехала, вони їй звичайно не повірили... потім її на завод до нас відправили і оце я з нею робила. Павліна її звали, Ступак прізвище її. То що я хотіла сказа-

ти. Вона там майже рік робила, у того хазяїна, вона навчилася трохи говорити по-їхньому. То мені з нею було добре, то я її вперед уже послала, бо думаю, зараз мені по морді теж дасть (сміється). То я її вперед... Дак вона тоді почала з ним розмовляти. Що пробачте, по-їхньому, пробачте. Говорить, що мені погано стало, мені погано, я рвала. Я вийшла за територію, мені погано, я рвала, було погано, через то, говорить, пробачте... А він, говорить їй уже: “Ну ладно, “ Шнель!”, “Бистро!” “Арбайтен!” Ми бігом побігли до того станка... Хай ти скажишся! Одним словом... Навідпочивалися, короче кажучи. Ой, Боже, мій! Згадувати й згадувати... Ой, Боже! Боже! Боже!

А раз наїлися того глоду, теж, пішли та глоду наїлися. Знаєте що таке глід?

Да.

Його ж багато не можна. А ми наїлися, та почали рвати. Це було десь уже... повинні були нас звільнити. Може, ще місяців два, чи що. У військовій формі у німецькій, офіцер, і гарно так говорив понашому, проруському. І він прийшов наш цей лагерь, перевіряв, як ми там живемо..., ходив по кімнатах. І він нас питав, як вас годують? Ну все він нас розпитував. І в нас там тоді одна чи двоє тоді рвали... Кажемо, оце понаїдалися, бо нас погано годують. Шпінатом да бруквою нас годують. А як уже, хто має прийти, то нам там трошки краще якусь баланду там заколотять. Трошки, чуть-чуть краще, якесь таке, трошки туди картопельки положать... Ну, він все позаписував, позаписував все... І пішов. І в той день ото ж краще нас погодували, якусь баланду кращу зварили. А хто він такий, Бог його знає? Чи поляк, чи хто його знає... Приходив усе записував. У німецькій формі одитий, офіцер. Оце таке було.

А додому пісьма ви писали?

Які пісьма?! Ви що (обурено)... Які пісьма?! Ніхто нічого, глухо! Ніякі пісьма, нічого. А ми, дурочки, хотіли втекти. Ну? Хіба ж ми..., куди ж ти втечеш? Як? Впіймали зразу. До фронту п'ятдесят кілометрів від'їхали, і вони нас піймали одразу. Да і все, і знову сюди оттарабанили. Потім співали дівчата, що ховаються од роботи, бо погано кормлять. А там були такі дівчата, що ой-йой-йой! Із міста... І лаялися здорово, страшно. Потому що таке життя у нас було. Особливо там такі міські були, знаєте, дівчата. Із Одеси там... донецькі, все. Такі були босячки, що ... І матом крили оце всіх, а вони не знають, що вони їм говорять. А така німка ходить, там “А-га-га” – галакає. “Чого ти гавкаєш? Пошла ти к такій матері!” – вкриє. “Вас?” – питає, “Вас?”, “Вас?”

(сміється). Дак ото такі дівчата, ну що ж. А там такі умивальники довгі... Дак оце ж оцю брукву, оцей шпінат – воно таке, знаєте, що його б свині, може б їли, а може б і ні. Воно таке, така баланда, знаєте, шпінат, бур'ян цей шпінат, і та бруква, то воно таке знаєте – погане. Ти його в рот, а воно тобі назад. Але мусиш через силу ковтати, бо їсти хочеш. Ото трошки поїмо, а то повикидаємо... Викидаємо, умивальники позабиваються, тарілки залізні плавають... Так ці дівчата порозкидають це... ці, що лаються, туди порозкидають ці тарілки, позабивають умивальники – все. Німка прийде, за шкірку нас – ану прибирайте (сміється). „Ану прибирайте, наробили тут...” Ну вона по-своєму говорить. Іди, каже, що тут понароблювали! “Це ж не ми, це ж другі, це ж ті поробили!”. А ніхто, з тих, що понароблювали, не буде прибирати.

А умивальники були в одному місці на всі бараки?

Умивальники були у кожному байраку. Байрак, а потім отак в кінці барака, такі, знаєте, умивальники... такі довгі умивальники, не то що, знаєте, окремі. То цією бруквою, знаєте, як позабивають! Трохи поїмо, а тоді залишається, бо вже ніхто не може їсти, то повикидають... Ой, на свою голову, на сміх... А потім співали дівчата, що на роботу не йдуть, поховаються десь. От... А лагерфюрер поймає – так співали...

Лагерфюрер нас поймає,
На роботу посилає,
А за ето ходим с фонарями...

От роботи прячемся под нари (співає)
Не одна, а три-чотири пари.
Лагерфюрер нас поймає,
На роботу посилає,
А за ето ходім с фонарямі.

Полупить, поб'є, то й ходить с фонарями (сміється). От.

Потім ще співали такі пісні. Я трошки пам'ятаю: “Згадай мене мамо хоть раз на годину...” Не. (Співає):

Згадай мене мамо, хоть раз на годину,
Я тебе згадаю, сім раз на хвилину.
Згадай мене мамо, до церкви ідучи,
Я тебе згадаю, дрібні сльози ллючи.
Це трошки запам'ятала. Потім ми ще співали:
Ой війна, війна, війна, війна
Скільки горя ти нам принесла.

Всех ти нас в лагерьа посадила

Ах зачем ти, мать, нас на свет родила...”

Ой отаке...отаке вам набазікала...

А з хлопцем ви не зустрічалися? Не ходили до вас хлопці в табір?

Ні. Глухо... як у клітці. Тільки раз я пам'ятаю, якесь свято було... чи то травень, перше травня, чи що? Бо було тепло. І хлопцям на нашій кухні давали щось по три сигарети..., і вони стояли в черзі. А той противний начальник лагерьа... Такий високий, такий... фашист... яскравий такий, здоровий. І шланг у його в руці. Отак ходить він, руки за спину і той шланг держить... І все спостерігає. А ті дурні ж... Воно звичайно, йому ж хочеться курить. Ну що їм там, щось по три чи по п'ять цигарок давали? Я точно не пам'ятаю. Та думає, стану ще раз, та й ще візьму. А той як замітить! Начальник лагерьа, як замітив... Боже, як він лупив! Я думаю:” Боже, Боже!... Нащо тобі ця сигарета?” Отако! Цей шланг, тільки знаєте..., резиновий такий, труба така резинова... І він оце його по чом попало, по чом попало гасить! А цей бідний упав... Думаю: “Хай ти тямися зі своїми сигаретами! Нащо ж ти? Нащо ж ти став другий раз? На чорта ти ставав другий раз?” А вони ж хлопці, знаєте, їм же хочеться покурить.. А він палкою...

Один раз собаку пустили... я пам'ятаю теж. Ми за добавкою пішли. Щось було таке... трошки більш-менш. Теж хтось сказав, що добавку там дають. Ми й побігли за добавкою... Сказав повар: “Ніхт есен! Нет! Ніхт есен!”. А ми не віримо. Так він що? Собаку відпустив, то ми як ці, хто куди порозбігалися! Собаку! Ну він його так, звичайно тримав, розумієте, на поводку. Він якби відпустив... вівчарка собака. Він якби відпустив, собака нас звичайно порвав би. Ми не захотіли вже й добавки, пішли собі, та й все. Отаке ще було.

А свята у вас були? На Новий рік, на Паску святкували?

Нічого в нас не було! Ніхто нічого не давав, ніхто нічого не святкував... Ні...

А самі собі? Нічого не влаштовували?

Як ми будемо влаштовувати. Оце що дають ще й гавкають, як ми будемо влаштовувати!? Ну так згадували собі, як там дома кутю варять... і все. А тут ми сидимо на брукві. Хто нам що? Ніхто нічого.

А як вас визволили?

А, визволили нас. Визволили нас... так... Я пам'ятаю, встали ми рано... Дивимосся... У нас так... шосейна дорога, недалеко од нашого лагерьа, від наших байраків. Дивимосся... Боже, що це робиться? Вже

кухня не робила, вже повтікали всі наші. Порозбігалися все начальство. І, дивимося, що... Вони так боялися чогось руських, ці місцеві. Дак вони так, хто на підводі, хто на велосипеді, на підводі навантажено все і “Га-ла-ла-ла!”... Ще вночі ми почули, щось таке робиться, що і галакають, і підводи їдуть, і машини їдуть, і на велосипедах... А то вони тікали. Десь вони тікали, в гори чи куди. Де вони тікали?. Потім чи то чех, чи поляк... на велосипеді попід наш лагер їхав. А вони злючі були як собаки, ці, що відступали... Проїжджав цей француз, чи хто, чи чех, чи поляк проїжджав на велосипеді, а він [той австрієць, що відступав] як дав йому, що той аж кров’ю залився. Перекладачка каже нам: “Сидіть і нікуди не виходьте, тому що вже наші скоро будуть”. Вже, каже, наші звільнять місто скоро. „А вони всі такі зараз злучі, можуть вбити, прибити. Сидіть і нікуди не ворухіться”. Ну ми посиділи..., посиділи ми ніч, потім на другий день: давай будемо десь тікати... А вже почали розбігатися наші... хто куди... От. Хто куди. У кого є де місце... Була одна дівочка... Ну їй повезло, звичайно. Вона в другому цеху робила... Тоді, як рвалися снаряди, так вона і білоруські дівчата, їх було щось п’ять дівчат... дак вони забігли до чехів. Дам був чеський лагер, так кілометрів за два чи за три. Так вони туди забігли. І чехи їх узяли на кухню робить. Їм повезло. От. То ми на другий день, кажемо, давай підемо туди, до Каті, до Катерини нашої, до чехів. І от ми рано зібралися... Скільки нас було?... Чотири?... Наче було четверо... Йдемо ми туди до Катерини, до своєї. А це було теж... поля вже посіяні, ну ще нічого не зійшло. Я пам’ятаю. Зібралися і вже йдемо. А вже... трохи переїхали, ці місцеві, десь вони тікали, тікали ті люди місцеві. А ми там переночували і на другий день перелізли попід проволоку, та до Катерини пішли, в лагер. Ідемо ми полем, ідемо. Німці відступають: танки їдуть, солдати пішки їдуть “Гала-ла-ла!” Ми, дурепи, йдемо, вони ж могли нас побити. Ну, слава Богу, що не побити. Ідемо ми. Приходимо в цей лагер – нема нікого. Ну чехи всі, видно, додому поїхали. Вони вже знали що наші їдуть. Чехи виїхали. А наші дівчата де? Вони в лісі сидять. Вони ховалися в лісі. Нема нікого в лагері. Зайшли на чеську кухню. Кажемо, візьмемо щось поїсти і підемо в ліс. Будемо чекати, доки наші не освободять. Да. Ми зайшли на ту кухню... Що ми там узяли? Картошка якась у мундирах була – ми забрали, потім в банках там повидло, якісь кусочки хліба... Що було, ото ми взяли. Потім зайшли німці воєнні. Декілька їх було, три чи скільки? Зайшли і питають звідки ми. Ми кажемо, що Київ, Україна, Київ... „Ого! Гут, гут, гут!

Ферштейн! Ферштейн!” Говорять: „Руські шнель, шнель ідуть”. Що наші швидко йдуть. „Но кріг”, – говорять, – „Ето не хорошо”. Мол, війна – це погано. Ви не хочете і ми не хочемо. Ніхто не хоче. Ну, заставляють нас. Ну, говорять: „Русіш шнель, шнель, завтра будуть тут”. По-своєму говорять, що завтра будуть тут. Ох... Ну один... хотів пошуткувати... Там кіт був, а він взяв ножа і говорить: “Капут!”. А потім говорить: “Не треба” – улибається – “Не будемо чіпати його, ні”. Ну, і що? Вони пішли собі. Пішли. А ми теж, взяли оце продукти, і пішли. Треба пройти полем до лісу. Ми взяли ці продукти свої трошки щось там... і пішли до лісу. Пішли ми до лісу. Там якась така скеля торчить, камінь як стіна так. З однієї сторони скеля, стіна, а з другої, – лоза. І ми сховалися під ту скелю в лозу. Посідали там. І вирішили, що будемо тут сидіти, доки наші не прийдуть. Відступали німці. Вони відступали і йдуть і йдуть, і їдуть, і машини, і танки – все, а нам треба десь сховатися. Можна було б і сидіти в тому, в лагері, чеському. А хто його знає, різні німці є? Тому що є такі, що уб’ють – то ми пішли в ліс та й сховалися. Там же десь і наші дівчата були. І білоруські там дівчатка були... То ми там заховалися у тій скелі, розташувалися там, для нас трошки місце було... Але ми ще... я пам’ятаю, з Марусею, вона не з нашого села, але з нашого району була. Ми вдвох кажемо: „Пішли ще в чеський лагер, ми ж там не забрали все, ми ж не знаємо, скільки нам треба буде тут сидіти. Там ще в них картошка осталась... пішли позабираємо все”. Пішли ми. Пішли ми на ту кухню, взяли ми там ще. Картошки у мундирах, щось понабирали та вже йдемо полем. Як ми йдемо, а тут перестрелка... ну ми йдемо, а тут снаряди “ф-ю-у-у-у!”. По-моєму наші стріляли. Снаряд так “Тю-ю-у-у-ух!” недалеко од нас... Але він не розірвався. І так у землю “Фю-у-у-ть”, така пилюка пішла, але він не розірвався. Щоб він розірвався, нас би на кусочки!... Боже! Ми злякалися! Боже! Все покидали, отако голови вниз! О-о-ой! „Біжимо, – кажу, – назад. Давай тікати звідси. Нічого нам не треба. Чого ми бігаємо, дурні! Тут перестрелка, зараз почнуть стріляти, те туди, те туди”. Боже мій! Покидали все. Туди! Прийшли і вже, кажемо: “Сидіть тут і не ворухіться!”. Почалася перестрелка, почали стріляти. Ви знаєте, отак вчором, пам’ятаю, надвечір, тільки сосна шумить. Снаряд тільки летить, отак: “Шур-р-р! Шур-р-р! Фю-у-у-ть! Бу-бу-х!”. Ті туди, а ті туди. Боже мій! Ми сидимо. Так страшно... А сидимо, куди ми дінемося. Ну вже перестало стріляти. І ми тихесенько сидимо. Сидимо до ранку і гадаємо, що це вже буде ранком. Сидимо ми. Коли вже, десь у годин

вісім, чуємо щось наче танки якісь, якісь розмови “А-ла-ла”. А ми боїмося вийти, нас страх якийсь узяв. Хто ж це там уже? Було тихо-тихо, стріляли, стріляли, а потім стало тихо-тихо вночі. А потім рано вже почали їхати танки, аж ця стіна двигтить. А ми не зрозуміємо мови – хто говорить? Чи руські чи німці? Боїмося вийти. Коли Настя, вона так тихесенько вилізла, взялася за цю лозу і слухає розмову... Каже, поруські говорять – це наші... Ми тоді виходимо, всі потихеньку вилізли... Підвода стоїть, на підводі цукор і дядько сидить. Ми до його прийшли, ми так плакали (розчулено), ми такі раді. Боже! Боже, мой! Що це вже наших дождалися. Ми ніколи не думали, що це ми вже будемо вдома. Да... Ой, Господі!.. (зітхає) Він каже, ви голодні, каже, у нас є й цукор... Ми вже нічого не хочемо, в нас стільки радості!... Ми тоді пішли туди в лагерь, в цей, чеський же, лагерь. І ті дівчата прийшли, що там робили. Ми всі посходилися... Чехів не було, чехи, видно, вже додому уїхали. Ми вже зійшлися всі. Тут уже... почали наші солдати туди теж підходити. Наш уже командир каже: “Дівчатка, ми вас освободили, ви побудьте, допоможіть нам”. Ми згодні, будь ласка. Він каже: “Отак, вкладайте оці... матраси отак на підлогу”. Ми поклали матраси, і ранених вони привезли туди. Наших ранених вони привезли туди. І ми там помагали... І прали там... Боже! Прали таке – одна кров. Поранені бідненькі, Боже! Є тяжко поранені, кричить... Ой, Боже! Той, кричить: “Добийте мене!”, той кричить: “Дайте води!”... Ой, Боже, мой! А то треба водички, то губи треба їм мазати. Сохнуть губи, так трошки водички їм, багато не можна давати, говорить, потрошку. То папіроси треба. То таке, то сяке... Але ми там побули тиждень... Побули тиждень, а потім уже нас відправили... Правда нам сказали, що ви ідіть, заходьте до їх туди, і забирайте, тому що в нас усе позабирали, пограбили в нас усе, так що ви приїдете і будете голі й босі. Я думаю, ми й так були голі й босі. І правда, він правду сказав, бо в нашій сем’ї було п’ятеро дітей, і забрали кожух, один кожух був на всю сем’ю. Так вони, що ті німці казали? “Крік” – “Війна”. Ви й так можете бути тут, а нам треба на фронт. І одіяло забрали – все позабирали. Їм плювають, що в тебе діти голі осталися. Да. Це ще зразу, як ті німці...

Перша зима була.

Ще перший раз... як вони тільки в село... розвідники зайшли в село. Я пам’ятаю, розвідник на мотоциклі в’їхав в село і став, і книжечку витяг, і питає, куди дорога на Білу Церкву: “на Київ, на Київ”.. І одна там, одна там..., Стефа її звали. Вона думала, що це ж німці щастя

принесуть нам. Будемо добре жити за тих німців. І вона винесла вареники із вишнями... Вона винесла ці вареники, хотіла вгостити цього німця, а він: “Найн! Найн!” Він думав, ти хочеш мене отруїти, і не взяв. І покійний батько говорив... це він мамі говорив: “От сволочь! Га! Вона їм вареники винесла! От обожди, обожди, будуть тобі вареники!”. Правда. Це перші були розвідники. А потім як пішла піхота, як почали їхати такі, знаєте, йти пішки, й кіньми... такі коні німецькі, здорові. Прив’язали ці коні коло... криниці. Прив’язали ці коні, і як пішли оця вже, піхота, по хатах... почали грабити! “Млеко! Яйка!” – всьо. Боже! А в нас же немає нічого. Тут своя сем’я, дітей, он скільки. „О, – каже, – крік” – і рукою махає, що тьху твої діти, кому потрібні твої діти. Боже! В нас телятко було маленьке, отак у саду було прив’язане... Він узяв те теля, взяли те теля – чик-чик – зарізали його. Мама говорить: “Пан, у мене ж дітей он скільки...” А він: “Крік, зараз війна... кому потрібні твої діти”. Зарізали те теля, зтягнули його до криниці, там його оброботали – і всьо, забрали те м’ясо. Потім ще відро... Я пам’ятаю відро. Відра ж у нас не було лишнього! Взяли відро, мол, коней напоїти. А мама послала брата цього, що двадцять восьмого року, каже: „ Біжи, забереш відро”. Напоїв коні, забрав відро, сів на коней, і... Це й же брат біжить: “Отдай відро!...” Еге! Забрав відро – всьо, поїхали. Потім в одних там, в кого поросся яке – всьо, понакидали кишки, все оте, що різали. Заріже там, кишки покине, забрали м’ясо і поїхали. Покійний батько говорить: “Ага, тепер уже не виносиш вареники”. Ну він не їй таке говорив, боялися. Це так, у сім’ї. А тепер, каже, утекла. Десь утекла, уже вареники не виносить. Бо вони по хатах ходять, їсти шукають, у піч заглядають... і кругом... Вже нема нічого. Оце мама рано встають, що-небудь зварили, дітей накормили і... всьо. Таке було страшно... грабили, страшно що робилося. Ой, Боже! Боже!... Це зразу було, зразу як вони тільки зайшли...

То ви пішли в ці німецькі будинки, до баєрів, коли вам військовий казав: ”Ідіть по будинкам, беріть”?

Ні... ми не пішли, бо це страшно. Бо це вб’ють там. Отам може сидить хтось у підвалі. Не треба нам те барахло, ми вже нічого не хочемо. Тоді що? Нам тільки дали трошки. Я пам’ятаю, вийшли ми так на дорогу... чого вийшли, я вже не пам’ятаю... Там машина їхала із солдатами. От вони зупинилися, питають звідки ми. Ми їм сказали. Дак там офіцер каже: “Дай їм там трошки того... барахла”. Із мішка витяг – їй одно, мені одно, їй одно, мені одно. Ну мені там теж, щось із платтяч-

ків троє попало, якийсь платочок, я пам'ятаю, юпка... дві хустинки... Отаке от, барахла трошки. Якась наволока... троє чи четверо платтячків було, я пам'ятаю. А дівчата вже нам позавидували. О-о-о! Ми дурні похвалились, що нам дали. На другий день, бачу, вже вкрали платочок... Такий гарний був платочок, вже хтось украв (сміється)... Отак, одні дають, а другі вкрадуть. (сміється) А самі ми не ходили, ми боялися... страшно було ходити, ми такі були ще дівчата, що страшно. То ми підемо за барахлом, а вони там ще нас десь уб'ють. Повбивають і всьо..., і ніхто не буде знати і хто, і де що... Повикидають десь. Нащо нам те барахло...

Потім нас відправили... в Угорщину. Там ми переночували в Угорщину і нас відправили...

Вже поїздом ви їхали?

Да, вже поїздом. Потім із Угорщини у... Белгород. Белгород – це столиця... не Белград, Югославія. Я вже позабувала. Ну вобщем, там нас якраз збирали... Боже мой!... Тут уже нас зібрали!... Так багато... з усіх кінців... стільки нас уже зібрали там! І вже нас там розподіляли хто звідки. Як нас брали в Германію, допитували. І хто з якої області. І відправляли нас вже на Родіну... Відправляли на Родіну...

Ну я вже думала, як доїду, то може тата й немає... Десь там на фронті... А так, за сім'ю, ніколи я не думала, що я приїду і нікого не застану... Да. В такому захолюсті. Ну... приїхала я додому... (зітхає). Я їхала так, до Білої Церкви, а потім з Білої Церкви... машиною... чи... якось я добиралася, вже й позабувала. Словом, ми всі... нас відправляли не разом... Якось так вийшло, що я приїхала вже додому... з Володарки... і люди їхали. Чи то з базару, чи звідки вони, я знаю? Ну коротше кажучи, вони то знали, що там нас попалили, знали. І кажуть: "Ну вас там попалили трохи..." А не кажуть, що там уже людей немає, що всіх попалили, не хочуть мене розстроювати. От. Кажуть: „Ти б заїхала до дядька, там дядько розкаже... за батьків... Там щось вас палили, не знаємо..." Ну я приїхала в Лобачів... в село... Я правда, заїхала до дядька... Я заїхала, а мені кажуть, дядьки: "Ой дочко, дочко... (дуже сумно і повільно) ...ти приїхала – нема нікого... всіх спалили... нема в тебе ні сестричок, нікого немає... всіх попалили, живими попалили..." А тут і тьотя моя, ця... київська, каже: „Батько ще живий... на фронті. Було пісьмо. Писав, що освобождаємо чужих, а своєї не зустрічали". Ну я пишу татові пісьмо. Я пишу пісьмо, ожидаю ответа... Ото ж уже не повезло. А получаю, що „погиб на фронті” – ізвіщення ...

Похоронку.

Да похоронку. Що „погиб”, в Польщі погиб... І ще як вийшло. Що оце в мого чоловіка брат, вони разом воювали. І це ж війна вже закінчувалася... Набирали сержантів на три місяці, на молодших командирів, на три місяці на курси. От. Татові треба було піти. Батько каже: “Яша пішли, поки повчимося, може вже й війна кінчиться”. А Яша йому: “Ви знаєте, я не піду. Я не дуже такий і грамотний...”. А батько мій був такий грамотненький. Тато мій взяв і пішов... Треба було йому?.. Пішов на ті курси. А там видно банда на їх напала. І він був дуже тяжко поранений. Так він погиб... Ми як з чоловіком вже жонаті були, ми писали туди в Польщу пісьмо, і нам прийшла відповідь, що він „скончався от ран”. То брат мій, це що з двадцять восьмого року, зі своїм сином їздили на могилу батька. Їх везли туди по путівці, і він взяв батька із собою. Туристична путівка. Так він і батька взяв. Каже: „Давай поїдемо і найдемо, де наш дід похований”. От вони приїхали... Говорять, електричкою їхали, нашли те місто. Похований на такому здоровому кладовищі, де руські солдати похоронені. Ну, говорить, так доглянуто, так під гіркою, і свічки горять, і так чисто і гарно. Дак вони побували там на кладовищі. Потім говорить, недалеко там поляк той жив, що купляли у нього цвіти. І він дивиться щось там... Ну от брат мій зняв годинник, віддав йому і каже: “Я тебе прошу, що може коли й квіточку покладеш на могилу”. Віддав йому годинник. І каже, просив, щоб каже написав... Він так і не написав. Він так по-руськи так погано... Ну можна розібрати. Він говорить, що й гроші там тому поляку дали... Батько вийняв гроші, каже, ще й випили по чарці. Говорить, батько і гроші і годинник віддав... за тата, каже, пом’януть, і щоб квіточку коли поставить. Хоч хто його знає, як там? І землі взяв, привіз і, каже, свічечки так горіли на могилах. Да...

А цей брат, Женя, теж в Німеччину попав?

Ні, ні, він не був в Німеччині, його не взяли.

А як так вийшло, що мама загинула, а батько залишився живим?

Що оце попалили? Його не взяли, він теж, видно десь ховався. Його не взяли. Як попалили? Як попалили мені розказували, звичайно... Цей брат, що ховався, цей з двадцять восьмого року, його не було дома. А мама з дітьми... діти ж малі, всі малі були. Це Женя, йому одинадцять років було. А Гришкі було вісім, Володі шість було, а Наді чотири роки. І ще на горе, ще одно вродилося. Як мене забрали в Герма-

нію, ще Таня вродилася. Ще Тані було шість місяців, це мені розказали. Отаке. Діти родилися, та й більш нічого. То я було ото сварилася... Було... я вже була здорова дівка. Було мамі кажу: “Ще одно, то вже не буду няньчити їх”. Сварилася з мамою. “А! Це ти будеш мені вказувати?!” Кажу, щоб так було як в других, по двоє, по троє, а в нас ціла купа... Ага (сміється). Да... Ще там була одна сім'я... Це там була одна дівчина, ми з нею були в Германії, а в неї була сестра Марія. Вона десь переховувалася, її не забрали. Їх було скільки? По-моєму, чотири було дівчинки. Ну й що? А батько хотів сина. Дівчата вже повиростали, а родилася знову дівчинка. От мати: “Це вже вишкребок. Це вже вишкребок...” (сміється). А ця Марія: “Ще не один буде вишкребок!” – матері. (сміється). “Це ще не один буде вишкребок”. Ой Господі!.. Отаке нам було. Як цигани ті. Да.

Ну і... це мені розказували. Чоловіки всі повтікали. Тоді забирали вже чоловіків і кудись відправляли. Чи в Германію, чи куди вони їх відправляли, чи розстрілювали, що вони робили? Не знаю. Така була сім'я, Микити. Так в їх такі були дівчата, що в Германію, так вони всі разом, геть уся сем'я, хату закривають і тікають. Прийшли, що-небудь схватили і тікати. Сиділи ж, бо боялися, щоб батька не забрали. Ой Господі... То чоловіки, всі повтікали... а хто остався, то загинув. Ну й що? На світанку, чуть світ – стрільба. Розказували мені так. Стріляють, таке робиться, страшно! Собаки виють, все. Пішли... по хатах, якийсь карательний отряд, німці, карательний отряд і підпалюють. Чи сільські, чи чужі з району там, не знаю. Чужі це були бандити, не знаю. Поприходили і: “Собирайтеся на допроси!” Гонили людей, на допроси, сказали: „Собирайтеся на допроси!” Ну, ви знаєте, мама ж думає, малі діти, кому я там, куди нас відправлять? Ще там навпроти нас жінка жила бездітна, треба було їй, вона прийшла взяла... Вигонили ж на двір уже всіх, водять, потім коло нас теж була сім'я, дітки маленькі теж були, троє діток маленьких одне за другим. Та жінка теж... Всіх збирають: “Собирайтеся, собирайтеся на допроси”. І вони ж ідуть на допроси. Ідуть і думають, які допроси, що вони роблять? А вони їх на смерть повели... Да... Та жінка прийшла, Надю взяла на руки... Вона ж думала, що це буде помилування, що це ж з дитиною. З дитиною, то нікуди не відправлять. От. Ідуть вони з цими дітьми, зібрали всіх людей... Скільки їх загинуло? Сто... почекайте, чи сто п'ятдесят шість, чи що? Чи сто шістдесят чотири? Щось забула... Ну більш як сто. Оце їх зібрали всіх, всіх позбирали... І повели у... і в одній хаті, і в другій хаті – і давай їх

палить. Кого вбили, а кого... взяли дітей тих... хати запалили, і діти там погоріли, попалили всіх... Да...

А потім чоловіки на другий день... Коли вони запалили, людей тих попалили, так. То давай, всі хати палити. Запалили хати... І це було два тижні до Різдва. Два тижні до Різдва. Да. Двадцять четвертого грудня. І тут... Боже! А скотину забрали в сарай. Позабирали кури, все позабирали. От. Да. А люди не подумали, що це їх будуть вбивати. Ну забрали вже, й корови забрали і кури забрали, що в кого було. Позабирали все. Ну кажуть, ну що тепер уже? Як будуть палити хати, вже вийдемо, то хай вже й палять. Що схочуть, то зроблять. Да. Ой Господі, Боже мой!... Ну... і їх ото туди... завели туди їх і хати запалили... Хати горять, мені розказували, що з других сіл... тоді був дуже сильний вітер... Хати горять, а люди як побачили, що таке робиться, то з других сіл давай тікати, бо думали, що й їх будуть палити. Там було Ровеньки село, дак каже, ми каже... Боже! Хати горять, собаки гавкають, виють!.. Ми, каже, давай тікати у ліс теж... покидали хати, все покидали, давай тікати! Боялися теж, щоб їх не запалили.

На другий день... О... А за цього брата і не розказала! Боже, така голова та... За того братіка, Гришу, що остався, що мені пісьмо з Росії прислав. В Росії живе зараз. Він вискочив... попісяти. Вони ж тоді почти голі були, ті діти бідні, не було їм в чому ходити. Мама їм пошила із якоїсь... таке полотно, знаєте, саморобне, що самі ткали. Та їм пошила штанці, та пришила по карманчику. То вони такі раді були, такі довірливі, що це їм карманчики. Це зараз барахла того скільки, а тоді... Ой, Боже, мой!... Да... І цей Гришка вискочив попісяти... А через дорогу там жили... цього старости, Базелюка, куми жили. Кум жив через дорогу, навпроти нас. Так він йому сказав, що тікай, бо будуть вбивати. Так та сем'я втекла. А в них була Аня, вона їм якась родичка, але її батьки в голодовку померли. Вона їм дітей гляділа. Вже їй було вісімнадцять років, здається, чи дев'ятнадцять. Горбатенька. Таке вже, вони всі втікали, а вона вже остання. Да почали стріляти, а вона вже через наш двір тікала туди вниз, на ліс. А Гриша якраз оце і вискочив. А тут стрільба така, він тоді злякався. А вона, каже: „Гриша тікай, тікай Гриша!” І він за нею побіг. Побіг за нею і ви знаєте, чудом осталася дитина жива! Остався живий. І його там у лісі до лісника завели. Одтерли ноги, бо він був босий і голий почті. Дак вони його там одтерли, він остався живий. Остався живим чудом. Вісім років йому було... Тридцять п'ятого року народження, здається.

Потім на другий день уже мужчини всі посходились. Посходились. Хати догорають. Хати догорають. Ну де ж наші сем'ї? Десь же наші сем'ї. Коли там чоловіки, що в їхніх хатах палили... Кажуть, не шукайте, ось вони, тут догорають... Да. У хатах, каже, діти порозповзалися, під піччю там... такі пообгорали трупи. Ой, Господі! (зітхає) Так вони зібралися ті чоловіки, поридали... Кажуть, так плакали. За що їх, каже, побили? Ну й правда, за що!? Ті діти, молочка, хліба й куска не з'їло такого як треба, білого. Вони, ж голеньких, і босеньких їх погнали... Нащо, нащо ви їх побили, за що? Щоб воно не жило на світі. На світі не жило. Да. Поплакали, поридали... Ох! (зітхає). А тато мій покійний сказав: "Хоч погибну, але відомщу за свою сім'ю. Піду і відомщу!" За що він і погиб. А того Базелюка... він же втік. Утік у Германію, поїхав. А потім, як уже наші там у Германії зайняли, дак його... Тоді був такий приказ, хто звідки, на родіну їдьте, щоб на родіну їхав. От він і їде на родіну, на свою, їде на родіну. Шляпу одів, всьо. То було, не дай Бог на нього скажеш "товариш"! Було: "Всьо, ваші товариші вже, тепер пани!". Обтріпані штани! Їде додому, їде з сем'єю додому... приїхав у Володарку. Їхав у Володарку, мол: "Здрастуйте, товариші!" А там люди були... словом, доказали сільським, що Базелюк приїхав... Він боявся їхати в село. Боявся сюди їхати. Кажуть, що Базелюк сюди їде, он з Германії приїхав... Базелюк. Люди тіі, мужчини, которі осталися, дак хто на чому, хто на велосипеді, хто так сяк поїхали туди у Володарку, його зустріли, почали його бити... там десь його знайшли, почали його бити... Там такі крики, розказували мені, такі крики. "Ох ти бандит! За що ти! Через тебе всі наші сім'ї загинули!". Ну тут міліцію визвали. Міліція його забрала, арештувала. А сім'я його... вони й тепер живуть досі. У нього, по моєму, було два сини і дві дочки. Так вони там, у Володарці, десь вони собі влаштувалися, десь там хату купили, там вони й осталися. А його следователь, приїжджав туди на місце, де... Зараз там братська могила, така черешня вже, така вона стара, стара, стоїть там. Братська могила... І такі... Ох!.. Пам'ятник гранітний зробили, так жінка і дитя таке, матір обняло – перелякане таке, знаєте, перелякане. Да. То приїхав следователь, вів слідство, і сказав: "Ви не могли самі з ним розправиться? Не треба було на нього нападати. Він дурний був їхати в село. Хай би він приїхав на місце... взяли б з ним та й розправилися... Взяти б його повісили на цій черешні, що коло братської могили, і хай би він... Взяти його і спалити. Повісити і спалити живцем". А так, каже він нам попав у руки, каже, нема права, так щоб

вам віддати в руки. Будемо судити його. Йому дали двадцять п'ять років. Дали двадцять п'ять років і я не знаю, вернувся він, я не знаю. А сем'я його десь там у городі так і живе... Да...

А дітки, бідні, їх попалили живими... А тато мій, так сказав, що я хоч погібну, ну відомщу за свою сім'ю (зі сльозами)... Ох. Так він, бідненький і погіб. Хоч би він був остався. Ну вже він погіб, тьотя каже, ну що ж, батько вже погіб, ми чекали батька, що хоч батько буде цих дітей якось глядіти... А то так, Гришка цей в Умані був, у сестри двоюрідної, цей самий менший. Цей брат, що з двадцять восьмого року, – у дядини, у маминого брата корови пас. Як я вже приїхала з Германії, то тьотя каже: „Ну що ж, вже ми ждали батька. Що батько приїде... може оженився, може хатину постройть, щось буде з вами робити... А так уже батька немає, треба щось із вами думати. Ну що? Цього Гришку пристроїли в інтернат, у Києві. Там на Артема, здається, там був інтернат. Здавали туди дітей, у кого батьки загинули. Я вже в Київ поїхала сюди. Дякувати, двоюрідна сестра тут жила, то вона мене взяла, приютила... То я в неї жила, влаштувалася на роботу. Да... Потім Євгеній цей – у селі у дядини залишився... От. І так уже нас... розподілили. Потім цей... Ой, Господі, Боже мой! Цей брат, Женя, його ще не треба було женити. Ото його женили... в Києві йому найшли. Не було де дітися... Дядина не захотіла, в неї дітей не було... А вона така була: „А... нащо він мені, аби це дівчина!.. Нащо мені цей хлопець!” Хворобу найшли йому, в прийми туди його всунули. Ще до армії, в прийми його всунули. А цей Грішка, дак він... закінчив там десять класів, потім в Умань поїхав. Там ще тьотя та жила, мамина сестра і дочка тьотіна... Тьотя каже: ”Сину, ти приїжджай до нас”. Я вже вийшла заміж, не було де нам жити теж...

То ви приїхали в Київ, вже були замужем?

Ні. Це я вже в Києві вийшла заміж, в сестри двоюрідної жила. Поженилися ми. Він бідний, він теж, ми з одної місцевості.

З Лобачева.

Да. У його убили сестру і хлопчик був, років п'ять. Теж пішла туди, та вбили їх. А мама його... (плаче) Взяла на горе, це ж треба було... навпроти хати, так недалеко, була в їх скирта соломи, вона пішла сховалася в ту солому. Мама, сховалася. Не пішла, щоб її там спалили, а пішла заховалася в солому. А батько, він, сімдесят п'ять років чи сімдесят вісім, уже майже вісімдесят, пішов у ліс. А він десь у ліс пішов, десь у ліс пішов. А мати пішла в ту скирту. А сестра пішла з цією ди-

тиною, думала що це з дитиною, що це ніхто її не... пішла з дитиною, щоб спалили... Да. Ну і що? Як запалили ті хати, то мати побачила, що хата горить, це моя свекруха, теж вже була старушка така. Побачила, що горить хата, та думає, хата горить, може спасу що-небудь. Та й ви-йшла з тієї скирти... а вони ще, бандити, не виїхали... Він її побачив і... вистрелив, і вбив... матір. І вбив. То вони похоронили її на кладовищі...

Чоловіка як звали вашого?

Гриша.

Він з армії прийшов?

Гриша воював. Він був інвалід. Мій чоловік воював, весь час воював. Він на фронті був весь час, потім був поранений. Розказував покійний: „Я як отримав лист, що попалили... О!.. Я поранений, вже мене повинні виписати з госпіталю.” Він в ногу був поранений здорово. Кажу: „Як отримав лист, я такий був злючий!... Я командир говорю, що піду на костилях, але відомщу за свою сім'ю!” Знаєте, таке зло в його було. Командир його каже: ” Ні, Гриша, куди ти підеш, тебе вб'ють теж. Ти он ще не можеш ходити, заспокойся. За твою сім'ю, будуть інші воювати...” Він чотири роки, чи може й п'ять воював. Як почалася війна, так він весь час на фронті був, весь час... Ой! Бачте, он фотокарточка його. І він був інвалід другої групи. А як ми просили. Я кажу, Боже мій, хоч якогось змилювання. Тут у нас взимку ще нічого, а літом! Тут же не можна форточки відкрити... Тут же оці машини... Ой! Просив, дайте мені хоча б кімнату одну. Одну кімнатку дайте, квартиру, однокімнатну квартиру. Еге. А бандити тепер собі беруть, бачте які собі строять дома, да все. Та просив, як він страдав. Просив, дружина учасник війни, я учасник війни, я ветеран труда, в мене є книжечка. О. І того... Скільки він писав, скільки він жалоб писав... Та... куди... “От люди живуть, так і ви будете жити. А що вам дати, так і другим треба буде дати”. А вони що інваліди? Вони здорові, молоді. А він все життя працював. В мене сім'я постраждала вся у війну – шість чоловік! От. Вся сем'я у війну погинула! І його сестра із дитиною, і маму убили... Та ніякого вніманія... Ніякого вніманія і все... Ой! Як ми строїлися тут...

То це ви самі строїли дом?

Самі. А як ми намучилися!.. Це ж ми поженилися... Ми поженилися так. Ніхто нам не допомагав. Мої батьки погинули. В нього що – один батько і такий був старик. Що він нам допоможе. Було приїде, привезе... Як згадаю (сміється). Редьки мені привезе. Принесе в тому, в мішечку мені... Думаю, що він мені привіз. Редьки! Кажу, що ви мені

цю редьку трухлу... “А... яка різниця, трухла чи не трухла, вона в одно місто йде все рівно” (сміється). Отак. В нього город маленький був, бо він вже не міг на ньому робити. Дак картошки собі посадить. І кілограма два-три картоплі надовбе трішечки. Оце тобі така допомога. Ну це ж ми як построїли цю... времянку, там у нас времяночка маленька і сарайчик. Ох! Ну що? Поженилися і нема де жити. Він робив... в лагері у цьому, де оце військовополонені. Це ж після війни були військовополонені на будівництві... То він у них робив якимось начальником, на будівництві. Там де вони, який дім ремонтували чи що, там ми й жили. Тільки дім відремонтували, зробили, то... Нам командир, начальник обіцяв: “Дадім, дадім, но не щас”. Бачимо, що ніхто нічого, не дають цієї квартири... Не дають. Тьотя покійна, теж, його тьотка, матері його сестра, цієї що вбили, жила отут на Чоколовці. Каже, що Гриша, ти... А він по будівництву розумів, він до війни ще вчився на ... плотніка, вікна робити все, на столяра. Каже, тьотя: „Ти знаєш, Гриша, що... бери участок, та помаленьку постройш якусь маленьку времяночку... Ну що ж, нема вам де жити”. Він таки рішився. Ну ми теж не щасливі... Як прийшлося... Пішов взяти кусочок землі. Так вони нам оцей участок – тут сім соток... Так раніше давали і по шість соток, і по вісім соток, а потім... забудовників більше стало, – давай ділить і по чотири. Не дають по шість, треба взятки давати. А нас було тих грошей чорт ма. Так оце участок цей був. А тоді, знаєте як, тоді якимось людям було байдуже... Що нам та земля. Тоді картошка була дешева, тоді картошка була по чотирнадцять копійок кілограм. До магазину привезуть із поля отакенної картошки по дев'ять копійок, а зимою вона була по чотирнадцять. Буряки були по дев'ять копійок чи по п'ять... Усе було дешево. То кому там була земля треба. Ну таке. Пішов він, так дали цей участок на двох. Ну, звичайно, як би він пішов до начальника та сказав: „ Знаєш що, я п'ять років воював, і що не заробив щоб мені окремо...” От. Погано, що оце на двох. Погано. Потому що, знаєте, що там казати. То те, то те, щось не так... Ой Господі! Там стукають, то все чутно...

Оце такі ми щасливі... Трохи розказала, натарабанила... Повні вуха натарабанила.

А ким випрацювали після війни, яка у Вас професія була?

Ой, де я не робила, чим я не робила!... (сміється).

Ви вчитися далі не пішли, ні?

Та що я закінчила? Я кінчила в селі... скільки я кінчила чи шість класів чи сім? Щось таке... Шість класів, сьомий коридор... (сміється).

Да. Ой, де я не робила, і в банку, і в ... робила в цьому... Коротше кажучи, я на пенсію пішла, я робила – перфораторником. Ну я на газу робила, опалювали... на заводі робила...

Ой... такі діла наші!.. Отакі от.

Боже мій! Що я вам наплела... Боже мій!

[...] До війни у 1939 році, мене батько віддав працювати у Київ, я жила у тьоті на Красноармійській. Тьотя мене рано будять, займають чергу. Там був гастроном, на розі Хрещатику і вулиці Леніна. На розі був гастроном.

Він і зараз є.

Є. На розі там Хрещатика і Леніна. Тьотя ... іде спочатку тьотя, а потім будять і мене, і ту дочку. Другий раз мене не будять, її будять. Я зайняла чергу за маслом. Масло брали по триста грам, по-моєму, по-фасоване було в бумагу, по триста грам. То візьмемо удвох. Потім там цих работніц там було... Боже мой! Скільки там цих работніц було! Сільські дівчатка. Там така п'ятнадцять років, чотирнадцять – до євреїв ... у ту...

В найми?

Наймичкою, до дитини. От. То я пам'ятаю, як мене привіз тато, так Вера ця, сестра двоюрідна: “Куди ж тебе влаштувати? Горшки носити до євреїв?” (сміється). Ну водила вона мене... на хлібзавод. На хлібзавод на один, на другий... “Нет, нет, не надо нам...” Звичайно, як би такий дядько якийсь, здоровий, грузчик, чи що? Знайомства нема. Тьотя каже: „У мене знайома дворнічиха є, може я її спитаю, може тебе туди”. Спитали. Ну що та дворнічка? Спитали – ні. “Ну куди ж тебе всунути, куди ж тебе...” От знайшли, де ці одіяла шили. Була учениця, повчилася трохи, а потім же ж навчилася вже шити. Було все добре, на тобі війна почалася. Війна почалася, всі повтікали – хто куди. Всі пороз'їжджалися. І так воно все накрылося.

То ви собі шили після цього щось?

Одіяла, нащо мені те одіяло?

Я маю не увазі, з одягу. Ну наприклад в Німеччині вам пригодилося це вміння шити?

Ну як я... звичайно. Там в Німеччині такі були портніхи, що куди там. Руками ж шили, що звичайно. Підемо, десь випросимо у когось і ниток, у чеха, чи ще в кого, тих ниток візьмемо да то да сьо... Я ж розказувала, в тих тряпках риемося, воюючих. Там тих тряпок! Боже!... цілий ешелон. Привозили. То ми як підемо... вони свіженькі, ще не пе-

ребрані, ще в них ще вибираємо кусочки шматочки, а потім шили блузочки і юпочки – а що робить.

На роботу одягати, да ?

А ще й на роботу! На шпацірен, на прогулянку (іронічно). Ні, і на роботу звичайно щось одівали. Куди нам на прогулянку було ходити. Боже, мой!.. Правда були дівчата... були такі пройдохи... Що вони находили... Одна з французом... Де вона, хто її знає. Вобщем, дитятко придбали... І у тому бункері сидять..., а він військовополонений, француз, а її Ніна звали, я пам'ятаю. От вони сидять в тому бункері, дитя плаче... а він там щось до неї... Не вміють розмовляти. А дитятко придбали... І вона його матом криє!.. Що там вона говорила!.. Як вона його всяким глухостями!.. Боже, мой! Да. Вона на нього сердита, що це дитя... А думаю, а де твої очі були? Чим ти думала? Він щось їй говорить. Вона його лає, а він: “Вас? Вас?” Він же не розуміє. Чим воно закінчилось, не знаю. Чи він її забрав із собою...

Вижило те дитя, не?

А хто його знає... Я знаю, що було те дитя, а хто його знає, як після війни... Там же були такі старухи, що їх заставляли, щоб вони дітей гляділи. Вона на роботу побігла, а за дитям дивилися там старухи... А наша Кася була вона вагітна... Вона з дому завагітніла. Ховалася десь от Германії, десь там у погребі, до неї гармоніст ходив, до неї так, як то кажуть, залицявся. І... ховалася, ховалася... і завагітніла. Потім приїхали у Германію, то ми не знали, що вона вагітна. Бачимо, що вона така вже... Ми теж, звичайно, на чужині, все не так, погано кормлять, все... Боремося, що ж робить. А вона так засумувала, все лежить, все їй погано... Боже, кажемо, хоча б не померла. У неї нарив на груді утворився... Ми вже її... ходили на кухню, на чеську, там що-небудь – то вже ділилися. Давали, хоч по шматочку там приносили. А потім okazaлося, що вона вагітна. Але воно... Воно померло дитя при родах. Воно було слабеньке, і воно померло, те дитя.

Конечно, там ніякої їжі не було...

Та, а що? Вона сама, почті весь час голодна була.

Було той чех, що у фартушку, замітав на заводі. Територія здорова, а він замітав... А ми вночі, француз пішов у туалет, а ми стоїмо коло станка. Ну я ще не така була слаба, а Павліна стоїть і спить, спить отак уже. Станки гудуть, спати хочеться... А чех підходить, та їй на вухо: “Пауліна, спацерувала з камарадом?” – кричить їй на вухо. Твоя

подружка, мол, не спить, а ти спиш. Десь гуляла з товаришем, то і спати хочеш. Ми й не spacerували. Де там будеш spacerувати?

Ви раз в нічну, раз вдень робили?

Ну отак – неділю в нічну, а неділю вдень робили. Я пам’ятаю, ще зразу як приїхали, вже там були і робили разом. Але чехи вони кушають, там бутербродики беруть якісь на роботу, кушають в обід... А ми? Сидимо собі... А чех один приніс мені кусочок, бутербродика, приніс і пожив... А мені так соромно... Боже, Боже! До чого ми дожилися, що б це мені кусочок хліба давали. Ай-яй-яй!.. А ті дівчата, що там уже давно: “Тю-у-у! Розтаку, отаку! Бери!”. “Аби давали, бери, жри!”. Такі, що там уже давно були. Сумашедші! Лаються по всяки. “Тут нема чого стісняться! Тут нема чого стісняться! Бери!” Ой... Боже! Боже!

Оце ви мені перша розкажете за матюки серед оstarбайтерів. А більшість просто упускають ці моменти. Вважають, що це неважливо.

Я говорю про те, що було – то було. Були там дівчата такі, пройдохи. Сільські не такі. Наші не ругалися, нічого. Це все в нашій кімнаті були всі хороші, такі, що не ругалися. А в других кімнатах були такі пройдохи, що Господі!.. Ото по всякому лаються, ото тарілкою кидають там. Не хоче: “Отакі роз сякі, чим вони нас кормлять, свині його не будуть їсти, а вони нам дають!” Що ти зробиш.

А посуду це вам видали, чи своя була?

Який посуд – тарілочки залізні. Так ото розсердяться, дак кидають ото туди... в умивальник. А там тою бруквою позабиваються... плавають ті тарілки...

Щось мені паленим пахне..

Що там? Щось згоріло?

(Википіла вода із чайника, який поставили, щоб випити чаю.)

ПОКИДЬКО АНАСТАСІЯ ФЕДОСІЇВНА

Анастасія Покидько (ліворуч) з подругою. Німеччина, 1943 р.

1923 р.н., с. Пухівка, Броварський р-н., Київська обл. Проживала в с. Пухівка. Освіта – початкова. 1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині в сільському господарстві.

Запис інтерв'ю* 11 листопада 2003 р, с. Пухівка Броварського р-ну.

Розкажіть будь ласка, про ваших батьків, про вашу сім'ю.

Батька мого звали Федос Іванович, а мати – Ганна Карпівна. Я була старша дочка, Анастасія, а тоді Софія Федосівна, а тоді Петро, а тоді Коля в сім років у війну помер, як я в Германії була. Четверо нас було, дітей.

Як почалася війна, зразу ж позабірали всіх чоловіків на фронт. Забрали і мого батька. Осталось четверо дітей, два хлопці...

А тоді батько потрапив у полон і був тут у Броварах у лагері, і я носила сюди їсти, а тоді їх вигнали на Германію, і в Германії, видно, їх попалили.

А... так ви і не викупили його, не ходили?

Ні, ні, ні, ні. Захватили, і поки ми прийшли сюди в Броварі, дак уже, кажуть, вигнали і нехто не мог нечого зробити, забрали й вислали в Германію. Із Германії було із концлагеря пісьмо, що там він у концлагері. А тоді не стало не пісем, нечого і так ніхто й не знає, де він. Нема. Їх видно попалили, побили там усіх...

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

А я під війну у сорок другому пошла замуж. Оце ж за Кременя за Дмитра. Дак нас забрали обох у Германію.

В сорок другому році?

У сорок другому році. Дак мене тоді вернули, я була вагітна, дак мене вернули.

А, Ви ще й з Німеччини повернулися?

Ні, не з Німеччини, з Києва, з медкомісії, я була вагітна, дак мене не взяли. Я пришла додому, да пошла да зробила, дурна, аборт і поїхала. На другий раз як брали, і мене забрали знову в Германію. Я ж думала, що буду там де чоловік... Да, якраз попадеш ще. Це наче дома.

Боже...

От. А нас привезли... А чоловік мій робив на заводі, шпали там носив – важка робота. Дак нам сказали, що хай вас розберуть хазяїни. І мене взяла хазяйка. А хазяйка молода. Я прийшла, дак вона вагітна ходила. А чоловік на війні ж був. І не було нікого. Тільки я.

А пам'ятаєте, як її звали, хазяйку?

А от хазяйку... не здумаю, як її звали. І не було ж некого, я ж балакати не вмю. Дак прийшли ж там поляки і українці, що вже робили у великих хазяїнів, трохи допомогли мені поговорить з хазяйкою.

У мене було дванадцять корив, і бичок... Корова і бичок такі, що запрягались, і дванадцять корив дійних. І оце телята з кожної корови. Дак телята вона здавала... А оце я встану вранці, подою корови. Порося велике одно таке було, годувала для себе. Курей дуже багато. А тоді на поле. Оце на поле, та подоїла, молоко здала...

А поля скільки, городу було?

А поля багато було. Поля багато було. І пшениця і жито й овес, і всячина, картопля, буряки – все отаке ж. Дак хазяйка наймала таких, щоб помагали їй. А я оце поїду, дві години там побуду, що загадає, до полю, пороблю оце приїжджаю і починаю доїть оце в обід корови. Подоїла, попоралась, пообідала, поїхала знов на два часа, а тоді знов приїжджаю. А взимку у ліс ходили заготовлять дрова... Дрова рубали такі невеличкі в плиту, у їх газу ж не було, дровами топили. У них взимку не холодно, так як у нас оце.

А де ви були, як місцевість називається?

А місто... город Нойбург, а село Вунтершталь...? Вунтершталь...

Це в Баварії?

Не знаю, я знаю, що це город Нойбург, ми ж ходили туди в город. Оце як виходний день, дак вони гроши нам дають. Дак як підеш,

купить нельзя нечего, а можеш тільки сережки, таке... украшеніє їхне. Підем походим, подивимося, а щоб купить що, дак нечего не можна... Не продавали нам нечего...

А знак „ОСТ” треба було вам носити?

Обязательно. Пришивали, носили. А оце в суботу, дак ідем оце заготовляем коровам. Дівчата кажуть: „Не вчися косить. Бо як научишся косить, дак будеш косить цілий день. Ото як скаже, що косить, возьми зажени косу і не коси”. Кажуть: ”Вона найме”. Дак нам дід, помагав косить. Поїхали (сміється)... там така гора... Поїхав дід той накосив, а ми поїхали вдвох з хазяйкою: корова і бичок запряжені у воза... А міста таки... Гори і долини. І по тий стороні ровчак, і по другій стороні ровчак. Я ж не знаю і балакать, і мови не знаю. Вона втомилася, бо клала ж траву. Взяла вилізла на воза на траву і сіла зверху. Я кажу: „Не сідай, я не понімаю, що їм робить, цій корові та бичку”. А вона не послухала, бо злізла да сіла (сміється)... Я стала йти да з гори та корова... і той бичок молодий як побігли... Я бігла, бігла за ним, бігла, бігла, дак я не зможу. А він біг, біг да й перевернув оте все...

І вона вагітна впала?

І вона вагітна впала й усе на неї (схвильовано). Те, що ми наклали на суботу: там зелені, клеверу, а тоді його січуть же. Дак вона перевернулася і її присипало, і я не знаю, що робить. Корови побігли і я за коровами побігла. І біжу і так кричу (схвильовано)... А дід той, що косив нам, живе ж там недалеко коло нас у селі. Вискочив і кричить: “Вас істен? Вас істен?”. А я ... кажу, що хазяйці капут. Капут. “Перевернулось” – кричу. “Перевернулось” – голошу. На все горло кричу, я ж злякалася. Кажу: “Хазяйці капут”. І оце і все. Більш нічого. Він захватив корови, біжить з коровами. І я за ним біжу (сміється). Прибігли, откидали. Дак руку поламала, ногу поламала... На другий день забрали її в лікарню (сміється) і там узяли її в гипс і вона там і дівочку привела.

А... народила?

Ну народила там.

І все нормально там з нею було?

Все нормально...

І це вона на останньому місяці..?

Мо вона й останній ходила, я не знаю. Не пройшло може неділь дві, може й більше. А мене саму покинули. І оце що хочеш, як хоч так і хазяйнуй. Я оце встану, подою корови, викину на вулицю молоко... А молоко забірають, тоді на другий день батони привозять і привозять

масло... Привозять за те, що здають вони молоко. І так була я сама... більш як дві неділі. Довго не було хазяйки, поки позаростало все. Ну думаю, як прийде хазяїн, вони мене розстріляють... Ну хазяїн приїхав, дак, мо, він уже трохи розумів по-українськи балакати.

А, в отпуск він приїхав?

В отпуск приїхав. В отпуск. І я вже сижу... говорю: „Все, що будемо робити?” От, хазяїну ж говорю, хазяйка ж побилася. Так... добре, довго боліла. А по-своєму ж їй кажу (схвильовано): „Якої ти хвороби виперлась, я ж не розумію все”... Дівчата так регочуть (сміється), тії, що вмівали балакати. Дак вже ж як прийшла вона, дак прийшли до мене і кажуть їй: “Чого ж ти полізла, ти ж знаєш, що вона не розуміє балакати і не розуміє як управляти коровами? Чого ти злізла, вона зовсім нічого не винувата, це ти винувата, що вилізла на воза”. Дак вона каже: “Я втомилась, я поки наклала трави, то мені треба було тільки відпочити. Дак я думала відпочину”. Дак якби ж вона розуміла. Вона каже, що там єсть таке, щоб закручувати, щоб загальмувалося. Дак вона мені отак показує, я ж не розумію. Якби ж вона наперед розказала... Ото вона кричить на тому возі: “Ейшпен! Ейшпен!” А я не розумію нічого. Я кричу “Ніхт ферштейн! Ніхт ферштейн!” Ой... (сміється) ...Боже мій, милостивий...

А скільки ж Ви перед війною класів закінчили?

Я у шостий клас походила, і не схотіла. Було Максим Романованоч ото прийде і стукає мене оце по голові: “Дурноверха”. Я пошла на постійну роботу. У колгосп пішла, на парниках робила, з дідом, з Кременем, покойним. Дак вирощувала, ягоди... гурки, помидори... Я пошла працювати і не схотіла ходити у школу. Наша Софійка, дак училася, до учительки вивчилася, да вчителювала. “Я не пойду. Як не важко, а я буду вчитися”. І вчилася, і робила ж учителькою. А я не схотіла вчитися, дак усю дорогу в колгоспі проробила. А сорок другому році виїхала ж у Германію, і була тамочки аж до сорок п'ятого, три годи була.

Так це ви вже літом поїхали?

Літом, приїхала додому, дак хата... Тая ж, що була хата згоріла, тільки кучу баба почала робити. Боже мій, милостивий!... Той хлопчик умер [рідний брат, Коля]...

А чого, захворів?

Якась така хвороба напала, що задушила. Такий був гарний хлопець, так співав... Оце як вийде, да як заспіває: “Ой ви поля, ви ши-

рокіе поля, наша кавалерія, сідає на коня...” І оце ходить і співає, такий уже ж умів ходить. А тоді встав вранці і каже: “Сьогодні я умру”. І помер. А жили в той час у діда, у Петра, у Домахи покойної. А наші хати ж погоріли. А тиї хати ж осталися. Там повиходили баби стари і стали просить, тих що палили... І упросили, і той край села остався непалений. А наши отут от попалили.

То це ваше обійстя, батьківське?

Да оце, батьківське. А тоді Дмитро прийшов і не схотів мене.

А Дмитро ж приїзжав до мене... угості в Германії. І приїхав отак перед тим, як іти додому, і я знов завагітніла. І приїхала додому... І Кремені прийшли і так, як треба, прийняли мене. А тоді в одну душу... А що ж, конечно, бідні ж ми.

Конечно, землянка...

Оце четверо осталися ми, і ніде ж нема нічого. І не хати нема, нечого, і я гола була. Де ж воно що буде?

Ну да, нічого з собою не привезли Ви?

Да, ну що ти привезеш? Ну те, що я брала з собою, я й привезла назад. Дак він не схотів. Почав гулять. Гуляв, гуляв... І нагуляв городянці дитину, Марійці. Може, ти і знаєш її, отам на селі вона жила. Дак на їй тоді ж і оженився. А в її була хата, на хату бруссе, і свиня порисна, і корова... Дак він за все це хазяйство узяв її. Дак вони поставили хату, ото гарна вона, стоїть і зараз та хата. А свиня опоросилась, дванадцятро поросят привела, дак поросята попродали, і корову, а тоді взяв і вигнав її. Сам пошов на Київ, і як почав жениться, дак женився поки і здох... Мо, двадцять жонок було. А в її ще одна дєвочка родилась, а тоді трохи пожила, да вмерла. А вона з однією осталась... А він було, коли не приїде, і йде сюди... Помагать нічого не помагає, а приїде й гавкає сидить. До я вижену возьму, і так і осталась сама.

Да, після війни, попробуй знайди чоловіка... Повбивали ж усіх ровесників.

Чоловіки находилися. Дак за чоловіка як пойти, дак хлопець у мене ж. А тут брат був, уже дорослий. Дак до мене прийнять, приймака у хату, дак не могла я, того що брат був. А тоді брат помер у двадцять вісім год. Заболів і вмер.

Після війни помер?

Да. У... я забула у якому... у 58 році. Парубок, у двадцять вісім год.

А, то ви так із сестрою вдвох і залишилися?

Дак ми залишилися вдвох, а тоді прийшов із Германії брат двоюрідний... У нас була тьотка, мачина сестра... замужем, жила у Троєщені. Дак у її син був. З армії прийшли, воєнного привели... Привів, товариша свого. А Софійку направляли, щоб їхала в Западну, одробити, щоб вона там вчителювала. Дак оце ж Онися Заїчина і Сончина свекруха, тоже ж училася з ними, і оце Тимофіївна... Їх багато тоді дівчат дожно було їхать, чоловік двадцять... Ви що. Ну, дак вона ж собіралася їхать. А він (цей воєнний): „Я тебе виклопочу, і ти не поїдеш”. А він командір же якийсь, начальник був... з пагонами. І поїхали на Київ. „Я поїду, я за тебе попрошу, і ти не поїдеш”. І поїхали. І тоді приїжджають та кажуть, що ми розписалися, ми чоловік і жінка. Поженилися. Поїхав клопотать, а там кажуть: „А хто ти такий, що ти клопочеш?” „Я знакомий, я знакомий”... „Ти можеш її забрать? Ти зможеш, якщо будеш її чоловіком”. Там так сказали. Дак вони там, у Києві розписалися і оце приїхали, кажуть: „Поздравте нас, ми вже чоловік і жінка”. А тоді його направили у Заворичі... Софійка ще вчителювала у Погребях три годи, а він бігав начальником якимсь там був... на залізниці. А тоді направили його... Колись партійці ж були. Дак по партійной роботі направили його в Заворичі, дак вони в Заворичах жили. А тоді в Броварі, а тоді у Дарницю. У Дарниці там дали квартиру і вони жили на квартирі там, а тоді у Києві дали, дак вона і сьогодні там живе, у Києві.

То вашу сестру в Німеччину не забирали?

Ні. Мене ж як забрали, дак вона і осталася. Як би я не пошла, її б забрали.

А ви двадцять четвертого року народження?

Ні, я двадцять третього.

То у вас у цьому році юбілей буде?

Вже був. Я родилася насправді, двадцять другого числа, як розписувалися з Митром, то поставили двадцять третього і всі документи з двадцять третього поставили. Дак оце ми ж як празднували в цьому році ювілей, то я кажу, що я ж з двадцять другого року...

А з хазяйкою як ви? Не сварила Вас?

Ні.

Ви нормально з нею, стосунки як...?

Я не зла, я не знала ніякої лайки. Оце тільки отаке, як случилося. Приїхав хазяїн, погукали мене, я пошла. Не балакаю ж по-німецьки

ж тоже. Я кажу, я не понімаю нічого. І нечого я не виновата, хазяйка, кажу, виновата, що застала. Отак. Дак я ж по-своєму ж балакаю (сміється), одне слово по-німецьки, одне ж українське. Дівчата тиї, що робили довше, дак вони ж училися через теє, що їх гурт. Гуртом, по чотири, по п'ять дівчат – великі хазяїни. А я ж одна, дак хто ж мене научить. Як я в поле пошла, подоїла корови, сама дою. Пошла на город, чи полоть, чи садить чи що, дак пошла і пришла. І там сама і тут сама, дак де ж я научуся балакати по-німецьки.

Ну да, як би ви в школі вчили німецьку мову, тоді б у вас уже база була...?

Да. Да я трохи знала, так деякі слова, но мало знала, мало.

Хазяйка вам з одягу щось давала?

Давала. Давала. Одежу. Вона ж таку одягу давала, простеньку. Щоб було ж у чому робить. У їх тоже все по бецугшаях було. Оце пальто на три годи дають. І обув, і все у їх, не так, як оце в нас, що як схочеш і гроші є, дак пойді й купи. В їх не купиш, нічого не купиш. Гроші нам давала хазяйка, дак що я за гроші куплю. Нечого ж нельзя купити за гроші, нечого нам не продавали. І вони не купують, не можуть купити. Тільки тоді, як дійде врем'я, оце і купували одягу ж і все.

А дитина як появилась у хазяйки, ви за дитиною тоже дивились, чи вона сама справлялася?

Вона сама. Вона ж на роботу не ходила, а тішила дівочку.

А хазяїн повернувся живий?

А хазяїн, після війни я не знаю. Як прийшли американці, як нас освободили, дак я вийшла на вулицю, а всі так біжать. Тиї, хто робив там. Біжать: “Їдем! Їдем! Їдем! Будем їхати, нас повезуть зараз додому усіх!” І всі побігли у город. І я пішла і кажу, що я вже тепер поїду, я вже робить тепер не буду. Чого я буду робить тепер, як всі йдуть, щоб додому їхати. І я пошла в город. У городі там ми може й місяць жили чи скільки? Нас вивозили тими... партіями, партіями вивозили.

Це в квітні місяці вас освободили десь?

Да. Літом.

А приїхали ви коли?

А приїхала додому, дак тоже ж були жнива.

А чим ви їхали?

Поїздами. Кудюось повезли, не прямо на Київ, а кудюось повезли, дороги ж побиті були здорово. Дак кудюось повезли, оце приїде, де дорога побита була, дак назад іде поїзд. Я в дорозі дуже довго була.

Рано забрали звідтиля, довго їхала. Вже як приїхала, дак уже дівчата поприїжджали усі. Тиї, що оце були на фабриці, де і мати [бабушка інтерв'юєра] ж була на фабриці, всі чисто. Вони писали пісьма мені, і ми їм писали.

А ви не забрали додому ті листи, які вам дівчата писали?

Я й пооставляла, і ті, що забрала, попалила давно, вже й сліду немає. Хата горіла, дак усе погоріло.

Подружки у вас у селі були? Ви зустрічалися у вихідні, там у Німеччині?

Ну було ж отако, у вихідні як ідем же в город подивитися, походить по лавках... Тільки подивитися, у нас же нічого нельзя було купить, дак таки дівчата ж тії, що у селі робили, було чи п'ять чи шість польок було, а то українки... З Західної України була... старушка така, не молода. А то... таки всі дівчата. Вони було зразу як приїхали, дак писали пісьма, а я нікому не писала. Я нікому не писала. Приїхала, як приїхала і всьо.

Додому не писали пісьма?

Куди з Германії?

Да.

Писала. Чого ж не писать. Додому я писала.

А, Ви маєте на увазі, як приїхали сюди на Україну...

Оці подружки, що з Німеччини. Як я приїхала сюди на Україну, дак дівчата мене розиском найшли (сміється). Шукали, чи я жива? Жива. У сільраді сказали: „Жива вона, негде не ділася”.

А ви не пам'ятаєте пісні, які там у Німеччині співали?

Ні. Ні.

Не складали там у вас дівчата пісні, не ходили там у вас вірші?

Ні, ні. В церкву ходили.

В церкву ходили?

Ходили в церкву. Там у церкві... не так же як у нас. У нас же стоять, а у їх сидять.

А, то ви в католицьку ходили?

Не, я так на службу не ходила. Ходили так, для інтересу. Ну на Паску, примерно, ходили. Ходили ж подивитися. Хазяйка іде і каже, як хочеш, дак іди. Ходили ж. Дак там, як оце Ісус Христос родився, так усе ж показують. Таки малі діти співають. Орган грає, а вони співають. Хлопчики, так як під шнур, усі ривні. А тиї ж сидять усі на партах. І це на руку хрестик і маленька книжечка і вони сидять.

А ви, дівчата там же сиділи, біля хазяйки?

А ми рядом сиділи. І нас пригласають, дак і ми сиділи... А красиво правиться, а батюшка дак виступає, а тоді і речь таку докладає. Балакає, не так як у нас тики поправить і усе. А там ні. Там виступає, розкажує... Оце як були на Паску, як родився Ісус Христос, так інтересно, І дитя, і ясла... і все, все, все показують.

А на Різдво ходили?

Ні. На Паску ходила, а на Різдво ні.

А жили ви як, у Вас окрема кімната була?

Обязательно, своя.

А їли ви разом?

А їла з хазяйкою разом. Вона була ж одна, нас тики двоє, дак от чого ж ми. Чого ж ділитись. Хазяїн як приїжджав, так він не довго був. І видно, що він був у карательном отряде. Вони поїхали в город, а я думаю: „Ану ж побачу, що ж воно”. Нагору, до їх у кімнату прийшла і бачу – лежить такий здоровий альбом, так як ото півстола. І там у альбомі... стала ж дивиться, як вішали, як розстрелювали...

Да ви шо?

Еге ж. Такий альбом на столі лежить. Дак я подивилась...

Може він фотограф був?

Не знаю.

А форма якав нього була?

Да я там знаю... не звернула уваги. А в їх отак жили, як оце ми і Любка (сусідка), були брати. Дак у братив сім дітей... і всіх побилло на війні. Сім братів убило...

А... він живий.

А він живий був.

Ну, може, він не на передовій був?...

Не знаю де він був. Ну я подивилась, дак оце ж таки все карточки оці, що страшно. Дак я подивилися, да побоялася ж хазяйці казать, що як прийдуть да побачать альбом, дак вони тобі дадуть, що так іздівалися з людей. І все карточки ж.

Да вона, мабуть, той альбом спалила.

Дак пришли ж зовсім не красні, не наші ж пришли, а американці. Американці пробігли вулицею, я вдома була, якраз обід отак був, я корови доїла. Дивлюсь, біжать біжать, біжать, а літаки як застрочать, да застрочать. Сама зачинилася в хліві, перестояла, вишла, кажуть у сусідки дівчину убили. Із літака стріляли, а вона в дворі була, і вбило.

Я ходила й дивитися, дак на ліжку лежала, така дівчинка молоденька, така що тики в школу ходить... І стріляли. І пробігли ці солдати і хазяйка прибігла, принесла мені усі дорогоценності: „Оце заховай, щоб ти знала, де ти заховала”. Я кажу: „ Так і ховай, це ж твоє, дак і ховай”. „Ні, ні, Стасю, ти заховай, ти заховай”. Я однесла да загребла у картоплю, да поставила, да картоплею закидала. Це ж думали, що будуть заходить да грабувать... То мабуть і хазяїн їй казав, що ось прийдуть красні, то вони дадуть вам. Як іздівалися... Коли американці пробігли і оце нехто нечого... не робив. І оце пробігли, так дівчинку заховали і кажуть, що оце кончилася війна. Американські літаки і війська їхні вулицею йшли.

Цікаво, а в чому ви їхали, в чому ви везли свої речі з Німеччини? У вас торба була чи чемодан?

Торбинки. Торбинки полотняні... і все полотняне. І сорочка полотняна... Я не знаю, я приїхала, дак хазяйка каже, що тра помиться. „Стасю, тобі треба вашен”. А я кажу: „У мене вошей нема”. (сміється) По-своєму. Я кажу: „У мене вошей нема”. Вона „Ні, ні, не воши”. Помиться, помиться показує.

Ну да, ну ви ж в дорозі, тижня два були, мабуть?

Да.

То приїхали які ви, ясне діло, що помиться треба.

Еге, помиться, помиться. „Вашен” – я і сьогодні не забуду, як вона сказала. А я кажу, у мене вошей нема. Сиджу, тоді ж не було... У Києв іздили ж да купили солі, да брали сухарі там якісь, і сіль чорна така, як земля. Я сиджу й перекладаю сіль у руках... хазяйка дивиться, регоче да каже: „ Викинь, Стасі, то не добре”.

Вона вас Стасі називала?

Еге, Стасі, або Наті. І дівчата ті всі мене Надею називали. Не кажуть, Настя, а Надя, Надю.

А назад в чому, теж полотняну торбинку, чи вже чемодан якийсь знайшли?

Ні, вже чемодан. З чемоданом. Да в чемодані нема нечого.

А їсти вам шось дали на дорогу?

Ми довго були у лагерьх, а в лагерьх годували нас там, і масло давали, давали ж і хліб, і все чисто. А хазяйка що? Що вона може мені дати? Вона як їхала, дак вона мені і масла пачку дала. Дак воно вже давно зіпсувалося, доки йти в дорогу.

А їли з хазяйкою ви що, на сніданок, на обід?

А вранці оце... Їдять без кінця у їх. Уранці оце каву, кожен ранок каву. Подоїла корови, на поле йду, оце або бери сітро, або бери пиво бутилку, або копчене сало з м'ясом ото, або ковбаса, або з маслом помазаний хліб – це підобідок. А тоді у дванадцять я прихожу, дак скільки ж ми там побули, і знов – обід. Обід – або борщ, або суп – отаке все. А тоді, тільки їдеш на поле – і знов дають підвечерок. А тоді ввечері знов... Їли добре. Добре годували.

А готувала хазяйка чи ви?

Ні, хазяйка, я коло корив.

А в Німеччину скільки ви часу їхали, тижня два, не пам'ятаєте? По яких станціях ви їхали?

Не знаю, не знаю. Я знаю, що в Мюнхені нас забрали і з Мюнхена ж мені прислали ці документи. А наш город, як оце прийшли так село Унтершталь, а город Нойбург.

А на Бровари пішки Ви йшли, як везли в Німеччину?

Пішки, ще й так давали тим... таки пруги тії резинові, дак як упорили, дак у мене отут по всій спині і лопнула й шкура. Як гонили. Прямо гонили гоном.

Свої ж поліцаї?

А хто їх знає, чи вони свої, чи вони не свої? Свої, а який чорт. Свої ще хужі як чужі...

А поверталися ви там не проходили перевірку?

Ні, ніхто нечого не питав. Понагонили стільки, що вони толку не можуть дати.

Ні, я маю на увазі, сюди в Пухівку як ви повернулися, додому.

А в Пухівку повернулись, дак кожне прибігло додому до свого. Хто нас буде тута встречать. Кажна сім'я свого стрічає.

То ви їхали парохомом з Києва, чи як добиралися з Києва?

Я знаю, що вже тоді, як їздили, так ходив у нас такий „лапоть”, усе ходив.

А „лапоть” це поїзд?

Ні, катер ходив. Оце вечором отак як забере, дак на ранок ледве приторохтить на Київ (сміється). Довго їхав в дорозі. Так довго їде, що страшно. Оце було як приїхали, були ягоди. Дак баби ягоди з молоком везли продавати на Київ... Оце на нич ідемо на пристань, а він приходить як стане смеркати. І забірає і везе. Дак на ранок ледве привозить. Торохтить і на місці. Ми човном їздили у Київ, дак набагато швидше.

А тики назад горе було. Оце туди поїдемо... Тоді так риба ловилася! Дак оце наловим риби, да повеземо. Дак у нас заберуть і рибу і пиріжки з квасолею... наробимо, щоб грошей вторгувати. Грошей же не було. Не було за що взять, щоб уторгувати. Дак заберуть, а назад як станеш, так трудно тягти човна проти води. Ото пішки... Неможна їхать, як станеш гребти, ото гребеш, гребеш – і на місці. Одна сидить у човні да править, а одна тягне. Отак.

Оце тобі й Германія...

СУЛИМА ВАСИЛЬ КИРИЛОВИЧ

**Василь Сулима.
Німеччина, 1944 р.**

1924 р.н., с. Пухівка, Броварський р-н., Київська обл. Проживає в с. Пухівка. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працював на алюмінієвому заводі в Німеччині.

Запис інтерв'ю* 30 червня 2005 р.,
с. Пухівка.

Василь Кириловичу, розкажіть нам про своє життя.

Дак це коли я родився? Народився я тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року, село Пухівка, Броварський район, Київська область (пауза). Ну, до війни я закінчив десять класів. У тридцять першому році поступив, у сорок першому закінчив. У сорок другому році забрали мене в Германію. Робив я в алюмінієвому заводі, город Швандорф, Баварія... Баварська область. Робив я зразу лопатою, а потом робив у цеху – крафтверк називався, силовий

цех (пауза). Ну там нас робило три чоловіки позмінно і два чоловіки – внизу шлак вивозили. Так. Ну і так робили до сорок п'ятого року. В сорок п'ятому годі нас звільнили американці (пауза) в тому городі Швандорф. Да, робило там багато людей. Нас, я не пам'ятаю там скільки було, мій номер був чотириста п'ятдесят шостий. Пухівців там було сімнадцять чоловік. (пауза) Ну деякі там повтікали, там були і воєннопленніе. Там усякі були люди. Ну нас осталося, должно, шість чоловік пухівців (пауза). Потім я в армію попав. В сорок п'ятому році забрали мене в армію. І ще один там, Коваль Петро і Шевченко Степан. Ну (пауза) так я поробив, потом в сорок шостому годі я демобілізував-

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

ся. Приїхав додому. Ну що ж? Почав робить. Поробив дома (пауза) В сорок (пауза) сьомому годі робив у ліспромхозі, Київзаготліс. А потім, там рік поробив, робив у Броварському лісництві, був щитоводом. Да, в армії я ж теж, був там писарем ПХС, писарем був у армії. Ну поробив я тут. Потім мене перевели на лісника в сорок восьмому році. Ну лісник, то лісник, дак я в п'ятдесят першому році поступив до Київського лісного інституту на заочне відділення. І в п'ятдесят шостому році закінчив. Присвоїли звання інженера лісового господарства. І так я як став робить, так робив інженером, техніком-інженером, і старшим майстром у Дарницькому лісопарковому хазяйстві.

Ну це ж у Пухівці, вважай?

Ні, це Броварське лісництво. Воно входило, там було п'ять лісництв: там було Нікольське... Нікольське, Дарницьке, Києво-Святошинське (пауза). Дак оце я розказав (пауза) Нікольське, Дарницьке (про себе). Да п'ять лісництв було! Да. Білодубравне ще! Білодубравне (пауза). Ну. І так я поробив до 1984 року і пішов на пенсію **А хто батьки ваші були? Як батьків звали?**

Мій батько, Сулима Кирило Мусійович, тисяча дев'ятисот другого року народження. Мати – Сулима Василина Артемівна (пауза). Ну робили вони де? В сільській місцевості робили.

Ну пухівці ж вони були?

Пухівці. Середняки. Не бідняки, а середняки.

Де вони робили?

В колгоспі.

Крім вас у сім'ї хтось був?

Був, ще брат Грицько й Оля. Оля й зараз є. Батько в сорок другому році був убитий у Курській області.

Це вам похоронка прийшла?

Да я вже приїхав додому, дак вони ще й не знали. А там був сусід, Данило Микал, який був з моїм батьком вмісті. Коли Данила поранило... Страшне діло, там танкове побоїще було. Ну дак, батько витяг Данила, там скоро допомога забрала, як там, я не знаю. Потім (пауза) поранило командира роти, який у лікарню попав ту ж, що й Данило. Дак він каже: „А Сулима Кирило Мусійович?” Каже: „Нема нічого, все убитий”. Отак він дев'ятнадцятого січня сорок другого року був убитий.

А брат двадцять восьмого року, служив у авіації морських сил (пауза) Чорноморського флоту. Він вже помер. А сестра живе у Пухівці. Вона закінчила десять класів, а потім училася на швею.

А батьки ваші грамотні були?

Батько закінчив чотири класи церковно-приходської. Це такі були чотири класи. А мати у лікнеп ходила тільки.

А що ви з дитинства пам'ятаєте?

(Пауза). Що я з дитинства пам'ятаю? Навчання, треба було учитись. Я вчився на відмінно. Ну що, ж училися. А літом корови пасли, свині пасли да... (сміється).

А голод пам'ятаєте, як ви пережили голод?

Ти знаєш, що голоду... ми не голодували. У нас якось був хліб і до хліба. Викрутились, в нас було їсти що (пауза). І сорок сьомий год. Я ж приїхав додому в сорок шостому годі, дак їздив ще у Западну за хлібом.

Ви самі їздили за хлібом?

Да не сам я їздив (голосно). Хіба сам поїдеш. Нас їздило п'ять чоловік, (пауза) ну міняли ото, міняли там і більш нічого.

А як ви їздили, тоді ж квитків не було, квитків на поїзд не купиш?

Ми наверху вагонів їздили.

Наверху?

Наверху. Да зимою якраз їздили, дак до сорока градусів було. А ми на вагон почепалися один до другого, та й поїхали, як не зженуть. А як зогнали, дак зогнали (пауза). Да по дорозі багато ж валялося. Якби ж тоді поїзда були, а то ж ніякі не ходили (пауза). А потім стали ходять вже поїзда. Так уже ми їздили другий раз, так поїздом. Ну вагон оцей – телятник, де ото скот їздив, та все. Ну та це ми не далеко їздили (пауза). Яка це область, підожди (пауза).

Тернопільська?

Да, Тернопільська область.

А що ви міняли там?

Та що? І матерію брали (пауза). І плуга колись купили ми з Іваном Куюном, ти знаєш? Галчин чоловік. Та купили плуга, заплатили за його, не знаю, чи сто п'ятдесят гривнів, ну це був не нашій, а це був німецький плуг. І це ж і плуга треба тягнуть. Дак ми як тягали плуга! То це другий раз, а вони як третій раз їхали, я кажу: „Я більш не поїду. Не хочу”. Дак вони їздили в чотирьох.

А там що вимінювали? Зерно?

Зерно. Тільки зерно. Ну тут же зерна не було. І так ото. Ну не голод був, але трудно було, сорок сьомий рік – це таке. Ну тридцять третій – це був тяжкий рік, а сорок сьомий – це таке.

А пам'ятаєте випускний вечір у школі?

Пам'ятаю (сміється). Я грав на гармошку. Я вже на гармошку добре грав (пауза). Та в мене була оце й балалайка (пауза). Та як? Як зазвичай випускали: і дівчата, і хлопці, і танці були і співи до ранку.

А як війна почалася ви пам'ятаєте?

А чого ж не пам'ятаю. Війна почалась (пауза). Я був, у мене ж були навушники, радіо, дак ото було детекторне: навушники, і так антена ото – погано, але чутно. І це ж Молотов виступав, у мене ж були навушники, але я не чув. Ми з батьком в цей день ягоди везли і доїхали, а тут, значить, літаки гудуть. І ми сіли на катер і під міст їдемо, а тут Київ бомблять. Оце, думаємо, попали якраз. Катер іде, по під мостом проходить, а тут уже й Київ буде.

І в цей же день перший, вилетіли в Броварах, там аеродром був, винищувальні літаки, і чотири літаки полетіли, німецькі літаки полетіли і вони, значить, туди. Ну і як стали вони ці стрелять, дак одного збили літака, а другі тікати. Аеродром був отам навпроти, за станцією, ти знаєш. Там обгороджене все, Броварський авіапорт (пауза). То й ми ходили туди дивитися. Ходили дивитися, ну й що? Туди приїхала машина, забрали льотчика: Суханов Петро Іванович.

Ще й запам'ятали як його звали...

Да, забрали його, це був росіянин.

То ви в перший день продали ті ягоди, що везли?

Продали. Продали.

А батьку коли прийшло повідомлення?

(пауза) Да, дожно, на п'ятий день, чи що. То ж зразу молодших брали, а тоді старших і старших (пауза). Ну вобщем, брали до п'ятдесяти п'яти год.

То ви батька проводжали? Багато людей із села тоді виряджали?

Да батько пішов без мене. Багато тоді проводжали і плакали, що тільки не було. Потім батько вернувся назад. Через тиждень чи що, забіг. Та їх три чоловіки тоді було. Там з Пасіки, там секретар був сільради... А хто ж це третій? Було їх три чоловіки. Ну дак, оце ж Вікторів батько, ой дід Федір, каже: „Василь, ти сьогодні повезеш у воєнкомат”.

Там коні спеціальні були РСЧА, так у военкомат уже не возили, тому що военкомат уже почали бомбить, дак у Клинок возили. Отам казарма була, туди повіз, там батька оставив і все, я його більш не бачив.

А як німці в село зайшли?

Німці зайшли в село. Ми гуляли отам у карти на Піску і німці уже летять на мотоциклі. Нічого, не зимають нас, тільки сміються. А ми ж теж нічого не кажемо. А потім же ж сюди, так тут німці були вже в Пухівці (пауза). Це вони зайшли в Пухівку, так вони ж довго тут не були. Це вони перший раз так зашли. А пошли дальші і дальші.

Так вони зі сторони Зазим'я їхали?

Да із Зазим'я, Зазим'я. Це вже як вони перейшли Дніпро коло Києва, дак тоді ото пошли. Дев'ятнадцятого (пауза) вересня оце вони зайшли в Київ. Дев'ятнадцятого вересня. Дак що ми при німцях? Я ж сорок другий рік...

А до сорок другого як ви жили?

Да як жили... Так, вобщем, було що їсти – все було, все.

Не ходили німці по хатах, не грабували?

Ні, ні. У мене був кінь. У Івана Кильмахова був кінь. Да коней тоді багато було у нас.

То ви з колгоспу розібрали?

Ні. Ми не з колгоспу. Ми он за Требуховом, там взяли. Степан Микал, ти знала Степана? Я і Іван Кильмахив. Дак поїхали там по одному взяли коню. Потом там заїжджаємо до Димитрова, так коні па-суться на болоті. Думаємо: „Давай ще по одному візьемо”. Ну це які коні?

Покинуті?

Да покинуті, чи не покинуті – там паслись коні, там скільки коней було! Дак пастухи огні кладуть – і це цілу ніч. Так ми Степану піймали, мені піймали, а Івану не впіймали. Ну поїхали додому через Калиновку, з Димитрова через Калиновку. Ну приїхали у Пухівку. Доїжджаємо у Пухівку, коло кладбища стоїть німець: „Ви партизани!”. „Які ж ми партизани. Ось зараз ідемо, ось – наш двір”. Дак ми завели до мене п'ятеро коней і хлопці зайшли до мене. А він стояв до самого ранку. Ну стояв ранком, ми розібралися з кіньми, да позабирали коні. Ну в мене був уже кінь. Дак я кажу Харитону, кажу, ото заїка Харитон, знаєш? У вас ото через город. Кажу: „Харитон, тобі коня треба?” – „Треба Василь”. „Ну то – на тобі коня, бо в мене ще два”. А там кобилка була, дак дядько Лександер каже: „Ти, Василь, віддай мені”. Я

віддав йому. Він узяв і цеп зробив, путо, залізне. Так розірвали за Солинчиком отам.

І втекла?

Та де, її забрали! А забрали, німці забрали. А у мене ніхто нічого не брав. Я як пасти, дак ми самі пасли. Та що нам пасти тут, сіно було, орали... Дак це ж на полі нам давали ділянки. Оце на десятому полі, оце як їдеш, воїнська частина, де моряки стояли, там на полі. Отам поле було. Потім ось тут за Безруким Кирилом, зразу оце тут, дак нам долину з Іваном дали.

Це при німцях?

При німцях. А там тоді аж на тому, на (пауза) на полі, Осочок там зветься, дак аж там були. А там була будка, да не будка, а млин старий, дак ми і ночували, ми й додому не їздили. Що ж кожний день їздить додому? Дак ми як заїхали туди, і це якраз весною, приїжджаємо уже сюди в Пухівку, дак води ж кругом. Ми ж поїхали, не було води. Приїжджаю у двір, дак от Харитона уже вода підходить до мене. Дак я прикидав ровчак, рівчачком отак прикидав і не пішла далі. У Івана вже була в дворі.

А що ви садили на полі?

Картоплю. Одну картоплю.

А потім її продавали?

Та хто там продавав, кому? Це ж треба їхати, та її продати. Та і їзда ж яка була. Я поїхав одного разу там якісь, я знаю, якісь меблі були, поміг привезти Андрею, через лід – це зимою. Ну дак я привіз до Лександера. Їду додому, коли аж там, не доїжджаючи Погребів, іде жінка. Я під'їжджаю, а вона: „Ось і Сулима їде”. Вона ж учителькою у нас була. Дак чоловіка забрали, він же партійний був, дак арештували, забрали. Я заїхав аж у Погреби і її довів (пауза). Дак отак було, як їздить. Я більш у Київ не їздив. Ото раз тільки їздив, це зимою. Оце через Дніпро через усе, отам де не кручі, щоб виїхати, а де пристань, то я тут недалеко от пристані і був.

А коли ви почули, що забирають у Німеччину?

Ми були на полі з Іваном. Приїжджаємо, коли бумажка мені лежить: „Завтра збирайтесь в Германію”. Це Лена мені принесла, Капсусова. Ну, кажу: „Що ж, поїдемо”. Тікати, дак не втечеш, бо розстріляють десь поймають. Ну в партизани ми ж не пошли. Да тут таки партизани, тут і партизанів не було. Тут нікуди було тікати, нікуди. Ми перші поїхали, самі перші. А потім ще, слухай, ще ж два рази брали. Тоді

ж до нас послали, на завод приїхали Матвій, чула? Там дід Матвій, там Тхір Ілля, потім хто це був? Да, головою колгоспу він був, Покидько Грицько. Потім (пауза) це ваш родич був із Глебовця...

То це за другим разом прислали до вас на завод ще пухівців?

Да ні. Це оцих старикив прислали. Вони одну ніч переночували і кажуть: „Нам таких не треба, і відправили їх додому”. Отако. Нащо вони старики, їх і на фронт не брали ні одного, а вони сюди оце пішли.

То вам прислали оцю повістку, а потім де ви збиралися, куди треба було прийти?

Отуди, де ото сільрада, де церква зараз. Отам збирались. І нас гонили, значить, аж на Бровари пішки.

А що ви з собою взяли?

Ну що? Що взяв. Та й нічого. Так ми ж получили продукти ще, у Києві получили. Степан получил, да Ілля получили продукти – і хода. А мене чорт поніс на поїзд, на той... На поїзд. Да всіх, там багато, то тільки два чоловіки втекли. Я не знаю, як вони. Їм же так і було тут. Ти знаєш, як тоді було? І могли б розстріляти ще. Дак вони так уже ходили тихенько, щоб ніхто не бачив. А цих відправили додому, кажуть: „Нам таких робочих не треба. Та нам і цих хватить”.

А з Броварів чим ви їхали? Поїздом до Києва?

На станцію, і поїздом на станцію Київ, і там получили ми продукти і там нас погрузили у такі (пауза) телятники ото, (пауза) ну й везли нас.

Скільки їхали, не пам'ятаєте?

Да... (пауза). Ну це ж поїхали ми через Западну Україну, оце ж через Тернопіль, а потом попали аж у цю, у Польщу, через Польщу, через Варшаву. Ну а з Варшави уже пішов на Берлін. А завезли на Берлін, там нас оставили і завезли в друге діло. Там був спеціальний пункт, а там покупатель приходить, бере, значить. Тому 17 чоловік, тому – двадцять. А нас же на завод забрали. Ну нас тільки сімнадцять з Пухівки було чоловік ...

Хлопців?

Хлопців, дівчат не було (пауза). Ні дівчата були, тільки вони пошли не з нами. Вони ж були ото робили на швейній фабриці. А то ж є, що були у хазяйвов. У бауров були.

А вас оце з села 17 хлопців було і всіх на один завод?

Да. На один завод. Ну да ми ж і тікали.

Розкажіть, як ви надумалися.

(сміється) Охо! Надумали: „Давай тікати”. Це якраз, (жваво) що ці діди поїхали додому, а ми остались. Цієї ночі через уборну, там побачили, як дошку туди кидати і там можна вилізти було. А там паркан тоді коло того був, туди прийшли, дошку положили – і у жито, й пішов. І аж до Чехословачії дійшли.

Це коли було, коли ви тікали?

Та у сорок другому годі. Да. Да. І щоб нам через... От річка йде, і горна річка, і мосток. Там на мостку ми бачимо – воєнні стоять. Та по мосту не підеш, там воєнні стоять і все. Так ми там прилягли, і нас гестапо й поймало. Поймало нас гестапо, та питають: „Де ви?”. Та, кажемо: „Відстали від поїзда”. Дак нас у Швандорф, знову у тюрму, в той город, де наш завод.

Вони узнали, що ви з тої фабрики?

Да ми не казали, але в тюрму туди. У Швандорфі ж тюрма була, здорова тюрма була. У Швандорфі нас помили тоді, побили добряче. І ми сиділи десь два місяці. Ми вже думали...

Вас водили, допитували.

Та ніхто нічого, як спитали отам, більш ніхто нічого не питав. Сидимо оце цілий там... Там каюта була оце десь на двох чоловік, два стільця стояло і стіл прикований. А нас було п'ять. Дак пішли матраци брати, та клали на цеє. Да полягли в штанях. Там подавали штани... такі давали, штани давали, (пауза) і сорочки такі, що тягалися аж по тому. Ну як зайшов, да ключами як почав нас лупить, що не поскидали штани (паузи). А той показує, другий стоїть, що штани скидайте. Ну ми скинули штани, а цей – досить бити. А то ж викликає оцей – дрова пиляли ми у тюрмі. Люди привозили... Ну яке нам діло, чи що там. Дак ото туди нас у тюрму. Ми вже думали, що в концлагер поїдемо. Це вже концлагерьом точно пахне. Коли приходить перекладач (пауза) із поліцаєм: „Хто з алюмінієвого заводу – виходьте сюди”. Я кажу... Борис і Микола був, я кажу: „Давай виходить, уже хватить тут”. Ну дак ми виходили. Скільки там, два кілометри іти, і така хороша дорога, і яблуні груші посаджені (пауза). Ну тепер, значить, збирають увесь лагерь. І нас, значить, по морді лупили усіх, понімаєш. Били по морді, по одній по другій...

Руками били?

Руками, руками били.

Це начальник табору?

Який там начальник (обурено), там... же охорона була. Ну тепер дали нам баланди там, і на роботу. І поліцей коло нас. Полупили нас добре. Ну, тепер ідіть. Дали нам лопати. І так ми після обід працювали вже на заводі.

То це ви літом тікали?

Літом.

То це весною вас привезли, а літом тікали.

Да (пауза). Ну що ж ходили ми, ходили, з вагонів вивантажували руду (пауза). А потім переводять же ж мене і Бориса в цьому (про себе) у крафтверк... ні не у крафтверк, а там же, де мішали оцю руду, алюміній ми виробляли.

А, в цех, де руду перемішують?

Да. Там багато цехів було. Там до того доки попадеш, де оцей порошок, то це довго. Ще ж треба, щоб вона, оця руда, із червоної та стала білою. А потім сушили її там, в сушарках. Я заходив туди в цех, там де Микола був, дак там (пауза). Дак я зразу був, оце вагонетки вивозили, оце шлак, дак у цей завод попав я. Ну а потім мене, значить, забирають наверх. Німців ото ж забирають в армію да все, і мене забирають наверх. Там був ще один німець, який у Росії був у полоні, і по російськи він знав. Ну вже забувся. Каже: „Це ж вісімнадцятий рік де був”. То він і жив так бідно. Ну і майстер же був, я ж і майстра добре знаю, й бригадира знаю, й інженера знаю. Вони приходять, поздоровалися: „Хай, Гітлер!” – „Хай, здохне, гад!” (сміється). Ну треба махати, бо як не махнеш, то махнуть. Да. Ну я вже тут роблю вже.

А вас якось навчили, що треба робить?

Да я знаю. Там, слухай, автоматика робила. Там ми руками нічого не робили. Оце там подивися в котел, там такий вогонь горить! А що ти! Там по десять вагонів вугілля тільки спалювали за добу. Це ж весь завод обслуговували.

То ви дивилися, там де піч гріється?

Да. Там пульти у нас були, там і апаратура вся, який там у нас рівень води, скільки газу, яка температура води в котлі. Там автоматика. А як зіпсувалося, дак там приходять бригадир і викликає електрика. Хоч час ночі, але ідуть справлять. Електрик іде справлять. Ну дак так робить уже можна було робить.

[...]

А ви робили одні з німцями, там українців більше не було?

Да. Там були самі каліки. Андріяс був, – дак той кривий був, сміявся все. А то був такий, що вищить на весь цех. Там такий цех, що нічого не почувеш. Там було, я прихожу зі зміни. Нас що, перша зміна була із шести ранку до двох дня. Друга – з двох дня до десяти вечора, а третя – з десяти вечора до шести ранку. А як всі вже на третю неділю, останню неділю вже робимо, дак (пауза). Ну да, останню неділю, дак оце йдемо в понеділок в останній зміні ми робили вже, (пауза) оце тепер аж у середу виходимо на десять годин. Так оце робить так можна... А оце коли навантажував по дванадцять годин, то попробуй отам лопатою навантажувати по дванадцять годин.

[...]

А опишіть який у вас табір був.

Там так: табір – і зразу завод був. При заводі й були. Туди йдем і назад ідуть. Лагерь був проволкою обгороджений. Я й не знаю скільки там чоловік жило. Дожно, тисячу чоловік було. Но мій 456 номер був.

А барак який був, барак свій опишіть.

Ну от бараки. Та що, одноетажні, стояла пічка така залізна, топили вугіллям. Ну клопів було! Страшне! Так їли, що Боже упаси. І оце дезинфекцію роблять. Зробили дезинфекцію, ну десь тиждень немає – потом оп'ять. Там тепло ж було тоді. Там не ходили, там ходили так як оце (показує на свій одяг). Там тепло. Зима така була, що не треба нічого.

То у вас в кімнаті всі пухівці були? Всі разом ви?

Ні. Там були хто хоч. Ну я ж тики один був, що там робив у цеху. З Пухівки тільки я там робив, а більш нікого не було.

Всі інші важку роботу виконували, всі пухівці?

Да вони ж... отой іде красний, той білий, той чорний... Ну то, де жара, де порошок ото сушать, там знаєш яка жара? (пауза)

То тільки вам пощастило, що більш-менш чиста робота була, не важка.

Так. І нам же приносили обід. Це що ми тут обідаємо, і там ще приносили.

А, туди в цех.

Да. Зі зміни йде перша зміна, дак годин у дев'ять ото приносять нам суп, а тоді годин у дванадцять – суп, супок ріденький такий приносять. І мені ж дають.

А, то ви там працювали і могли їсти, те що й німцям давали?

Бо вони все німці приносили, брали в столовій. Без хліба, правда.

А взагалі, як вас годували?

Що нас годували: бруква, картошка нечищена, (пауза) а чи вони там кидали, чи не кидали маргарин... Маргарину давали по 25 грам – це на тиждень. Так що не дуже будеш стрибать. Ну я такий що...

А хліба давали?

Буханка хліба така, що в нас. Дак вона на чотирьох, на чотирьох оце була.

Ну хліб такий нормальний?

Ненормальний (обурено). Це хліб спеціально для нас пекли. Ту хлібину як купиш у німців, дак... То німці приносили, то були чехословаки. Дак я ото побіжу, чехи їдуть оце в п'ятницю додому. Ну я заказую, так привозили хлібину кілограм шістнадцять. Так ото хліб! Так я в лагер як принесу: „І мені, й мені!”. Так я кажу: „ Я вам всього не віддам, мені ж щось на тиждень повинно бути”. Я такий, що ходив, так я найду. І з чехами, і з французами, з бельгійцями.

Це всі у вас в таборі жили?

Ні це вони окремо були. Французи окремо були, і вони ходили вільно. І бельгійці вільно. А потім пригнали нам італійців! Оце італійці до мене як зайдуть туди, в цех, вони там робили, дак оце розговори, я навчився був рахувати навіть (сміється) по-італійськи.

Як ви з італійцями, німецькою спілкувалися?

Та ми ж по-німецьки. Вони ж теж кажуть... Да ми добалакаємось. Там був один офіцер. Той, закінчилась війна, каже: „Поїдемо до мене в Неаполь”. Тоді ж було кому хоч, і куди хоч їхать. А я кажу: „Не знаю, куди мені їхать”. І німці оставляли. Німці оставляли. Там знайоми були такі. Да я кажу, я як був там же писарем, то всі в барак ідуть там ночували. А я ходив, квартира там недалеко. Прийду, дак кажуть: „Можна”. Я прихожу до їх, то штани поглядають, це я в гражданському коли ще ходив. А потім уже став у воєнному. Як воєнний вже став, я вже не ходив до їх.

А цей суп, що німцям давали, він кращий, чим той, що оstarбайтерам давали?

Це й же і оstarбайтерам давали. Саме краще годували французів. Оце французам таке давали, що й німці такого не їли.

Навіть так?

Так, військовополоненим. Італійцям теж давали так, як нам, дожно давали. Це ж вони теж покинули війну. Вони ж не схотіли воювать. Так ото їм за те. А бельгійці теж. Да, бельгійці робили. Я знаю, що там Стьопа робив у нас, потом втік із заводу і до бауерши попав. Ну дак я вже ходив до його туди, як оце їхати додому. Да я був там не раз. Там поляк один, Захар, робив і п'ять бельгійців. Це вони там косили й сіно, і гребли його, і привозили, і корови доїли, і Стьопа доїв корову. Научився доїть. Дома не доїв, а то навчився. Ну а ці, італійці, дак погано їх кормили.

Ви весь час сиділи в таборі, чи мали можливість виходить?

Виходить, це так як є в тебе час, так можеш іти. А десь під кінець війни стали вільно випускати. Пускали, коли хоч, тоді й іди. Вночі, коли хоч, тоді й приходь. Дівчат же ми бачили, там у Швандорфі ж були дівчата.

У вас в таборі тільки хлопці були?

Ні й дівчата були. Було й дівчат трохи, мо десятків півтора. Окремий барак у їх був.

Можна було до їх в гості ходить?

Звичайно, чого ж не можна! Да! (пауза) Можна було.

А в чому ви одягнуті були, як в таборі жили?

Ну мені ... я купив у німців костюм, мені бригадир привіз. І ботінки купив. А то нам же давали спецівку. І ботінки такі, що підошва дерев'яна, а брезентом обкрита. Та не холодно було, по тій зимі можна було ходить.

А за скільки ви купили цей костюм?

Та він недорого коштував. [...] Там у цеху я зарплату отримувал таку, що мало хто отримувал. Я отримувал до 240 марок в місяць.

А інші ваші хлопці?

Ну там в їх зарплати малі були.

[...]

А вихідні у вас були?

Звичайно.

Куди ви могли піти у вихідний день, що ви могли робить?

У Швандорф можна йти було. Водили нас колись і в цирк. У цей, що з собаками. З самого початку, дак водили кругом.

А велике містечко Швандорф?

Да чимале. Залізнична станція була. Потім була тюрма, здорова така, що посадить можна, кам'яна та п'ятиповерхова. Там було що? Дак там і німці сиділи. Одна німка кричала цілу ніч. За що її забрали, хіба ми знали. Ми за це діло не знаєм (пауза). Ну було повно людей.

[...]

А того шефа, що над нами був не піймали ми... Не піймали ми. Американці, що нас визволили, дали нам пістолет, кажуть: „Кого вам треба, ідіть убийте”. Кого вам треба убийте. Американці дали.

А коли вас звільнили?

Та не пам'ятаю. Так це ж війна скінчилася. А ні, ще війна не скінчилася, Америка забрала нас. „Кого треба – йдіть розстрілюйте. Натє вам пістолета – і розстрілюйте”. Уже ж вони знають, що американці зайшли, хіба ж вони не знають. Дак уже й завод стояв. Уже став завод і все. Не працював. До того, десь місяць не працював. Кормить стали краще, а завод стоїть – нема чим, не вугілля нічого немає. Як же будеш робить.

Так що, ви сиділи просто в бараках? Чи ходили по місту, грабували?

Грабували, ходили брати, що нам треба. Що нам треба, то й бери. Магазины ж... А німці питаються: „А нам можна брати?” Кажу: „Бери, скільки влізе”. Ці американці: „Ідіть і беріть”.

То що ви набрали?

Та я набрав, дак... Та костюм узяв, та ботінки узяв (пауза). Так в армію попав дак (пауза) костюм остався, а ботінки одні забрали (пауза). Забрали ботінки. А такого нічого ми. А що ж ми? Ну грабить ми нікого не грабили. Магазины да.

А в квартири не ходили?

Ні. Для чого нам в квартири йти. Ходили тільки як бомбили, дак посилали, значить, із заводу ото людей. Кажуть: „Ідіть же ото розкидайте там людей, бо людей позакидало”. Дім розбирали, щоб ото витягнуть людей. Кажуть: „Тільки не грабуйте нічого”. Так він, це наш, ти ж знаєш як. Пішов – вже йде в другому костюмі (сміється).

А сильно бомбили?

Сильно. Так бомбили! По нас ні, бо знали, що тут руські.

А це коли стали бомбить?

Да в сорок четвертому, сорок п'ятий. Дак тут як розбомбили раз, тут уже не треба. У Швандорфі, вобщем, остався госпіталь, церкви

осталися (пауза), а то, слухай, як почали лупить ото по станції! Хто коло станції був, дак ми ходили ото дивиться, дак голова валяється! А часи були, дак тільки ланцюжок висить, карманні часи. А голова... Ще голови валялися.

А в завод не попало?

Ні! А для чого бомбить, що вони не знають, що тут руські?

То завод цілий, залишився?

Цілий. Дак ми ж десь два кілометри були від Швандорфа. Там, слухай, тюрма, дак вони ж коло тюрми світло поставили. Спускали прожектори. Освітили, що видно, хоч голки збирай. А потім почали бомбить. Госпіталь остався – не тронули. Оце церкви осталися, а як станцію побачили, що там танки стоять, ну так тут змісили станцію, щоб ти бачила! (кашляє)

То коли? Вдень чи вночі бомбили?

Літаки! По п'ять тисяч літало. По п'ять тисяч десь. Вночі. І вдень літали. Оце завод наш не зимали, но Швандорф розбомбили. Регенсбург там недалеко, сорок кілометрів. Ну там чутно, що стукали. Так стукали, стукали! Боже упасі! Це як почне упускать – це ж бомби летять! Це ж не то, що з кулемета, бомби летять! Ой, бомбили крепко.

А коли вас звільнили, скільки ви ще жили у таборі?

Дак ми ж не тут були. Дожно неділь дві тут жили, а потім нас перевезли в Нюрнберг. Це город страшний. Там старий Нюрнберг і новий Нюрнберг. Це ж там процес, де вішали преступників німецьких, да все. Я ж там в Нюрнберзі був. Ну дак там ми в есесівських домах були. Квартири такі були, що будь, будь. Есесівців, должно, побили, чи я знаю. І це американці були.

І вас розселили по квартирах?

Звичайно по квартирах. Нас, должно, з усієї Германії звели. І прапорів, щоб ти побачила, і кожної держави прапори висять. У нас же був російський прапор. Ну американці приїжджають: „Хлопці, поїдемо машини помити”. „Поїдемо, а чого не поїдемо. Поїдемо”. Поїхали ми значить, в трьох чи вчотирьох. Помили машини, нас відвезли туди легковою машиною (пауза). Ну тепер обідать. Сигарет нам по пачці дають. Тепер обідать пішли. Ну їсти – скільки хоч, і м'яса, яке хоч і скільки хоч. І оце ж сидять американці і негри. І оце негр сидить, так американець його взяв і ляпнув по морді. Отако! Оце тобі завоевателі, негрів побили. А нас нічого, ні. Погодували і привезли назад. Ми вже тоді не нуждалися ні в чому. Америка нас кормила. Одежа є. Їсти є що.

Американці консерви американські давали. Оце на двох чи що, банку. Хліб білий (пауза). Ну і все, більш нічого такого. [...]

То скільки ви в Нюрнберзі жили?

Та ти знаєш, дожно, з місяць.

Не агітували вас їхати в Америку?

Ти знаєш, агітували.

То ви не захотіли?

Там Степан був, з Глибовця він. Да його вже немає. Він каже: „Ну його к чортовій матері, завезуть так що, ніколи додому не попадеш”.

Нас там в Нюрнберзі по областях забирали. Одного разу кажуть, що будемо завтра виїздить (пауза). З Нюрнберга да в Дессау, це на Ельбі. І там ще побули трохи. Міст якраз кінчали робить, там же мосту не було. Кінчили міст, ну нас перевезли. От тобі добро пожаловать! Тут нас почали жалувать. Де ти був? Що був? Як попов? Поняла ти. Чи служив в армії чи не служив? Отдельно, отдельно. Поняла чи ні. Потім же закінчилось, а тоді завозили нас по областях. А мене мобілізували в армію. [...]

У нас була воїнська часть. Розібрали брикетну фабрику, запакували – в СРСР. Електростанцію першу в Європі – тільки каміння осталося. І забрали – і в СРСР.

А ви що робили?

Я писарем був. Єфрейтор (пауза). А через рік, дак уже ж ми поїхали додому, демобілізувались. Одвезли нас у город... як це город був, подожди. Там усіх воєнних звозили туди, запасний полк (пауза). Там, щоб ти побачила, скільки було в запас! Пускали. Давали по десять кілограмів муки, по п'ять кілограмів цукру, там давали всякі вилки, всякую утварь. Та я привіз додому.

То ви оце муку-цукор – все везли додому в мішку?

Куди я його буду везти, в мене все було без цього. Цукор не продав, а муку продав зразу. Нащо вона мені здалася, з мукою буду тягатися. Я думав, що мука дома буде, а цукру немає. Воно ж не було тоді. [...]

А що ви ще з собою везли?

Та було, було що везти там. І костюм там був, і ботінки були, і акордеон я привіз. Привіз додому, грав тут. Гармошка в мене була своя дома, гармошка в мене була і до цього. А це як ходили, дак ото беру акордеон, да гітара, балалайка і мандоліна. І оце як подстроємо – оркестр тобі (сміється).

[...]

А як ви думаєте, на ваше життя вплинуло те, що вас вивезли в Німеччину?

Ні. Я б давно вже кінчив би інститут і все (пауза) Але робить треба ж. Інститут кінчив, дак треба ж робить. Нічого мені Германія не помогла.

Я маю на увазі, чи завадила вашим життєвим планам?

Да. Звичайно завадила. Вчиться я хотів, як уже не було коли вчиться. Ти знаєш, що над цим думав, та я в армію хотів. Але потім як пішов, проробив у Ліспромгоспі рік, Київзаготліс. Так в сорок сьомому році я був десятником-отправітелем. Я не рубав лісу. Ну як коли розмітка, так я розмітку тільки роблю. Там у нас були робочі.

От ви служили в Німеччині, ви хотіли бути військовим, ви могли ж із армії поступити в училище?

Да ні, нашо мені армія та. Я передумав вже. Ну, слухай, в Ліспромгоспі як робив, сподобалося мені лісове господарство. Це не те, що рубать його. А починай зі збору насіння. Та треба насіння знати добре, треба розсадники знати, де виростить його, щоб садить уміти. Ну ми садили переважно вручну, там тільки на горбах трохи машинами посадили.

Цей ліс навколо Пухівки – це ви насаджували?

Оце на горбах? Цей так. Дак це чепуха. Це тільки доля. Ліс, де я садив, є по всьому лісництві, навколо Броварів і Києва.

ТАРАН ГАННА ПЕТРІВНА

Ганна Таран. Фото з німецької трудової книжки, 1943 р.

1924 р. н., с. Красилівка, Броварський р-н., Київська обл. Проживає в с. Красилівка. Освіта – початкова. 1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині на машинобудівних заводах.

Запис інтерв'ю* 7 лютого 2002 р.,
с. Красилівка.

Розкажіть про вашу родину, хто був ваш батько.

Таран Петро Корнійович.

А ким він працював, у нього своє господарство було?

Раніше одноосібно ми жили, а тоді в колгоспі скрізь робили, до останнього дня.

А скільки у вас... братів, сестер було?

У мене було дві сестри... одна в двадцять два роки вмерла. Це було, у 32 році. А однієї сестри я не знаю, у вісім років померла, малі ми були. Брат Микола, який на фронті був – він з двадцять першого року, а Василь – з двадцять сьомого, а я – з двадцять четвертого... А сестра Уляна – з п'ятнадцятого, оце п'ять років як померла. Лише один брат залишився у мене – Василь та невістка Антоніна.

А ви пам'ятаєте, як старшого брата, Миколу, мобілізували на фронт?

А як же. Він тільки пішов на фронт, випроводили його і почалася війна. Його одразу забрали на фронт. Він був кавалеристом і його на п'ятому коні ранило. А коли везли в госпіталь, то, казали, розірвало ешелон, Миколу викинуло з вагону, його підібрали і після того він довго лежав у госпіталі. Це так розказували люди. Я його довго не бачи-

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

ла. Побачила вже тоді, як він прийшов з армії. У нього одна нога залишилася коротшою, бо п'ятку втратив на фронті.

Так він у сорок п'ятому повернувся додому?

Так, у сорок п'ятому.

А тут ви жили і батько й мати?

Ми всі тутечки жили.

От в оцій хаті?

Ні, хата тут поряд стояла.

А скільки класів ви закінчили школи?

Та я й трьох не закінчила. Навесні лихоманка хватила, так я й покинула школу. Лихоманка хватила і я не доходила. А тоді загадали вчителі, щоб я ще ходила, так я тиждень походила, а тоді... Ну неграмотна, нема толку, кажу, що з того, що я буду ходити? Не хочу. То так, гроші як-небудь порохую. Отаке. Оце стала читать книжки церковні, трохи мені наче стало доходити. А то так... слабий ум у мене, слабкий ум... Уже нема куди учитися далі (сміється). А люблю церковні книжки читать. Дак оце такий діла.

То ви батькам по господарству допомагали потім?

Помагала всю дорогу і поховала я їх. Як прийшла з Німеччини, то мати вже слабенька була. А тоді, як оцю хату побудували, мати як лягла, дак два роки в постелі лежала. Рік не балакала нічого, а тоді, два місяці перед смертю, рани такі відкрилися... таке вигнило в матері... Ой постраждала мати теж (плаче)... Боже. Ну вона в сімдесят сім з половиною років померла, я старіша.

Ви, мабуть, у батькову породу пішли?

Батько дев'яносто років прожив, без сімнадцяти день.

Таке важке життя прожив...

А життя я прожила у великій тяжесті. Ну дякувати Богу ще й за це. Я любила трудитися все життя, дак спасибі Богу ще й за те, що я трудилася.

Ну... Господь дає вам сили...

Бог давав сили, якби Бог не давав сили... Це все Божа сила кругом. Як строїлися, дак я не думала, що я... Ну слабкий ум, як я буду? А так, той те порадить, той те порадить, піду побалакаю... І мені Бог так давав, що мені і везло від Бога. Теслі не знала, пішла в друге село, ледве знайшла. Пішла раз, другий, не було дома. Хазяйка десь далеко була, аж у кінці Димерки (сусіднє село) там. А тоді ж знайшла, я вже домовилася. Й прийшли мені од вікон дерево склали, крівлю зробили. А

крили вже свої... Так гуртом і допомогли всі гуртом побудувати хату... Та дякуючи Богу.

А, як ви потрапили у Німеччину?

Я потрапила з першою партією. Навесні. Ми тут на городі робили з сусідом, а батько прийшов та каже: „Визначили тебе в Німеччину, сказали тільки не поїдеш, дак будеш на воротях висіти”. Оце таке... Ті, що командували, вже померли. Босяки. Вони ж такі, що зрадники були советской власті, або грабіжники тощо. І ото сказав, що будеш на воротях висіть...

Ну багато вас зібралось?

Багато, багато... В одному таборі вісімдесят душ було, а нас було двадцять п'ять душ в Оліндорфі. А всього моїх односельчан, більше чотирьохсот душ було по інших таборах. Чи менше... точно не скажу. Багато було в Німеччині оце таких, як ми.

А як вас везли, Вам дали час зібратися, скласти собі торбу?

Ми з дому взяли... Я не знаю, що я там собі брала. Якусь одежу собі взяла на перемену, жакет старенький прихопила. У Києві дали по буханці хліба, та ще по шматочку ковбаси. А тоді у Польщу заїхали, там нам дали якогось супу, а в ньому одне лушпиння пшоняне. Пшона не бачила, а лушпиння. Так ми його зразу висипали. Я тоді й кажу: „Оце початок уже нашого життя буде” (сміється). А тоді вже в Пятигаймі (так наче мені здається), дали нам... супу із картоплею і макарони. Ну це таке, що можна їсти. А ті лушпайки виїняли. Там тоді був розбивочний пункт, так нас забрали в лагерь, цей же Олендорф. В Олендорфі тамочки, у тому лагері пробули, не знаю, скільки днів, а тоді забрали нас на завод Руберборш.

Завод Руберборш?

Наче ж Руберборш. Да там же зазначено. Я ж перший рік виробляла, казала майстерша, моторокальт.

Що, що?

Моторокальт, моторохолодильники. Моторокальт. Таки ж, оце у мене кружечок такий і коліщатко. Я туди поставила. А тоді чотирьохгранчатеньке закладається, вони там намотувала.

А... мотори намотували, двигуни.

Еге. На мотори. Оце верну зламню, переверну і закладаю туди в коліщатка ті... я двох сортів закладала в коліщатка дрiт, а тоді одна третім сортом, а тоді її сестра оце, Галька, обмотувала тасьмою тугенько. А там друга подружка вона спаювала до купи, з'єднувала дроти і

спаювала. Після чого німець перевіряв через струм, чи не зробив хтось брак... Я пишу свій номер і номер роботи пишу. Як брак зробили, значить викидаємо оте все чисто – перероблять знову. Там уже старалися, щоб браку не було. Ми трошки року не добули тоді в Олендорфі і перевели нас у Деттінген. Я плакала, кажу майстерші: „Я хочу з тією подругою, бо ми поряд живемо, з отією Галькою, бо ми ж сусідки”. А вона мені каже: “Ви там поряд будете, тільки не разом вас перевезуть”. Справді, спочатку мене перевезли туди, а тоді і їх привезли. Було нас там душ вісім у тому Деттінгені. Я точно не пам’ятаю...

А там ви що робили?

А там у мене п’ять машин було. Ми виробляли на них різні деталі – великі й маленькі, а також різні гвинтики. Все робилося автоматично, а я перевіряла, щоб браку не було. Масло заливаю, стружки викидаю, перевіряю, щоб правильно робило. Оце таке все.

А скільки годин ви працювали?

Дванадцять. У Деттінгені дванадцять. В Олендорфі десять. Ми о шостій годині уставали, чотири кілометри пішки йшли. А тоді стали трамваєм возити.

В Олендорфі?

В Олендорфі на той завод. Потім уже трамваєм стали возить. А спочатку пішки ходили чотири кілометри.

Ого...

Так було, що майстерша каже, ви повинні більше вже... як двигуни виробляли... ви повинні більше виробляти. А ми кажемо, дак ми їсти хочемо. Що ж їсти давали... Встаєш їсти хочеш, і лягаєш – їсти хочеш. Думаємо, чи буде такий день, що хоч картоплі доволі наїсися (плаче).

А чим вас годували в Олендорфі?

Бруква, картоплиння як попадеться, дак добре. Оце ж увечері прийдеш із роботи і дві миски дадуть – вранішнє, вважай, обід і вечеря.

А ви не обідали, увечері їли?

Не обідали, увечері... і чаю дадуть. Так що ж ми... А буханку хліба давали на три дні... Хоч за день із’їш, хоч на тому тижні. Буханка хліба невеличка така...

То ви того дня з’їдали, коли давали?

Ну таке ж було... А вже у другому вже лагері трошки легше було. В Деттінгені трошки легше стало. Ну та нічого. Ми не розкішні бу-

ли. Хто розкішний був дома... так важко тому було жить. А ми люде не розкішні... Нас грабували всю дорогу.

Як назад їхали?

Ні дома.

А... ну дома, а як же. Ці прийшли пограбували, другі прийшли, пограбували, потім ще і в колгосп загнали...

Та ще ж поки у колгосп не пішли, до нас прийшли і забрали: і клуню, і корову, і коня, а разом і воза, хліва розкрили, скриню забрали – все забрали, що було в хаті. Тільки хата осталася.

Це німці?

Ні (обурено) це – наші, совецькі. Це до колгоспу... Пройшли жизнь, то ми не розкішні були, дак нам не так тяжко було... А хто в розкоші жив, тому дуже було це важко все це переживати. Ми звикли: смачне, несмачне – все з'їли. Ото дали мені оті дві миски, я з'їла, а тоді ще й добавки попросила і поїла, і наче й відчуття немає, що я його поїла. Наче отощав організм.

А які були бараки... Ви жили в своєму окремому таборі, чи у загальному?

Оце тамочки, де ми в Олендорфі жили, так у нас чи двадцять бараків було, чи скільки? Там же ж і їдальня, і кухня і прачечна – все чисто було. Великі сильно бараки, ми в бараці жили, нас багато було.

А... то ви у великому таборі жили...

Великий, загороджений сіткою. Там наче горбок був... наче я його і зараз бачу... Туди так наче трамвайна лінія проходить, як ідеш із лагерьа, а тут наче стіна, горбок, а тутечки сітками обгороджено, табір ніби в яру був. Оце в Олендорфі так було. Ну той табір, казали, розбили, як ми поїхали.

Це ви в сорок третьому році, мабуть, поїхали.

В сорок третьому. Не знаю, в якому місяці. Це розбомбили той лагерь. Ми в сорок другому тоді поїхали з дому, дак ми восьмого червня з дому від'їжджали, а дев'ятого на поїзд грузились, а приїхали – не знаю, якого числа.

А девятого у Броварах на поїзд?

У Броварах ми були. Тоді на поїзд, я знаю, оце таке, наче сон пройшов.

А в Києві ви зупинялися?

Зупинялися, там же дали нам по буханці хліба, а яке місто – нічого я не пам'ятаю, оце таке наче сон. Ми так сиділи, товарняком вез-

ли, дак приказали щоб береглися, щоб не прибили пальці... Я стояла коло дверей, а мені кажуть, що бережіться, щоб двері не вдарили. Я руку тримаю, а воно мені як дало, та пучка півроку була синя. Я так жаліла... А воно ж двері похитнулося... і вдарили мене. Я так добре запам'ятала (сміється).

Ніхто не тікав з поїзда?

Мо, хто й тікав? Тікали в других лагерьх, казали. Дак у концлагер забрали, дак і сьогодні нема. Мій сусід, мого хрещеного батька син, казали, тікав. Це в другому лагері, то не вернувся. Нема. Казали, повбивали їх. Піймали й розстріляли. Не повертали таких хлопців. Вони грамотні хлопці були... А куди мені тікати? Куди я піду з хати... Оце брат отримав квартиру, та й каже: „Оце будеш їхати...” Я йому відповідаю: „ Ти мені не розкажуй. Привезеш, мені покажеш як там що, і я знатиму, що я там”. Я так не розумію ні пояснень, нічого... То я, як ми їхали додому, боялася, щоб мені не відстати, бо немає в мене розуміння, як добратися тоді до мого дому. А часто не вірять мені, що я не кмітлива.

А скільки вам років було?

Да двадцяти ще не було. Двадцять один, як повернулася додому... Та дай Бог, ми таке пережили... Дай Бог... вже нема коли й жити. Хто знає яка жизнь буде далі. Це ж ми разом у лагері були з однією. З дому їхали і додому... Як їхали додому... так нас із Польщі... Ні з Угорщини посадили на машини, дали нам квасолі, по чотири консерви на чотири душі, і гороху трошки, і по буханці хліба. Оце ми їхали, то там, то тут вкрадемо картоплі, зваримо, а квасоля так. А як її варити в дорозі? Та у мене миска була, а у тої Варки – чайник. Дак ото в чайнику та в мисці зваримо, і оце все, що давали їсти. Оце дорогою, поки приїхали. Тиждень їхали... чи більше, оце в дорозі були.

То ви з півдня їхали?

Ми їхали через Австрію... Нас забирали в якийсь лагер військовий, не знаю як той лагер називався, але пам'ятаю, що здоровий був, німецький.

Вас звільнили американці чи наші?

Американці.

А потім передали нашим.

А тоді тамечки в лагері було, я не знаю як воно називається... Бог його знає, як воно називається. А тоді їхали ми через Австрію. Там річку якусь, переїздили, не знаю яку... Вночі це ми переїжджали. У Ав-

стрії ми прожили тиждень, там концлагер був. Ми там побули. А тоді нас перевезли до Угорщини... Як ми там ніч прожили – побиті вікна, двері... У хатах жили. А тоді нас у другий лагер... Думали, чи нас додому повезуть? Тиждень пожили, дали підводи, щоб везти. Коли вони в другий лагер нас перевезли, там знову місяць просовалися. Теж розбиті будинки... А коли їхали у Львів, у Польщі ми тиждень пожили в селі Підгірці. А тоді на поїзд нас погрузили і дали чоловіка – начальника по області. То ми вже так їхали, що я боялася, щоб ніде не відстати. А тоді розбиті такі поїзди були. Платформи побиті – там дірки, там дірки, ми по кутках їхали... Оце таке замічу. Приїхали тоді в Київ, стрілися зі своїми (плаче)... побачилися.

То ваші батьки вас зустрічали?

Та ні, товаришки, сусідки (посміхається крізь сльози), були на базарі. А ми приїхали на станцію в Київ, коли приїхали вони з базару чи на ніч їздили, і зустрілися. А тоді стали їхати далі, так і батька стріла, батько був на базарі тут на станції йшов. Ой... не можна й уявити...

Я уявляю, п'ять років... ні чотири вас не було вдома.

Та нема чотирьох, ну таке пережити. Дякую Богу ще й за це...

А ви не пам'ятаєте, якісь пісні співали, віршики складали там, у таборі?

Ні, а от хотіли поставити „Наталку-Полтавку” у Деттінгені. А так я взагалі нікуди не ходила. Воно може хто з дівчат і ходив куди, а я така малограмотна і тупа на всьому, нікуди з лагерьа не ходила. Коли поїду там через паркан перелізу да куплю яблук у німця. Табір невеличкий. Куплю яблук на дві марки чи скільки тамечки.

А вас скільки жило у таборі? Оце всі, що робили на заводі, всі жили в цьому таборі?

Вісім душ чи скільки, я не знаю, переїхало сюди. Там нас душ двадцять п'ять було, що розподілили по різних тих заводах чи місцях. А тутечки мало нас було. Ми вже так, я ж кажу ото піду... В неділю пускали по лісу ходити, у сад. Їж скільки хочеш, збирай яблука, але в кишеню не бери. Так нащо брати, я собі на два рублі куплю, гроші дадуть там чотирнадцять рублів... А де ж я їх подіну? Куплю яблук, з мене вистачить, я не ходила красти й нічого, а купила.

Це ви на півдні Німеччини були, раз через Австрію їхали?

Деттінген я не знаю, чи південь, чи північ, область Штутгарт.

А Штутгарт, зрозуміло. Ви були біля кордону з Францією.

Я не розумію, куди воно, що тут. Я думала оце тільки кругом хати обійди – це вже й світу кінець. Коли це ж як ото читаю все в біблії, да скільки світу, скільки всього, не можу й уявити. Кажу, скільки народу пройшло. Скільки років пройшло, я не можу уявити, як життя проходить. Отак.

А німці як до вас ставилися? Оці майстри?

Майстерна оця мати ... Мати, як це я її, була як мати (посміхається). Була майстерша, Анна Сік її звали. Ну її вже немає на світі. Як рідна мати була. Вона старалася нам... Кожний день, оце обідає, хоч по скільки... нас було п'ять красилівських і ще дві душі з Миколаївської області, і всім по отакому шматочку, хоч потрошки, а всім дати. А на Різдво вона забрала нас пригостити, п'ять дівчат красилівських. На саме Різдво приїхала до нас у лагер, забрала нас, і ми обідали у неї. Дочка її фотографувала, не знаю которі карточки (показує фото), де я їх притулила. Такі малесенькі карточки і майстерша на них була.

Оці?

Ага оце, оце. Оце майстерша. А де ж ті карточки, я ще одну вислала... Ось вони, ідіть подивіться. (Показує фото, які висять у вітальні, упаковані у великій рамі, разом з родинними фотографіями). Ото майстерша, ото майстершина дочка фотографувала нас. Оце таке.

ФЕДУРУК НАДІЯ ОЛЕКСІЇВНА

*1917 р.н., м. Київ. Проживає в м. Києві. Освіта – неповна середня.
1942 – 1945 рр. – примусово працювала в сільському господарстві Німеччини.*

Запис інтерв'ю* 10 вересня 2002 року, м. Київ.

Розпочинає розповідь з епізоду поховання в'язнів концтабору, яке відбулося навесні 1945 року після приходу американських військ.

І от він, слухайте, що. І він поїхав. (військовополонений, з яким разом працювала у господарстві. Поїхав на станцію, перевірити чутки про розстріли в'язнів концтабору.) Нема, нема, уже темно, уже десь бомблять, наше містечко не бомбили. І близько біля наших містечок не бомбили. А я, значить, жду його, жду. Вже темно. Думаю, ну що ж таке, так довго немає. Коли він приїжджає. Кажу: “Міша, що таке?” А, Надя, та Надя. І не сказав мені. А потім каже: “Хто міг, піднятися на підводи, їх вивозили німці. А той, хто не міг, у нас же на станції й розстрілювали”. І там повно їх розстріляних було. Ну, оце сказав. А потім днями вже американці, приказали цих концлагерських похоронити. Ну хто міг, наче, в силі був, той тікав з поїзда. Во. А хто не міг, не тікав. Во. Ну і значить, коли вже американці приказали нам... Не нам, а сказали похоронити їх, закопати, дуже багато. Дак оці хлопці наші, полонені. Ну і полонені і поляки, і серби, всякі були ув'язнені. Вони не знали, що було, й закопали тут же на станції їх. І коли ми про все це дізналися, ми стали просити у хазяїнів цвіти. Чи можна порвать. Коли хлопців хоронили, а в нас там і Західна [Україна] була і руські, і поляки, всякі були в нашому містечку. І ми йшли така процесія... і попереду чотири концлагерських, которі збереглися (плаче). Вони четверо йшли в тій формі, сірій такій...

Полосаті в них були?

Полосаті, і беретки такі в їх. І вони, значить, і ми там стояли, і вони промову сказали свою, як їх вішали, як один три рази зривався.

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

Ну ми там побули. А потім, нам дозволили оці американці посадити квіти. Так посіяли, де їх похоронили... А в лісі в нас сиділо двоє, так хлопці кажуть... Хтось із наших хлопців, по ягоди у ліс ходив, прийшли та кажуть: “Надю, а там два сидять такі у лісі”. Ну, я кажу, піду подивлюся. Пішла. Боже мій! Сидить роздерте оце во отако-во. Кров на ньому, порвате все. Два їх сидить. Ну я їй стала питати. Кажу, то ви в концлагері оце ж... Кажу, як ви попали туди чи що? А один і каже: „Та ми оце в сорок першому році, коли спочатку добровільно брали в Германію, тих, хто хотів їхати. А, поїду добровільно. Той поїхав”. Каже: “Ми добровільно”. Так оце по добровольству попали спочатку, й оце так над ними оце познущалися. Вони самі з Фастова. То хазяйка прийшла, дала їсти. Приходить і каже: “Ой Боже!” – взялася за голову. Ну вона така була, що не скаже, нічого. Я кажу їм: „Тікайте звідси, бо буде облава, вас знайдуть. Бо заховати ніде було. Отак ми побули.

Розкажіть, будь ласка, про себе, про своїх батьків.

Я кажу, Боже, оце якусь таку книжку скласти, з початку і до кінця про те що я пережила, що бачила...

А народилася я тут у Києві. І жили ми в Києві.

Як батьків звали?

Батько Олексій, я Олексіївна. Маму Маруся, Марія Федорівна. Вже батька, звичайно, не було. Він в дев’ятнадцятому році помер. Народився ще брат мій. А в дев’ятнадцятому він помер.

То ви сімнадцятого року народження?

Я сімнадцятого. Народилася отут на Печерську, 14 жовтня, на Покрову. Я празднична.

Значить повинні бути щасливою, раз на Покрову.

А ви знаєте, я й щаслива. Я не нарікаю на вік на все це. У мене характер такий, що. От ми залишилися одні. Мамі треба йти на роботу, дід і баба померли також у 19-му році від тифу на одному тижні померли обоє. Мама залишилася з нами двома одна. І залишився в неї братік, дядя Федя, сім років. Тьоті Олі 16 років. Вона влаштувала тьотю Олю домробітницею. Дядю Федю віддала одному дядьку в село. І той дядько взяв його в сім років, каже, я його вигожую, і він буде мені як робітник. І він виріс, і у нього, ну... волами їздив. А мама тут нас із Мішою... Я не знаю, чи це вона правду казала, чи ні. Взяла повела нас на Рейтарську. Коло Рейтарської і Володимирська, там були присутственні места. Каже: „Надя, ти тут посидь, а я зараз”. І пішла. Це я добре пам’ятаю, мені шість рочків було, а Міші чотири. Я отак дивилася

й сиділа. Тоді бачу, що мами нема, то я стала плакати. Коли до мене приходять дядько якийсь. Так присів. А я мала ще ростом, здається, що зовсім мала. То він присів отак коло мене: “Дівчинка, чого ти плачеш?” А я кажу: „ Мама нас покинула”. Він встав і пішов у двері. Коли другий дядя підходить та й питає: “Дівочка, чого ти плачеш”. Кажу: “Мама нас покинула. І нема”. Бачу він пішов до міліціонера. Міліціонер на посту стоїть. Тоді не така міліція, як зараз. То золота людина була. Він кидає той пост. Бере... Отакий день був сонячний, я добре пам’ятаю. В білій формі він був. Підходить. Бере Мішу на руки. Мене за ручку. “Ходім, маму будем шукать”. Ну і я така довольная, бо дядя взяв нас і пішов маму шукать. Він нас повів на другий поверх і посадив у коридорі. “Отут сидіть тихенько. Зараз ми маму знайдемо”. Там була така кімната і там віконце таке яєсь. Він голову туди сунув. Я думаю, що це дядько туди голову суне, у нас там мама? Коли він голову вже вийняв і папірець держить. Держить папірець і каже: “О, а тепер ми маму найшли і підем до мами”. А я довольна. Він мене знову за ручку, а Мішу на руки. Зійшли ми вниз, він взяв бричку. Тоді брички були. Це 23-й рік. Він взяв нас і привіз на Терещенську, 3. Там був дитячий будинок. Уже коли мене привели у 23-му там уже були діти. Там він поговорив. Потім вийшли тьоті в білих халатах, видно то лікарі і халати в них були. Почекали. Вони обдивилися, все. І, значить, обстригли, покупали, переодягли. Прибіг хлопчик: “Пішли в м’яча грать”. Хлопчик... М’яч... І я побігла і за Мішу забула. Міші в тому будинку не стало...

Можливо, його перевели туди, де були менші?

Його де менші були? Я не знаю. І я вже навіть і не звертала уваги. Ми гулялися. А потім яєсь так. Все нас вчили. То хлібчик носить по одному. Привчали. Привозили хліб тоді у будках. Ну і ми вийшли, та й у чергу стали. Нам по хлібчику дають, ми носим. Коли я бачу, що якийсь дядько дивиться на мене. Ну а я, як дика, була. Раз обернулася і тікати. Утікла у парадне і за двері заховалася. Ну а він дивиться. Я знову заховалася. Він тоді бачу йде. Я тоді вийшла і дивлюся. Куди ж я буду тікати вже. Коли він підходить і сідає коло мене. Питає: “Ти хочеш до мами”. Кажу: “Хочу”. Він каже: “От сьогодні буде мама... в тебе”. Взяв мене за ручку повів мене хліб носити. Я пішла хліб носити. Уже така задоволена, що я маму побачу. Ну тоді вже поносили ми, сіли обідати, коли... А мені дали прізвище Куклінська.

Тому що ви як лялька були?

Ну вони ж не знали мого прізвища, нічого, знаєте як на вулиці. Дак він: “Ану, Куклінська, а вийди, подивися, чи не твоя мама прийшла?” Коли я вихожу, а там коридор такий здоровий. Кажу: “Вона”. Мама й тьотя двоюрідна, тьотя Фрося. Я до неї, вона взяла мене на руки. Я плачу. Я кажу: “Мама, а Міша? Міши нема”. А вона каже: “Я його не найду”. Так його ми й не знайшли. Ну так, значить, вона вже стала уходить... Вона нічого не принесла. Ні гостинця. Нічого не принесла... мені. Я стала плакати, що вона йде. А дівчатка кажуть: “Посиди, мама прийде”. Вона каже: “Не плач, я зараз буду”. Вона прийшла дізнатися, чи я чи ні. ...А то був мамин троюрідний брат, дядя Сірожа.

Він вас просто випадково побачив...

Та ну знаєте, рідня. Він мене й малу бачив, я ж бігала, до шести років була дома. Він мене впізнав. Так він пішов ото мамі сказав. Дак мама пішла принесла тоді гостинців. Половину упаковки вона мені дала, а то виховательці дала, а та заховала. Так вихователька ховає, а потім усім діткам роздає, чи бублики, чи пряники чи печиво. Що ж я буду їсти, а ті будуть дивитися? Так мама завжди ото прийде й принесе. (...) Потім мене переправили на Львівську 12, 12 номер, верхні два поверхи ми занімали. На Львівській.

Це ви вже в школу ходили?

Ще майже ні. Ото ми вже побули там, на Львівській. Після Львівської нас відправляють на Дехтярівську, де тюрма, Ленінський городок був, ... вони нас ото відправили в Ленінський городок... Я була в 3-му, 9-му колективі, 12-му колективі. А потім уже, видно, знали, що буде може голод, дак наш колектив, 12-й відправили в Гадяч. Де нас уже... так вчили, у спальні прибирати, коєчку застелити. Як негарно, то перестеляли. То то, то туалет мили... А потім, коли в Гадяч перейшли, нам дали таке як поле...

Свій город?

Ми ж уже взросленькі стали, по 12 років, 11 років, старшенькі мене були... І нас уже ті бабки, которі Гадячські, нас учили, то садить... Вони ж оце садять і ми ж із ними разом. І ми так вчилися. І як тільки оце горох влітку почнеться... Він до дванадцяти не лущитья. То нас рано розбудять: „Ану вставайте, горох збирати”. Ми як починаємо так швидко, швидко збирати горох, щоб він не полущився. Так нас учили, вивчилися. І я там одбула. Потім якраз 33-й рік. І мені вже 16 років. А в 16 отпраляють мене і хлопців до батьків, значить, додому.

А я ж не зала, що вже голод. Ми раненько приїхали поїздом. Коли я йду, дивлюся, черги. [...] Прийшла раненько до дверей, і думаю чи стукати, чи не стукати. А мама вже й тьотя Оля вставали по хліб. Вони черги займали з вечора і записувалися тоді.

Кажуть, що тільки в селі був голод, а виходить, що в місті теж хліба не купиш?

Та! А як же! Ми стояли... ось я вам розкажу. Так мама як глянула, що я, як відкрила двері. Ой Боже! Як сплесне в долоні. Каже, в яку ж пору вона приїхала. А я надулася як дика, стою, та й думаю, що ж мені втікти назад, на вокзал? Собі поїхати у Гадяч? Мама каже: “Проходь, сідай”. Сіла. Тьотя Соня каже: “Закрий кімнату і нікому не відкривай, хто б тобі не стукав. А ми підем, хліба купим”. Вони зайняли чергу. Зараз люди дохнуть більше ніж тоді. Тоді в магазинах нічого не було. Я пам’ятаю брикети отакі були з малини. Як їси, такі смачні і коржикки були. Ну хліба діставали, діставали в черзі. Ну а потім і я стала з ними ставати. Дак мама візьме в одній продавщиці, під полу та до другої продавщиці. Все старалися. А я тільки буханочку хліба візьму. Вийшли – три буханки хліба. Що мама робила, мама продавала на Володимирському базарі. Буханочки дві продасть, а оці люди, которі мали золото, срібло, вони здавали у торгсін, і їм давали мукою, чимнебудь. То мама купить три стакани муки і затірку... картопельки, може в якоїсь бабки, якщо та винесе, і шматочок сала старого, затовчемо супчик – і то слава Богу. І ми так харчувалися.

А мама де працювала?

А тоді вона ніде не працювала. А взагалі вона ото працювала у Жовтневій лікарні санітаркою. Я ото хліб діставала. А потім у тридцять четвертому році... це мені ще тільки сімнадцятий рік був, до жовтня скільки було? Тут беруть на села людей. Тому що люди ж повмирали там. Посадити картоплю, то хтось там посадив, все. Вона вже отака виросла. Да треба ж полоть, обростає все. Нас евакуювали по селах. Маму евакуюють, а мама каже: “Куди я поїду, вона ж, каже, з дитбудинку, куди я її кину, що вона тут буде робити? Вона нічого не знає”. А домовладелка каже, що треба було б уже їхати в села, да помогти. А я кажу: “Я поїду”. Вона каже: “Що ти будеш робить?” Вона ж не знала, що у Гадячі... А я кажу: “Буду робить те, що й ти”... І так настирливо, 16 років, тільки сімнадцятий пішов. Поїхали ми в Кагарлик, село Гороховатка. Ми приїхали, не одні ми тільки, багато нас позабирали з дому людей усіх цих вранці. Приїхали... Нам, правда, супу дали

цього пшоняного та по куску хліба. Ми сіли, з'їли. Ну в бараках були. А потім ми почали робити. Уже по два рядки, знаєте як, колгоспне поле так дуже довге. Великі поля. Дак я поряд із мамою стану й полю.

Картоплю це ви пололи?

Так. Тому що ми ж довго вчилися. І ми самі знали, як тільки збираємо або моркву, або буряки, уже моркви під подушкою!.. Хай і в землі, дак ми понаховуєм. Ну я так полола, де не дополю, трохи мама допоможе. І я отримувала на рівні із дорослими, бо я полола і все робила, так як всі. Мама каже: “А я думала, що ти не вмієш”. Да, – кажу, – мама, ну нас же вчили, кажу, все. Тоді ми отак от: принесуть бабки ряженку, там якийсь шматочок хліба, або й перепічку якусь спече, принесе, то ми купимо з мамою, докупимо до обіду... І ми добули з самого початку до самого кінця, доки не закінчили все. Мама навчила мене перевесла в'язати, як ото жито збирали. Вона замотає мені ножки, щоб по стерні не колола.

У вас взуття не було теж, чи ви берегли?

Не було, я боса ото, мама тряпками й пообмотує мені. У взутті важко. А тоді майже босі. Ото й пололи все. Мама мені замотає ноги, щоб стерня не колола, і я так в'язала перевесла... і снопи – все. І ми закінчили все. Там нам поплатили. Ми вже приїхали у Київ на осінь. Поїхали мало не весною, приїхали восени, доки ми не закінчили. Приїхали. О... Уже комерційний хліб був без черги. Тільки дорожче. Дорожче, але був. І коли оце починають по радіо, я кажу, не чіпайте ви тридцять третього, вони ж не чують. Я кажу, не чіпайте ви тридцять третій. Чіпайте оце. Тут он повно, а людина не може взяти. Або візьме оце трошки. Тут оце, Віточка (квартирантка) купила ковбаси. Каже: „Бабушка, візьміть трошки ковбаски”. Я взяла, а воно одна ропа, її не можна їсти. Так я кажу, не чіпайте тридцять третій. А скільки зараз, кажу, вмирають, скільки зараз по смітниках лазять. Дак цього не бачать. А тільки чіпають далекий тридцять третій рік... Мені було шістнадцять і то я вийшла, збереглася, мені легше було чим оце зараз...

Вам тоді було шістнадцять...

Ні, ну взагалі...

А потім, як ви на роботу влаштувалися?

Я скажу. У мене була довідка з дитячого будинку. Мене домовладелка не хотіла заявлять. Вона фольксдойче була і не хотіла заявлять. Ніяк. Дак я ото, як тільки вечір, я вийду десь в кушах, сяду й сижу, щоб маму тільки міліція не штрафувала... Потім, коли перейшов

уже уряд Харківський сюди, а в мене довідка, і мене застали. Застали мене, що я не заявлена. А мама їй розказує, що ось вона приїхала з дитячого будинку, ось у неї й довідка – усе. Куди ж вона піде. Дак начальник: “Немедленно заявить”. І мене заявили.

Вас записали в цю книгу домоуправління, і дали Вам паспорт?

Ні... ще паспорта не давали... Потім тьотя Оля влаштувала мене до тьоті Соні Шиндлер. Тоді патент мали і мали право мати свою перукарню. І дядя Іллюша і тьотя Соня, вони держали перукарню у 80-му номері, якраз на розі. Тьотю Олю вони знали. Я там і подмітала, і серветки прала, і самоварчик... Тьотя Соня мене страшно любила, вони вважали мене за дочку. Ну і була так, а потім, коли підійшло, уже мені паспорт... дали. Визвали мене в районне відділення і дали мені паспорт. І я стала скрізь робить...

Як ви зі своїм чоловіком познайомились?

А з чоловіком... (сміється) Я скажу. Я коли працювала вже в аптеці санітаркою... Аптека була на розі Маріїнської і Червоноармійської, і я туди прийшла працювати санітаркою. Мені все доручали робити і завідуючий, і заступник, і оці асистенти там же, оці євреї. І от як тільки хто потрапить під трамвай чи що там, чи під машину, заводять – „Надя, подивися”. Я завожу в підсобку, садовлю й дивлюся. Чи можна ногу перев’язать, чи не можна ногу перев’язать. Я весь час то товар приймала, доручали мені... Ну а потім уже, коли поробила я, прихожу якось додому, коли сидять у нас два знайомих. Дядя Антон, то він давно вже нам знайомий був, і прийшов з ним один парубок, оцей, що став мені першим чоловіком, которий помер на війні. Прийшов з ним. Тоді теж патенти були. Він мав свій виїзд, свого коня, свою площадку. Ну він прийшов, значить, а тут я захожу з роботи. Ну а тоді глянув, та й каже: “Деся я її вже бачив”.

А як чоловіка вашого звали?

Степан. Степан Трохимович. Федорук його прізвище було. “Деся я її бачив”. А я кажу: “А де ж ви могли мене бачити?” А я тоді така серйозна була. А він каже: “Чи не в аптеці?” А я кажу: “В аптеці”. „От я туди заходив і я бачив”. „Ну – кажу я, – і добре”. Ми сиділи, розмовляли там. Дядя Антон пішов. Він (Степан) мені пише, що у нього вдома і корова і все є. У матері. Він сам з Козятина, козятинський він, село Сестринівка. А я йому: „А в мене оце, що бачиш...” І так ми з ним розмовляли. Коли він збирався йти вже, і назначив мені побачення

на другий день, у кіно. „Добре, підемо в кіно”. А я, як дика. Я взагалі з хлопцями не гуляла й не бігала. На танці як піду, потанцюю і вже дома. У нас був, може, знаєте, оце де геологорозвідувальний технікум нагорі, на Анрі Барбюса, Прозоровська колишня. А я на Предславинській жила. Ну побіжу, потанцюю і бігом назад.

А які танці були, під що ви танцювали?

Полічку, краковяк, вальс я не любила, танго я любила. Оці танці ми танцювали.

А грав хто? Жива музика була чи патефон?

Ні... (сміється) Військові на гармошці й на бубоні. Ну і він, коли йшов увечері додому, оце й же чоловік мій, которий мав бути. Він був уже чоловіком тоді. І він таке мені сказав, що я, як дикая, як глянула на нього і кажу: „От Бог, а от порог, і більше щоб твоєї ноги тут не було”. Закрий, кажу, двері. А я в другій кімнаті була, а мама і тьотя Оля в першій кімнаті. Ну, він так сказав мені, як до дівчат пристають. Ну, він не приставав, а просто попросив. А я йому відповіла гарно. І більше, щоб, кажу, ноги твоєї не було. І він пішов. Пішов. Не було три дні. Я думаю: „О, от добре. І в кіно не пішли. От добре, що не прийде”. Коли прихожу з роботи. Еге! Стіл такий накритий, все приготовлене, ого! А я так зайшла, глянула, і пішла в свою кімнату. Сіла і сижу. Сижу. Хто до мене не підходе: „Надя пішли за стіл”. А я кажу, що не піду. А вони ж не знають чого. Я кажу: „Не піду! Не піду!” Коли він іде. А я так одвернулася. „Пішли”. Я пішла за стіл з нагнутою головою. Уже мені було 21, 22-й рік, з нагнутою головою сіла й сижу!... А він мені отакий пакет цукерок приніс. Шоколадних! Це мабуть, він уже готувався, щоб мене взяти. І я так сіла коло нього на кутку. А вони, ну візьми щонебудь поїж. Я так: „Я не хочу”. І так як дика (сміється). І ми таки розписалися. Він таки мене взяв. А що він сказав. Як би ти, каже, тоді далася, значить ти всім так годиш. А я кажу: „Я не дурна така”. Йому стала казати (сміється). І ми прожили... Це потім ми перейшли од мами на Червоноармійську, 138. Він узяв сарай і зробив кімнатки. А я була у свекрухи на свята, на жовтневі. Коли він пише листа: „Надя приїжджай кімнати обмазувати”. Які кімнати обмазувати? Ми ж у мами живемо? Вони мені всього наготували. Вони дуже гарно жили...

Оце ж у нього в Києві був свій кінь і підвода, він возив людей?

Да.

То це ж вважалося багатий?

Да. Виїзд... і свинка була в нас. Мені було двадцять один, двадцять другий рік, коли він узяв, я все вміла.

Як ви пам'ятаєте початок війни? Як вашого чоловіка забрали на фронт?

Я скажу. Ми жили на Червоноармійській. Він здоровий був. Коли якось ранком, я виходжу на вулицю, значить, у двір. Це утречко було. І я чую, щось кажуть: „Війна, війна”. Яка війна? Заходжу в кімнату, та й кажу: “Стьопа, ти знаєш, щось кажуть, що війна, чи то буде війна?”. Коли викликають Оліного чоловіка, а він із комскладу. Жили у дворі в нас. Його у військкомат викликали скоро ранком. І пішли. І я, значить, кажу: “Щось горить у Жулянах”. А то вже бомбили. А то є пісня: “Київ бомбили, нам об’явили, що почалася війна”. Оце ті Жуляни й бомбили, той аеродром. Він тоді встає та й каже: “Надя, давай поїдемо на Сталінку по дрова на зиму заготовити, площадкою”. Ми поїхали собі, набрали дров, все. Доїжджаємо до рогу Тельмана... Червоноармійської, нам залишилося тільки у двір завернути. А тут, тривога, нікуди не рухайся, стій навіть там. Так ми стояли, доки тривога не пройшла. Потім оголосили, що почалася війна. Почалася війна. Почали ці повістки носити. І я носила ці повістки. І мого чоловіка стали брати. А він упав ниць і плаче. А я кажу: “Ну Стьопа, чого ти, ну це ж таке діло...”. А він каже: „Не будеш ти мене чекати”. Я кажу: „Буду, який би ти, кажу, не прийшов, я буду чекати”. І я чекала. Його забрали. Потім управдом прийшов. За мною погоня, погоня, погоня... В Германию.

Це в якому, в сорок другому ?

В сорок другому (сміється).

А німці як зайшли в Київ, пам'ятаєте?

Чого ж не пам'ятаю. Це якогось жовтня вони зайшли.

Це ви вже де робили, в лікарні?

Я вже ніде не робила. Бо в нас виїзд був, коли я за нього вийшла заміж. Він мене з аптеки забрав, сказав, що тільки підеш. Ну хазяйство в нас було. Коли його забрали, я осталася з тим хазяйством. Думаю, ну що його робить? Я взяла хлопців знайомих, з якими на біржі стояли, й кажу: „ Забери кожний собі”.

...Управдом узяв і мене із 138 номера переніс на Володимиро-Либідську, 9. Перевів. Та перенесли туди. Я приходжу, а я вже не там. Пішла я туди. А ми вже всі добре зналися тут.

А що у вас така вже гарна квартира була, що вас виселили?

Квартира там була дві кімнати. А він мене в таку коморку. Там Аня була. В неї Верочка була доця, 9 років. Ну я прийшла. Ми всі зналися. Сусіди. З Горького, дівчата, кажуть: „А чого він тебе переселив?” Кажу: „А я знаю?” Я прийшла – вже нема мене там. Щоб легше ловити йому було мене. Коли прихожу я туди, на Володимиро-Либідську, захожу. А Аня й каже: „Надя, був управдом, давав хлібні карточки. Але він тобі не дав. Він сказав, щоб ти прийшла до нього”. Я кажу, що в нас побачення. Пішла наступного дня, але я не сперечалася. Сперечайся, не сперечайся – нічого не буде. Я пішла до нього. Прийшла ранком, поздоровкалася, він сидів. І ця сиділа, перекладачка, котра може для німців – німець не зрозуміє, то вона скаже. Я тоді даю йому ці 20 копійок, бо 20 копійок коштувала карточка. Кажу: „Давайте мою карточку”. Він каже: „Доки ти не поїдеш в Германію, я тобі хліба не дам”. Я тоді як вспихнула, кажу: „Удався ти нею!”. Як відкрила двері, як хлопнула, мало шибки не повибивалися. А Саня там на коридорі: „Як же можна, він же поліцай прижене”. Я кажу: „Хай зве! Хай удавиться карточкою, він мені карточку не дає! І пішла собі.

Це було взимку?

Ні весною. Я тоді, значить, прийшла. Ти ж помімаєш, не дає карточки! Переселив мене сюди! От горе мені зробив (з іронією). Що я буду з ним сперечатися? Ну там була колонка, я там варила собі.

З чого вижили, от ви не робили так ?

А чоловік мені сказав, каже Надя, коли люди евакуювалися, я тобі не грошима буду брати, а харчами. Коли вивозили на станцію людей, коли евакуювалися. Так він мені і муки, і всього приніс. І так було у мене що-небудь на базарі продати. І я тоді, значить, уже там жила усе. Коли у прекрасний день, це було, по-моєму, 12 квітня, стук у двері по-маленьку. Я думала, що то хтось із хлопців моїх. Бо в нас молодь ховалася в тьоті Марусі, там на Тельмана. Тоді вона робила квіти і ходила на базар ото продавати. Як облава, то вона приходить та нам каже. Один з хлопців каже: „Надю, покуриш ото чаю, в тебе буде серцебиття і тебе не заберуть”. Я кажу, я й курить не буду. Одним словом, він коли прийшов, було рано: годин п'ять початок шостого. Я думала, що то може хто з дівчат чи хлопців, відкриваю – а то він (управдом) з поліцаєм. З поліцаєм прийшов, ну, каже: „Собірайсь!”. Нікуди не дінешся. Я взяла чемоданчик, юпочки, платтячка, і пішла. Але люди бачили, коли він брав, уже не спали. І він мене привів на кут Червоноар-

мійської і Федорова. Там і зараз, може, я не знаю, давно вже не була, молочний магазин. Ми там завжди голосували. Він туди завів на третій поверх. Коли я туди зайшла, там уже повно молоді. Ну там, вважай, що ми молодь, мені тільки 23-й рік, а багато людей ще 24-х не було. Привів мене, я стала коло вікна й стою. Він щось підійшов до столу, щось поговорив, і пішов. Втекти – ніяк, бо внизу охорона. У чотири години дня, чи в п'ятому часу... таке сонечко.

Оце ви цілий день там сиділи?

Це не тільки я, це ж збирали, що ж мене одну будуть відсилати. Одну привели та й отвели? Нас збирали у чотири години, чи в п'ятому часу построїли – і на Львівську, 24. Там військкомат близько. Як завели, а там людей! Во. Повно вже було. Звідти не вийдеш, уже охорона. Там і медогляд проходили. Тоді ранком, це 13 квітня було, добре запам'ятала, 13 квітня... вивели... нас ранком рано вишикували, дуже багато, і хлопці і дівчата, все молодь. По Воровського, як знаєте, униз і на вокзал. „Ану песні пойте!” Це німці. Так хлопці почали, гарно знали, ну там і дівчата, яку пісню знали, ідуть строем і співають. А що вже робить. Людей повно дивилося, як нас уже гнали. А кругом німці – не втечеш. Привели нас на вокзал. Не завели в середину, а завели на територію. Ми коло вокзалу потупцялися. Нам винесли папірці жовті, дали в руки. Стоїмо. Коли після цих папірців, це видно підігнали товарняк для коней, для корів, во. І нас на територію, трап постелили і по трапу ми йшли у вагони. І вони нам давали по буханці хліба, такій довгенькій, і кільцю ковбаси, коли ми йшли по трапу. Загнали. Закрили як скот. Во. І далі. І коли став відходити вже цей поїзд... я дивлюся у вікно вагона – костьол... Я думаю: „О, мене відвозять, а мама й не знає, що я вже поїхала”...

[...] Гнали... Коли вечір, темно було, чую перекличка в їх, у цих, залізничників. А він каже: „Козятин”. А я думаю: „Ой Боженько! Та це ж моя свекруха тут”. А ми ж закриті. А потім постояли ще. А потім знову нас... Скрізь була дезинфекція нам. Німці, мужчини проводили. Дивилися в голови, в кого воші – стригли. Оці всі в дезинфекції були. І ми потім, нас везли... Привезли нас в Польщу.

В Перемишль?

А я не знаю. Нам не казали. Хіба нам казали. Привезли нас туди, згрузили нас тут. Ми сиділи. Підходили, правда, й полячки до нас, бідненькі, голодні... Хотіли годинничок поміняти. Ну, словом, ми сиділи там до вечора. Увечері нам дали вже по круглій буханці хліба, колбас-

ки дали. Во... І подігнали вже по вузькоколейці вагони, настоящі німецькі, і нас посадили туди...

Це вже були пасажирські вагони?

Так, пасажирські. Ми туди зайшли і це цілу ніч ми їхали в Германію. Приїхали ми в Магдебург. Приїхали ми туди, попід землею, підземним ходом вийшли... Ну музика така, як у нас на параді ото. Військові грають. Духова. А я кажу: „Клавка, а кажуть сумно, коли бачиш, як нас зустрічають!” А дівчата кажуть: „Хоч не смійся, хіба це нас?” „Так а кого, тут же нема нікого!” І так шуткували. Потім нас повели у якийсь двір, ми зайшли й ворота закрилися, щоб ніхто не вийшов. Сіли. Нам дали супу. Перловий суп, добре запам’ятала (сміється), ще й по шматочку м’яса. А я перловку люблю та й кажу: „Ой який же добрий суп!” Ну на землі ми всі сиділи. Поїли, потім нас у баню знову повели. Покупали і пустили нас тільки у приміщення там. Приміщення здорове було. Хто його зна, що там. Воно здорове було приміщення, не житлове, а видно, для навчання. Нас туди, і ми там переночували

Тобто не ліжок, не стільців...

Ні, ні. Так лягай і лежи. Нічого, де там ліжка! Нам дадуть? І ми переспали, коли хазяїни стали приходити, брати на заводи, на фабрики. Вибирати.

Да, а ви ж мала, то...

Ні, взяли мене. Взяли, тільки одна дівчина, коли строй великий був, підбігає до мене: „Давай поміняємося, бо мене не взяли на завод, а моя подружка йде на завод, а я залишаюся тут”. А я кажу: „Ну ставай, мені все одно”. Вона стала і пішла на завод. Нас купка чимала осталася. Нас посадили у вагон і у район Гардіган привезли. Це вже на поля. Привели теж у приміщення таке, як нібито їдальню. Ми туди зайшли. Переночували. Стіл, міліція сиділа, обов’язково, щоб не повтікали. Папірці якісь були у їх там... Сиділи. Коли ранком стали хазяїни приходити. Брала собі робочу силу. Платили 25 марок.

Це за вас ще багато заплатили. Я знаю що пізніше менше платили.

Вони, видно, визначали вже зараня. Кожна хазяйка, скільки їй треба було, вона брала. Я сиділа, тоді Льоня-поляк сидів, два поляки сиділо і ще один поляк, словом, їх четверо було хлопців, я і Маруся ще київська. Сиділи і розмовляли, сміємось там... Коли приходе. А вже мало залишилося нас. Коли приходе такий в окулярах, зайшов, поди-

вився. Підійшов до столу щось там... Підійшов до нас і нас усіх забрав: і хлопців, і мене, і Машу взяв. Повів нас у кафе при вокзалі, дав нам бутерброди. Видно, хазяйка дала. У них хліб не круглий, а довгенький, і два пакуночки було намазаних смальцем, а то не намазані. Так ті, що смальцем, Марусі один дав і мені, а хлопцям – ті, що не намазані. Взяв кофе... Ну кофе у них не солодке. Дак ще кофе взяв. Ми поїли. А він каже: „Скоро, скоро, шнель, шнель!”, бо вже поїзд підходить, щоб їхати у містечко. Тоді ми сіли на поїзд, під’їхали. Ідем туди до містечка. Коли Льоня оглядається на мене і посміхається. Я кажу: „Що тобі так весело, чого либишся” – до нього. А він питається: „Ти все вмієш робить?” Кажу: „Ого! Хай тіки попробує, я все зроблю!” Льоня знову повернувся, всміхнувся. Во... пішли ми. Коли одна хазяйка підійшла. Він отдав Льоню. І це на тій вулиці, де й ми жили.

А містечко як називалося?

От я не запам’ятала. Мама, звичайно, писала два рази листа, а я не запам’ятала містечко. Вулиця точно називалася Розенберга, 29.

Біля Магдебурга, десь там?

Так. Ну й ми значить, пішли, пішли. Він дядьку отдав одного, це значить хазяйчиному дядьку, його жінки дядько собі забрав того хлопця. Тоді Марусю отдав поряд до хазяйки. Все. Я залишилася з двома хлопцями. Вони ще молоденькі були. Ідемо, ідемо... по вулиці. А я кажу: “Скільки він буде вести по вулиці? Ідем, ідем. До кого він нас веде?” А потім думаю, це, мабуть, до себе мене візьме. Дійшли до його, значить, дому. Ми зайшли у його двір. А корова як зареве. Я кажу: „Ой Боженьки! Я все вмію робить, а корову не вмію доїть. Бо ніхто ж не вчив”. Завели нас у їдальню, ми сіли так, я зразу залізла за стіл і сижу. А вони так, ті два хлопчики, сидять. Прийшла така одна здорова хазяйка і сестра зайшла. І вона мене спитала: „Кальт?” Я кажу: „Так”. “В Росії холодно?”

А... ви тепло одягнені були?

Ми не тепло були одягнуті. Вона просто спросила. Ну і, значить, вона мені занесла знову з повідлом шматочок хліба і зі смальцем. І вони вийшли. Я взяла цей, що з повідлом, то з кофе з’їла, а цей, що зі смальцем, переділила і дала цим хлопчикам. Викликали хазяйку з другого містечка. Там містечко від містечка недалеко, ми навіть самі потім бігали. Так подзвонили по телефону і хазяйка приїхала і забрала тих хлопців. Осталася я, значить, у їх. Я поїла. Хазяйка тоді мені показує, відкрила двері на верх – іди туди наверх, у спальню, значить. Піш-

ла по трапу. Прихожу – там ліжко дерев'яне. На перині спиш і периною вкриваєшся. Не підодіяльники, як у нас, а напірниці й застібаються на гудзики. Така підлога жовта була в квітках, гарна така. Це моя кімната. Я лягла заснула, захотіла в туалет, вийшла. Ну це столова, я знаю. А там? Відкрила, а там зала. Така... піаніно стоїть. Стіл стояв, диванчик стояв. Затишно. У їх не наліплено так. Закрила двері. Тоді пішла – там кухня. Вона видно почула, що я хожу і вийшла. І мене повела, а туалет був на дворі. Я коли вийшла, дак наші полонені вже приїхали з поля.

А в них крім вас, ще й наші полонені працювали?

Три зо мною полонених робили. Міша Ходоров, він з Куйбишева, Петя із Саратова, а Павлік з Ленінграда.

То ви в такій інтелігентній компанії були?

(Сміється) Вона мене розлучила з ними у їдальні. Їх посадила у конюшні, там кімната була, а мене тут. Вона думала, що вони руські, а я українка. Потім я їй кажу, це ж одне, що Мішка, що я це ж одно. Во... я все кажу, розумію. Дак вона потім уже нас пустила в їдальню. Ну і потім я, знову пішла спати, лягла. Вона приходе, будить мене вечеряти. Я кажу, що ні. Вона пішла. Я заснула до ранку. Уже корів хлопці подоїли (сміється). Я тільки встала. Встала й кажу: „О, а я запізнилася”. А нам **передбачалося** три дні відпочинку.

Вперше чую.

Так, три дні відпочинку. Ну я не відпочивала. Вона тоді, як хлопці поїхали на поле, а вона мене в город направила. Там треба було покопати пирій під парканом. Я стала копати, такі купи коріння понаривала. І так гарно покопала. Коли їде полонений один, Ваня: „Да, ти не старайся дуже”. А що я старатися буду, я сама знаю, що мені робити. Я не старалася, це мені ще довго, щоб старатися. Ну і так я робила. А стара щось у городі зі своєю старшою дочкою садила. А тут кричить хазяйка “Ессен!” А це я добре знаю, що це таке. І біжу (сміється). А там такий паркан і на паркані кішка сиділа, а там такі граблі стояли. То я за ті граблі і кішку спустила з паркана. Боже, що я почула вслід від старої і “доннер веттер” і “швайне райне”... (сміється). Я думаю, лайся, я не знаю що це ти говориш.

Дак а за що? Що кішку спустили?

Ага. Я пішла, поїла і знову на город. Так і осталася. А потім якось хлопці сіли зі мною, тітан здоровий картоплі варили, свиней багато, корови, хазяйство.

Скільки корів було ?

Я не пам'ятаю.

Ну не дві?

Що ви, одинадцять корів дойних, да молодняк!

А в сім'ї скільки жило?

Ну оце стара... їх шість душ.

Мати, син, хазяйка молода?

І старий, і Інгрід, дівочка шість год. Ох, та не любила нас. ...
Таке мале, і понімала.

Їх мабуть так учили?

Не знаю. Ну і ото ж ми. Да нас було оце трое і я четверта. А потім уже Олю прислали, вона тільки два роки там побула. Із Західної. Ідем якось із Надею, вона з Полтави, Надя... – ми товаришували, йдемо ззаду. А вона іде із своїми і розказує, що як наші да то да сьо. А я й кажу: „А тебе не з'їли?” Я така була. (сміється) Да як почала я їй давати. Набила. Кажу: „Закрий рота! І не чіпайте наших людей! Зрозуміла!. Бо ми вас тоже не любим!” Там і хазяйку я була одлупила, сама в поліцаю пішла сказала, що вона мене б'є. Він каже: „Прізвище”. Я сказала. Телефон там є. Він узяв трубку: „Твоя остробітниця...” Треба, щоб „ОСТ” гарно пришитий був, бо як одірветься, то він дасть добре. Хоч і на полі ти сидиш... все рівно з „ОСТом” треба й на полі. А як же. Скрізь. Де не ходиш. Дак він взяв трубку: “Твоя остработніца прийшла?” Вона там щось бурчала, бурчала там. Він каже, що, мовляв, не вона тебе, а ти її. Я кажу, що я не маю права її бити... Я рішалася на концлагер. Я й старого з свиньми закрила, її батька. Отака я була.

Це ви стару бабу побили?

Ні молоду. Свою хазяйку.

А за що?

Їй скільки тоді? Тридцять шість років було. А я скажу за що. Все йшло добре, вони мене любили. Оце вони виперуть Інгрід, ще Меліти не було, платтячка, все. Як у мене час був, ввечері ми закінчили все робити, я сама прийду, розложу, а що мені робить, поглажу гарненько, склала й пішла. Там, у неділю якось, сиділа й сиділа і пішла взяла воду, вікна помила у себе в їдальні. А вона мені тоді каже: “Надя, ти любиш вікна мить?” Кажу: „Ні”. Так вона мене завжди просила. (сміється). Так, значить, в них все було по-доброму. І вони мене почали брати у суботу, вже я проробила оце скільки? Другий рік був. І вони мене брали завжди у суботу в дві години, щоб я приїжджала прибирала

в кімнаті. А там підлога була – лінолеум. Я прийду – раз раз. Діло молоде ж. Помию, повитираю все, понатираю. І я їй кажу: „Ну я пішла футрувать* свиням”. Пішла футрую свиням – даю їсти свиням. Коли йде старий, да каже: „Не так”. А я кажу: „А як? Ельза, сказала так, хазяйка сказала так, а Ви кажете не так? А як?” До його приципилася. Та тоді раз кострулюю зо зла. Поставила і пішла. Приходжу в кухню, він уже в кухні. Старий. Коли вона... Коли я кажу їй: „От ви сказали, якщо ми не зрозуміємо, ви нам поясните...” Тому, що старі інакше розмовляли ніж молоді. Інакшою німецькою. А вона розмовляла так, що ми розуміли. Я кажу, що так і так. Мовчать. Видно щось вони... якусь мову вели. І вона щось надута була. Може вони там щось говорили між собою. Я стояла, стояла, да думаю: „Ай, піду далі свиням давать їсти. Мовчать то й мовчать”. І прикрила двері. Тільки прикрила двері, а вона кричить „Гейн швайне футерн!”. Я откриваю... бо вона крикнула. Я кажу „Вас?”, до неї „Що?”. Вона біжить прожогом, вона хотіла мене за волосся вхопити. Волосся у мене дуже гарне. Вона завжди казала мені: „Надя, дай мені твоє волосся”.

Я й зараз бачу у вас волосся непогане, густе.

Так це вже не те. А тоді було темно-каштанове. І вона хотіла схопити мене за волосся... А я вже тоді була у ботінках таких, що на дерев'яній підшві, коли йдеш корів доїти, там же гній, то пантофельки щоб не замочити, взуваєш такі ботінки. Ну я тоді, значить, вона до мене, хотіла схопити, а я ж худа була, але як розізлишся, де й сили беруться. Як схоплю її до себе, а потім як двинула, да от себе, а потім як кинула її туди в кухню!.. Тільки двері раз – і замкнулися. Я давай стукати ботінками. „Виб'ю!” – кажу... (сміється). А сама плачу з нервів просто. А Петя йде мої корови доїти, бо він знає, що я коло свиней. Міша свої вже доє, Ваня доє. Петя взяв відро іде й сміється. „Я її, кажу, уб'ю, в концлагер поїду, но я її уб'ю”. Во... (сміється). І сама плакала. Плакала і побігла до поліцая. А поліцай мене знає. Я як їду, то він то листа попросить вкинути, то ще щось таке. Я приходжу до його заплакана, а він якогось хлопчика видно бив, сиділо на полу, бідне те дитя. Наший. От. Він того випустив, вийшов до мене, став питати. Я йому розказала. Кажу, що ж вона мене б'є, кажу. „Вона мене хватає за волосся”. А вона ж мене не встигла й схопити, я їй дала (сміється). Він сказав: „Прізвище?” Я сказала, телефон у неї є. Він узяв телефон,

* Футрувати від німецького слова Futtern – корм, годувати свиней.

знайшов у книжці номер, і з нею став гарно говорити. І каже: “Ще один раз ти її тронеш, ми її заберем до другої хазяйки (сміється) і тобі ми працю не дамо. Ми давали. Що вона зробила не так, треба було прийти самій, але не бити її”. А я думаю: “О! Заступник у мене є, добре”.

А ви при цій розмові сиділи?

Сиділа. І сиджу. А тоді він каже: “Ану йди додому”. По-хорошому, іди додому. Пішла я додому. Приходжу. І заходжу у корівник та кажу: “Хлопці, вже всі корови подоєні?” А вона почула з кухні мій голос, вийшла й кричить: “Гейн рауз! Гейн рауз!”. Одним словом, вийди звідси. Во. Вийшла спокійно, я взяла пальтішко таке легеньке. Оділа. А хлопці питають: “Надя, ну що тобі було?” “Як попу на Великдень” – кажу – “Як з корзинами ходять та ковбасу, та яйця кидають, і мені те було”. А вона вийшла, і мати її вийшла та на неї: “Доннер веттер, швайне райне!”. І запхала її назад у хату... Я пішла, пальто наділа і знову до заступника пішла. Прихожу да й кажу: “А вона мене вигоне. Кудя я дінуся? Утекти?” (Сміється) До його так. А він каже: “Іди. Як не будеш ти... як не дасть їсти, або не буде тобі де спати, я тебе зараз же заберу до другої хазяйки”. Той поліцай був нічого. Він і одного полоненого у нас не здав, коли вже забирали... Деякі поліцаї здавали...

А, назад на заводи, так?

Коли зайшли вже до нас американці, і коли відходили німці, так оце ці поліцаї, з таборів оце, де робили хлопці оці в нас, здавали їх дето розстрілювать.

А у вас полонені, вони тут не жили, вони приходили тільки робить? А потім йшли в лагерь, назад?

У нас поряд лагерь такий був, барак. Барак.

А ви спали в цьому домі, дівчата, а хлопці, ці полонені приходили до Вас. День робили, а спати йшли у табір?

Так. Спочатку (сміється), спочатку ох одного Ваню, Полтавського, полоненого обганяв поліцай!.. А за що? Я новенька була. І стала на воротах. А їх спочатку збирали у чергу всіх і вели у барак. А Ваня розмовляє й розмовляє... А я з ним говорю, коло хвіртки стою. Во. І щось, хлопці приходять на другий день, да й кажуть: “Надя, а ти знаєш, що Івана вахман обганяв кругом барака”. Я кажу: “Чого?”. “А за те, що він з тобою розмовляв”. А я кажу: “Хай не розмовляє”. От. (сміється). Хай не теревенить. Ой були такі... А наш поліцай не здав, ні жодного. У нас такий поліцай був, непоганий. Ой один раз було, це нам не

дозволялося йти гулять після вечері. Поки закінчиш усе, дев'ять годин, не пускали теж, і тут.

А в неділю можна гулять?

Да, в неділю ми у такі дні ходили. Ну це було ввечері, у дев'ять годин. Так я поза сараями, поза сараями, так пройшла. Там Надя була, вона з Полтави сама, і ми товаришували, і я пішла гуляти. Тай сіла там і сиджу. Погуляла, все. Зняла пантофельки і вже не поза сараями йду, а по вулиці біжу босенька. Коли це чую ззаду кричать у мене: “Стій!”, “Стій!” – по-нашому. Думаю, що ж це таке. Думаю, темно і хтось нашою мовою кричить. Я біжу, а він перегнав, став на хвiртці. І нема де далі бігти, бо нашій самий останній двір. Став на хвiртці, я добігла, захекалася... Ну й кажу: “Здрастуй, що таке, чого ти мене кликав?” А він тоді, стали ми і розмовляємо з ним. Він розмовляє зі мною, і став оскорблять наших оцих полонених, що мовляв, вони зрадники, що мовляв, вони не захотіли воювати.

А він звідки взявся?

Зараз я розкажу. Ну хлопці як прийшли ранком, сміялися: “Надя, не з тобою він розмовляв?”. Кажу: “Ну а з ким же він міг розмовляти, як не зі мною”. І він значить, став оце казати а потім питає: “Звідки ти?”. Я кажу: “З Києва”. Кажу: “А ти звідки?” “Із Одеси” – каже – “Оце вчитилував, молодий, закінчив... і то і сьо...” Ну він пішов під марку оцих німців... Власова.

У армію Власова.

Ото набори були, це щоб за німцями... Ну дак він стояв і це все зі мною говорив. Я кажу: “Так. Ти кажеш, вони зрадники? Вони здалися, вони не хотіли воювати? А ти? Ти в чий шкурі зараз ходиш?” Он вони, кажу, замкнуті і не біжать за мной, так як ти серед темного, щоб поліцай чув, що “Стій!” „Стій!” Ти ж біжиш. І ти одітий... ну така форма. І стою з ним і бурчу з ним. Ну так уже порозходилися. Вже пора йти, бо хазяйка вийде так зараз, кажу, нам буде. Пішли ми. Коли хлопці ранком... Дак Міша сміється, він із Куйбишева сам, а Петя із Саратова. А Міша сміється, каже: “Надя”. Я кажу: ”Га”. “Це не з тобою наш собачник був...”. “А що то за собачник?”. “У Власовську армію нас агітує, сьогодні нас повезуть у клуб. Там буде зібрання, щоб ми записувалися у власовську армію”. Кажу: “Несміте”. Каже, не треба, ми й так, каже, не підем. Ну й давай.

А додому як ви їхали?

А додому ми їхали... Це вже, Танечка, щоб дати нашому уряду, тому навіть. Коли приказ надійшов нас збирати в табори, так. Нас зібрали дуже багато людей. Ми були в тому таборі. Добре. Ви нас позбирали, так скажіть, щоб ми взяли довідки. Я ж не знала, що довідка яка, чи що мені треба буде. Треба було приказ зробити, щоб кожний узяв довідку у боргомістра. Ну добре, забрали нас туди. Ми були в тому таборі... Правда нас годували американські повари. І суп з мясом, і шоколад, і що тільки вони нам не давали. Годували дуже гарно. Коли вже прийшлося до нас їхати, в нашу сторону, нас ніхто не годував. Нас довели до річки Ельби, привезли. Нас передали... кому передали? Де кілька душ солдат стояло тільки. Дехто з них кричав на нас: "Ви німецькі шлюхи та німецькі то...". А там були і такі військові наші, що кажуть, чого ви кричите на їх. Може там твоя сестра чи мати? Хіба вони винуваті, що вони поїхали. Деякі заступалися. Нас з уряду ніхто не прийняв. Нас через річку Ельбу перевезли на ту сторону, на нашу. І ми... як отара, гурьбою... Де нас тільки нічка не заставала! І в лісі, і коло річки, і в полі, всі гуртом. Всі ми страшно голодні і холодні були.

То одні дівчата були?

Та де, усі. Усі. Йшли спочатку пішки до Брандербурга. Там зібралося багато людей, давали направлення на заводи, розбирати машини. У покинутому будинку зупинилися я, Ганька, Ольга, перепочили, наварили галушок. Отримали направлення на Берлін машини розбирати. Йшли 36 кілометрів пішки, потім підвезли наші на машині НКВД до Франкфурта, там переночували у німкені. Військові порадили піти на залізничний вокзал у Франкфурті і поїхати додому. Але план не вдався. Зустріли групу чоловіків, які перепавляли корів по репарації до Радянського Союзу, попросили нашу групу дівчат допомогти дойти. Так я й залишилася у цій військовій частині, працювала бригадіром по господарській частині у військовому містечку. Не відпускали додому, як я не просила. Тоді від мами прийшов лист, що вона захворіла на запалення легенів, і мене відпустили додому.

Спакувала я у мішок все, що можна. Влітку 1945 року повернулася додому. Дуже важко було знову прописатися в Києві. Розумні люди підказали взяти довідку, що працювала у військовій часті. Прислали довідку із воєнної часті, і я легко прописалася. Отак. Робила де прийдеться. У 1949 році копала траншеї на відбудові Київського вокзала. Потім влаштувалася в ЖЕК дворніком, так і проробила до пенсії. Отак...

ЛИСТИ* ДО КОМАР (КОЛОМІЄЦЬ) ГАННИ ЙОСИПІВНИ 1943-1944 рр.

1923 р. н., с. Короваї, Гребінківський р-н., Полтавська обл.

Проживала в с. Короваї. Освіта – неповна середня.

1943 – 1945рр. – примусово працювала в Німеччині, в родині Йоханеса Бренделя (м.Іггельхайм, Вестмарк), а з кінця 1944 року була направлена на спорудження оборонних укріплень на кордоні з Францією.

У 1995 році Ганну Комар розшукав Тео Брендель, син колишніх господарів. Під час відвідування Короваїв у 1996 році він подарував близько двох сотень листів до Ганни від рідних та друзів, які понад півстоліття зберігала ця німецька родина.

Листи з України від матері та рідного брата.

Добрий день, наша молода доця та моя сестриця. Перш чим писати тобі откриточку, ми повідомляєм, що ми живі, але не зовсім здорові, мати трохи підболює з животом. Ну все нічого, ми вже свій город посадили, якраз до паски, сьогодні день паски, багато людей гуляють, а ми мусимо сидіти вдома да журитися, що як ви там живете і зовсім не радість у чужому краю. Як я це добре знаю, бо ми дома, та де не весело, а вам в далекій стороні, мабіть, що не веселість. Галю, я тобі писав уже багато откриток і Ольга Сахронековою писала, а чого ти не получиш, то я не знаю. Галю тут брали 19/IV-43р. в нім. 63 чол. І Іван Гаврилишин їздив. 5 суток поїздив – і приїхав додому. Ну то мені було не весело, а коли Іван приїхав, то трохи розвеселився, і пішли тоді із Іваном подовш села гулять. А мати ходила до церкви, пасху святила да яйчка, ну все-таки пройшла паска пока нічого, хоч не дуже нам і була весела. Галю, ми від тебе получили сьогодні третю откритку, за які здорово дякуємо. Галю, ти обіжайшся, що я написав був погане, що було позачеркувате, то я писав, що Дядко Василь умер і інші, ну пока все хорошо. Ми вже майже обсіялися, осталося буряки та гречка та інше, а город дома вже засадили, в мене кінь уже другий. Пока. До свідання,

* Збережено без редагування оригінальний стиль листів, в яких відбиваються місцеве мовлення, рівень освіти і світогляду авторів, стилістичні конструкції, зумовлені поспіхом письма.

бувай здорова з сьогоднішнім днем, Паскою. Пока все хорошо, ми получили і від Марусі открыточку разом. До свідання. Гриша.
Рукопис на поштової картці. Фонди НМІВВВ КВ – 213027; Д – 35095.

Добрий день, Галя. У перших рядках свого листа ми тобі повідомляєм, що ми живі і пока на старому місці обоє. Галю, ми повідомляєм, що ми від тебе давно уже получали открытки, ми від тебе получали 5, а тобі писали вже багато. Ми тобі і й Марусині в попередніх открытках вислали фото, а хтозна чи ви получите, чи ні. Галю, пиши, як ти там із хазяїнами живеш, да як доїхала до міста. Чи їх розумієш, як до тебе балакають, за нами не журися. Поїхали всі твої товаришки. Галка Фан. Олка. Наталка Федотова Іван Гав. Сама Манка Тир дома з твоїх товаришів. Мати саме соняшники поле, а я дома картоплю та інше, ото така наша робота. У нас є корова і коняка поки ще єсть. Живем поки хорошо. Ми твоє фото получили і дуже пораділи, і нам не віриться, що ти така єсть. Бережи себе і своє здоров'я. За нами не хвилюйся, я ніде не пропаду. Ну пока. До свідання. Вечір. З привітом мама і Гриша.
Рукопис на поштової картці. Фонди НМІВВВ, КВ – 213028; Д – 35096.

Добрий день, наша дорога Галя. У перших рядках свого листа ми повідомляєм, що живі й пока на старому місці, живем поки хорошо, роботи, правда, багато, полоття да інше. Галю, ми від тебе получили на тім тижні открыточку, за яку щиро дякуємо. Ти просиш, якщо братимуть мене, то щоб прийшов до тебе, то ще не чуть, щоб мене брали, а як братимуть, то будемо бачить, щоб було якнайкраще. Я тобі пишу оце другу открыточку на твою, що ти писала, і від Марусі получили теж открыточку, пише, що живе хорошо. Мати буряки саме поле, пррива 32 сотки, а я дома картоплю обсыпаю да орю, тощо, полотно вже позолене, да нема кому шить, самому мені то вже пошили штанів і торбу виїздну, що сухарі брать. У ту неділю ми з мамою їздили до Липовчихи на храм. Напиши за своє хазяйство. Пока До свідання. З привітом мама і Гриша. 2 остаїмося живі.
Рукопис на поштової картці. Фонди НМІВВВ, КВ – 213029; Д – 35097.

Лист із Короваїв від матері до Марії, який вона переслала Ганні.

9/IX-43 р.

Добрий день, мої дорогі діти Маруся та Луцько. У перших рядках свого листа я повідомляю, що я жива, чого і вам бажаю у вашому молодому житті. Я вчора получила від вас дві откритки, що ти писала обидві у неділі за 8 і 15 число, я дуже дякую. І ти пишеш, що від мене не получаїш пісьом, то хтозна, чого ти не получаїш, я щотижня пишу. Я від тебе тоже щотижня получаю, а від Галі оте не чуть нічого, чи вона не пише, чи не доходять, не знаю. Скоро може від нас зовсім не ходитимуть, то не журіться, а бережіть самі себе. Проти 9 числа дощ із громом був над Пирятином, великий: трохи над Гребінкою. За Гришою не журіться, він поки ще у Києві, я до його їздила і пожити щотижня їздять хлопці із Києва короваївські, то я йому передаю як коли передачу. За ним вобщим не журіться, про всякий случай він буде дома. А хтозна, як ви, бережіть самі себе. До свідання.

З привітом до вас рідна мати.

*Рукопис на поштовій картці. Фонди НМІВВВ, КВ – 213030; Д – 35098.***Листи від рідної сестри Марії Кідзери.**

Kidzera Maria
Im Dammackerhof
Sarstedt Hildesheim
Hannover

28/II – 43 р.

Добрий день, дорогенька наша сестричка Галя!

Галю! У перших словах свого листа ми передаємо тобі свій палкий родствений привет і бажаємо тобі, що ми до котрого часу живі і здорові, того і тобі бажаємо і твоєму молодому житті та у твоїй новій роботі.

Дорогенька сестричко!

27/II мені прийшов лист, який був написаний твоєю дорогенькою, для нас, ручкою. Але дивлюсь обратний адрес, якийсь інший, мені зараз стукнуло до голови, що, напевне, і ти вже тут. Дуже тяжко і шкода нам стало, що ми так, як мишенята, порозлізались. Ми тільки просимо Бога, щоб хоч Гриша зоставсь біля теї бідної мами. Хай вона хоч одним тішиться. Ми поки живемо обое в одній хаті, як сімейні, поки добре, за нами не журися. З одежею теж якось мусим комбінувати. Маїмо що вдягатися і взутись. А ти пиши, що взяла з дому. Чи, може,

тобі господиня що дала. Роби, сестричко, так, щоб було добре. Пиши, який то господар, як їсти, чи, може голодна робиш, і скільки годин робиш. Ходіть одна до другої з Манькою, не журіться. Пиши. Що то воно: чи село, чи місто. До роботи носи одєжу старішу, не показуй, що ти маєш іще, хай дає. А якщо ти взяла гроші які-небудь, то дай господарю, хай замінить, бо тут марки трохи змінюються. Я достала вже двоє пісьом від Сашка дядькового, на другий раз ми напишем адрес, бо зараз нема місця, і Луцько напише трохи, бо зараз немає конверта. Сестрице! Нам дуже шкода, що Ви не писала за тата нічого. Дасть Бог, якось буде. Напиши хоч як здоровля тієї нашої мамуні. Ті посиочки 8 ми отримали. З цим до свідання, пиши листи. З привітом і поцілунком Маруся і Луцько.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213031; Д – 35099.

9/ III – 43 р. ввечері.

Добрий день, дорога наша сестричка Галя!

Галю! Перш всього ми, Луцько і я, передаємо тобі свій палкий родствений привіт і повідомляємо тобі, що ми живі і здорові, чого і тобі бажаємо від Господа Бога. Доброго здоров'я у твоєму житті і в твоїй щохвилинній роботі, яка тобі є зараз нова, а може, ще видає і трудною.

Сестричко! Сьогодні я в обід отримала від тебе листа, який для нас був дуже радісним. Ми тобі щиро дякуємо.

Галю! Зараз, як і завжди, як тільки приїхали, ми робимо в господаря, живемо в одній кімнаті обоє. Дістали 2 пирині укриватись, кровать. З одєжі то Луцькові дав господар костюм, але великий, потрібно перешити, бо наш господар такий, як Либидинський, що був у мечеті директором. Мені дала вона плаття до роботи, сорочку, чулки і Луцькові дві сорочки. Більш нічого не дали. А так вже маємо дякувати Богу, сорочки перемінитись маємо, бо достаєм по людях. Їсти то нам на двох дає 3 хлібини (масла по 1 кусочку на 10 день). Ковбаску з смальцю, все це на тиждень на двох. На вечерю готує картоплі, а на обід суп. Правда, дуже трудно. Але мусимо терпіти.

А тобі, сестрице, як є що поки їсти та з убиранням добре, то роби, сестро, так роботу каждую, щоб було добре. А ти їсиш разом з господарем? Я тільки прошу Бога, щоб хоч тобі, сестрице, було непогано, бо я то вже старий собака, об'їхала Рим, Крим, мідні труби і попала ще більш чорту в зуби.

Сестро моя дорогенька, прошу тебе, не журись, не плач, що дасть Бог, то те буде. За тата то мені написав Сашко Вас. Це його адрес, якщо не маєш.

Alexander Kolomiez

Giengen

a.d. Brenz (Württ)

Він робить на фабриці. Ще раз, сестро, просимо, не журись, не плач. За тата ми надіємось, що він є живий. Але хто так міг зробити, щоб загнати тата? Я хочу знати. А чи Грицько Ількович є вдома?

Одно тільки, сестрице, не добре, що зараз уже пісьма не ходять додому, то не можна написати тобі, що ти вже на місці робиш. Але проси господаря, може, як пропустять. Якщо можна, то проси, щоб сфотографував, і вишли хоч нам фото. Ми то поки не можемо сфотографувати, таке паршиве місто, що нема матерялу для фото. Але як сфотографують, то вишли. Просимо – не журися. Як дасть Бог, то скоро будемо всі вдома разом.

[іншим почерком] Галю! Повідомляю Тобі, що ми з Маруською робимо і живемо поки у одного господаря. Дуже нам жалко, що таке вийшло з Вашою сім'єю, але якось буде. А Тебе просимо: не журитись, як дасть Бог, то скоро побачимось.

З цим до свідання. З привітом до Тебе Луцько.

Галька Ох. мені прислала фото вдвох з Уляною Федотовою. Пиши, сестричко, листи, як маїш час хоч. А ми будемо писати частенько. Не журись. Одвідуйте з Манькою одна другу.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213032; Д – 35100.

6/VI 43р.

Добрий день, моя дорогенька сестричко Галочко!

Галю! Перш всього ми повідомляємо тобі, що ми живі і здорові, чого і тобі бажаємо і від Господа Бога. Доброго здоров'я в твоїй щоденній роботі і твоєму щохвилинному житті. Привіт і поцілунок від Марусі і Луцька.

Повідомляємо тобі, що ми до якого часу живі і здорові. Мусимо робити кожного дня. А сьогодні неділя, то я пишу откритки, а Луцько спить, бо наробився за цілий тиждень. Вчора, сестричко, я получила від Івана Гавриловича откритку. Він теж уже у Німеччині у шахті, пише, що тяжка робота, а їсти погано, хоче пробувати назад, але

пиши, хай не пробує рушати, хай терпить, бо з того може бути погано. Це його адрес.

Kolomiez Iwan

Profen b. Zeiz АКМ. Не знаю, де це воно. А від тебе, сестро, знов немає нічого. Сьогодні мені аж приснилось. Наче ти прийшла до нас сюди, і тільки ступила на поріг, а я як крикну: „Сестро, яка ти худа...” А не знаю, яка ти справді є. Пиши, сестричко, новини, чи получаєш з дому що, бо ми давно вже получали. Сни мені сняться занадто погані, не знаю, що з того може вийти. Цим до свідання. Кріпко цілуємо тебе

Маруся і Луцько.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213033; Д – 35101.

20/ VI-43 р.

Добрий день, дорогенька сестричко Галочко!

Галуню! Перш всього ми передаємо тобі свій палкий родствений привет і бажаємо тобі найкращих успіхів у твоїй щоденній роботі і у твоєму щоденному житті, від Господа Бога доброго здоров'я.

Повідомляємо тобі, що ми твою квіточку получили, за яку щиро дякуємо. Сьогодні получили від Гриші і від Ігоря Саньчиного. Всі поки дома. Погода в них не важна – пишуть, що посуха. Ще Гриша пише, що він нещасним і без долі вродився. Хотів би хоч один раз побачити, а потім і вмерти. "Багато горя, – пише, – вже Вони перенесли". Боже, Боже, за віщо так Бог покарав нас усіх.

Тепер напишу тобі за свого сина. Перед 20/V-41 р. я захворіла на вуха у Кинахівцях. В цей час уже 4 місяці була важка, але сама не знала, чи точно. Я сказала докторові, щоб послухав мене, але він нічого не взяв, як послухав. Але дав мені пілюлів 6 і сказав їх випити, після цього як не буде місячного, то тоді важка. Я випила, і 25/V-41 почалося місячне, таке, що ще не бачила такого великого, а 27/V – 41 р. вийшов і мій малий синок. Страшне кричали, плакали ми, але що можна було зробити? Цілком нічого. Здоров'я втирав проклятий жид. Ну нічого, все пережила, коб Господь дав ще нам усім побачитись. Галочко! Тільки за це не споминай у письмі до мене, бо Луцько буде кричати, що я написала до тебе. І Боже завжди пиши з великої букви, бо Луцько сердиться, як з малої ти пишеш. Ну з цим до свідання. Кріпко цілуємо.

Маруся і Луцько.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213034; Д – 35102.

10/VII-43 р.

Добрий день, наша дорогенька сестриця Галочка.

Галю! Перш всього ми передаємо тобі свій палкий родствений привіт і бажаємо тобі найкращих успіхів у твоїй щоденній роботі і твоєму щохвилино житті. Від Господа Бога доброго здоров'я.

Сестричко! Ми находимось поки живі і здорові. Зараз убіраємо жнива. Від мами і Гриші ми получили три фотографії. Вже мама сама написала до нас три откритки. Ночує наша мама тепер часто з Галькою Киловою, бо нашого братіка вже нема вдома. Вчора я получила від нього откритку. Зараз він є в Києві на різних роботах. Робота тяжка, їсти нема що. Тоскує, що зосталася сама мамуся дома. Але надумався: або буду дома, або пропав. Так пише Гриша! Боже, хоч би не надумався втікати, бо за це дуже строго. Боже, Боже! Коли Господь позносить нас до купи. Галочко, напиши мені, якого числа і місяця поділи нашого татуса з Лубен. Пиши, що в тебе нове, бо сьогодні цілу ніч снилося мені, що біла я тебе. Чи ти получила в тому маленькому конверті з Луцька фото? Цілуємо. Маруся і Луцько.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213035; Д – 35105.

14/VII – 43 р.

Добрий день, дорогенька сестричко Галочко.

Галю! Ми передаємо тобі свій палкий родствений привіт і бажаємо тобі найкращих успіхів у твоєму щоденному житті і у твоєму здоров'ї, в чужій далекій стороні.

Сестричко! Ми поки є живі і здорові. Луцько вже, дякувати Богу, поправився. Тепер уже зачались жнива: машина молотить, горох обриваєм. Роботи хватає. Ти там є сама, то є ліпше тобі, нема з ким гризтися. А нас тут є 12 чол., то над нами стоїть і гавка керівник – у господаря собака такий, що підгонить у роботі. Але це все мусить колись минуться. Ми сьогодні получили твою откритку і получили від Гриші за 26/VI, пише, що поки дома був у Білоусівці, молов на хліб собі і тітці Ганні. Пиши, сестро, як тобі там з роботою, як хазяїни, чи ти що отримала від наших рідненьких. Гриша пише, якщо ми получили їхню фотографію, то вони вишлють другу. З цим до свідання. З поцілунком браття – Маруся і Луцько.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213036; Д – 35104.

1/VIII-43 р.

Добрий день, кохана сестрице.

Перш всього ми передаємо тобі свій палкий родствений привіт і бажаємо тобі найкращих успіхів у твоїй щоденній роботі і твоєму щохвилинному житті. Від Господа Бога доброго здоров'я.

Сестричко! Ми твою открытку получили, за яку щиро дякуємо. Ми живемо поки на старому місці і, дякувати Богу, вже обоє здорові. Луцько, дякувати, вже теж поправився. Зараз зачалися жнива, вже молотить машина, роботи досить. Ти пиши, сестричко, що ти тепер робиш, чи дуже тобі тяжко робити, і як твої господарі відносяться, чи зробили вже те фото. Чи маєш там яких подруг, щоб з ким хоч трохи побалакати. Ми тут маємо досить українців, поляків, але ми тут є вдвох, то нам не так, бо раз погриземся, раз пошуткуїм, ти сама знаєш, як то є двоє. Щодня наробимось і думаємо, коли то вже все кінчиться, що буде тато колись дома. Мені, сестричко, щодня сниться наш рідненький татусь, щодня плачу в сні, я не знаю, що то є. Але від Мамусі і братіка вже нема давно, я не знаю, де Вони є і як Вони живуть, чи є живі. Ти пиши, що там у тебе нового, бо в нас нема нічого. Сьогодні пишу всім: Вані, Шурі, мамі, до луцькових батьків, до Гальки Охр. З цим до свідання. З привітом і поцілунком Маруся і Луцько.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213035; Д – 35103.

25/ XII – 43 р.

Добрий день, кохана сестрице Галочко!

Галю! Перш всього ми передаємо тобі свій палкий родствений привіт і бажаємо тобі найкращих успіхів у твоєму житті, роботі, здоров'ї і якнайшвидше повернутися на свою Україну-неньку до своїх рідненьких і в свою рідну хатинку, в якій ми були завжди такі веселі всі, всі стіни всміхались до нас. А рідний татусь і мамуся було просять: „Марусино, Галино, заграйте”. Боже, Боже! Коханий, спомниш всі милі слова батьків – і гірко заллеся сльозою.

Галочко! Дякувати Богу, дочекалися сьогодні вже свят. Сидиш у хаті, нема де вийти, нема ніякої веселосці. Достали трохи пляцків, по нашому коржів, то їмо, пива купили – то п'ємо. Бо до роботи немаїм нічого, я, правда, від 16/XII вже не роблю. Зараз трохи хворувала, а це не хочеться робити. Луцько, дякувати Богу, здоровий. Кутю їли всі гуртом, 8 душ. Бо нас є тут досить: 5 українців, 3 поляки. Їмо на одній кухні всі, а спимо по двоє. Ми вдвох у одній кімнаті, 2 українки – в

другій, 2 брати поляки – в 3-й кімнаті, а 2 – в кухні. Так що в нас сім'я велика.

Ми від тебе пісьмо за 19/XII – заказне получили, і те, що ти робила конверт трикутником, теж получили. Перше ми получили те, що трикутником, в якому ти писала за той сон, що я до тебе писала. Попосміялись ми, як читали, і поплакали, як ти його кумедно написала. Новин у нас нема ніяких. Дівчата байстрюків приводять. А є такі, що й женяться. Від нас за 12 кілометрів взяли шлюб поляк з руської і в другому місці за 8 км. теж так. А ти, сестрице, бережи сама себе, не зав'язуй ні з ким голови, то буде добре. Знаєш, що сама, куди не повернися. Пісьмом не получаю ні від кого. З цим до свідання. Цілуємо тебе безліч раз – наша зоре. Маруся і Луцько.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213043; Д – 35111.

Листи від друзів та односельчан.

Листи від Івана Коломійця.

Der Anh Kohlenwerke

Profen b. Zeitz

9/ VI – 43 р. Доброго здоров'я, сестричка Галя. Перш усього спішу повідомить, що я жив, чого й тобі бажаю, я вже в Німеччині. Із дому – 10 мая, роблю на шахтах – робота тяжка, ну харчі хирові. Проти домівки, як я жив в розкошах, то, мабуть, прийдеться й кості тут покласти.

Галю, на роботу сійчас не ходжу, грошей не маю, марок купити ні за що і тобі писав би закриті пісьма і описав би все, то прошу тебе, щоб вислала марок і конвертів та карточок, якщо маєш. Галю, вдома, коли ви поїхали, то я ходив – кум королю і міністру закордонних справ, ну вже було мед, масло, ковбаси і все – ну нема, а це приїхав по мобілізації – осталося криве, сліпе і старе та мале – а то всі виїхали. З косини осталося Н.Б.І., М.М.Т. Г.Ф. виїхала десь недалеко від мене. Галю, пиши все, що є. Домівки нам, очевидно, не бачити, бо приїхали нові, то говорять, що по Дніпро взяли наші. Федор одержав від М. Вашої откритку, просить, щоб описав усе – ну описати ні на чому. З просьбою до тебе. До свідання. Жду отвіт, як мати мене.

9/ VI – 43 р. Підпис.

Лист на поштовій картці. Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213050; Д – 35118.

18/VII – 1943 року.

Доброго здоров'я, Галю. Перш усього спішу повідомить, що я твого листа одержав, за которого дуже дякую, і за твій совіт, і одно-
временно повідомляю, що я пока жив, здоров, чого й тобі бажаю у твоїй
одиначній житні. Галю, ти писала й совітувала, як робити, але нічого
не получається і не получиться, прийдеться мені тут довго жити. Полу-
чив із дому 4 открытки і 10 посилок, і Гриша ваш писав одну открытку
– новостів вдома особливих нема, все по-старому – Андрій С. і Сашко
С. уже в козаках, оце і всі новості у мене. У лагерьях будуть такі: Ми-
хайло Багаденко Йовтухович уже утік, ну ми пока, решта хлопців, воз-
держуємось, ну хтозна, чи видержим, коли б і ми не вийшли в ход,
трудно – робота тяжка. Їсти погано дають – безперестанно шпінат –
дома варять таке тіко свиням, і то не таке вонюче. Хліба чогось іще
уменьшили на 40 гр., ну і все. Учора переписували спеціальність, то я
записався слюсарем – може, як вивезуть на фабрику або на завод, аби
куди-небудь вивезли, аби не на оцій шахті – ну хтозна як буде, поба-
чимо. Вкрасти не можна, бо ночью охораняють поліцаї-чехословаки, а
дньом водять на роботу тоже під конвойом. Так що вкрасти не можна.
Жду ответа і хорошого. З новостями хорошими. Може, там вам гово-
рять, що скоро додому поїдем.

З цим до свідання. Остаюсь жив, здоров. Оце за 2 місяці 1 неді-
ля – вихідний день.

Пока, передавай привіт Марусі від мене і всіх хлопців.

18/VII – 1943 року.

Підпис.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213051; Д – 35119.

10/VIII – 1943 року.

Доброго здоров'я, Галю!

Перш чим писати тобі свого коротенького листа, дозволю пере-
дять свій братственний палкий чистосердечний привіт і побажати тобі
всього найкращого у твоєму житті. Я коли був на старому місці, то на-
писав тобі листа і невдовзі виїхав, а ответу не одержав, ну я хоча каждую
неділю їжджу на Профин по пошту, твого листа не получав, і рішив
написать тобі листа. Я виїхав із Профина за 30 кілометрів, по спеціаль-

ності і сміливості – слюсар, якого я і не бачив, а тут роблю. Робота, Галю, грязна дуже – роблю 12 часів у електрокузні. Опасно, але кожен неділю вихідний день.

Новості: отримав із дому 3 відкритки, одну писав Гриша при виїзді до Німеччини, але висновку дальшого нема. Дома по-старому, 26 год забрали. У лагерьох говорять, що Італія забрата і що в Києві красні, із дому не отримую один місяць нічого. 4 посилки отримав по 10 штук. Ну і особливого нема, нівідкіля не отримав письом, бо і не пишу. Говорять, що на зиму дома будемо.

Заробляю за місяць по 50-60 марок, а за них нічого і не маю. Лимонад – пиво – ну сюди туди, і нема. Кормьожка неважна, ну січас пока є, що збоку, то і в мене. Купив хороші ботінки і сорочку, штани, ну і все. До свідання. Жду ответ, пиши новості.

Галю, звиняй, що погано написав, п'ятниця, прийшов у 7 часів з роботи, помився, поїв і пишу, ну спішу здорово по картошку йти, і вже пізно.

Підпис.

Жду отвіт і фото, Галю.

Пиши на Профин по старому адресу.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213052; Д – 35120.

29/VIII – 1944 року.

Доброго здоров'я, дорога сестричка Галю.

В перших строчках свого листа повідомляю, що я є пока жив і нахожусь в госпіталі і передаю тобі свій гарячопламенний чистосердечний привіт і бажаю всього найкращого у твоєму далеколіпшому від мого житті, щоб в скорім уремі хоч ти вернулась додому і розповіла про все і не забула й про мене, бо я, може, й не виздоровію. А, може, ще дасть Бог, що й виздоровію, ну сказати не могу. Галю, я уже місяць, як нахожусь у госпіталі і написав тобі 2 листи і одну відкритку, ну ответу не отримав, і 27-VIII нарешті отримав коротенького листа, де ти писала після відвідування Жені 21-VIII-44 року і обіщала послати посилочку – за що я благодарив би – ну поки що я не одержав. Я не писав 2 дні листа і нарешті сьогодні рішив написати. Після прибуття від доктора був на просвіті сьогодні. А всього то 4 рази уже був. Результатів мені не відомо жодних про мою хворобу. Здоров'я моє поки що ще ніби однакове, про що я описував, кашлю то уже зовсім нема, температура нормальна – ну коли ходили на просвіту, то мій товариш говорив,

що він бачив, що в мене в середині робиться, то говорить – не багато чорних плям, а проте невідомо. А в його то вся ліва сторона льогких чорна, у його здоровий кашель і харка кров'ю.

У мене поки що цього, слава богу, не було. Якщо все хорошо, то випишуть через 2 дні після просвіти. А якщо ще ні, то я напишу откритку – ну так сам чувую, що ще скоро не випишуть, бо коли виписують, то переводять перед тим у другу штубу не туберкульозних. Оце поки що і все.

Того листа, що ти пишеш, з картками на хліб, не одержував і получив від тебе одного листа, ну й так видно, що ти пишеш і сердишся на мене. Але, Галю, за все звиняй і не сердся хоч ти, бо мене прокляли – ще дома, не то мене, а й моїх дітей, які були б, а в Германії й поготім. Але я нікому зла не зробив і на копійку. З цим до свідання, остаюсь жив.

Жду скорого ответу і прошу: описуй усі новості.

29 – VIII – 1944 року.

Твій хоч не рідний, але по крові брат, хоч ви всі й одказуїтесь.

Підпис.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213053; Д – 35121.

6/IX – 1944 року.

Доброго здоров'я, Галю?

Перш усього спішу повідомить, що я жив, здоров, чого й тобі бажаю у твоїй квітучій житні і сповіщаю, що я твої два листи одержав, в яких було 6 марок грошей і бумага, за що дуже і дуже дякую і прошу, Галю, щоб ти більш грошей не висилала, поскільки я за них нічого не куплю, а тіко для того, щоб побриться, то я маю 15 марок, пока досить, а пива заборонив доктор пить. Жизнь моя проходить бистро, марно, і до чого дойде, я й сам не маю сказать, потому що оце 2 дні то я і не вставав, так боліло у спині, але, слава богу, пустило, ходжу і нічого не чуть, мов уже і не хворий. Ну був уже скіко раз на просвіті, то говорила сестра, що є трохи темного із правого боку на льогких, а проте й не знаю, бо вони, чорти, правди нікому ни говорять. Тепер папіроси ті, що ти вислала, я одержав, але я не курю, то дав одному тут хлопцеві, то він дав хлібину і трохи сиру, той, що ходе од баора до свого товариша. Новостів нема ніяких – оце днів 12 не було тривоги. Здоров'я моє однаково сказать як-то не мона, бо раз лучше, а раз хуже: ну на улицю і в

ліс ходжу щодня сам. А много таких є, що і не встають. Оце і все, застаюсь жив і ожидаю бистрого ответу, а то скучно, бо я пишу всім багато, а до мене ответу нема, чи не хотять писать, чи нема часу...

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213055; Д – 35123.

Лист від Наталії Запорожець.

Otto Mucke

In (Anhalt) Zerbst

Gutergluckerst 29

Лист пущено 30/V – 43 р.

Здрастуй, моя дорога сестриця Галя!!!! Спішу повідомить тебе, що я знаходжуся в Німеччині. Роблю в хазяїна. Мені в хазяїна хорошо, роботи не дуже багато. Роблю в полі, і в дворі пораюсь. Годують хорошо. Хазяїни хороші. Уже в четвер буде 2 неділі, як я тут живу. А 10 червня буде місяць, як я з дому. Жити поки що можна, тільки за домом дуже скучаю. Твою матір я бачила, як їхала з дому, вона в нас була. Вони живі і здорові, ваші мати і Гриша, ну ти ж знаєш, яке в матері тепер здоров'я. Вони передавали мною тобі низький поклін. І я передаю низький поклін і бажаю найкращого. І Галя Фінасійова приїхала зо мною, тільки я не знаю де вона. Нас із села приїхало 12 дів. 6 у цьому городі, а 6 – не знаю де. І хлопці приїхали, не знаю скільки. Іван Коломієць, твій брат, за цим разом приїхав і ще багато. Тільки получиш – пиши отвіт. А я, може, достану марки, тоді напишу в пісьмі більше. До свідання. Твоя сестра Запорожець Наташа Фед.

Жду ответа, как соловей лета.

Рукопис на поштової картці. Фонди НМІВВВ, КВ – 213065, Д – 35133.

Листи від Івана Писаренка.

Здравствуй, Галічка, з привітом і поцілунком я до тебе. Перши чим писать, я хочу повідомить, що я сїйчас живий і дуже, дуже здоровий, але ж тобі не бажаю такого життя. Ти хочеш узнать, із чого і як я упав, то я тобі пишу, що упав я з вагона, трошки звихнув ліву руку і праву ногу і трошки розбив зуби, ну то все пройде, губа загоїлась, нога тоже перестає боліть, осталось руці не боліть і все буде благополучно. Так що то єсть для мене пусте, і ти за це не хвилюйся, бо у нас лікар каждый вечір провіря. А листів не писав через те, що я думаю, тобі там не то листи читать, а даже і вгору глянуть нимає часу, а коли ти дуже хочеш, щоб я писав тобі частіше листи, то я можу писать кожного дня,

а Михайло через те, що він оженився тут, не пише тобі пісьмом, бо йому не до пісьмом, а ніколи і вгору глянуть, і я з ним тепер не маю ніякого діла. Галя, ти пишеш, як Гриша знає, що ми переписуємось, то я тобі пишу, що я писав до його одкритки і получав від нього, то він мені писав твій адрес і потому вони знають, що ми з тобою переписуємось.

Галю, напиши, чи ти ходиш гулять, чи багато у вашому селі українських дівчат і хлопців. Я получив від тебе восьмого числа лист, і з дому тоже то пишуть, що на 11/5 будуть брать з 22 году по двадцять п'ятий включно, і всі пишуть і бояться, щоб не попасти в Германію. Гриша пише мені, що тоже боїться, щоб не попасти, бо йому дуже хочеться бачиться з усіма рідними у своєму селі, а не бути у чужому краї і между чужими людьми.

Галя, пока кінчаю писать листа, бо нас ведуть на збори, так що ніколи дописать.

Кріпко жму руку і кріпко-кріпко цілую.

Підпис 10/VI 43 року

Жду ответа.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213059, Д – 35127

Лист від Ганни Коломієць.

Лист пущений 4/VII-43 р. Від рідної подруги Галі до рідної подруги Галі Коломієць.

За стіл я сідаю, папір розкладаю, за перо хватаюсь, з тобою, Галочко, вітаюсь. Пишу пісьмо золотім перцем, з тобою, Галочко, вітаюсь, як ангел з ангелом над церковцем. Здрастуй, дорога многуоужаємая подруга Галя. У перших рядках свого коротенького листа ми повідомляємо, що ми живі й здорові, чого й тобі бажаємо в твоїй молодій нещасній житні і передаємо свій теж чужоземний і чужосторонній низенький привіт.

Галочко, золотко, попали ми сюди таким способом: в нас була мобілізація 4-х років – 22-23-24-25 рік. Мобілізували всіх, хто з таких років, і були призначили і Федора, ну батько одмінив, а Коля Жигунів і Мишко Йовтухів десь теж на цій же землі, ну не знаю де, бо нас у Галле з хлопцями розрізнили, а у Десси із остальними дівчатами розрізнили, і остались і твоя сестричка, і моя подруга Наташа Запорожець. Галочко, золотко, якщо ти знаєш її уже адрес, дуже прошу вислать нам з Марусею Мотриною, бо нам дуже хочеться узнать за остальних дівчат, де вони і що роблять. Галочко, золотко, опиши ж ти мені свою житню,

як ти там живеш, що робиш, що дають їсти і у чому ходиш, чи тобі дали, чи в своєму. Де ти, в хазяїна чи ні, як тобі, чи важко, з ким бачишся, з ким листуєшся, і всім передавай від нас з Марусею низенький привіт, і ще одно прошу, щоб ти мені написала, як же Ваня: чи пише пісьма часто, чи ні, бо я, Галочко, золотко, від Федора ще не получила і одного, а з дому получала, так поклон є і од його, і од Гальки Шакун получила, то теж поклон є, і просить, щоб я йому листа написала, ну я уже послала, а ответу іще нету, а ожидаю каждый день. Галочко, золотко, як здумаю, як було дома гарно, всі вкупі, хоч була й війна, але ж ми гуляли вільно, а тут уже не так, як дома, вискочиш на час до Марусі – і боїшся, щоб на 10 годин уже й дома быть. Галочко, золотко, тепер опишу я тобі свою жизнь, як я живу тут січас: живу я пока хорошо, ще не били і не лаяли, їсти 5 раз у день, робота не важка, у поле ходжу зовсім мало, і січас уже не ходимо, зовсім уже обпололись ми, бо в нас землі зовсім мало, через те що в нас є фабрика клейова, виробляє клей у їй робить 2 хазяїни мої і француз, ну вона уже остановилась на зиму, бо вона зимою не робить, а француз тоді робить на цукорній фабриці, а я дома пораюсь та вбіраю у кімнатах, кожної суботи мию поли, у неділю мию у бані пол, бо я і в неділю до обід пораюсь, а після обід, до 6 часів вечора, вихідний, а тоді в п'ять пораюсь, дою корови і виношу свиням, їх у мене 4-ро, і 2 дійні корови, а то 2 телиці є ще, оце те, що я пораю, а то є гуси, утята, індики, кролі, курі, те порають вони самі, я тільки вчищаю у їх. Я роблю із 6 часів ранку і до 6 часів вечора, а потім іду до дівчат, до Марусі найчастіше, бо то найрідніша, а нас тут 4-ро – Настя Левкова і Галька Овсієнкова, і Маруся, і я. Ці кінчають у 7 часів роботу і встають у 5 ранку, бо в їхніх хазяїнів багато дуже землі, то вони каждый день у полі – хоч дощ, хоч нема. А я, Галочко, тільки і рада, що ніколи хоч не мокра, всігда дома, як дощ, а січас зовсім уже ж дома, бо в нас такої роботи у полі немає, оце саме сіно гребем та возим додому, то наймали коней, так вибірала у людей півдня картоплю.

Ну пока, Галочко, золотко, все: Свеча погасает, бросаю писать, а сердце бажает тебя увидать.

Ой лети, моє пісьмо, й не коливайся, вище лісу подимайся, вище лісу, вище гор, прямо Галі в калідор, нехай вона прочитає, та хто писав не забуває.

Галочко, пока з цим і до свідання, звиняй, що погано, бо дуже спішу, щоб кінчить і однести вкинуть, щоб до тебе скоріше дійшло. Передаем тобі усі 4 дівчат низенький привіт, і ми з Марусею цілуем

тебе нещотно раз 1000000000000000000 в твої розові щічки і алії губки. До свідання, до свідання, Галочко, передавай привіт Вані від нас з Марусею.

Галя і Маруся. Ждем ответа, як соловей того лета.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213058, Д – 35126.

Лист від Уляни Коломієць.

3/XI – 43 року

Лист від Улі до подруги Галі. Добрий день чи вечір, моя подруга Галя. Спішу повідомить, що я жива і здорова, чого і тобі бажаю у твоїй житні і передаю свій палкий привіт. Галю, мені вернулось пісьмо назад, що я писала додому. Я писала 25 серпня, вернулось 31 жовтня. Два місяці десь качалось, мабуть нам своїх рідних ні чуть, ні бачить не прийдеться. Моїй сестричці вернулось пісьмо і усім нашим дівчатам повертались, скрізь чуть плач та людський стогін. На тім тижні привезли людей із Запорізької області, дітей, жінок і чоловіків везуть, щоб усі тут пропали, а із нашого краю я не чула, щоб привозили. Як почувеш, що скрізь робиться, так сумно. На нашій Україні усе скрізь чорніє, сонце світить, та вітер попел розвіває, де воно сходить і коли заходить. Привіт усім дівчатам. Жду ответа.

Рукопис на поштової картці. Фонди НМІВВВ, КВ – 213047, Д – 35115

Лист від Катерини Чепурної.

Kati Tschepurni

Zeitst an Svalt

Breitestein 25

2.04.1944 р.

Здрастуй, дорога подруга Галя,

Здрастуй, розовой цвет,

из далекого черного краю

шлю тебе свой скучный привет.

Бажаю тебе, о Галю, побачить

і голос твій почуть,

поради твоєї послухать

і горе з тобою забудь.

За тобою я дуже скучаю,

одержавши листа,

Я скоро ответа пишу

всього хорошого жилаю
і не гнівайся на мене, тебе я прошу.

Галю! Листа твого одержала, дякую і даю відповідь, і надалі відновимо ми переписку. Перш за все повідомляю, що я жива і здорова, чого і тобі бажаю. Галю! Життя моя пока проходить без змін. Встаю в 4, лягаю в 9 год. Так надовго, не хочеться рано вставати, день при дні робити. Галочко! А як уже хочеться додому, то немає вже і слів для вираження. Коли вже ця проклята війна кінчиться і коли вже настане та радісна хвилинка, що ми їхатимемо додому. Як хочеться забачитися з рідними друзями, пожити вільно і радісно. Новостей я не знаю ніяких. Пиши ти за своє життя, як здоров'я? Все описуй, в усяку хвилину давай відповідь. Галю, чи ти від кого із Теплівки одержуєш листи? Напиши мені. Галю, пиши, як у тебе з одягом. Я поки що маю в що одягтися, а також і вбуватися. З цим до свідання, моя кохана Галочка. Безліч раз цілую і міцно тисну руку. З привітом від серця Катя Чепурна.

Рукопис на поштової картці. Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213062, Д – 35130

Лист від Михайла Запорожця.

Michail Saporoshez
Vacumeistere
Strashof (Marehf) Ostmark.

23.І.44. Лист від Міші до своєї подруги Галі Коломієць.

Здрастуй, Галя!!

Перш усього передаю тобі свій палкий привіт і бажаю всього найкращого в твоєму самотньому чужоземному житті і швидкого повернення до своїх рідних. Погулять Вам удвох з моїм товаришем Ванею хорошо, а також і свайбу згулять. Галя! Повідомляю я тебе, що твого листа одержав, за якого дуже щиро дякую. Галя! Я тобі писав разів три пісьма, а відповідь не отримав, не знаю чому, чи ти не писала, чи хтось знає.

Я поки проживаю вмістці з Ванею. Живемо, можна сказати, неважно. Тому що немає з ким поділитися думками і розказати всю свою правду, так як от було дома вдвох. Нового в нас нічого такого немає. До нас пригнали людей в лагерь з Київської обл. Всі старі, такі, як наші батьки, а на роботу таку, як і ми робимо. Дуже тісно стало в бараці. Я роблю позмінно. Дещо можна дістати, але це не дома, Галя. З цим до свідання. Пиши, прошу, пісьма, не забувай своїх друзів. Живі будемо, то ще будемо потрібні один одному.

Кріпко жму твою руку і безліч раз цілую. Твій друг – Міша.
Рукопис на поштовій картці. Фонди НМІВВВ, КВ – 213066, Д – 35134

Лист від Івана Писаренка

18/VI 44 року.

Привіт з Штразгофа.

Добрий день чи вечір, Галина, Йосип. Перш чим писать свого коротенького листа, я б хотів знать, як ви проживаєте, яке ваше здоров'я і чого це ви так розсердились на мене, що так пишете все. Ви всерйоз чи ви шуткуєте, бо що ти не пишеш, то я принімаю за шутки, а цього не можна уже принімать.

Як видно з усіх даних, що ви, Галочка, очень загордились, наврно, забагатіла тут. Ти коли не хочеш писать за себе, то не пиши, дуже просить не собіраюсь, а не хочу, щоб ти мені за когось писала якусь чипуху. Ти не сердся, я тобі опишу все, чому я не пишу сестрам пісьмом, я думаю, що тебе не дуже інтересує, а коли інтересно, то читай, сама ж ти писала, що Соня найшла якогось собі чоловіка. Нічого я проти того не мав, ну тільки не хочу, щоб моя сестра передо мною скривалась і не писала мені. Я писав їй після того одного листа, вона дала відповідь, а про його нічого не згадує. Ну коли ти не пишеш, а я, ти сама знаєш який, що й поготім не буду тягти за язик, яких там ви маєте собі чоловіків. Ну не треба, і я не буду писать. От через що я не пишу їм пісьмом. А тебе, Галю, прошу: за когось не переживай, щоб не боліла голова. Хочеш писать до мене пісьма від свого серця, то пиши, ну глаз мені не треба замазувать. Я знаю вас, ти молода, тобі вигода ні з ким не гулять, а писать пісьма мені, я від тебе дуже далеко, нічого тобі не поможу, коли б тобі чого й хотілось.

То тобі буде лучче, чим мені написать пісьмо, піти погулять, повеселиться і забудь усе старе, привикать до нової життя, новом будущем.

Хоча ти це вже давно може сама робиш, а це я ще тобі совітую і бажаю хороших успіхів. Нічого, Галю, гуляй і наслаждайся природою, по твоему виходить так, що старшім вам усім треба сійчас наживаться, бо дальше ви не будете жить. Та наоборот, коли ти не будеш сійчас гулять, то дальше ви будете першими дівчатами. Хоча вас до войны було на 1-го чоловіка 10 і 8/10, а тепер буде втричі більше, так що я думаю, правильно, що вам усім не приходится гордиться хлопцями,

якщо зараз не виходиш заміж. Тільки ти не думай, що я пишу за тебе. Ти все, мати, забула, Галю, а я пока й живий буду, ну за тебе не забуду.

Ну ти не думай, що я ні з ким не гуляв і не спроможний знайти собі дівчини, знай, що в сусідів нахальства не буду позичать, як пушуст на те...

З тобою хоч поганенько гуляв, ну нікого не просив, щоб хто повів до кого другого, а сам ходив. Ну з цим до свідання, моя дорога бу-вша й не забутня кохана Галю Йосипівна, не совітую гордиться своєю красою! Не серджусь і прошу не сердиться, живи і насолоджуйсь. Жму й цілую, хоча ти й одвертаєшся.

18/VI 44 Іван Писаренко.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213060, Д – 35128

Лист від Уляни Коломієць.

6/IX – 44 року

Здравствуй, зорюшка прекрасна,

Здравствуй, місяц над водою,

Здравствуй, подруга Галя,

Здравствуй правою рукою.

Перш за все повідомляю, я пока жива і здорова, чого і тобі бажаю у твоєму молодому житті, бажаю якнайскоріше повернутися на свою батьківщину і зажить якнайкраще. Я твого листа сьогодні получила 6/IX – 44 року, за якого щиро дякую, що ти мене не забуваєш. Галю, не сердься, що я довго не відписувала, роботи багато, а більше через латаття, сама себе не облатаю. Я живу по-старому, і на цьому місці змін у моєму житті немає ніяких. Письма получаю від своєї Галі, від Івана Гавриловича, а більше ні від кого, від Петі давно було, від тата уже не дождатся, Польщу уже забрали. Іван лежить у другому лазареті і уже трохи поправився, два рази був на просвіті, так на льогких правій стороні є п'ятно, кашлю немає, а в горлі наче плівочка із яблука. Я вже йому грошей вислала, до 50 крб. за це врем'я, що лежить у лікарні, откриток послала, марок поштових, конвертів і бомаги. Я від його получила останнє письмо 29/VIII – 44 р., а це ще не чуть. Пише, що вже три-два місяці у лікарні, а від тебе письма не получав, так написав мені, щоб я написала, чи ти жива є, чи зовсім не хочеш письмом писати. Він тобі написав двоє письмом і откритку, а від тебе нечуть нічого. Новості часто тривожні у неділю 3/IX – 44 р. бомбило Людвіксафен, Ринкінгайм і багато шкоди наробило, у нас обійшлося усе благополучно, у понеділок теж бомбило Опал, Окасайм Франкенталь, Финкитгайле У

Опалі фабрика згоріла. Німчуків беруть на окопи під Францію, відтіть людей вивозять. Людей до нас у село привезли, 5 сімей, оце третій день усе їдуть кіньми, машини їдуть із солдатами маскированими кожний день, орудію везуть, сумно, що робиться, скоро прийдуть до нас американці. Галя прислала пісьмо, пише, що Варка твоєї тітки Ганни поїде на окопи. А Маньки Пухтірки Галька уже на окопах, мабуть, ще й нас заберуть. Напиши, чи ти получаєш пісьма, а від якого свата ти пісьма получаєш, напиши. Я думала до тебе приїхать, так боюся, бо поїзди розбиває.

Привіт Марії і тим дівчатам

Пока все.

Підпис.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 213049, Д – 35117

ЛИСТ-СПОГАДИ ТРЕТЯК ВІРА СЕРГІЇВНА

*1923 р. н., с. Ульянки, Ржищівський р-н, Київська обл. Освіта середня.
1942 – 1945 рр. – працювала на промисловому підприємстві в Німеччині.
Навесні 1945 р. померла від туберкульозу у таборі для хворих примусових робітників. Цей лист після війни привезла батькам Віри її односельчанка, Марія Хондич.*

Здравствуй папа, мама и брат Ваня. Пишет дочь и сестра изда-
лека, что жива, но жизнь моя разбита. Одинока, горька и темна.

Завезли меня в страну чужую

С одинокой буйной головой.

И разбили жизнь мою младую

Разлучили рано Вас со мной.

Разлучили, можно сказать, не так давно и не так мало – всего 3-
й год пошел. А сколько за это время пережили... Как поется в песне:
"Я девчонка еще молодая, а в душе моей тысяча лет множество разных
мук". Ненависти, злости уже вытерпели наши молодые сердца. И тер-
пели ни за какую либо вину, а за свой честный труд своим здоровьем.
Труд наш ценился недорого и учитывался тоже мало и ни всегда. Его
было чересчур достаточно.

Дорогие родные!!! Вспомню о нашем приезде, как сразу мы ос-
тановились в лагере. По дороге мы больше узнали лагерную жизнь, а
здесь перевоспитали все на свете. На работу нас водили полицаи под
счет: с барака в фабрику и с фабрики в барак. За хлебом в очередь, за
обедом и ужином тоже. Да еще очереди какие. Бывало, подерешься и
поругаешься, а не упрешься, то и не добьешься ничего. Понемножку
привыкали, побольше терпели. А подробности Вам не описать на бу-
маге. Началось лучше. Много помогла Ваша помощь маленьких сумо-
чек, оплаканных горькими слезами. За их никогда не забуду... Боль-
шая благодарность и опять слезы, как горох льются, вспоминая. В это
время множество несчастными случаями уже, а большинство не сно-
сили тяжелых болезней – гибли, и сейчас гибнуть, и еще погибнуть без
жалости и даже без известия к родным. Об этом дорогие родные лучше
узнаете.

А сейчас опишу, чем продолжалась жизнь моя и чем она кончатся будет. Лагерная жизнь. Она ничем не отличалась пленной. Вокруг каменный забор с колючей проволокой, напоминая клеть зверей. Там мы жили... Жили в здешних деревянных бараках, иногда холод, иногда голод. С холодом смирилась, привыкла. А с голодом смириться нельзя. Начали проникать изредка к баурам, потом все больше и больше. Позднее, не вытерпели, пошли и мы. Дорогая мама, мой характер ты знаешь, как мне приходилось просить... За это и дома меня ругали: "Пропадешь в чужой стороне со своим умом". Дело это нужно привыкать и привыкать. Дождь, ветер, бывало, идешь полубосый в рваных туфельках или в колодьях без чулок, ноги мокрые, а сверху тулупчик зеленый казенный промок насквозь к голому телу. В таком виде стоишь, как нищий у порога большого дома. Стучим не раз, не два, а бывает и пять не поможет. Иногда со слезами в глазах, с обидой уходишь прочь. А бывает, вынесет кусок хлеба или картошки несколько и боится, скорей двери закрывает. У беднейшего больше разживешься, у богатого меньше, тот так посмотрит, другой так обсудит. Кто даст и денег не возьмет, кто не даст и деньги возьмет ни за что. Но это мелочь. Прозябнешь, налазишься и возвращаешься с достатком под мышкой домой. Правда, наедались и хлеба, и картошки. Но как посчитать, то один раз проходило благополучно, а другой раз отражалось на здоровье понемножку. Но так понемножку, родная мамочка, у меня складывалось и начала болеть. Тяжелых болей не было и до сих пор, но покоя не давал мне проклятый кашель. Обратилась к сестре, которая послала на рентген. Признали заболевание легких. Знала бы ты, родненькая мамочка, как это я переносила перед подругами своими. Разволновавшись, рвала на себе волосы, одежду. И до сих пор в моей душе нет спокойствия. Нет больше в жизни моей отрадных дней. Никакие развлечения не развеселят видно мою грусть, мою тоску. Все пережитое видно на моем исхудалом, пожелтелом лице. Мои глаза не высыхают от слез горьких. Никто их не видит и, ненужно что б видели. Нет возле меня отрады, нет мамочки, нет родного отца, нет моего молодого веселого брата. Некому расспросить, некому пожалеть и помочь моему горю. Не видеть утешения.

Лето солнечное, жара невыносимая. Я лежу месяц в лазарете этого времени. По субботам побираюсь к бауру. После месяца сестра посылает на работу. Работаю день, два иду к доктору, который не хочет смотреть и прогоняет работать. Работаю ровно 2 месяца, не обра-

щаюсь никому. Потом иду обратно к сестре. Лежу в лазарете 2 недели. После 3 дня работаю и опять лежу в лазарете 3 недели. К празднику неделю не иду работать (хотя отмечается моя карточка). После праздника к Новому году обратно не иду. Затем пойду и не именовать лазарета. После праздника пошла работать и П/Л пошла обратно к сестре. Температура – 38,2. Лежу в лазарете на этот день, напомнила она мне о другом городе, о вывозе нас, сколько слез вылилось с моих глаз, сколько придумываю, тоскую. Ни работы, ни покою. Тыняюсь, как бес приюту.

Ах, мамочка родная, отец мой любимый, родной, мой сокол родной брат!!!! Как не хочется здесь умирать так рано. На чужой земле, на песочной. Здесь и птицы поют не так, и не так солнце греет. Вся природа дышит по иному, приспособлена к своему народу. Другой закон. Смерть не именует в чужом невеселом краю. Кто схоронит, кто оденет и во что (нет украинской одежды, которую страстно люблю), кто меня уберет в цветы венковые, кто мне руки белые скрестит на груди моей, кто с родных станет у гроба моего и проронит хоть слезу жалости, кто проводит на кладбище. Чье сердце заболит за мной, кому меня жаль, кому нужна. Умру... Придется валяться некоторое время, а может быть и дни лежать в часовне. А потом подберут, укроют бумагой и увезут черный гроб со мной.

Не придут проститься подруги, я им тогда не надо и больше всего их неволя, загребут как собаку. На гробу нет креста, нет имени. Стоит убогий неизвестный гроб, нет деревьев, нет цветов, нет травы. Только ветер песок раздует временем, заровняет без следа.

У меня еще одна просьба, просьба у Господа Бога еще раз увидеть Вас, мои родные, дорогие, обнять крепко всех и поцеловать миллион раз. За тем рассказать свое горе и муки. Мною пережитое никто так не передаст, как только передала б я и потом готова умереть. Богатый похорон. Сожаление и забота родных. Родной чернозем принял бы по-иному. На кладбище пришли бы провожать подруги, старики, малые детки соседей, которых и до сих пор не забываю, люблю. Унесли бы меня подруги с рушниками, с венками. За это Бог им благодарен и от тебя, родная мать, мой подарок. Представляю, на кладбище стоит гроб, поросший травой, обсажен деревьями, цветами. Частым временем приходи мать навестить. Весной и летом прилетают птички. Проходит дождь, освежает траву, деревья и цветы. Вокруг царствует свой любимый народ на своей родной земле.

Привет весна... Облака зимние исчезнут... Небо чистое, голубое. Разольют свои зеркальные воды голубые речки. Улетят птички земные, возвратятся весенние. Оживут поля... Укроются зеленым бархатом берега, на котором расцветут множество разных милых любимых цветочков. Даже мелкие помогли жучки вернуться в этот свет. Начнется веселая жизнь. Леса, сады, деревья разовьются забелеют в садах родные хатки. Любо дышать этой прелестью. Живем не наживемся. Хочется что бы была только весна и весна. Простіть, що написала трохи по-руські, тому що мені нравився цей язик, якийсь складніший, а переписати вже ніколи.

Рідненька мамочко, рідненький татусю, рідненький одинчик мій братику Ванічка. Прийміть від мене, так давно наболілий в моїй душі скучний сирітський поклон. Прийміть безліч гарячих обіймів моїх дрожащих рук, незчисленну кількість дорогих поцілунків в скучні щокки і рідні уста. Прийміть іще раз багато добрості від мого серця і побажань до кращого майбутнього в Вашій житні, в Вашім здоров'ї. Як життя Ваша продлиться дальше прошу мене не забувати серед сім'ї нашої малої.

Вечір. Сиджу пишу. На серці камінь 100-пудовий. Як тяжко важко мені в світі жити. Немає роду. Нікому туги розігнати, нікому горя розказати, немає до кого прихилитись. Одна однісінька, як сиротина. А люду скільки, а скільки є поруч. Одна журюсь, одна побиваюсь, як риба об лід. Кому потрібне моє лихо. Хіба б сестра зажурилась та рідненький братик, матінка припала б, про горенько спитала.

Дорогі рідні!!! Півтора року, а то й більше до двох була здорова, весела, горе чи радість ділила з подругами. Думала хоч і яке горе переживемо і тільки одна мрія про повернення додому. Не думала я боліти ніколи. Тільки за цей період рвало долонь три дні і одного разу болів живіт два дні. Вкінці другого року і на початку третього дістала кашлю. Думала міне кашель сам, не обрачалась ні до кого, бо й не було до кого, мало хто обращав уваги. Здається цим кашлем розбила собі груди. А в тім не знаю, знає один Бог. І думала моя буйная головка чи волнувалось моє серце боліти. Ні. Я не можу вірити, що умру, що я не обійму дорогого татуса, мамусю, одинчика братика. Невже ж не побачу, не буде часу розказати все пережите мною в Німеччині. Я не зчитаюсь ні з чим, якби мені розказати своїми устами, своїми словами. Дорога сім'я!!! Для Вас пам'ять розказ тільки мій. Звичайно вернеться

подруги, розкажуть, але не те, а зовсім щось далеке... Пусте мислення поки, іще існую живцем. Дорогі рідні!!! Зустрічайте моїх подруг. Не виглядайте серед них мене... Привітайте, цілуйте мою подругу Марію Хондич [...] як за свою дочку приймайте. Іще дещо розкаже вона вам подробише, про окружуючих подруг. Вона мене не забувала, відвідувала як була в лазареті, носила їсти. А то більше ходили іще чужі чім мались відвідать сусідки. Спасибі добрим людям сусідкосельчанкам, не забували. Не забувайте, дорогі рідні, за мене і ви їх. Закликайте в незабутній пишній сад їсти золотих білим соком наливчатих "папір-вок" і "білого наливу". Я розмальовувала і розукращувала свій сад. Говорила, повернемось додому, прийдете в гості яблук їсти в мій сад. Дорога мамусю. Як хочеться з'їсти і самій зараз хоч одно квашене яблучко з холодного погребя, або пелюстки, огірка, помідора.

За чим тут живем. Пока здоровий, дістанеш і більше дечого з'їм. А зараз сухий кусок хліба і кружка сирої води без солі. А суп, страшно глянуть. Гірка не бажай, бо й не забачиш ніде. Вже і сам бруквою воняєш. Лежимо в лазареті, досадно та важко. Не знаєш, що б робив, куди б пішов, що б кому говорив. А на чому приходиться лежать? Три стебельця соломи в матраці без подушки, одно одіяльце і пристельний матрац. Пооблежуєш боки, дні і ночі здаються довгими роками. Згадаєш і живих і мертвих. Лічення ніякого немає. Положать, як хоч - видужуй. Ніхто не загляне, чи є в тебе вода, чи немає, чи їв що, чи лучше з здоров'ям. Рідні мої татусю, матусю і братику Ваня, часто мені сниться як будто би дома, я з Вами разом. Недавно снилось, що убирала город, хрін викопувала. А воно вроді якесь дерево, а потім доски. А грязь там на березі – ще вода стояла і квочки ходять з маленькими курчатами. А то в більшості сниться, що в подвір'ї порядок наводим, то садок при-сниться, то хата. Тому так снилось, що багато думала і хотілось іще вернутись додомочку і пожити в рідній оселі з рідними дорогими, весело, хотя не щасливо. Хотя 1 р. від сили, щоб з'їсти, узять самому коли схочеш і що схочеш. Хотілось іще раз побути на волі. Багато хотілось допомогти в роботі Вам мамо. Як іще мріяла на полі полоти удвох, ходити на буряки. От хороше було давно колись. Пече сонце, а ми на полі чи полем, чи убиремо картошку. Або з Ваньою кіньми волочити, як добре сидіти вмісті і обідати чи вечеряти. Всього нас 3. День робиш, а вечір побіжим гуляти. І скоро проходять дні за днями. Як забути веселу юрбу юних подруг. Інколи буває одінуться в українські сорочки вишивані з намистом на всі груди, а в довгих косах чер-

вони стрічки, широкі спідниці з поясами... Найбільш я їх люблю в такому виді. І самій ще хотілось хоть раз одітись так по українському звичаю, хоть раз примірити ще пам'ять – платки мамки і татка. Кому вони дістануться? Нікому не потрібні... А я їх жаліла, берегла як пам'ять і т.д. Одно жаль, не взяла сюда пальто і жакета не було, нічому було піти в кіно, то завжди сиділа в бараці. Усі йдуть, а ти сидиш та дивишся вслід начебто недостойний других.

Рідненькі тату, мамо і Ваня!!! Іще не можу я забути про свого дядю Антона, дядину Оксану, їх синів, а моїх братиків Ваню, Петю, Колю і маленьку сестричку Любу, яку ще й не бачила. Який добрий дядя Антон, завжди нас відвідував, слухав і помагав. А дядина тільки одна така в мене. Привітна, участить останнім чим має, а з хати так не підеш. Мені жаль забути таких родичів. Передайте востаннє від мене поклон і пожелання мої їм до кращого майбутнього життя і здоров'я. Дорогі маленькі брати, ростіть, не забувайте сестру Веру, що колись ходила. Рости мала Люба. Ще не раз хотілось прийти до вас, мої рідні, відвідати, поговорити. Я Вас і тут не забувала. Так прощайте на останній дорозі. Цілую всіх Вас. Прощайте ще раз, бо більше не прошусь, бо не вернусь до Вас ніколи. І так привіт передайте рідні решту дядькам Степанку, дядині Натальці, братам Вані, Миті і сестричці, дядьку Федоту, дядині Палажці, брату Альоші і сестрі Христі, тітці Марії і її сиnam Захарку і Толі, Івану і Марії, Гриші, Танці і Марії. Тітці Танці і їх Галі, Мані, Сашкові, Гриші і Каті. Тітці Йовдосі і їх Степці, Василю, Самілові і Паші, Вані, дядьку Гаврилу і дядьку Федосю.

Дорогі рідні, іще востаннє привіт дорогому батьку Хрещеному, матері і їх Галі. Привіт дорогим сусідкам Бабинківським бабі Тетяні, діду Мині і Устині і решту хто є живий, тітці Оксані, Миколі, Натальці, Петрові, Альоші і Миті, Марійці і дівчатам мильниківським і Варці тітці і тьоті Тамарі. І так прощайте дорогі. Не думала так рано забувати всіх вас родителі й знайомі. Приходиться прощатися по неволі. **А шлях тернистий і важкий – заріс.**

Рідні мої золоті незабутні таточку, мамочко і Ваня. Як почула, що відправлятимуть мене в другий город, то здається сама собі смерть заподіяла б. За що? За яку кару? Умирати з голоду, з холоду. Ніхто не відвідає, ніхто води не подасть. Там страдає до 1000 чол. Як одна пише дівчина своїй подрузі: "Чим маєшся приїхати сюди, то краще там накинй петлю на шию". Дають два рази в день їсти і то сама трава. Потім

ганяють у ліс за дровами. Вже б краще тут бути, що Бог дасть. Наприклад. Померла одна дівчина сьогодні. Її дівчатка оділи платтячко, пов'язали, чулочки оділи. Та й не голою забрали хоча в гроб. А друга померла, то не встигли одіти, забрали в одіялі. Але сестра рідна оплакала. А яка ж моя смерть, яка моя судьба? Там в невеселім чужім глухім краю. Ні знайомого нікого. Буду ще більш як тут, страдать, поневіряться, просить, простягать руки до води, якої тільки здається, а ніхто не подає. Я не можу описати і виплакати свій біль, свій гніт, переживання свої і все накопичене в моїй душі... Мені не спиться ночами і днями сон не бере. Мамочко рідна, мамочко утінко вірна!!! Нащо ти мене породила нещасну на світ Білий. Нащо пустила в світ чужим людям на поталу. Краще б мамо задавила б, щоб і не писнула. Нащо я побачила світ такий обмежений. Навіщо маюсь такою молодою покидати, рідні мої, Вас і ненажившись помирать.

Сокільчику незабутній рідненький братіку Ваня!!! Написала я Вам трошки дещо про себе. Ні з ким було ділити горе, то я по словам писала на бомазі. Кому живому з моїх подруг, то хай думаю завезуть додому. Прочитайте й про мене згадайте, що колись була сестра Вера. Ванічка, я тебе ніколи не забувала. Згадувала і зразу чомусь плакала. Мені тебе жаль великий. Нещастя підкало на наші молоді літа. Тобі, хоч живий і живеш вдома теж не з медом. Гоняють усюди здається. Хай скажуть подруги. Найбільш я плачу, коли згадаю про тебе і ще будучи здоровою. Скільки ти мені писав. Я кожду откриточку сто раз перечитувала, оплакувала. Всі плачуть бувало, як прийде лист з моєї сім'ї. Найбільш про тебе говорила, бо мала тебе одного. Згадаю, як поб'ємось бувало, або як граєш на балалайку, а я стараюсь приспівати або пританцювати. Ти було сердився... А бо як разом у полі і я щось не так зроблю, теж сердився і багато дечого ми сварились. Тепер, рідний братіку Ваня, звів би нас Бог до купи, ти б від мене поганого не почув. Я б тобі догодила, я б тобі усе на світі зробила б, шанувала б, догодила. Але Господь відводить мене в другу сторону скучну, безрідну. Замовкли в моїх ухах твої струни. Чи так здається не замовкли, але мені більше не чути, не чути голосу твого тонкого. Мені більше не чути. А скільки музики, а співу хотілось іще чути твоїх золотих рук. Скільки пісень іще не доспівано. Братіку, мені тебе дуже жаль, що ти остаєшся один. Тепер в тебе не буде роду. Мав одну сестру та й ту нещасливу, погину на чужині. Прости мені, Ванічка, всі провини. Я тобі

передаю 2 платочки і фото на пам'ять. А платочки сохраний, як пам'ять. З приветом Вера.

А мамі разочок намиста на пам'ять. Прощайте рідні дорогі таточку, мамочко і братічок Ваня!!! Я уїжджаю в другий город. Здається більше я не вернусь. Не побачу своїх подруг. Загину там, ніхто й не знатиме й не перечує.

Прощайте, востаннє цілую я вас і цілую всіх дорогих подруг.

Дорогі подружечки, простіть, якщо кому прогнівила чимсь. Прошу не забувайте мене на чужині.

Пишіть мені більш чім буду писать вам я. Прощайте й ще раз. Не забувайте рідні свою дочку й сестру.

Дорогі рідні. Хто завезе цюю брошуру додому Вам. Подарок великий не забудьте. З проханням Вера.

Хотілось більше написати та мати часу більше вільного. Простіть, я написала з досади та нудьги, тому те починала, другого не кінчала.

Прощайте.

1945 р.

Рукопис. Фонди НМІВВВ КВ – 206086, Д – 32894.

Листи невідомих остарбайтерів з України* .

Лист Марії Цверк. 1943 р.

Добрий день, дорогі рідні папа, мама і сестричка Ніночка. Перш чим написати Вам листа, дозвольте передати Вам свій скучний далекогерманський привіт і побажать Вам всього найкращого у вашому ще молодому житті. Цього листа я передаю Нініним хазяїном, бо мені Ніна писала, щоб я їй його вислала, а вона його передасть. І я рішила описати в ньому всю свою германську жизнь, від початку й до сьогоднішнього дня. Перш за все життя моє дуже трудне. Коли ми їхали, їсти нам давали всяко, було краще, було й гірше, правда, глядіть нас не гляділи, можна було втікати, але ж що з того, коли не знаєш, де ти знаходишся. І от приїхали ми в один польський город, повели нас в баню, там з нами обращались хорошо, а вийшли з бані – дали нам рідкого крупію, що крупа крупу доганяє. Потім поїхали далі. Приїхали на станцію, злізли, і повели нас в кошари, в тих кошарах було страшно глянути, там виглядали крізь залізні ґрати ще молоді українські хлопці й дівчата, які ще були не отправлені на працю. Дуже багато жалю придало це все страшне, що ми побачили. Нарешті ми пішли в баню через весь город, тобто 5 км, ми з речами йшли туди, іти було важко. Коли ми прийшли в баню, то побачили там знущання німців над нашим українським народом. Хлопці ввійшли перші, в них позабирали всю їжу, котру вони мали з дому, остались голодні вони, без куска хліба. Не одному досталась нагайка, но кожний мусів змовчати на це, потім хлопці пішли в кошари, їм там дали якусь юшку з лушпин. Це було і Петі. Накінець ми зайшли і побачили дивну картину, що там робилось, переказати всього не можна, дівчатам, котрі мали довгі коси, одрізали, з наших одрізали одній Жені Пости, а Надя втікла, а у мене й у Люби були короткі, то остались. Кругом по подвір'ї валялись куски хліба і дечого багато іншого. Правда, Петрову харч ми всю знайшли, вклали в свої чемодани і поховали, а одержу взяли пов'язали і забрали з собою. Дівчатам же не одній дісталась від німецьких дівчат не одна нагайка. Ну що ж вона, нишком заплакала, обтерла сльози і пішла. Потім ми вийшли з бані, Надя й Женя пішли по наші чемодани з їжею, а я і Люба, і Женя забрали одержу і пішли в кошари. У кошарах нам дали по ки-

* Науковці Меморіального комплексу проводять дослідження з атрибутування.

рпичині хліба на 5 душ і по кусочку мила, але цей хліб на Україні і собаки не їли б, а ми в дорозі мусили його їсти. Переночували ми, і нас розібрали кого куди, нам казали там, що якщо брат з сестрою або чоловік з жінкою, то й візьмуть до хазяїнів. Я рішила так стать, і Женя П. і Женя Шкидаль теж стали як брат із сестрою, але нічого не вийшло. Я їхала з Пепіком разом і багато дівчат з інших сіл, а я нікого не знала. Я дуже плакала, що сама-одна, без своїх дівчат. Коли машина стала, всі дівчата злізли, а хлопці поїхали далі. Ввійшли ми в приміщення, нам сказали, що це наш барак, була коло нас близько нам “любима” скляна фабрика. В кімнатах було чисто, але кожній на серці стало якось страшно. Нам дали кожній по шкафу для одежі, кожній кровать, матрац, солom'яну подушку і дві ковдри, однією укриватись, а однією застелять матраца. Познайомилась я з одною жінкою, вона дуже хороша для мене і для всіх. Це з Вертакіївки тоже папа ти його знаєш, Царук Григор, він їздив з Мотонтовим на легковій машині, був шофером, то його забрали з машиною, а вона зосталась сама, а тепер вона тут разом зо мною. Цього дня нам видали по два рушники і дерев'яні тухлі до роботи, дали нам чашку, блюдце, миску, ложку та вилку. Ми думали, що будемо їсти котлети тут, що дали нам їх, нарешті принесли їсти, перший раз дали нам хороший борщ, а пізніше дали нам вечеру, хліб з маслом і кофе гірке. Правда, їсти ми зразу не хотіли, бо ми були ситі ще з дому, та ще в торбі в кожної був хліб і сухар, і масло, і ще дещо. З першого дня ми почали купатись (була гаряча вода), прать і писать листи додому, але ці пісьма були марні, аж через кілька день нам дали открытки і ми почали їх писать. З вечора нам сказали, щоб ми закривали вікна, щоб не було видно світла, бо може бомбить. Ми всі дуже почали плакати. Перша ніч пройшла спокійно, але не думайте, нас гляділи вночі два діди, а вдень один, щоб ми не втікали. На другий день ми пішли на роботу, нас старші розвели кого куди, мене забрали, правда, на легку роботу, але все-таки, коли я була голодна, то вона мені казалась важкою. Німці нас розпитували, з якого краю, що батьки роблять, та ми були як барани і нічого не понімали, одне тільки знали: “ферштейн і неферштейн”, це “понімаю і не понімаю”. В 12 год. дня ми пішли на обід уже їсти не було таке добре, як перший день, проте ми його трошки з'їли, а те викинули. Одна другу розпитувала, де вона робить і чи важка їй робота, та перший день вона всім здавалась легкою. Ввечері прийшли ми з роботи, помились, дали нам щолок і по кусочку мила і дали нам спецівку до роботи, сміялись ми з неї, та нічого. Змучені були

дорогою, лягли спати, спали кріпким сном. Коли це вночі прибіг дід наверх і кричить “авштейн в келер”, та ми не розуміли нічого, проте одна дівчина з Соколівки уміє трошки по-німецьки, сказала, щоб ми ішли в погріб, бо прилетів літак і буде бомбить. Ми одяглися, ковдри на себе, зляку нічого не брали і пішли, ішли ми в погріб і дуже всі плакали і просили Бога, щоб остались живими і повернулись на рідну Україну. Як ішли назад, то далеко від нас горіло щось, але де і що – ніхто з нас не знав. А тепер уже як тривога, то дівчата посхвачуються, одягнуться, речі в руки і бігом біжать. Ще дід і штани не вдягне, як дівчата кричать, щоб давав ключі від дверей. Зразу всі німці були дуже хороші, не обіжали, жаліли нас, а тепер бувають всякі, є хороші, а є хужі, як собаки. Раніше, як було нас 29 душ, то було трошки краще, а тепер, як є 50 душ, то зовсім погано. Робота наша проходить, і надалі проходить так, як і проходила. Зразу ми дуже скучали додому, а зараз трошки привикли, і то не зовсім.

Три неділі ми не йшли на прогулянку, крім проклятої фабрики. Аж потім якось ми одного хорошого дня з переводчиком пішли в ліс. Ми прийшли до великої річки Рур, сиділи там, згадували своє українське життя і про дому. Біля однієї фабрики побачили хлопців, ми пішли туди, то були наші хлопці, що їхали разом з нами. Пепік якраз був на роботі. Я ходила до нього на фабрику. Потім пішла назад додому. Отак пройшов наш перший день на волі. Зразу життя наше було непогане. А потім, як нам дали якесь зелене, як подорожник, гірке, протинне, то їсти не хотів ніхто, отоді ми й гірко заплакали. Не раз ми робили забастовку, не їли, то були такі рази, що дали нам хліб з маслом, а то йшли на роботу голодні. Не думайте, що я про вас не споминаю, де не ходжу, що не роблю, з ким не говорю, де не повертаюсь – все вас споминаю, як гляну на все, що росте кругом, все зелене, все це нагадує домашнє життя. Пройшло одне літо, а ми не пробували ніякої фрукти. Крім двох раз, нам дали по одній помідорі. Були такі часи, що так їсти давали, що можна було лягати і вмирати. Ходили крали брукву і їли, а тепер ходимо картоплю красти, а в столовій капусту вкрадем і варим суп, а в лісі щавель рвем і варим борщ, маргарином засмачим і так живем, а щоб не було цього, то, мабуть, уже давно в сирій землі віддихали б.

За май місяць получила 65 марок, але вищитали за харчі, за сорочки, за штани, за трепа, за мило, за щолок. За те, що в вольницю ходила, і получила всього 10 марок і 50 копійок. Дали нам по дві сорочки

і двоє штанів байових голубих, то я роблю з одної сорочки спідницю, бо нема в чому ходити на роботу, бо штани давно порвалися, а других не дають. То спідницю полотняну уже порвала, а зараз пакую, то все дуже рветься, то ношу чорну спідницю. На роботі дали нам по одному платті, правда, хто був перший, той взяв хороше ціле і кріпке. А я була на роботі, прийшла, то уже нічого не було, крім одного синього, воно красиве, але порване, одні дірки. Я мусіла його взяти. Купити нічого не можу, крім води пляшку, пива, марку для письма, открытку, открытку-малюнки, брошку, коралі й інші дрібниці. Я собі поколола вуха і зараз ношу кільчики. Зелені свята справляла неважно. Дали рано на перший день і другий так, як і завжди, хліб з маргарином, а в обід – картопля чищена, соус, кусочок м'яса, салат, а ввечері була картопля з лушпайками, соус, буряки хороші, на другий день на обід суп з перлових круп, а на вечерю те, що й в перший день. Дали на свята нам по жмені зернят, на перший день я ходила красти картоплю. Ще на перший день був Петя Цверк. У Германії я переписуюсь з Надьєю, з Женькою Постловою, з Ніною Маком і з Ксенкою Покорним. З України письма получаю тільки від Вас, не знаю, чого родичі не пишуть. Як забули, то хай забувають, та настане час, що я вернусь на рідну Україну. Я все пригадаю для них, як була дома, то і всі рідні були, а як поїхала в чужу сторону, то рідних так, як і не було зовсім. Може, вони ждуть, що я напишу, як могла то писала, а тепер як дають по 2 открытки на місяць то мушу написати до Вас, Горачковім я написала дві открытки, але ответу не получила ні на одну. Дівчата не приїжджали, але Женья писала, що, може, приїде, а у Вуппертал не знаю, чого не пускають. Його дуже побомбило, я дівчатам листа написала, але ответа не одержала, не знаю, як вони там. До нас прилітають часто англійські й американські пташки і дуже роблять шкоду. У нашому городі один раз бомбило, але розбомбило декілька хат і

Недавно недалеко від нас є великий город Бохум, там уже бомбило і казали німці, що весь город розбомбило і багато людей і української молоді тоже багато пропало, і ще 13 км від нас город Дортмунд, тоже уже 3 рази бомбило і зовсім розбило, багато пропало людей в Бохумі, убило 1800 людей за один раз. У Вуперталі тоже були великі жертви, розбомбило один український лагерь, один польський і один чеський. Одним словом, бомбить кріпко. Ходимо в бомбосховище кожну ніч, часом 2-3 рази на ніч, а вдень хоч і стріляє, але нагонять, бо треба робить. Я один раз осталась, то думала, що буде кінець мені, і я рішила

більше не оставатись. Від Вас довго не було листів, півтора місяця, а сьогодні прийшло за 15/IV-43 р. Напишіть мені, чи ви получили всі мої фотографії, як получили, то я ще вишлю Вам, а родичам хотіла слать, але вони, може, не нуждаються мною. То я і не шлю, а як хочуть, то хай напишуть, то тоді пришлю. Ох, якби ви знали, як тяжко на чужині жить, щоб знати, що не вернемось ніколи, то, здається, сам собі смерть зробив, та все ждем, що прийде час і ми поїдем додому. А ще як хто скаже щось погане, обідить хоть трошки, то так жалко, що не можна терпіть. Прийду не раз з роботи, ляжу на кровать, дівчата співають, а я ляжу і плачу, світа не бачу, і нікому не можна розказати свого горя. Хоч би були свої дівчата, а то нікого своїх нема, то так жалко, що не можна вдержатись. Я дуже каюсь, що я не їхала з тою німкою, що просила до себе на 2 роки, може, було б мені лучче, все рівно я не з своїми дівчатами. Директор у нас дуже гладкий, до нас приходить тільки раз у неділю. То пробіжить по кімнатах й іде. Зараз я на роботу не ходжу, розрізала ногу, мала на нозі 6 швів, але уже шва зняли, та добре ще нога не загоїлась, і на роботу ще не йду, коли піду – не знаю. Як я розрізала ногу, то ніхто навіть з дівчат не хотів мені принести ні їсти, ні пити, бо я не могла встать на ногу, та ще й доктор сказав, щоб я не ходила, тільки лежала, а дівчата всі відцурались від мене, як була здорова, то всі були добрі, а як горе настало, то всі відійшли в сторону, а новопільські навіть і не спитають, чи болить мені нога, чи ні. Тільки одні 3 дівчини з Горбами – ті не відцурались, хліб принесуть і їсти, і все, що треба (це Коваль Ганя, Пивовар Соня і Пивовар Настя). Ще у нас було піднятя води, вода піднімалась на 6 км уверх, що було близько біля річки, то все потопило. Залляло дуже багато корів. І 18 тисяч людей погбло, в тому числі і багато українців та інших національностей. Напишу Вам ще як я і дівчата зустріли першу звістку з рідної України в Германію. Одної неділі ми до обіду робили, а після обіду поїзд привіз дошки і ми були змушені іти по обіді знову на роботу. Ми дуже плакали, та воно нам нічого не допомгло. А увечері ми прийшли, сіли вечеряти, коли прийшов директор і приніс маленький пакуночок одній дівчині з Старошийки, ми всі були раді, що уже знають хоч про нас. А на другий день прийшло 6 пісьом, дівчата прийшли туди, де я робила, і сказали, що мені пісьмо з дому. Я з радості дуже плакала, а німці питали, чого я плачу, коли я їм сказала, що пісьмо з дому, вони мене вмовляли, а я плакала і не могла дождатись 5 год., щоб нам їх дали. Коли я

його получила, я дуже плакала і разом раділа, що ви уже про мене знаєте.

Ну, здається, вже все описала, а що забула, то жаль буде. Правда, ще від нас утікло 3 дівчини, одна грала на гітарі, то було веселіше, а тепер зовсім сумно. До наших дівчат приходять хлопці з одних сіл, що й вони. Пепча часто ходить, і я до нього часто ходжу.

Як получите цього листа, то напишіть мені откритку, щоб я знала. Привіт всім родичам, сусідам, хлопцям і дівчатам. Опишіть все своє життя, як здоров'я, як хазяйство, чи бомблять у вас, чи є партизани, чи получаете газети, хто носить вам пошту, чи є курчата, чи багато уже трудоднів, чи багато ... чи молока здали, чи Ніночка уже велика і все останнє. Живіть – не журіться, може, колись побачимось. Нам кажуть, що поїдем скоро в отпуск. Та чи правда, точно не знаю. Поки все. До свідання. Цілую Вас безліч раз, жму ваші білі руки до щирого серця. Ще раз до свідання. Пишіть, не забувайте.

З привітом Ваша дочка,
А Ніночкина сестричка
Маруся Цверк.

Дорога Ноночка,
мені дуже скучно за тобою,
я хотіла б тебе побачить
хоч на одну хвилину, з тобою
поговорить,
тебе поцілувати. Ноночка, сестричко,
напиши мені откриточку, як ти учишся,
як твоє здоров'я, як гуляєш, слухай маму,
папу і не забувай про мене. Може, я скоро
приїду, то будем знов укупі. Більше битись,
як ми бились і сварились, не будем
До свідання, цілую тебе кріпко-кріпко.

Чого плачеш, Україно???

Висока тополя від вітру зломилась,
Удовиця-Україна тяжко зажурилась
Чого плачеш, Україно? Україно-мати,
Чи сади твої посохли, чи згоріли хати?
Чи лани твої широкі пшениці не родять?
А чи воли та корови по степу не ходять?
Чи діброви зелененькі листя поскидали?
Чи стави та криниці в тебе повсихали?
Лани мої широкії пшениченьку родять,
Та на ланах тих широких дівчата не ходять.
Були колись молоденькі, в полі працювали,
Із волошок вінки плили, на голови клали.
Та лиха настала доля, злі часи настали,
Що дівчаток молоденьких в мене всіх забрали.
А я бідна удовиця вдержать сил не мала
І віддала на чужину діток на поталу.
Діти мої, діти мої, сини мої, дочки,
Залишилися без вас степи, ліси, садочки.
То не сивая зозуля в саду закувала,
А то мати за дочкою гірко заридала.
Не співає соловейко в зелених садочках,
Плачуть, плачуть батько й мати по відданих дочках.
Діти мої, за Вас Бога день і ніч благаю,
Щоб вернув вас молоденьких до рідного краю.
Діти мої, сини й дочки, швиденько вертайтеся
Звеселіть мене нещасну й самі звеселяйтесь.
А тепер я плачу й плачу, сліз нема дрібненьких,
Що забрали на чужину діток молоденьких.
Дочки мої, сини мої, діточки рідненькі,
Повертайтеся скоріше до своєї неньки.

Лист писаний 20.04. 1942 р., а виїхавши шостого у неділю в Кляйвіц, то я не хотіла переписувать і послала із Кляйвіц.

Добрий день чи вечір, дорога сестриця Нінуся! Пишу і передаю тобі поклон із далекої Германії і цілуємо тебе. Ніночка, напишу пісьмо і прошу не гнівайся, що так довго не писала, бо ти сама, сестро, знаєш, як на чужині жити... Нінуся, перш за все повідомляю, що ми живі, здорові і того тобі, сестро, бажаю на Україні рідній. Сестро, живу я із твоєю сестрицею Надією дуже добре, спимо укупі, на роботу ходимо тоже разом. На роботі разом працюємо і спимо на одному ліжку, разом обідаємо і вечеряємо, разом згадуємо вас, сестриці наші дорогі, як ви далеко, що звідси не видно дорогих батьків. Нінуся, напишу тобі про твою сестрицю, Надя дуже скучає за домою і кожен день згадує, коли той час буде, що ми побачимось із вами, сестриці та брати...

Нінуся, живем дуже добре, на волю не ходимо нікуди, тільки тієї волі, що у байраку або у неділю під байраком полежимо, і це вся наша воля. Нам, Нінуся, така радість, що ми чуємо, що приїдемо додому через десять неділь. То ми, сестро, ідем на роботу і такі раді, що не знаємо, коли ті дні прийдуть веселі і сонце зійде нам, сестрице. Сестриці наші на пішу дівчата невеселі, а чужі веселі і одягаються, і танцюють, і гуляють, і в клуб ходять на і скрізь ходять, а наші дівчата як у будень, так і у свято не звертають уваги, сестро... Сестро, ходимо на роботу три кілометри через місто, усе бачимо: і яблука, і вишні, і все, ми не їмо, його тільки того нового і куштували, що картоплі, а більше нічого. А як здумаю про дому, то аж серце заболить нам, сестро. Робимо двадцять дівчат укупі і в одних майстрів. Робимо три місяці, а здається, три роки. За три місяці получим двадцять марок, а то не знаємо, як далі буде....

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 10726/16; Л – 545/16.

Лист писаний 15/X 1942 р.

Від вашої дочки Наді. Доброго здоров'я, дорогая і многуважаємая сім'я: дорогая мамочка, брат Степан і братова Оля, брат Санік і сестричка Галя. Передаю я вам свій чистосердечний гарячий привіт і бажаю всього найкращого у вашому домашньому житті. Дай бог, скоро побачимося з вами. У перших строках свого письма повідомляю, що я поки на сьогоднішній день жива і здорова, чого й вам усім бажаю: бути живими і здоровими і якнайкраще прожити у світі. Тепер я вам хочу дописати, що я від вас одержала два письма і откритку, і ваші фотокартки, за які я вам, мамочко, дуже і дуже дякую і також дядку за фото. І на ваші письма вже другий ответ даю. З ваших письмом я багато дечого узнала. А головне про ваше життя, що мене найбільше цікавить. Я поки нахожусь на старому місці. Тільки живу вже в другому бараку. Роблю на тій самій роботі. І тільки вже тепер роблю від 6 г. ранку і до 4-х дня. З цього барака на роботу ходить далеко, км.2. У бараку дуже тісно і холодно, не топиться, ще добре не налагоджено, бо тільки 10/X – в його перейшли. В бараку живе 124 дівчини. Спимо на трьохповерхових дерев'яних і дуже низеньких койках... такі койки, що вночі дівчата падають на піл, як з дуба жолудь. Хлопці теж з нами, тільки через стінку. Дві кімнати відвели на столову, дві – вмиватись і прати. Біля барака ліс гарненький, садок, скрізь дерева і дуже гарненько. Понад бараком ходить трамвай і тут же зупиняється. Так що обстановка навколо і всередині набагато краща, як було, тільки що малий барак і тісно.

Їсти нам вже тепер дають так. Рано суп і одну скибку хліба, в завод дають три і дві помазаних ковбасою, в завод привозять суп, і ввечері знову суп і одну скибочку хліба. Так що нам живеться добре, як вам вже й ізвесно. Тільки що дуже скучно за вами. Якби мені з вами хоч раз у місяць побачитися, то б мені і добре було б. А то вже п'ять місяців скоро буде, як я з вами бачилась, та ще й хто його знає, коли я буду й бачиться, бо з дому нічого не чути, більш того, що прийдеться тут зимувати. Тут найбільш говорять, що ми тоді поїдемо додому, як закінчиться війна. А тут зараз хочеться додому, що не можу вам передати. Дорогая моя сім'я, коли получите моє письмо, то напишіть мені, може, що чути про батька. Може, вже вони вдома. Бо я дуже за їми скучила, і думаю, що вони вдома, тільки ви мені не пишете. Тепер я вам хочу дописати, що посилок ваших я ще не получала, як получу, то дам ответ. І прошу я вас, щоб більш не заботились і не слали, бо ви ме-

не ними не нагодуєте. Нас тут добре годують, бруквою та картоплею з лушпайками. Ще й на зиму брукву закопують, щоб було з чого варить суп. Дорогая моя сім'я, я думаю, що ви вже знаєте, як ми тут живем, з попередніх пісьом, а в новому бараку ще й покращало. Живеться весело й культурно, як ніколи. І в бараку радіо грає без кінця, і в столовій. А хлопці через стіну кричать та говорять, як у рупор передають. Як ляжеш спати, то коли б три дні не спав – то не заснеш, поки трохи не стихнуть. Приставте собі, коли в одне приміщення зігнати 180 чоловік, яке може бути добро. Та ще й тісно, що ніде повернутись, як бджоли у вулі, так і ми у цьому бараку. Нема де сісти, як хоч – то лягай на койці, бо як станеш – то під боки штовхають, як у череді за мануфактурою. Отаке-то наше життя веселе і культурне. Але для нас ще нічого, хлопцям ще лучче як нам по всьому. Ходять обдерті, грязні, та ще й голодні. Коли б бог дав вернутися в свій край до своєї доми, то нічого більш не хотіла б. Але, може, колись і будем, а поки потрібно і тут бути. Ну і все, більш такого нема чого писати. Попросіть усіх своїх, хай не обіжаються на мене, що не пишу для них пісьом, бо нам зараз можна писати два пісьма на місяць – 15 і 1 і дві открытки, на яких можна тільки привіт написати для всіх. Ну і все. Тут уже холодно, часто йдуть дощі і туманно. Пишіть пісьма і описуйте про все, не обіжайтесь, що мало написала, бо нема чого писати. Пока, до свідання. Жму міцно ваші праві руки і цілую я вас безліч раз. Передайте привіт дядьку Михайлю, тітці Олі, Наді, Галі, дядьку Олександрю і тітці Уляні, Залізку і залізчи... сусідам... і всім остальним.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 10726/9, Л – 545/9

Привіт з Германії на Україну. 25/ X 42 р.

Доброго здоров'я, дорога моя сестричка Оля. Передаю тобі щиро-сердний привіт і бажаю всього хорошого в твоїй почавшій розцвітати житні. Сообщаю тобі, що я поки жив і здоров. Проживаю в місті Ешвеге на станції. Житнь моя тяжка, котра даже не снилась мені. Ти пишеш, що хлопці кажуть, що нехай не жалкує, бо і там не мед. Ні, Оля, не так, як тут. Барак мій на горі. Перед вікнами обрив скали, а внизу їдуть поїзди. Будинок на три етаж. Ми живем на нижньому ... боку, з трьох сторін камінна стіна, а дім становить четверту. У стіні ворота, оце тобі подвір'я на десять метрів довжини і на 4 метри ширини, і тільки видно небо. На вікнах решітки. На околиці подвір'я можна виходить раді роботи і то з поліцейським. На роботу строєм і обратно з заводу під конвоєм. Три шаги з строю – куля. На роботі должен виконувать норми ті, які майстер дасть за певний час. За невиконання норми без причини майстер має право наказати. Та благодаря тому, що в мене майстер має чоловічу совість, то ще нічого. Не раз получить півлітру молока, то і мені стакан уділить. І один робочий, точно схожий на дідового Василя, то тоже часто вгостить пряником або кусочком хліба. Німці в мене в цеху тоже всі приїжджі за 200-600 км, так само одержує 300 гр. Хліба і картоплі з лушпайками. А нам і цього нема. Навряд, Оля, чи ми вже побачимось. Хворих не відпускають додому і лічить не лічать, на роботу попідручки ведем. Ти тіко не читай пісьма матері, а говори, що все добре. Напиши, чи ходять там германські гроші, ці що і в Германії. Шліть, як можна, посилки. Побільше крупу, муку, то тут можна зварить. Насіння. І я, Оля, ожидаю од вас праздникового, бо скоро Різдво. Як здумаєш, то аж серце болить. Багато хлопців одержують посилки: сало, крупу, сухарі, коржики сухі, і як приємно послухать, як інші говорять, що вже їдуть у дорозі 20 штук посилок, а інші получали уже до півсотні. Но я, Оля, від вас багато не вимагаю. Я знаю, що це стоїть багато грошей для пересилання. І я ж не знаю, як ви там живете. Може, тоже нема чоґо і нема за що слать. Та тільки я уявляю собі Різдво як прошлий рік було, а цей рік Різдво моє тоді, як закопав де буряк та з'їси, ото Різдво. Інші їдять сиру картоплю. Але я цього не пробував.

Один раз і у мене було тут свято. Як дістали хлопці Житомирські 1 літр спирту 96 град. Це в суботу в одного солдата на роботі за 8 марок, та поліцай увечері приніс корзину пива, то ми в шістьох як гоп-

нули. А шефа не було, поїхав додому, поліцаї тоже хороші. Ми і танцювали, і співали, усе горе забулось. Поліцаї були повмирили з сміху. Не знаєм, як і на койці опинились утром. Поліцаї тільки говорять: "Русь капут уже". Но нічого не було. Сміються поліцаї. Не думай, Оля, що я горюю чи журюсь. Все одно веселий всігда, хоч і ноги елі носять. Говори, Оля, матері, щоб не журилась, успокоюй її, щоб менше плакала. Це моя особлива просьба. І допомагайте, якщо можна вам, чим можете. Погано тільки, що нема хороших хлопців. На лагер найдеться декілька чоловік, от і все, а то сама кіровоградська блотнячня. Напиши обовязково відповідь мені на цей лист. І чи не получив Коля наш, я йому одно написав. Пиши побільше пісьом, бо я не можу писать багато, а тільки два пісьма на місяць. Описуй, як наслідки в колгоспі і що нового в селі. Як тепер гуляють, усе описуй. Дуже дякую папаші за табачок, як покрутив та змішав із зробленим. Міцний і дуже хороший. Дістав солі трохи. А та, що з дому я брав, уже вийшла, осталось дві ложки. А я за табак дістав знову. Буде грам 40, так що не горюю. Штани подерлись, та майстер дав здорові латки, і один хлопець за три цигарки табаку поверху понашивав, і хорошо. На другий день знов майстер дав штани і піджачок без підбивки. Спецівка трохи старувата, але ціла, так що я ходжу в трьох штанах, і у ноги тепло. Я на цьому буду кінчать, бо ще треба зготовить суп. Найшов три картонки і купив кусок капусти у тих хлопців, що робили на капусті. Я витирав машину поліцаю у кладовій і узяв три картоплини у карман. І поліцай дав п'ять папірос. До свідання, Оля. Передавай привіт. Папаші, Мамам. І Коліку я бажаю, щоб він якнайшвидше видужав. Передавай привіт усім. Я писав до Ольки Івана Романового пісьмо, одержав відповідь. Вона живе від мене за 150 км. Тільки вона хвора лежить у лікарні, хвора на скарлатину. Та з харчами у неї хорошо.

25.X. 1942 р.

Брат Васька.

Рукопис. Фонди НМІВВВ, КВ – 10726/21; Л – 545/21

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Босяк Євгенія Степанівна – 1924 р.н., с. Нова Водолага, Харківська обл. Проживає у смт. Нова Водолага. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала на промисловому підприємстві в Німеччині.

Борщ Леонід Миколайович – 1926 р.н., м. Прилуки, Чернігівська обл. Проживає у м. Прилуки. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працював у вугільних шахтах на Півночі Франції, потім у шахтах Рурського басейну в Німеччині.

Бойко Леонід Пилипович – 1936 р.н., с. Фастівець, Фастівський р-н., Київська обл. Проживає у м. Фастів. Освіта – середня технічна.

1942 – 1945 рр. – разом з мамою та братами й сестрами перебував у Німеччині, де мати працювала на промисловому підприємстві.

Буренко Андрій Іванович - 1925 р.н., с.Чернявщина, Павлоградський р-н., Дніпропетровська обл. Проживає в м. Прилуки, Чернігівської обл. Освіта – середня спеціальна.

1942 – 1945 рр. – примусово працював на металообробному заводі у Німеччині.

Буренко (Угрюмова) Галина Костянтинівна – 1925 р.н., м. Єнісейськ, Красноярський край (Росія). Проживає у м. Прилуки, Чернігівської обл. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала на підприємстві по виготовленню оптичних приладів у Німеччині.

Вовк Іван Федорович – 1925 р.н., хутір Щербача, с. Писаренки, Решетилівський р-н., Полтавська обл. Проживає у м. Миргород, Полтавської обл. Освіта – середня.

1942 – 1945 – примусово працював на Берлінській залізниці.

Головатенко Олександр Дмитрович – 1925 р.н., с. Тарасівна, Покрово-Багачанський р-н., Полтавська обл. Проживає у м. Бровари, Київської обл. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово вивезений до Німеччини. Працював на залізниці, азбестовому заводі в Дрездені. З вересня 1942 по квітень 1945 р. – в'язень концтаборів Бухенвальд, Барт.

Горєва (Дворніченко) Олександра Георгіївна – 1935 р.н., м. Київ. Проживає у Києві. Освіта – середня технічна.

1943 – 1945 рр. – разом з родиною перебувала в Німеччині, де мати працювала на промисловому підприємстві.

Грищенко Ганна Федорівна – 1923 р.н., с. Мелені, Чоповицький р-н. (тепер Коростенський), Житомирська обл. Проживає с. Мелені. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала на промисловому підприємстві в Німеччині.

Грушко (Терещенко) Галина Пантеліївна – 1925 р.н., с. Кочерги, Путивльський р-н., Сумська обл. Проживає в Києві. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала на військовому підприємстві у Австрії.

Ілляшенко Олександр Федорович – 1926 р.н., с. Більмачівка, Бахмачський р-н., Чернігівська обл. Проживає в м. Чернігів. Освіта – середня технічна.

1942 – 1945 рр. примусово працював в Німеччині на будівництві залізниці, потім вугільній шахті. За втечу відбував покарання у виправному-трудовому таборі поблизу м. Брикс (Чехія).

Кармазін Аркадій Олексійович – 1931 р.н., с. Тарасівка, Звенигородський р-н., Київська (тепер Черкаська) обл. Проживає в м. Фастів, Київської обл. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – разом з матір'ю був примусово вивезений до Німеччини. Працював на підприємстві хімічної промисловості.

Касіч Галина Василівна – 1924 р.н., с. Вигурівщина, Броварський р-н., Київська обл. Проживає у м. Бровари. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в сільському господарстві в Німеччині.

Кобзиста (Шевченко) Марія Федорівна – 1927 р.н., с. Годунівка, Яготинський р-н., Полтавська (тепер Київська) обл. Проживає в с. Годунівка. Освіта – середня.

1943 – 1945 рр. примусово працювала в приватному господарстві в Австрії.

Колісник Василь Серафонович – 1925 р.н., с. Текуча, Ладизенський р-н., Київська обл. (тепер Уманський р-н, Черкаська обл.) Проживає в с. Текуча. Освіта – середня.

1943 – 1945 рр. – примусово працював на Берлінській залізниці.

Козлова (Юркова) Валентина Михайлівна – 1929 р.н., с. Речиця, Думнічеський р-н., Калужська обл. (Росія). Проживає у м. Фастів, Київської обл. Освіта – середня технічна.

1942 – 1944 рр. – разом зі своєю родиною перебувала в Урицькому таборі для військовополонених поблизу Брянська, потім примусово працювала в с. Людмир, Новогрудського р-ну (Білорусія).

Комар (Коломієць) Ганна Йосипівна – 1923 р. н., с. Короваї, Гребінківський р-н., Полтавська обл. Проживала с. Короваї. Освіта – неповна середня.

1943 – 1945 рр. примусово працювала у родині Йоханеса Бренделя в Німеччині.

Комендантова (Вітвицька) Валерія Миколаївна – 1928 р.н., м. Київ. Проживала с. Данилівка, Васильківський р-н., Київська обл. Освіта – вища.

1943 – 1945 рр. – примусово працювала служницею приватного готелю в Німеччині.

Коробенко Михайло Митрофанович – 1923 р.н., с. Бурти Кагарлицький р-н., Київська обл. Проживає у м. Бровари, Київської обл. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працював у Німеччині в сільському господарстві.

Кравцов Василь Павлович – 1926 р.н., с. Нова Водолага, Харківська обл. Проживав у смт. Нова Водолага. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працював на авіаційному заводі в Німеччині.

Лобко (Дробота) Марія Григорівна – 1927 р.н., с. Вельбівка, Гадяцький р-н., Полтавська обл. Проживає с. Данилівка, Васильківського р-ну., Київської обл. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині спочатку на фабриці по виготовленню керамічного посуду, потім у міській лікарні.

Осадчук (Сліпенчук) Антоніна Прокопівна – 1924 р.н., с. Лобачів, Володарський р-н., Київська обл. Проживає у м. Київ. Освіта – середня.

1943 – 1945 рр. – примусово працювала на військовому заводі в Австрії.

Пелехата Олександра Петрівна – 1923 р.н., с. Нова Водолага, Харківська обл. Проживає в смт. Нова Водолага. Освіта – вища.

1942 – 1943 рр. – примусово працювала на фармацевтичній фабриці в Німеччині.

Прежедромирська (Кібишева) Юлія Петрівна – 1925 р.н., с. Шахта 1-2 Горська, Попаснянський р-н., Луганська обл. Проживає у м. Луганськ. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала на декількох промислових підприємствах у Німеччині.

Покидько Анастасія Федосівна – 1923 р.н., с. Пухівка, Броварський р-н., Київська обл. Проживала в с. Пухівка. Освіта – початкова.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині в сільському господарстві.

Романова Матрона Костянтинівна – 1926 р.н., с. Слов'яносербськ, Луганська обл. Проживає у м. Фастів, Київської обл. Освіта – початкова.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині спочатку різноробочою на фабриці, потім служницею в родині.

Руднєв Євген Миколайович – 1936 р.н., м. Миронівка, Київська обл. Проживає у м. Київ. Освіта – вища, доктор геологічних наук, член Спілки письменників України.

1943 – 1945 рр. – разом із родиною примусово перебував у Німеччині, м. Берлін.

Савченко Майя Гаврилівна – 1923 р.н., с. Косівка, Олександрійський р-н., Кіровоградська обл. Проживала м. Київ. Освіта – вища.

1941 – 1943 рр. – учасниця радянського підпільно-партизанського руху в Кіровоградській обл.

1943 – 1945 рр. – примусово працювала у Німеччині на фабриці з переробки овочів.

Синяєва (Андрєєва) Олександра Іванівна – 1925 р.н., с. Дубовець, Долгоруківський р-н., Липецька обл. (Росія). Проживає у м. Луганськ. Освіта – середня спеціальна.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині на приватній фабриці по виготовленню електролампочок.

Сулима Василь Кирилович – 1924 р.н., с. Пухівка, Броварський р-н., Київська обл. Проживає с. Пухівка. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працював на алюмінієвому заводі в Німеччині.

Таран Ганна Петрівна – 1924 р. н., с. Красилівка, Броварський р-н., Київська обл. Проживає у с. Красилівка. Освіта – початкова.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині на машинобудівних заводах.

Третяк Віра Сергіївна – 1923 р. н., с. Ульянки, Ржищівський р-н, Київська обл. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала на промисловому підприємстві в Німеччині. Померла на початку 1945 р. від туберкульозу.

Федорук Надія Олексіївна – 1917 р.н., м. Київ. Проживає у м. Києві. Освіта – неповна середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в сільському господарстві Німеччини.

Філімоненко (Малаєва) Єлизавета Максимівна – 1933 р.н., м. Макіївка, Донецька обл. Проживає у м. Фастів, Київської обл.

1941 – 1943 рр. – перебувала у таборі для цивільних осіб у м. Новгород-Сіверський, Чернігівської обл.

Чабанова (Стрельцова) Євгенія Арсентіївна – 1926 р.н., м. Херсон. Проживає в Канаді. Освіта – середня.

1944 – 1945 рр. – примусово працювала на фабриці по виготовленню годинників у Німеччині.

Шусть (Гулівець) Галина Терентіївна – 1941 р. н., с. Євминка, Остерський р-н., Чернігівська обл. Проживає у м. Бровари, Київської обл. Освіта – середня.

1943 – 1945 рр. – перебувала разом з батьками на примусових роботах в Німеччині.